

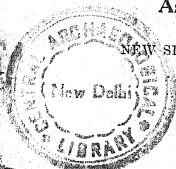
BIBLIOTHECA INDICA :

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

Asiatic Society of Bengal.

NEW SERIES, Nos. 1041, 1045, 1050, 1062, 1069, 1090.

14471

ŚRĀDDHA KRYĀ KAUMUDĪ.

BY

GOVINDĀNANDA KAVIKĀNKANĀCĀRYYA.

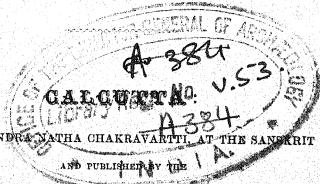
EDITED BY

PANDITA KAMALA KR̥ṢṆA SMṚTIBHŪṢANA.

So 38

1007

Gov. K. S.

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 71, PARK STREET.

1904.

(567)

आङ्गिक्रियाकौमुदी ।

कविकङ्कणाचार्य

श्रीगोविन्दानन्दविरचिता

एसियाटिकसोसाइटीनामिकायाः सभाया

अनुमत्या

भट्टपल्लीनिवासिना

श्रीकमलकृष्णस्मृतिभूषणेन

संस्कृता ।

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्तिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रिता ।

एसियाटिकसोसाइटीनामिकाया सभाया प्रकाशिता च ।

१८०४ ख्रिष्टाब्दे ।

1870-1871

1870-1871

1870-1871

1870-1871

1870-1871

1870-1871

1870-1871

1870-1871

1870-1871

1870-1871

1870-1871

1870-1871

1870-1871

1870-1871

1870-1871

PREFACE.

IN the preface to the Varṣakriyā-kaumudī I have said all that can be said about the life and time of the author Govindānanda Kavikankaṇācāryya. There I have tried to prove that the author wrote about 1540 A. D.

The present work is Śrāddha-kaumudī, the third work of Govindānanda's code. The definition of Śrāddha as given by the author has been accepted by Śrī-kṛṣṇa Tarkalaṅkāra in his commentary on the Śrāddha-viveka by Śūlapāṇi. The great commentator sneers at Śūlapāṇi.

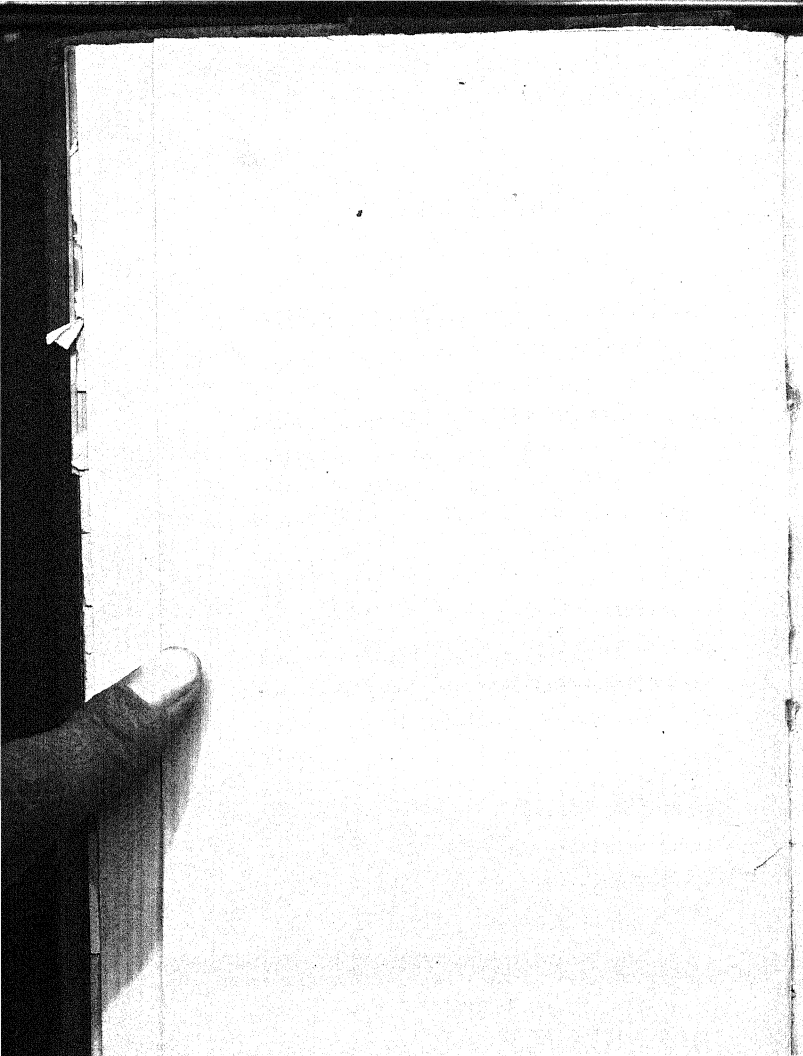
The writer seems to have been a more gifted person than Raghunandana who in his Malamāsa and Ahnikatattvas quotes the author to support his own decisions.

Three Mss. have been used in preparing the manuscript copy for the press, two of them being Nos. I. B. 20 and III. G. 95 belong to the Asiatic Society and the third to a descendant of the author, Paṇḍit Kṣetra-nāth Bhaṭṭācārjya of Ariadaha. One of the Society's manuscripts is exceptionally correct.

The descendants of the author still perform their religious ceremonies according to the directions given by the author in this work.

Kamal-kṛṣṇa Smṛtibhūṣaṇa.

The 7th October 1904.

आङ्गिक्रियाकौमुदी ।

ॐ नमो गोविन्दाय ।

पूतं पञ्चमरागतोऽपि सुभगं बालाविलासादपि ।
स्नाय्वं कोकिलकूजितादपि मनोमोहं मनोजादपि ।
शीतं शीतमयूखतोऽपि मधुरं माध्वीकमध्यादपि ।
श्रीगोविन्दपदारविन्दसुरलीलाहात्म्यमाराधुमः ॥

श्रीगोविन्दपदहृन्मनस्वेन्दुरचिसन्ततिः ।

अन्तश्चिन्ताभिरुद्भान्तचित्तध्वान्तं धुनोतु नः ॥

येन ज्योतिषपङ्कजेषु नितरां मार्त्तण्डविम्बायितम् ।
श्रीगोविन्दपदारविन्दयुगले लीलामरालायितम् ।
वेदान्तस्मृतिसन्ततित्रिपथगोन्मेषे हिमाद्रीयितम् ।
केषां नो परिशीलितो गणपतिर्भट्टः सतां दृग्विधः ॥

तत्तनुजन्मा विदुषामसुरागमधूलिकाभिरासिक्तः ।

मधुरिपुपदारविन्दश्रद्धासृतमाधुरीरसाभिन्नः ॥

आलोच्याखिलसंग्रहानविकलं दृष्ट्वा पुराणान्यपि
 प्रोक्ताः सम्यगथो विविच्य मुनिभिर्मन्वादिभिः संहिताः ।
 श्रीमत्तातपदारविन्दविलसद्बलीभरोद्देशतः
 श्रीगोविन्दकविः करोति गङ्गनां आह्नक्रियाकौमुदौम् ॥

अथ आह्नस्वरूपं निरूप्यते ।

तत्र केचित्—

पृथिवी ते पात्रमिति मन्त्रकरणकपात्रालम्बनपूर्वको हवि-
 स्यागः आह्नमित्याहुः ।

तत्र, पिण्डपितृयज्ञेऽव्याप्तेः, न च तत्र लक्ष्यमिति वाच्यं,
 गोभिलेन पिण्डपितृयज्ञमभिधाय तच्छाह्नमितरदमावस्याया-
 मित्यनेन तस्य आह्नत्वाङ्गीकारात् ।

नचाभावस्यायां तत्पिण्डपितृयज्ञरूपं कर्म इतरच्छाह्नमन्वा-
 हार्यपात्राभिधेयञ्च कार्यमिति सूत्राक्षरार्थ इति वाच्यम् ।

विशेषणीभूतानामितरादिशब्दानां विशेष्यजातीयप्रतियोग्यु-
 पस्थापकत्वनियमादत्रापीतरदित्यस्मात् प्रतियोगिनः पिण्डपितृ-
 यज्ञस्य आह्नसजातीयत्वावगमात् अन्यो घट इति वत् अन्यथा
 इतरक्तत्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः । किञ्च एकोद्दिष्ट्याह्ने नित्यश्राद्धेऽप्यति-
 व्याप्तेः हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रं इति
 पारस्करोक्तमन्त्रलिङ्गेन पात्रालम्बनबाधात्, मन्त्रेऽमृतं जुहोमीत्य-
 मृतपदस्य हुतशेषवाचकत्वेन पात्रालम्बनस्य पदाङ्गत्वात् ।

तथाच मनुः—

विषसं भुक्तशेषन्तु यज्ञशेषन्तथासृतम् । इति ।

न च

पृथिवी ते पात्रमित्यन्नमसृतं चिन्तयेत् पठन् ।

इति वचनानुसारात् मन्त्रे स्वधातुलक्षण्येति वाच्यम् ।

हुतशेषस्यैव स्वधातुल्यतया चिन्तनाद्वचनार्थोपपत्तौ मुख्यार्थ-
बाधाभावात् मन्त्रे लक्षणाया अयोगात् ।

अन्यस्तु—

वेदबोधितसम्बोधितदेवतो हविस्त्यागः आह्नमित्याह ।

तदशुद्धं यजुर्वेदिनां तर्पणेऽतिव्याप्तिः ।

न च हविःपदेनाग्निप्रक्षेपार्हादनीयद्रव्यस्य विवक्षितत्वात्
जलस्य चाग्निप्रक्षेपयोग्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।

दद्यादहरहः आह्नमन्नाद्येनोदकेन वा ।

इति मनुना नित्यआह्नविधानात् । तत्र जलस्याग्निप्रक्षेप-
योग्यत्वाभावादव्याप्तिः ।

किञ्चाग्निप्रक्षेपरूपाङ्गविधिज्ञाने आह्नज्ञानं आह्नज्ञानेऽग्नि-
प्रक्षेपरूपविधिज्ञानञ्चैत्यन्योन्याश्रयो दुर्निवारः ।

किञ्च अम्बे अम्बिके इति मन्त्रकारणकाम्बिकाहोमेऽति-
व्याप्तेश्च तत्र हविस्त्यागस्य देवताया अननैव मन्त्रेण वेदेन
सम्बोधितत्वात् ।

पितृनुद्दिश्य ब्राह्मणस्वीकारपर्यन्तो हविस्त्यागः आह्नमिति

कल्पतरुलक्षणमप्यनुपादेयं सव्यासिनामात्मशब्दे देवशब्दे सन-
कादिशब्दे चाव्याप्तिः पितृबलिदाने चातिव्याप्तिः ।

अपरस्तु गन्धादिपञ्चकान्यतमदानपूर्वको हविस्त्यागः आहु-
मित्याह ।

तदपि पिण्डपितृयज्ञाव्याप्त्या विष्णुपूजादावतिव्याप्त्या च
हेयम् ।

वस्तुतस्तु वेदबोधितसम्बोधनपदोपनीतोद्देश्यकर्तृपणेत-
प्रधानो हविस्त्यागः आहुतिमिति लक्षणम् ।

अस्यार्थः—

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।

अक्षारलवणञ्चेति प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

इति मन्वादिनानामुन्युक्तदिशा वेदबोधितादनीयद्रव्यमिह
हविषत्वेनाभिमतम् । मनुवचनेऽनुपस्कृतमविकृतमित्यर्थः । वेद-
बोधितसम्बोधनपदोपनीत उद्देश्यो द्रव्यस्वामित्वेनाभिमतो यः
तेन विष्णो इदमन्नं तुभ्यं नम इत्यत्र नातिव्याप्तिः सम्बोधनपदस्य
वेदबोधितत्वाभावात् ।

न च

निवेदयामि भगवते जुषाणेदं हविर्हरे ।

इति विष्णुनेवेद्यदानेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।

निवेद्यार्पणमन्त्रोऽयं सर्वार्चासु नियोजयेत् * ।

इत्युत्तरार्द्धेन तस्य नैवेद्यसमर्पणमन्त्रत्वेन विधानात् त्याग-
मन्त्रत्वाभावात् ।

नाप्यम्बिकाहोमेऽतिव्याप्तिस्तत्र सम्बोधनपदस्य वेदत्वेन वेद-
बोधितत्वाभावात् ।

तर्पणैतरपदं यजुर्वेदिप्रैततर्पणेऽतिव्याप्तिवारणायैति । प्रधान-
पदन्तु अर्घ्यपिण्डयोरप्रधानाङ्गयोर्व्यावर्तनायावश्यं देयम् । प्रधान-
श्चान्नोत्सर्ग एव

नित्यश्चाहुमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डविवर्जितम् ।

इति हारीतेनार्घ्यपिण्डयोर्वर्जनात् प्रधानस्य च वर्जनासम्भ-
वात् पिण्डपितृयज्ञगयाः*पिण्डदानयोस्तु कर्मान्तरत्वात्तत्र तयोरेव
प्राधान्यमिति तत्र नाव्याप्तिः । तथा सत्यप्यङ्गत्वे दृष्टिश्चाहुस्य
प्रकृतकर्माणोऽभ्युदयात्मतया देवश्चाहुस्य च—

तेषामारक्षभूतं हि देवं पूर्वं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विलुम्बन्ति आहुमारक्षवर्जितम् ॥

इति मनुना रक्षावत्ताफलकथनादस्ति प्राधान्यम् ।

कर्माङ्गत्वेऽपि सन्ध्यायाः प्राधान्यवदिति तत्र नाव्याप्तिः ।
एवञ्च सत्र्यासिनामात्मश्चाहे जीवत्पितृकश्चाहे सनकादिश्चाहे च
लक्षणमनुगतमेवेति ।

अथ सर्वेषां प्रकृतित्वात् प्रथमं पार्व्वणश्चाहुं विविच्यते ।
भविष्यपुराणे—

अभावस्यां यत् क्रियते तत् पार्व्वणसुदाहृतम् ।
 क्रियते पर्व्वणि यत् तत् पार्व्वणमिति स्थितिः ॥
 पर्व्वान्वष्टका माघीपौर्णमास्यादि ।

यथा हारीतः—

अष्टका माघ्यभ्युदया स्तीर्थद्रव्योपपत्तयः । इति ।

अभावस्यायां आज्ञविधिमाह गीतमः—

अथ आज्ञमभावस्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वा
 कृष्णपक्षस्य सर्व्वस्मिन् काले वा नियमः शक्तिरिति ।

अभावस्यायां मुख्यविधिस्तत्राशक्तिसम्भावनायां कृष्णपक्षस्य
 पञ्चमीप्रभृति वा यस्यां कस्याञ्चित्तिथौ कार्य्यम् “सकृत् कृतं
 कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात् । अत्राप्यशक्तिसम्भावनायां सर्व्व-
 स्मिन् कृष्णपक्षे यस्यां कस्याञ्चित्तिथौ कार्य्यं तत्र चतुर्दशीं
 वर्ज्जयित्वा इति बोध्यम् ।

तथाच मनुः—

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्य्यकं आज्ञं कुर्यान्भासानुमासिकम् ॥

इत्यादिना अभावस्यायां आज्ञमभिधाय तत्राशक्ती

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

आज्ञे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥

इत्यनेन कृष्णपक्षे चतुर्दशीं वर्ज्जयित्वा अनुकल्पविधिसु
 निरग्नेरेव न तु साग्नेः ।

मनुः—

न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना आहुत्तमाहिताग्नेर्हिजन्मनः ॥

दर्शएवाग्न्युद्धरणस्य विहितत्वादङ्गभूतहोमबाधात् पार्व्वण-
आहुत्तं दर्शेन विना नास्ति अन्वष्टकादिषु विप्रपाण्यादौ होमः ।
अत्र दर्शेतिकर्त्तव्यतां विना न आहुतिमिति हलायुधः । तत्र
लक्षणाप्रसङ्गाद्वाक्यभेदापत्तेश्च ।

तथाच विष्णुपुराणे—

मासि मास्यसिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर ।

अष्टकासु प्रकुर्व्वीत काम्यान् न्यान् शृणुष्व मे ॥

असितपक्षे पञ्चदश्याममावस्यायामित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्येनापि—

अमावस्याष्टकावृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

इत्यनेन प्रथमममावस्यायामित्युक्ताऽशक्तौ इति कृष्णपक्ष-
मात्रेऽपि विधिरुक्तः ।

एवञ्च यानि यानि कृष्णपक्षविधायकानि तानि सर्व्वाणि
अमावस्यायामशक्तिसम्भवेन विषयकाणि ।

यथा च कात्यायनः—

आहुताभिन्नः आहुत्तं कुर्व्वीत कन्यामपरपक्षं नातिक्रमेत् ।

वैजवापः—

कृष्णपक्षे आहुत्तं कुर्व्वीत अन्नं सुसंस्कृत्य ।

ब्रह्मपुराणे—

पयोमूलफलैः शकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा ।

पराधीनः प्रवासी वा निर्धनो वाऽपि मानवः ॥

मनसा भावशुद्धेन आक्षेपे दद्यात्तिलोदकम् ।

आपस्तम्बः—

मासि मास्यपरपक्षस्यापराहः श्रेयान् ॥ अथापरपक्षस्य
जघन्यान्वहानि सर्व्वेष्वेवापरपक्षस्याहःसु क्रियमाणे पितृन्
प्रीणाति ।

जघन्यानि दशम्यादीनि श्रेयांसीत्यर्थः । पक्षं व्याप्य क्रिय-
माणे आक्षेपे पितृप्रीत्यतिशयः फलमित्यर्थः ।

यत्तु—

अपरपक्षस्य यदहः सम्पद्यते अभावस्यान्तु विशेषेणैव ।

इति निगमपरिशिष्टवचनम् ।

तस्यायमर्थः—अभावस्यायां विशेषेणैव प्राधान्येनैव आहं
कुर्यात् तत्राशक्तौ अपरपक्षमात्रे यदहः सम्पद्यते यस्मिन्नहनि
शक्तिः स्यात् तत्र कुर्यादिति । अयमर्थो गोभिलेनापि
स्वहस्तिः ।

यथा गोभिलः—

अथ आहमभावस्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वा
अपरपक्षस्य यदहः सम्पद्यते तदहः पूर्वेद्युर्ब्राह्मणानामन्वेति ।

अतएवमावस्याविहितपार्व्वेण आहं करिष्ये इत्येव वाक्यं
कुर्वन्ति । अन्यथामावस्यायां प्राशस्यात् कृष्णपक्षे मुख्यविधेः

क्षणपक्षविहितश्राद्धमिति वाक्यमभावस्याश्राद्धे स्यात् अभावस्या-
निमित्तेन विधानाभावात्तस्य श्राद्धस्य पार्वणश्राद्धानुपपत्तिः
स्यात् ।

एतेन—सामान्यक्षणपक्षप्राप्तं श्राद्धमनूय ब्रह्मपुराणे तदेव
श्राद्धमश्वयुक्क्षणपक्षगोचरतया दिने दिने विधीयते नतु विशिष्ट-
विध्यन्तरं मुख्यविध्यन्तरकल्पनागौरवात् ।

ततश्च

क्षणपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

इत्यनेन चतुर्दशीवर्जनमप्यत्र सिद्धं तदनुवादकत्वादश्वयुक्-
विधेरिति यन्मैथिलैरुक्तं तन्निरस्तम् ।

प्रधानस्याश्वयुग्विधेरनुपपत्तिप्रसङ्गाच्च । अतोऽश्वयुक्क्षणपक्षे
पृथगेव विधिः कल्प्यते । दिने दिने इति वीष्णावचनाच्चतुर्दशी-
श्राद्धमविरुद्धमेव ।

यच्च— विष-श्वापद-शस्त्राहि-तिर्यक्-ब्राह्मण घातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥

इति मरीचिवचनम्

तत्रमाणशून्यं क्षणपक्षप्रकरणपाठाच्चाश्वयुक्क्षणपक्षश्राद्ध-
विषयम् । अन्यथा चतुर्दश्यां सम्प्रातिश्राद्धमपि न स्यात् ।

यच्चान्यमैथिलैरुक्तं आश्विनचतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यापि श्राद्ध-
प्राप्ती—

आहवेषु विपन्नानां जलाग्निभ्युपातिनाम् ।

चतुर्दश्यां भवेत् पूजा अभावस्यान्तु कामिकी ॥

इत्याश्विनापरपक्षप्रकरणस्थदेवीपुराणवचने यत्तत्र पुनः आह्न-
विधानं तदाश्विनचतुर्दश्यां प्रागेव शस्त्रहतानामिति परिसङ्गार्थ-
मन्यथा वैयर्थ्यादिति । तदपि मन्दं

अशक्त्या पक्षादिकल्पाकारणे आश्विनचतुर्दश्यां शस्त्रहत-
आह्नमशक्तेनाप्यवश्यं कर्त्तव्यमिति विधिरेव न तु दोषदुष्टा
परिसंख्येति ।

यदा अन्यत्र चतुर्दश्यां शस्त्रहतआह्नस्य प्राशस्यमुक्तं आश्विने
तु नित्यविधिरिति । अतएव अमावस्यान्तु कामिकीत्युक्तं
आश्विनचतुर्दश्यामकरणे प्रत्यवायतादवस्थादिद्वयं बहुना ।

अमावस्याआह्नस्य नित्यत्वेऽपि नक्षत्रविशेषयोगेन हस्तप्रति-
शयमाह विष्णुपुराणे—

अमावस्या यदा मैत्र-विशाखा-स्वाति-योगिनी ।

आह्वेः पितृगणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवार्षिकीम् ॥

अमावस्या यदा पुष्ये रौद्रऋक्षे पुनर्वसौ ।

द्वादशाब्दं तदा हस्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥

वासवाजैकपादर्चे पितॄणां हस्तिमिच्छताम् ।

वारुणेनाप्यमावस्या देवानामपि दुर्लभा ॥

मैत्रमनुराधा रौद्रं आर्द्रा वासवं धनिष्ठा अजपदं पूर्वभाद्र-
पदं वारुणं शतभिषा ।

अथ आइ हविर्द्रव्याणि ।

मत्स्यपुराणे—

अन्नन्तु सदधिचीरं गोष्ठतं शर्करान्वितम् ।
 मासं * प्रीणाति वै सर्वान् पितृनित्याह केशवः ॥
 द्वौ मासौ मत्स्यमासेन त्रीन् मासान् हरिणेन तु ।
 औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥
 षण्मासान् छागमासेन पितरस्तृप्तिमाप्नुयुः ।
 सप्त पार्षतमासेन तथाष्टाविणजेन तु ॥
 रौरवेण तु मासेन दक्षिमासान्नवैव तु ।
 दशमासांस्तु दृष्यन्ति वराहमहिषामिषैः ॥
 शशकूर्मयोस्तु मासेन मासानेकादशैव तु ।
 संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन तु ॥
 वार्द्धीनसस्य मासेन दक्षिर्द्वादशवार्धिकी ।
 कालशाकेन चानन्त्यं खड्गमासेन चैव हि ॥
 यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं गोःचीरं मधुपायसम् ।
 दत्तमन्नम्यमित्याहुः पितरः पूज्यदेवताः ॥

अन्नं ब्रीहिशाल्यद्वयं । यथा कन्दोगपरिशिष्टम्—

शाल्यन्नं दधिमध्वक्तं वदराणि यवांस्तथा ।
 तिलैर्ब्रीहियवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलैश्च ।
 दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम् ।

मनुवचने माघैरिति कृष्णभाषपरम् ।

कृष्णभाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः सूर्यवशालयः ।

इति वायुपुराणवचनात् ।

सदधिचीरिति माहिषचीरपरं परतो गोष्टमिदमभिधानात्
तदितरचीरप्रतीतिः गोचीरस्य संवत्सरप्रीतिफलत्वेन वक्ष्यमाण-
त्वाच्च ।

आरण्यमहिषीचीरं शर्कराशुण्ठीसंयुतम् ।

* मध्वक्तं हि नरो दद्यादमृतमेव तत् ॥

इति कूर्मपुराणवचनाच्च ।

यच्च—

क्षीरमेकशफानां यदीष्टमाविकमेव च ।

आजञ्च माहिषं मार्गं वर्जयेच्छाङ्ककर्मणि ॥

इति विष्णुपुराणवचनं तद्ग्राम्यमहिषचीरनिषेधकमिति ।

उरभ्यो ————— लघुण एव च ।

अतः प्रभृति काकुत्स्थ पितरः कव्यभोजनाः ।

अफलं भुञ्जते मेघं सफलं नैव भुञ्जते ॥

इति रामायणदर्शनात् शाकुनेन भक्ष्यपक्षिणां मांसेनेत्यर्थः ।
वृषतश्चित्रसृग एनः कृष्णसारः रुरुः स्वकुमारो मृगविशेषः वराह-
महिषावारण्यौ ।

आरख्यमाहिषञ्चाजं मार्गं रौरवमेव च ।
भक्ष्यमांसं समुद्दिष्टमौरभं पार्षतं तथा ॥
वराहाश्च तथा भक्ष्या महारख्यनिवासिनः ।

इति देवलवचनात् ।

संवत्सरन्विति—

अत्र केचित् उपकरणमध्यपाठादुपकरणभूतेनैव पायसेन न त्वन्नं विहाय केवलं परमान्नेन आइमित्याहुः । तन्न, मांसादीनामुपकार्यत्वासम्भवादुपकरणतैवासु परमान्नस्य तु उपकार्यत्वसम्भवेन प्राधान्याविरोधात् उपकरणमध्यपाठस्याकिञ्चित्—* करत्वादन्नं विनापि केवलपरमान्नेन आइमविरुद्धम् ।

अतएव यान्नवल्लोऽ प्रधानेन सह पठितं तदधिकफलञ्चीकृतम् ।
यथा—

हविष्यान्नेन वै मांसं पायसेन तु वत्सरम् ।

तथा च महाभारते—

परमान्नेन यो दद्यात् पितृणामौर्ध्वदेहिकम् ।

गजकायान्तु पूर्वस्यां कुरुते दक्षिणामुखः ॥

अत्र निरपेक्षश्रवणात् प्रधानभूतेन परमान्नेन यः आइं कुर्यात् स पूर्वस्थामर्थादपराह्णकालीनायां गजकायायामेव आइं कुरुते गजकायाकृतश्चाइफलं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

वार्द्धीनसस्य द्वैविध्यमुक्तं कालिकापुराणे—

त्रिपिवं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।

वार्द्धनिसं विजानीयात् हव्यकव्येषु संस्कृतम् * ॥

नीलग्रीवो रक्तशिराः कृष्णपादः सितकृदः ।

वार्द्धनिसः स पक्षी स्यान्मम विष्णोरपि प्रियः ॥

त्रिपिवमिति त्रिभिः कर्णद्वयमुखैः पिवति स त्रिपिवः यस्य
जलपानकाले कर्णद्वयं निपततीत्यर्थः । इन्द्रियक्षीणं छिन्नवृषणं
स प्रसिद्धः पक्षी तन्नाम्ना ख्यात इत्यर्थः । शम्भोर्वृत्तत्वान्मम
शम्भोरित्यर्थः ।

यत्किञ्चिदिति यत्किञ्चिद्द्रव्यं मधुमिश्रं दत्तमक्षयं स्यात्
विशेषतस्तु गोक्षीरं घृतपायसञ्च ।

महाभारते—

† वर्द्धमानतिलैः आङ्गमक्षयं मनुरब्रवीत् ।

सर्व्वकामैः स यजते यस्तिलैर्यजते पितॄन् ॥

वर्द्धमानतिलं प्रचुरतिलम् ।

गोभिलः—

आङ्गाक्षय्यदत्तिः खड्गः कालशाकं लोहितकागो मधु महा-
शल्का वर्षासु मघासु आङ्गं हस्तिकायायाञ्च ।

मनुः—

कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिश्रं मधु ।

आनन्थायैव कल्पन्ते सुन्यन्नानि च सर्व्वशः ॥

महाशक्ती रोहितमत्स्य इति प्राञ्चः, युक्तश्चेतत् ब्रह्मपुराण-
वचनैकवाक्यतावशात् ।

यथा ब्राह्मे—

संवत्सरं तथा गव्यं पयः पायसमेव च ।

वार्त्तिनिसामिषं लोहं कालशाकं तथा मधु ॥

रोहितामिषमुन्यन्नं दत्त्वा तु खलुलोद्भवाः ।

अनन्तां वै प्रयच्छन्ति तृप्तिं गौरीसुतस्तथा ॥

यो ददाति गुडोन्मिश्रान् तिलान् वा आङ्गकर्म्मणि ।

मधु वा मधुमिश्रं वा अक्षयं सर्वमेव तत् ॥

अष्टमवर्षे विवाहिता गौरी तस्याः सुतो यत्किञ्चिद्दत्त्वा
अनन्तां तृप्तिं प्रयच्छतीत्यर्थः ।

आधुनिकासु—महाशक्तेः शिङ्गट इत्याहुः ।

वचनञ्च—पुलस्त्यनाम्ना पठन्ति—

एकशफोऽर्धचन्द्रश्च ललाटे खड्गसंयुतः ।

शुक्लवर्णश्च यो मत्स्यो महाशक्तेः स उच्यते ॥

खड्गामिषं गण्डकमांसं लोहितकागमांसम् ।

अजेन सर्वलोहेन मघासु च यतव्रतः ॥

इति महाभारतवचनात् ।

तथाच देवलः—

आनन्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं दिनक्षये ।

महाशकुनिनो मत्स्याश्चागो वा सर्वलोहितः । इति ।

मुन्यन्नानि नीवाराणीत्यर्थः ।

तथा मास्ये—

रोहिमांसञ्च पाठीनं गोक्षीरं मधुरा रसाः ।

खड्गो लोहामिषञ्चैव मधु श्यामाकशालयः ॥

यव-नीवार-मुद्गेक्षु-शुक्लपुष्प-वृत्तानि च ।

वल्गुभानि प्रशस्तानि पितृणामिह सर्व्वदा ॥

हारीतः—

क्षत्रियैस्तु ऋग्व्यायां विधिना यदुपार्जितम् ।

आश्चकाले प्रशंसन्ति सिंहव्याघ्रहतञ्च यत् ॥

विषवाणहतं मांसं व्याधतिर्य्यग्घतञ्च यत् ।

न प्रशंसन्ति तच्छास्त्रे यच्च मन्त्रविवर्जितम् ॥

ऋग्व्यायां यदुपार्जितं भक्ष्यपशुमांसमित्यर्थः । तिर्य्यञ्चोऽत
सिंहव्याघ्रव्यतिरिक्ताः पशुसर्पादयः पूर्व्ववचनात् । मन्त्रवर्जितम-
प्रोक्षितमित्यर्थः । मांसञ्च पक्ष्मेवादेयं नामम् ।

अत्यन्तमतिखणमतिरिक्तकटूनि च ।

आममांसं तथा मद्यं पूतिमांसं सुरासमम् ।

असुराणां हि भोज्यानि तानि तस्माद्विवर्जयेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

एतेन शूद्रस्यामश्चाश्चविधानादाममांसस्य चास्त्ररसात् शूद्रेण
मत्स्यमांसं न देयम् ।

अथ विहितफलानि ।

ब्राह्मे—

आम्रमाम्नातकं विल्वं दाडिमं बीजपूरकम् ।
 पनसामलकं चीरं नारिकेलं परूषजम् ॥
 नारङ्गश्च सखर्जूरं द्राक्षा नीलकपिलकम् ।
 एतानि फलजातानि आङ्गे देयानि यत्नतः ॥
 यानि च व्यवहार्याणि स्वादुस्निग्धानि भो द्विजाः ।
 ईषदम्बकटून्येव देयानि आङ्गकर्मणि ॥

वायुपुराणे—

विल्वामलकसृङ्गीका पनसाम्नातदाडिमम् ।
 भव्यं पारावतं मोचं खर्जूराम्रफलानि च ॥
 *कसेरुः कोविदारश्च कर्कभुर्वदली विसम् ।
 सृङ्गीका द्राक्षा भव्यं कामरङ्गफलं पारावतं जोतिषती मोचं
 कदलीफलं कर्कभुर्वदरीफलं कोविदारो शुगपत्रः काञ्चनविशेषः,
 विसं मृणालम् ।

* ख पुस्तके कसेरुतिवादि चरणद्वयं नास्ति ।

निषिद्धफलानि ।

ब्राह्मे—

तालं करुणकाक्षाशि बहुपुत्रार्जुनीफलम् ।

जम्बीरं रक्तविल्वञ्च शालस्यापि फलं त्यजेत् ॥

बहुपुत्रा बहुवारफलम् ।

तथा तत्रैव—

फलं तालतरुणाञ्च मुक्ता नरकमुच्छति ।

दत्त्वा पितृंस्तेः सार्धं पूयवन्नरकं व्रजेत् ॥

विष्णुपुराणे—

यवाः प्रियङ्गवो मुद्गा गोधूमा ब्रीहयस्तिलाः ।

निष्पावाः कोविदाराश्च सर्षपाश्चात्र शोभनाः ॥

निष्पावो देवधान्यम् ।

आदित्यपुराणे—

मधुकं रामठञ्चैव कर्पूरं मरिचं तथा ।

आह्नकश्लिषि शस्तञ्च सैन्धवं त्रपुर्णं तथा ॥

सुखाशनं वायुपुराणे—

कालशाकं दधि चीरं चिञ्चा वेत्ताङ्गुरस्तथा ।

वैकङ्कतं नारिकेलं शृङ्गाटक-परुषजम् ॥

पिप्पलीं मरिचञ्चैव पटोलं बृहतीफलम् ।

रामठं मत्स्यमांसञ्च कलायाः सर्व्व एव हि ॥

कर्पूरं नागरञ्चैव दीर्घमूलकमेव च ।

वैकङ्कतं वंहिच इति ख्यातं परुषजं पलुषफलमिति ख्यातम् ।
रामठं हिङ्गुं नागरं शुण्ठी दीर्घमूलकं मूलकमिति प्रसिद्धम् ।
तत्र न भक्षयेत् ककरीरञ्च रक्तमूलकमेव च । इति निषेधात्
रक्तमूलकं न देयम् ।

तथा ब्राह्मे—

रामठं भागधञ्चैव नागरार्द्रकतिन्तिङ्गीम् ।
लवङ्गं जीरकञ्चैव तुम्बुरुञ्च नियोजयेत् ।
कालशाकं कलायञ्च वास्तूकं मूलकन्तथा ।
वेत्राङ्गुरं पटोलञ्च सर्षपं सुनिषण्णकम् ॥
शाकमारण्यकञ्चैव श्राद्धे दद्यादमूनि च ।
भागधं पिप्पली नागरं शुण्ठी तुम्बुरुर्धन्याकः ।

यच्च—

पिप्पलीं मरिचं हिङ्गुं वंशाग्रञ्च विवर्जयेत् ।

इति शङ्खवचनं तत्पुत्र्यक्षमरिचादिदाननिषेधपरं द्रव्यान्तर-
संस्कारे तु विधिरिति न विरोधः तेन आमश्राद्धे मरिचादिकं न
देयम् ।

कुर्मपुराणे—

घृतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ।
शक्नून् लाजांस्तथा पूपान् दत्वा सत्कृत्य भोजयेत् ॥
शर्कराक्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमक्षयाः ।

घृतं भूमौ समुत्सृजेत् इति—तथा घृतं देयं यथा भूमौ
श्रवतीति । पृथुकाश्चिपितकाः ।

देवलः—

धानाश्च मधुसंयुक्ता इक्षुश्चैव सगोरसान् ॥

शर्कराफलमूलञ्च सर्व्वं दद्यादमत्सरी ॥

ब्राह्मे—

गुड-शर्कर-मत्सण्डी-खण्ड-फालितकं तथा ।

गव्यं पयो दधि घृतं तैलञ्च तिलसम्भवम् ॥

सैन्धवं सागरोत्पञ्च लवणं सारसं तथा ।

मत्सण्डी खण्डीभूतसितशर्कराविशेषः । सारसं मानस-
सरोजातं शाश्वरीति प्रसिद्धम् ।

वायुपुराणे—

सैन्धवं लवणं तद्वत् तथा मानससम्भवम् ।

पवित्रे परमे ह्येति प्रत्यक्षे अपि नित्यशः ॥

तथा मनुः—

सुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुषस्कृतम् ।

अक्षारलवणञ्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

सोमः सोमलतारसः अनुषस्कृतं अविकृतं पूतीभवमित्यर्थः ।
उत्पात-प्रतियत्न-विकृत-वाक्याध्याहारेणैव विकृतार्थे सुट् ।

तथा तत्रैव—

भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥

कार्णाजिनिः—

यदिष्टं जीवतश्चासीत्तत्तद्वात् प्रयत्नतः ।
इष्टं निषिद्धेतरम् ।

अथ आहुवर्ज्यानि ।

याज्ञवल्करः—

चण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितात् ।
यज्ञार्थलब्धमददन्नासः काकोऽपि जायते ॥

देवलः—

कुष्माण्डालावु-वार्त्ताकु-पालङ्गा-राजिकास्तथा ।
पिप्पलीं मरिचञ्चैव रामठं पिण्डमूलकम् ॥
कृतञ्च लवणं सर्व्वं वंशायञ्च विवर्जयेत् ।
राजमाषान् मसूराञ्च तथा वै कोरदूषकान् ।
लोहितान् वृक्षनिर्व्यासान् आह्वकर्मणि वर्जयेत् ।

पालङ्गा शाकभेदः राजिका राजसर्षपः पिप्पल्यादिवर्जनं
प्रत्यक्षविषयमिति प्रागेवोक्तं पिण्डमूलकं मूलकविशेषः कोरदूषः
कोद्रवः ।

महाभारते—

अथाह्वीयानि ध्यान्यानि कोद्रवाञ्चणकांस्तथा ।
हिङ्गु द्रवेषु शाकेषु नालिका-लसुनादिकम् ।

कृष्णाजार्जीं विडङ्गञ्च शीतपाङ्कीन्तथैव च ।

वर्जयेत्त्वणं सर्व्वं तथा जम्बुफलानि च ।

अवन्नुतावरुदितं तथा आह्ने विवर्जयेत् ।

आह्नानर्हाणि शरत्पक्वहैमन्तिकेतराणि धान्यानि द्रवद्रव्येषु
मध्ये हिङ्गुं वर्जयेदित्यर्थः । नालिका कलम्बिका कृष्णाजार्जी
कृष्णजौरकं शीतपाङ्की सकजङ्गा । लवणं सर्व्वमिति कृत्तिम-
लवणविषयं अवन्नुतावरुदितं यस्योपरि क्षुतं रुदितं वा क्षत-
मित्यर्थः ।

विष्णुपुराणे—

अक्षताश्रयणञ्चैव धान्यजातं नरेश्वर ।

राजमाषानणूञ्चैव मसूराञ्च विवर्जयेत् ॥

अलावुं शृङ्गनञ्चैव पलाण्डं पिण्डमूलकम् ।

आरक्ताञ्चैव निर्यासाः प्रत्यक्षलवणानि च ॥

वर्ज्यान्वितानि वै आह्ने यच्च वाचा न शस्यते ।

धान्यजातं शरद्धैमन्तोद्भवधान्यसमूहः अक्षताश्रयणं अक्षत-
प्रथमागमआह्नमित्यर्थः । अणवो मर्कटाः प्रत्यक्षलवणं दृश्य-
लवणं न देयं किन्तु व्यञ्जनादिसंस्कारकाले द्रव्यान्तरमिश्रितं
देयमित्यर्थः ।

मात्स्ये—

मसूर-शन-निष्पाव-राजमाष-कुलत्थकाः ।

कोद्रवोद्दाल-चणक-कपित्थ-मधुकातसी ॥

एतान्यपि न देयानि पितृभ्यः प्रियमिच्छता ।

निष्पावो, देवधान्यं ग्राम्यं निषिद्धं एवं विधिसु आरण्य-
निष्पावपरः । उद्दालो बहुवारकः मधुकं यष्टिमधु अतसी
मांसलेति ख्याता ।

हारीतः—

पालङ्गा-नालिका-पुती-वार्त्ताकु-माष-मसूर-शिशु-तृपमाष-
कृतकलवणानि आह्वे न दद्यात् ।

माषोऽत्र कृष्णतरः ।

कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः सूर्यवशालयः ।

इति वायुपुराणवचने कृष्णमाषविधानात् । तृपमाषो वर्बट
इति ख्यातः ।

तथा त्रिकाण्डशेषः—

राजमाषस्तु वर्बट इति । शिशुः शोभाञ्जनः ।

विष्णुः—

पिप्पली-भूस्तृणासुरीसर्षप-पालङ्गा-तण्डूलीयक-सुरसा-कुष्मा-
ण्डालावु-वार्त्ताकु-तुद्र-कुसुम्भ-महिषीक्षीराणि वर्जयेत् राजमाष-
मसूर-कृतलवण-पर्युषितानि च ।

आसुरीसर्षपो वाजीसर्षपः विष्णुपुराणे तु तदितरसर्षप-
विधिः । सुरसा तुलसी व्यञ्जनप्रकरणाच्छाकासा निषिद्धा ।

जातीचम्पकपुष्पाणि मल्लिकां तुलसीं तथा ।

इति ब्रह्मपुराणे पुष्पत्वेन तुलस्या विधानात् ।

ब्रह्मपुराणे—

द्विःस्त्रिन्नं परिदग्धञ्च तथैवाग्रावलेहितम् ।

शर्कराकीटपाषाणैः केशैर्व्यञ्चाप्युपस्कृतम् ॥

सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः ।

पिण्याकं मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत् ॥

वाग्भावदुष्टञ्च तथा दुष्टैश्चोपाहृतञ्च यत् ।

वाससा चावधूतञ्च वर्ज्यानि आङ्गिकर्म्मणि ॥

द्विःस्त्रिन्नं वशिष्ठवचने व्याख्यास्यते । अग्रावलेहितं उप-
भुक्ताग्रभागं शर्कराद्यैः सहोपस्कृतं पक्वमित्यर्थः । पिण्याकस्तिल-
कल्कः मथितं तद्रुं सिद्धा निष्पन्नाः कृताः सन्तो येऽवतारिता-
स्तत्रोत्तरकालं लवणप्रक्षेपेण प्रत्यक्षलवणीकृतास्ते वर्ज्या इत्यर्थः ।
भावदुष्टं मनोदुष्टं दुष्टैश्चाण्डालाद्यैश्चाहृतं दुग्धादि । वाससा
अवधूतं उपरिवासोविधूनितम् ।

नाद्यादित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः—

अन्नं पर्युषितं भावदुष्टं पुनःस्त्रिन्नमामं ऋजीषपक्वञ्च ।
कामन्तु दध्ना घृतेन वा अभिघारितमुपभुञ्जीत ।

पुनः स्त्रिन्नं निष्पन्नमोदनं काठिन्यादिनिमित्तं पुनर्जलादिना
कृतपाकं यच्च स्त्रिन्नधान्यतण्डुलानामोदनं तदपि पुनः स्त्रिन्नम् ।
दाक्षिणात्यास्तु—

स्त्रिन्नावतारितं व्यञ्जनं पुनर्धृतादिपाकेन संस्कृतमपि द्विः-
स्त्रिन्नमाहुः । अतएव ते प्रथमतो घृतादिसंस्कारेण तत्रैव वा
घृतप्रक्षेपेण व्यञ्जनं संस्कुर्वते । युक्तञ्चैतत्

प्रत्ययमेकदा स्विन्नमपर्युषितमुत्तमम् ।

* इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

एतेनान्नं निष्याद्य तदन्नं दुग्धेन सह पुनः पाक्तेन पायसं
क्रियते इति केषाञ्चिदाचारो दुराचार एवेति ।

आमनिषेधस्तु स्विन्नधान्यतण्डुलविषयः पुनःस्विन्नसान्निध्यात् ।

न च आमं तण्डुलमुन्नादीति कल्पतरुव्याख्यानं युक्तं, प्रकृत-
त्वादन्नस्य विशेषणात् ।

नचादनीयमात्रे अन्नशब्दः, ओदनशब्दवाचे धान्यविकार-
विशेषे योगरूढत्वात् । अतएव

भिःसा स्त्री भक्तमन्थोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः ।

इत्यमरकोषः ।

ततश्चामविशेषणात् स्वकारणे तण्डुले लाक्षणिकमन्नाम-
पदम् । अतो नाममुन्नादिनिषेधः ।

किञ्च—

तण्डुलमात्रस्याभक्ष्यत्वे आमाम्नेन आद्ये वैश्वदेवादिविधान-
मसङ्गतं स्यात् ।

आपस्तम्बेनापि—

सर्वं पर्युषितमन्नाद्यं फालित पृथुकधाना तण्डुल करम्भ
तरुज शाक मधु मांस चौरविकारौषधिभूलवर्जमिति प्रति-
प्रसूय पर्युषितस्यापि तण्डुलस्य भक्ष्यत्वमभिहितम् ।

अविर्गणेन सर्व्वशिश्टप्रवृत्तिश्च दृश्यते तस्मात् सान्निध्यात्
स्त्रिन्नतण्डुलविषयोऽयं निषेधः । ऋजीषं पिष्टपचनभाण्डं तत्र
पक्वमित्यर्थः । उक्तानां सर्व्वेषां प्रतिप्रसवमाह कामन्विति अयन्तु
प्रतिप्रसवो भक्षणविषय एव नतु आह्नविषयः पूर्व्वोक्तवचनेषु आह्ने
सामान्यतो निषेधात् ।

अत्र विहितद्रव्याणां पाकविधानात् ब्राह्मणभोजनविधा-
नाच्च पाकोऽङ्गं तदभावे आह्नं विगुणं वचनात्तु क्वचित् पाकाभावे-
ऽपि आह्नमविगुणमेव ।

यथादिपुराणे—

जातश्चहेन दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेषु च ।

तथा लघुहारीतः—

आह्नविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्त्तितम् ।

पाकसामग्र्यभावेनाशक्त्यादिना वा आह्नविघ्ने सतीत्यर्थः ।

उशनाः—

आत्मनो देशकालानां विप्लवे समुपस्थिते ।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥

अथात्मनो विप्लवः पाककरणार्त्तिः, देशविप्लवः स्थानसङ्कोचा-
दिना पाकासामर्थ्यम्, कालविप्लवः पवनचक्रादिभयादिना
पाककृतकालचेपासहिष्णुता ।

प्रचेताः—

आपद्यन्मनी तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा ।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥

आत्मनो देशकालानामित्यनेनोशनसैवापदिष्टता । अनग्नी
पाकयोग्याग्न्यभाव इत्यर्थः ।

चण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः सूतकाग्नेश्च कर्हिर्हृचित् ।

पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्मृतम् ॥

इति देवलेन चण्डालाद्यग्नेः कर्मापयोगनिषेधात् ।

केचित्तु—

अग्न्यभावे निरग्निना पाकेन आहुं न कार्यमित्याहुः ।

तत्र । निरग्नेः सर्वदेवामआहुविधौ सति साग्नि-निरग्नि-
साधारणानां पूर्वोक्तहारीतोशनःप्रचेतोक्चनानां विघ्नादि-
निमित्तेन साग्निपरतया सङ्कोचोऽवश्यं वाच्यः । उक्तरीत्या
चानग्नावित्यस्य सम्भवति गत्यन्तरे सङ्कोचे प्रमाणाभावात्
पाकनिषेधस्य पाकोपयुक्ताग्न्यभावेन दृष्टार्थतयैवोपपत्तौ निरग्नि-
गोचरत्वेऽदृष्टार्थकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च ।

किञ्च मत्स्यपुराणे—पाकाङ्गकआहुमभिधाय-

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वेषु ।

आहुं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितोऽप्येतन्नवासस्थोऽपि नित्यशः ।

शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥

इत्यनेनानुपनीतादीनां पाकाङ्गकआहुविधानात् आहुं साधा-
रणं नामेति साधारणकर्तृत्वाभिधानाच्च निरग्नेरपि पाकाङ्गक-
आहुं प्रतीयते ।

अतएव मत्स्यपुराणे शूद्रस्यापि पाकप्रसक्तौ निषेधमाह—

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धियाहञ्च सर्व्वदा ।

नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामान्नवहुधः ॥

तथा ब्रह्मपुराणे—

स्त्रीभिर्वर्णावरैः शूद्रेर्देयं विप्राणुशासनात् ।

मन्त्रवद्विधिपूर्व्वं हि बह्निपाकविवर्जितम् ॥

अत्र स्त्रीणां प्रकरणात् सपिण्डनोत्तरश्चाहविषय एव पाक
निषेधः । शूद्राणान्तु 'शूद्रेण तु सदैव हि, इत्युशनोवचनात्
सर्व्वदेवामविधिः शिष्टाचारोऽपीदृश एव ।

यत्तु—

आमश्चाहप्रदोऽनग्निः सर्व्वत्राहुर्मनीषिणः ।

इति जावालनामकं वचनं यदि सम्मूलं तदपि पाकोप-
युक्तान्यभावपरं शूद्रपरं वा मन्तव्यम् ।

यच्च—

भार्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुच्छजन्मनि ।

आमश्चाहं द्विजैः कार्य्यं यस्य भार्या रजस्वला ॥

अपत्नीकः प्रवासो च यस्य भार्या रजस्वला ।

सिद्धान्तेन न कुर्व्वीत आमं तस्य विधीयते ॥

इति नामशून्यं वचनद्वयं तदमूलं मत्स्यपुराणे भार्याविर-
हितोऽप्येतदित्यादिना भार्याभावे प्रवासे च पाकाङ्गकश्चाह-
विधानात् ।

प्रास्येदग्नौ तदन्नञ्च दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।

अग्नौ तु जुहुयादन्नमप्सु वा तद्विशयेत् ॥

भूमौ दर्भेषु वा दद्यात् विना पात्रं कथञ्चन ।

इति वशिष्ठहन्मनुवचनाभ्यां द्विजाभावेऽपि पाकप्रतीतेश्च
समूलत्वेऽपि भार्याद्यभावे स्वयं पाककरणासामर्थ्यं मन्तव्यं पुत्र-
जन्मनि तु वचनान्तरात् सामर्थ्येऽसामर्थ्यं च सति ।

न च द्विजाभावोऽप्यापदिति वाच्यम् ।

निधायान्नं दर्भचयमासनेषु समाहितः ।

प्रेषानुप्रेषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥

इति सत्यव्रतेन द्विजाभावेऽपि श्राद्धस्य विहितत्वेनापत्त्वा-
भावात् तदन्नस्याग्न्यादौ प्रक्षेपोपदेशाच्च । एवञ्चापदादिना पाका
शक्तावामान्नविधानं सामान्यतः प्राप्तमध्येकोद्दिष्टे नास्तीत्याह
लघुहारीतः—

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।

अमावस्यादिनियतं माससंवत्सरादृते ॥

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।

अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम् ॥

अमावस्यादिनियतं प्रोषिते सहचारिणी ।

पत्न्यौ तु कारयेन्नित्यमन्येनाप्यृत्विगादिना ॥

अशक्त्या पाकाङ्गकश्राद्धविघ्ने सति अमावस्यादिविहितं
नियतमावश्यकश्राद्धमामश्राद्धं कीर्तितम् ।

काम्यथाचे तु “नित्ये हि किञ्चिदङ्गहानिः शक्या न तु काम्ये” इति सर्वशक्त्यधिकरणे दर्शितत्वात् नामआह्नविधानमिति । आह्नविघ्न इत्यनेन दाशाह्निकपिण्डदानस्य विघ्नेऽप्यामविधिर्निरस्तः । माससंवत्सरादृते इति माससंवत्सरविहित-आह्नाह्नित्यर्थः ।

मासशब्दोऽत्र सकलप्रेतकृत्यकालोपलक्षकः, तेन एकादशाह्नादीनि सपिण्डीकरणान्तानि आह्नानि नामान्नेन कार्य्याणि किन्तु पाकेनैव ।

तथाच भविष्यपुराणम्—

सपिण्डीकरणं यावच्छ्राद्धं प्रेतस्य तृप्तिदम् ।

पक्वान्नेनैव कर्त्तव्यं सामिषेण द्विजातिभिः ॥

तथा प्रचेताः—

प्रेतआह्नानि कुर्वीत पक्वान्नेनैव सर्वदा ।

तथा प्रतिसंवत्सरमेकोद्दिष्टविधिना सामान्यादिना पार्व्यण-विधिना वा क्रियमाणं श्राद्धं नामान्नेन, पाकेनैव कार्य्यमित्यर्थः । ततश्च एकोद्दिष्टपदेन पूर्व्वोक्तां सकलप्रेतकृत्यं सांवत्सरिकञ्चोच्यते । पाकेनेति विशेषणे तृतीया पाकेन विशेषितं सकलप्रेतकृत्यं सांवत्सरिकञ्च स्वयमेव सदा विघ्नेऽविघ्नेऽपि कार्य्यं न तु वक्ष्यमाण-वचनात् अभावस्यादिवत् ऋत्विगादिद्वारा कारयितव्यम् । अत्रापि स्वयमशक्तौ गोत्रजद्वारैव कर्त्तव्यं न ऋत्विगादिद्वारेति ।

यथा प्रेतक्रियां प्रकृत्य ब्रह्मपुराणे—

न कदाचित् सगोत्राय श्राद्धं कार्य्यमगोत्रजैः ।

अगोत्रजैः सगोत्रायेत्यसम्बन्धादगोत्रजैर्द्वारभूतैः सगोत्राय
आह्वं न कार्यं किन्तु गोत्रजद्वारैव विशेषणस्वरसात् । इति
श्रीशूलपाणिः ।

अचाधुनिकाः—

न ब्रह्मचारिणः कुर्युर्ददकं पतिता न च ।

इति याज्ञवल्क्यनिषेधात् ब्रह्मचारिणा मातापितृआह्वं
गोत्रजद्वारा कर्त्तव्यमित्येवंपरलोपपत्तौ स्वयमेवेत्यस्य सङ्कोचे
प्रमाणाभाव इत्याहुः ।

तदशुद्धं पतितप्रव्रजितवत् ब्रह्मचारिणां कर्मधाधिकार-
निषेधादनधिकारिणाञ्च प्रतिनिधेरशास्त्रीयत्वात् । अन्यथा
पतितादीनामपि प्रतिनिधिकरणप्रसङ्गात् तदनधिकारे च
तत्सपिण्डादीनां स्वतएवाधिकारात् ब्रह्मचारिणां गोत्रजद्वारानु-
ष्ठानमाकाशकुसुममेवेति ।

वस्तुतस्तु—अभावस्यादि-आज्ञानामुत्तरकाल-कर्त्तव्यत्वाभावा-
लोपप्रसङ्गौ अन्यद्वारा कर्त्तव्यत्वमस्तु एकोद्दिष्टस्य तु कृष्णैकादश्या-
मुत्तरकाले स्वयमनुष्ठानसङ्गात् । सदा स्वयमिति विधान-
बलाच्च स्वानुष्ठाननियमे सत्यपि चिरकालापाटवविदेशगमनादिना
वत्सरमध्येऽपि कृष्णैकादश्यां स्वयं करणाशक्तिसम्भावनायां
गोत्रजद्वारा ब्रह्मपुराणेन विधीयते इत्यास्तां विस्तरः ॥

अशक्त्या पाकाभावे तर्हि किं स्यादित्याह—अभावे पाक-
पात्राणामिति ।

एतच्च सकलसामग्र्यभावोपलक्षकम् । तदहः समुपोषण-
मिति तदहः आह्नेतुपाकसामग्र्यसम्पादनजनितपापक्षयार्थं
प्रायश्चित्तरूपमुपोषणं न तु आह्नस्थानीयं प्रमाणाभावात् ।
आह्नविघ्ने कृष्णैकादशीविधेरंशतो बाधापक्षेऽथ ।

किञ्च उपवासस्यानुकल्यत्वे प्रेतआह्नस्याप्यकरणप्रसङ्गात्
षोडशश्राद्धानामजातत्वेन प्रेतत्वपरीहारो न स्यात् ।

अमावस्यादीति—प्रोषिते पत्नौ अमावास्यादिनियतसमाव-
स्याद्यनुष्ठेयं नित्यमावश्यकआह्नं पत्नी ऋत्विगादिना कारयेत्
नतु काम्यमित्यर्थः ।

ऋत्विगादिषु—

ऋत्विक् पुत्रो गुरुभ्राता भागिनियोऽथ विट्पतिः ।

एभिरेव हुतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव हि ॥

इति हारीतोक्तेः ।

मत्स्यपुराणे—

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिआह्नञ्च सर्व्वदा ।

नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामान्नवद्बुधः ॥

सामान्यं यत्किञ्चित्कर्म्म दाशाह्निकपिण्डदानदेवतानैवेद्या-
दिकम् । वृद्धिआह्नपदेन सकलआह्नसुपलक्ष्यते अन्यथा वृद्धिआह्नेन
नमस्कारप्राप्तौ नमस्कारेणेति व्यर्थं स्यात् सर्व्वदा आपद्यनापदी-
त्यर्थः । अतएव—शूद्रेण तु सदैव हीति प्रचेतोवचनम् ।

तथा देवलः—

आमं शूद्रस्य पक्वान् पक्वमुच्छिष्टमुच्यते ।

पक्वान्नमिति द्विजातिना पक्वान्नेन यत् क्रियते शूद्रेण
तत्कर्मान्नान्नेन कार्यमित्यर्थः ।

उच्छिष्टं देव-पितृ-द्विजातिगोचरतया उच्छिष्टतुल्यमित्यर्थः ।
अथेह कः पक्वपदार्थः ।

नचाग्निपाककृतविकारापन्नं पक्वमिति वाच्यम् ।

शुद्धकृतदुग्धलाजादीनामग्राह्यत्वप्रसङ्गात् ।

नचाग्निसन्तापे यस्य स्पर्शे आचमनं विहितं तत्पक्वमिति
वाच्यम् । पक्वज्ञाने आचमनविधानं आचमनविधानज्ञाने च
पक्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयदोषात् ।

वस्तुतस्तु सहजकठिनानामग्नितापितानां स्विन्नता पाकः
तद्युक्तमिह पक्वं विवक्षितम् ।

तेन लाजादीनां जलसम्पर्के स्विन्नतायोगात् पक्वत्वं
दुग्धादीनान्तु कठिनत्वाभावात् पक्वत्वं शुद्धशर्करामिक्षादीनां तु
द्रवमूलत्वेन सहजकाठिन्याभावात् पुनः पुनरग्निसंयोगात् *
घृतवत् पक्वत्वमिति ।

तेन—

नाप्रोक्षितं स्पृशेत् किञ्चिद्देवे पैत्रे कथञ्चन ।

इति वायुपुराणवचनात् सृज्जलप्रोक्षितानामेव आहि देयत्वात्
लाज-शक्तु-चिपिटकादीनां जलस्पर्शे पक्वत्वात् शूद्रेण लाजादीनि
न देयानीति । एतत् सर्व्वमाचारानुरोधेनैव विवृतम् ।

अथ आङ्गार्हब्राह्मणाः ।

मनुः—

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थं तद्व्यकथ्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥

दूरात् पितृपितामहादिक्रमेण, तीर्थं पात्रम् ।

यत्तु—

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।

पित्रे कर्मणि तु प्राप्ते * परीक्षेत प्रयत्नतः ॥

इति तदीयापरवचनं तत् यत्नेन पितृब्राह्मणस्य परीक्षा-
धिक्यकथनार्थं न तु देवब्राह्मणपरीक्षा न कार्येति ।

श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकथ्यानि दातुमिः ।

इति तदीयापरवचनात् ।

तीर्थं आह्वे तु ब्राह्मणपरीक्षा न कार्या ।

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कदाचन ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

याज्ञवल्काः—

अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।

वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा विमधुस्त्रिसुपर्णकः ॥

स्वस्त्रीय ऋत्विक्-जामाढ-याज्य श्वशुर मातुलाः ।

त्रिनाचिकेत दौहित्र शिष्य सम्बन्धिवान्भवाः ॥

कर्म्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निव्रतचारिणः ।

पितृमातृपराश्रयैव ब्राह्मणाः आहसम्पदः ॥

ओत्रियोऽधीतसाङ्गवेदः युवेत्युभयविशेषणं प्राशस्त्यार्थं *
त्रिमधुत्रिसुपर्णा वेदभागविशेषास्तदध्ययनयोगात् ब्राह्मणास्तथा
व्यपदिश्यन्ते स्वस्त्रीयो भागिनयः त्रिनाचिकेतो वेदभागविशेष-
स्तद्विद् शिष्यो गुणवान् ।

वशिष्ठः—

शिष्यानपि गुणवतो भोजयेत् ।

हारीतः—

पचनः पाचनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे ।

सायं प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥

पचनः पाकाग्निः पाचनोऽतिथीनां श्रौताद्यपनीदनग्निः
आहसम्पदः आह्वेऽत्यन्तं प्रशस्ता इत्यर्थः ।

मत्स्यपुराणे—

ओत्रियः ओत्रियसुतो विधिवाक्यविशारदः ।

सर्वज्ञो वेदविद्वन्मन्त्री ज्ञानवंशकुलान्वितः ॥

पुराणवेत्ता धर्मज्ञः स्वाध्यायी जपतत्परः ।

शिवभक्तः पितृपरः सूर्यभक्तोऽथ वैष्णवः ॥

ब्रह्मण्यो योगविच्छान्तो विजितात्मा सुशीलवान् ।

यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मौसांसतेऽध्वरम् ॥

* ख पुस्तके त्रिमधुत्रित्वाभ्य प्रशस्ता इत्यन्तोऽर्थो नास्ति ।

सामस्वरविधिञ्च पङ्क्तिपावनपावनाः * ।

षडङ्गवित् ध्यानयोगी योगतत्त्वज्ञ एव वा ॥

अयाचिताशी शुद्धात्मा आङ्गिकर्माविदेव वा ।

अष्टादशानां विद्यानामेकस्यापि च पारगः ॥

इतिहासपुराणैश्च पवित्रीकृतमानसः ।

अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलसमन्विते ।

सा गौरी तत्सुतो गौरः पङ्क्तिपावन एव सः ॥

भोजयेच्चापि दौहित्रं यत्नतः श्वशुरं गुरुम् ।

विट्पतिं मातुलं बन्धुमृत्विगाचार्यसोमपान् ।

विजितात्मा जितेन्द्रियः यश्च व्याकुर्वते वाचं वेदाङ्गव्याख्याता
यश्च मीमांसतेऽध्वरं यन्नविधिव्याख्याता, पङ्क्तिपावनानुक्ता
तदभावे दौहित्रादीनां प्राशस्त्यमाह भोजयेच्चापीति विट्पतिर्जा-
माता ।

तथा तत्रैव—

विप्रान् पूर्वै परे वाङ्मि संयतात्मा निमन्त्रयेत् ।

शीलवृत्त्या गुणोपेतान् वयोरूपसमन्वितान् ॥

गोभिलः—

शाखाध्यायी मन्त्राध्यायी षडङ्गवित् ज्येष्ठसामस्त्रिणाचिकेत
स्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निर्मन्त्रवित् मन्त्रब्राह्मणवित् धर्मज्ञो ब्राह्मोदा-
पुत्रश्च वागीश्वरो याज्ञिकः पङ्क्तिपावन इति ।

नियोज्यानामभावे पंक्तिपावनमेकं पङ्क्तिमूर्धनि सञ्ज्ञात् ।

आसहस्रात् पंक्तिं पुनातीति श्रुतेः काममितरे ।

अथ चेन्नन्वविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः ।

अदूष्यं तं यमः प्राह पंक्तिपावन एव सः ॥

धर्मज्ञो धर्मशास्त्रज्ञः शारीरैः स्थूलत्व-हीनातिरिक्ताङ्गत्वादि-
दोषैः ।

यमः—

ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः ।

व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥

शिशुरप्यग्निहोत्री च न्यायविच्च षडङ्गवित् ।

मन्त्र-ब्राह्मणविच्चैव यश्च स्यान्नन्वपाठकः * ॥

ब्रह्मदेयासुतश्चैव गर्भशुद्धः सहस्रदः ।

चान्द्रायणव्रतपरः सत्यवादी पुराणवित् ॥

निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो दान्तोऽविकल्पनः ।

गुरुदेवाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥

वेदविद्याव्रतस्नातो ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ।

अव्युत्क्रान्ताः स्वधर्मैर्भ्यो ये विप्राः श्रुतिसत्कृताः ॥

प्राणिहिंसानिवृत्ताश्च क्षमावन्तोऽनसूयकाः ।

ये प्रतिग्रहनिःक्षेप्ता नित्यं दानरताश्च ये ॥

मङ्गल्याचारयुक्ताश्च ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ।

ऋतुकाल एव गमनपरा नान्यकाले इत्यर्थः ।

ब्रह्मदेयासुतः ब्रह्मविवाहितापुत्रः गर्भशुद्धः पुंसवनादिगर्भ-
संस्कारयुक्तः सहस्रदो बहुप्रदः । शान्तो रागादिशून्यः दान्त-
स्तपःक्षेत्रसहः ।

स्कन्दपुराणे—

कुलश्रुतिभ्यां संयुक्तादलुब्धस्तु विशिष्यते ।

दौहित्रप्रशंसामाह मनुः—

व्रतस्थमपि दौहित्रं आह्वे यत्नेन भोजयेत् ।

कुतपांश्चासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥

त्रीणि आह्वे पवित्राणि दौहित्रं कुतपास्तिलाः ।

त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति श्रीचमक्रोधमत्वराम् ॥

कात्यायनः—

स्नातकान् यतीन् गृहस्थान् साधून् श्रोत्रियान् अनवद्यान्
स्वकर्मास्थान् । अनवद्यानिति श्रोत्रियविशेषान् ।

कूर्मपुराणे—

भिक्षान्नमागतान् वापि काले संयमिनो यतीन् ।

भोजयेत् प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्य यतमानसः ॥

काले आह्निककाले इत्यर्थः । यतिब्रह्मचारिभ्यां आह्वे मधु-
मांसञ्च न भोज्यम् ।

यथा याज्ञवल्करः—

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छाह्वे व्रतमपीडयन् ।

व्रतम् ब्रह्मचर्यं मधुमांसत्यागेनार्जयन्नित्यर्थः ।

अथ वर्ज्यब्राह्मणानाह याज्ञवल्करः—

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णं कुण्डगोलौ कुनखौ श्यावदन्तकः ॥

मृतकाध्यापकः क्रूरः * कन्यादूष्यभिषस्तकः ।

मित्रधृक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥

मातापितृगुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।

परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥

पौनर्भवः द्विरुद्धापुत्रः अवकीर्णः स्त्रीसङ्गमी ब्रह्मचारी ।

कुण्डगोलावाह मनुः—

परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकी ।

पत्न्यौ जीवति कृण्वन्तु मृते भर्तारि गोलकः ॥

भृतकाध्यापको वेतनं गृहीत्वा योऽध्यापयति तेनाध्यापि-
तोऽपि मनक्तोऽत्र ज्ञेयः ।

कन्यादूषी कन्यागन्ता अभिशस्तः उपपातकादिना परिवाद-
यस्तः पिशुनः परदोषसूचकः परिविन्दकः अक्षतदारे ज्येष्ठे
क्षतदारः अत्र तज्ज्येष्ठपरिवित्तिरपि मनूक्तो मन्तव्यः कुण्डाशी
बहुभोजनशीलः हृषलात्मजः शूद्रायामुत्पादितः पुत्र इत्यर्थः ।
हृषलीपतिरप्यत्र मनूक्तो मन्तव्यः स्तेनश्चैर्यशीलः कर्मदुष्टा
निषिद्धाणिज्यादिकर्मकारिणः ।

वामनपुराणे—

यस्य नैवाधरोष्ठाभ्यां क्वाद्यते दशनावली ।

विरूपः स तु विज्ञेयो ब्राह्मणः पंक्तिदूषकः ॥

मनुः—

चिकित्सकान् देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा ।
 विपण्येन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥
 प्रेत्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुन्खी श्वावदन्तकः ।
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाहुषिस्तथा ॥
 यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
 ब्रह्महिट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ।
 कुशीलवोऽवकीर्णी च हृषलीपतिरेव च ॥
 पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ।
 भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितश्च यः ॥
 शूद्रश्चिथो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ।
 पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ।
 पापरोग्यभिग्रस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥
 आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
 कृषिजीवी स्त्रीपदौ च सङ्गिर्निन्दित एव च ।
 प्रेतनिर्यातकश्चैव * वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥

गुरोः प्रतिरोद्धा प्रतिकूलाचरणशीलः वाहुषिर्हृद्धाजीवो
 यक्ष्मी क्षयरोगी निराकृतिः पञ्चयज्ञानुष्ठानरहितः ।
 हृन्दोगपरिशिष्टम्—

निराकर्त्ता ऽमरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः ॥

गणाभ्यन्तरो गणार्थोत्पृष्टमठधनोपजीवी । कुशीलवो
नर्त्तकः । शूद्रस्य गुरुश्चेत्यर्थः । वाग्दुष्टः परुषभाषी कितवो
दूतकारः रसविक्रयी लवणादिरसविक्रेता । प्रेतनिर्यातकः
कपर्दकग्रहणेन मृतहारोत्यर्थः ।

तथा तत्रैव—

न आद्वे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः ।
नारिं न मित्रं यं विद्यात् तं आद्वे भोजयेद्भिजम् ॥
यस्य मित्रप्रधानानि कव्यानि च हवींषि च ।
तस्य प्रेत्य फलं नास्ति आद्वेषु च हविःषु च ॥
कामं आद्वेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥

धनैर्धनान्तरैः संग्रहः प्रीतिः अभिरूपं विद्वांसमपीत्यर्थः
प्रेत्य परलोके ।

तथा— ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।

तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि ज्यते ॥

मत्स्यपुराणे—

पतिताभिश्चस्तक्लीवान्धपिशुनव्यङ्गरोगिणः ।
कुनखी श्वावदच्छ्वित्री जटिलः कुण्डगोलकौ ॥
परपूर्यापतिः स्तेनः कितवो ग्रामयाजकः ॥
वैडालव्रत-दुर्वृत्त-दम्भि-देवलकादयः ।
कतघ्ना नास्तिकाश्चैव स्नेच्छदेशनिवासिनः ॥

त्रिशङ्कुवर्ज्यैरौडान्धः*टङ्कद्रविड कोङ्कणाः ।

कर्णाटाश्च कलिङ्गाश्च चीनाः आङ्गेषु निन्दिताः ॥

जटिलो जटाधरः त्रिशङ्कादिदेशवासिनः ।

ब्राह्मे—

इदानीं संप्रवक्ष्यामि वर्जनीयान् द्विजाधमान् ।

मित्तध्रुक् कुनखी क्षीवः क्षयी श्वित्री वणिक् तथा ॥

श्यावदन्तोऽथ खल्वीटः काणोऽथो वधिरौ जडः ।

मूकः पङ्गुः कुणिः घण्टो दुश्कर्मा व्यङ्गकेकरौ ॥

कुष्ठी रक्तेक्षणः कुबो वामनो विकटोऽलसः ।

मितं शत्रुर्दुष्कुलीनः पशुपालो निराकृतिः ।

कात्यायनः—

नग्न-शूक्रविक्रयि-श्यावदन्त-विप्रजनन-व्याधित व्यङ्गाधिकाङ्ग-
श्वित्ति * कुष्ठिकुनखिवर्जम् ।

विप्रजननोऽनपत्यः ।

अथ आङ्गपरिभाषा ।

शातातपः—

उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ।

प्रदद्यात् पार्व्वणे आङ्गे देवपूर्व्वं विधानतः ॥

* ख पुस्तके अङ्ग ।

† ख पुस्तके-येति ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि ॥

इतरत् वामम् ।

वायुपुराणे—

नाप्रोक्षितं स्पृशेत् किञ्चित् देवे पित्रेऽथवा पुनः ।

उत्तरेणाहरेद्देव्या दक्षिणेन विसर्जयेत् ॥

वेदिः आहभूमिः यत्किञ्चित् प्रवेशं तदुत्तरदिशा प्रवेशयेत् ।

यन्निःसार्यं तद्दक्षिणदिशा निःसारयेदित्यर्थः ।

ब्राह्मे—

तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तः पितॄन् तीर्थमुदाहृतम् ।

अङ्गुल्यग्रे तथा देवं तेन देवक्रियाविधिः ॥

विष्णुपुराणे—

यवाम्बुना तु देवानां दद्यादर्घ्यादिकं बुधः ।

तिलाम्बुना पितॄणान्तु दद्यादर्घ्यादिकं नृप * ॥

देवलः—

† प्राचीनावीतिना पितॄन् देवं चैवोपवीतिना ।

देवानां नमसा देयं पितॄणाञ्च स्वधेति च ॥

नमसा नमःपदेनेत्यर्थः ।

* स्व पुस्तके बुधः ।

† स्व पुस्तके देवलवचनस्य पूर्वपादद्वयं नास्ति ।

तथा विष्णुः—

नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखयोर्निवेदयेत् ।

यत्तु—

विश्वे देवा एष वोऽर्घ्यः स्वाहेति पितरेष ते अर्घ्यः स्वधेति
वै दद्यात् पितॄणाञ्च यथाक्रमम् इत्यग्निपुराणे देवे स्वाहापदसुक्तं
तच्छाख्यन्तरीयं इच्छाविकल्प इति श्रीदत्तः ।

मनुः—

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ।

पितृग्रमानिधनात् कार्यं विधिवद्भर्माणिना ॥

अपसव्यं वामावर्त्तक्रमेणेत्यर्थः । आनिधनात् आह्नसमाप्ति-
पर्यन्तम् ।

उपवीतित्वं प्राचीनावीतित्वञ्च स्पष्टयति गोभिलः—

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य सव्येऽंशे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमनुप-
लक्ष्यं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति ।

सव्यं बाहुमुद्धृत्य दक्षिणांशे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्ष-
मनुपलक्ष्यं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति ।

तत्र यज्ञोपवीतस्यैव दक्षिणांशधारणविधानादुत्तरीयधारणे
तु विशेषाभावात् प्राचीनावीतित्वपक्षेऽपि सव्यांश एवोत्तरीय-
धारणमिति ये वदन्ति त एवं प्रष्टव्याः विशेषवचनाभावात्
उत्तरीयधारणं सव्यांशे कथं लब्धमिति ।

अन्यथा कल्पनगौरवाद्यज्ञोपवीतधारणपरिपाक्षा तत्साम्नि-

ध्यादुः*त्तरीयस्यापि धारणं कल्पयत इति चेत् प्राचीनावीति-
त्वपक्षेऽपि तत् साहित्येन धारणं सिद्धमेवेति ।

किञ्च नारायणोपाध्यायेन परिशिष्टप्रकाशे

सिद्धेदस्थीनि सर्वाणि प्राचीनावीत्यभाषयन् ॥

इति वचनव्याख्यानावसरे आदिपुराणवचनं लिखितम् ।

यथा—

अपसव्यं क्रमादस्त्रं कृत्वा कश्चित् सगोत्रजः ।

प्रेतस्यास्थीनि गृह्णीयात्प्रधानाङ्गोद्भवानि च ॥

तथा हारलतालिखितप्रेततर्पणे शङ्कलिखितवचनम्—

राजन्यवैश्यावपसव्यं वासयज्ञोपवीते कृत्वा असावेतत्त इति ।

पारस्करः—

पित्रे तु द्विगुणा दर्भाः पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र
ग्रन्थेषु † पंक्तिमूर्धन्यं पृच्छेत् ॥

पवित्रशब्दोऽत्र कुशवचनः ते च वक्ष्यमाणकृन्दोगपरिशिष्ट-
विधिना पाणौ कुशा धार्याः ॥

हारीतः—

मन्त्रैरङ्गिस्त्रिलैर्दत्तं तूष्णीमप्यश्रुते दिवम् ।

मन्त्रैर्यथाविध्युक्तवाक्यैः तूष्णीं शब्दान्तरप्रयोगं विनेत्यर्थः ।

बीधायनः—

प्रदक्षिणन्तु देवानां पितॄणामप्रदक्षिणम् ।

देवानामृजवो दर्भाः पितॄणां विगुणाः स्मृताः ॥

* ख पुस्तके साहित्यात् ।

† ख पुस्तके आसनेषु ।

प्रदक्षिणं दक्षिणावर्त्तेन देवानां कार्यं पितृणाम्नु वामावर्त्ते
नेत्यर्थः ।

आह्नदिनं प्रकृत्य हारीतः—

श्वो भूते आह्नकर्मणि दक्षिणां दिशं गत्वा दक्षिणप्रवणान्
समूलान् कुशानाहरेदन्यापरिगृहीताश्चापः । इति ।

निमन्त्रणदिनात् श्वः परदिने भूते सति आह्नदिने इत्यर्थः ।
कन्दोगपरिशिष्टम्—

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदेवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ॥

पाकयज्ञा वैश्वदेवादयः समूला मूलसमीपे छिन्ना इत्यर्थः ।

बर्हिरुपमूललूना इति गोभिलवचनात् पितृकर्मणि समूलत्व-
नियमादन्यत्रामूलानियमः कल्माषः क्षणपाण्डुरः ।

ब्रह्मपुराणे—

गोकर्णमात्रासु कुशाः सक्लच्छिन्नाः समूलकाः ।

पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्वाः श्यामाक एव च ॥

काशाः कुशाः बल्लजाश्च तथा वै तीक्ष्णरोमशाः ।

मौञ्जश्च शाद्वलश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥

आह्ने वर्ज्या विशेषेण * ह्युलपाः सगवेधुकाः ।

गोकर्णमात्रा विस्तृतानामिकाङ्गुष्ठप्रमाणाः तीक्ष्णरोमशा
इति बल्लजविशेषणम् । अतएव गोभिले बल्लजनिषेधस्तदितर-

बल्लजपरः, मुञ्जः शरस्तम्भं मूञ्जं दलं अत्र दलविधानात् कर-
धारणासामर्थ्याच्च गोभिले शरनिषेधः शरकाण्डपरः शाङ्गलमिति
दूर्वादीनां सर्वेषां विशेषणं । दूर्वादिषु दर्भशब्दो गौणपरस्तत्-
कार्यकरणार्थः । अत्र दर्भत्वाव्यभिचारेऽपि षष्ठां मध्ये यत् कुशस्य
गणनं तत्तु कुशवदेतेष्वपि पञ्चसु दर्भशब्दप्रयोगार्थम् ।

अत्र कुशाभावे काशं दूर्वां वा दद्यात् इति विष्णुवचनात्—

पिण्डनिर्वपणं कार्यं कुशाभावे विचक्षणैः ।

काशेषु राजन् दूर्वासु पवित्रे परमे मते ॥

इति विष्णुधर्मात्तरवचनाच्च काशदूर्वयोर्मुख्यप्रतिनिधित्वम् ।

तयोरभावे त्वन्येषामिति ।

अतएव मैत्रावरुणौयपरिशिष्टम्—

दर्मास्तरणार्थं काशः प्रतिनिधिः तदलाभे पर्व्वतीभिः

काण्डवतीभिरोषधीभिः स्तरणं कुर्व्वन्तीति ।

उलपस्तृणभेदः गवेधुका गवेडुरित्यर्थः ।

शूकं दृणं बल्लजं शरं शीर्य्यं... वर्ज्जं सर्व्वं दृणानि ।

इति गोभिलवचनेन प्रतिनिधित्वेन प्राप्तयोर्निषेधोऽयम् ॥

शूकदृणं शूकयुक्तदृणं धान्यादि शीर्य्यादयस्तृणभेदाः स्वनाम-
ख्याता देशविशेषप्रसिद्धाः ।

वायुपुराणे—

रत्निमात्राः प्रशस्ता वै पिबतीर्थेन संस्कृताः ।

उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थं कुशोत्तराः ॥

गुन्वाः आह्ने क्षीरकुशा बल्लजा गन्धकी तथा ।

वीरणाक्षीलपाश्चैव लम्बा वर्ज्याश्च नित्यशः ।

संस्कृता संस्कृष्टाः प्रस्तरोऽत्र पिण्डास्तरः कुशोत्तराः कुशप्रेष्ठाः
गुन्वा सुस्तकः क्षीरकुशाः प्रत्यग्रजाताः गन्धकी गन्धत्वणानि लम्बा
उक्तपरिमाणादधिकाः कुशा एवेत्यर्थः ।

विनियुक्तविनियोगविरोधाद्दर्भादीनां पुनर्नियोगाप्रसक्तावाह
गृह्यपरिशिष्टम्—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्वा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

हविर्वृतं अयातयामानि अजीर्णानि सर्व्वदा कर्म्मक्षमाणी-
त्यर्थः ।

अत्र केचित्—

मासे नभस्यभावस्था तस्यां दर्भचयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

इति मरीचिवचनैकवाक्यतया आवणाभावस्योत्पाटित-
कुशानामेवायातयामत्वं नान्येषामित्याहुः ।

तच्चन्द्रं,—हारीतेन श्वी भूते आह्नकर्म्मणीत्यनेन आह्नेदिने
प्रातः कुशाहरणमुक्त्वा अनन्तरं—

स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्ज्येत् ।

इत्यनेन तेषामेवास्तरणसम्बन्धिनां वर्जनस्याभिधानादन्येषा-
मयातयामत्वप्रतीतिः ।

किञ्च—

कदाचिन्नाहरेद्विद्वान् प्रसुप्ते केशवे कुशान् ।

अभावे तु समुद्धृत्य परेऽहनि विवर्जयेत् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरेण शयनाहृतकुशानामेकरात्रोपयोग-
विधानात् तदपवादः श्रावणामावस्याहृतकुशानां मरीचिवचनेन
विधीयते । ततश्च गृह्यपरिशिष्टवचने दर्भपदसङ्कोचे प्रमाणाभावा
त्सर्वेषामेव कुशानामयातयामत्वं सिद्धम् ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भाः स्तरणार्थं तथैव च ।

धृतैः कृते च विष्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ॥

धृतैः कुशैरुपलक्षितेन पुंसा कृते विष्मूत्रे सतीत्यर्थः ।

हारीतः—

चितौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

स्तरणासनपिण्डेषु घट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥

पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।

मूत्रोच्छिष्टप्रलेपे च तेषां त्यागो विधीयते ॥

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये कृताः ।

पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥

यज्ञभूमिष्विति अचिरकृतयज्ञभूमिष्वित्यर्थः चिरकृतयज्ञ-
भूमिजातकुशानां वर्जनौयत्वे प्राचीनवर्हिषा सकलपृथिव्यामेव
यज्ञकरणात् कुशानामग्राह्यतापत्तेः ।

स्तरणं यज्ञेऽग्निपरिस्तरणं पिण्डार्थं ये स्तृता इत्यनेन पिण्डा-
स्तरणनिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् पिण्डेष्वित्यनेन* पिण्डदानसाधन-
भुग्गकुशनिषेधः । पितृतर्पणमित्यत्र पितृपदात् देवादिह्यततर्पण-
कुशेन तर्पणं कार्यम् ।

पितृपदमत्र स्मृतमात्रपरं तेन दिव्यपितृतर्पणकुशेन यमादि
तर्पणम् । यैरिति साधकतमे हतोया साधनप्रकर्षश्चासाधारण्यादेव
असाधारण्यं तु तस्माद्विधानात् भुग्गकुशास्तरणकुशानामेव
न तु पवित्रादिहस्तकुशानां तेषां सर्वकर्मसाधारण्येन विधा-
नात्, अतो नैषां त्यागः शिष्टाचारोऽप्येवम् ।

धृतैः कृते चेत्यस्यापवादमाह नीवीमध्ये मेखलात्वेन घृता
इत्यर्थः ।

ब्रह्मसूत्रे चेति—अत्र केचित्

अनेनैवार्थवादेनान्यथानुपपत्त्या विधिं कल्पयित्वा यज्ञोपवीते
कुशान् धारयन्ति । तदयुक्तम्—

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुम् । इति
गोभिलेनोपवीताभावे विहितकुशरज्जोः “धृतैः कृते च” इत्यनेन
वर्जनप्राप्तौ ब्रह्मसूत्रे चेत्यत्र निमित्तसमस्या ब्रह्मसूत्रनिमित्तं
घृतानां दर्भाणां प्रतिप्रसवत्वेनोपपत्तौ अधिकरणसप्तमीभ्रमेण
विविधकल्पनस्यान्याय्यत्वात् ।

अतएव यथा कायस्तथा कुशा इति हेतुवन्निगदोऽपि
सङ्गच्छते उपवीतधारणस्य पुरुषार्थत्वात् ।

कन्दोगपरिशिष्टम्—

अनन्तर्गभिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु ।

सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

गभिणमिति वर्हिणादिशब्दवदन्तेनप्रत्ययः गर्भोऽस्फुट-
मञ्जरी अन्तर्गर्भवदितरमित्यर्थः । कौशं द्विदलमित्यत्रावयव-
वाचिना अन्प्रत्ययेन गुच्छे कुशपदशक्तिर्दर्शिता गुच्छ एव कुशत्व-
जातिविश्रान्तेऽथ ।

नच जलत्वस्वर्णत्वादिवदवयवेऽपि कुशत्वजातिर्वर्तते संस्थान-
व्यङ्गजातरवयववृत्तित्वाभावात् घटावयवे घटत्वाभावात् जलत्व-
स्वर्णत्वादीनामसु तथात्वं संस्थानव्यङ्गत्वाभावादिति ।

दर्भाः पवित्रमिति बहवो दर्भा एव पवित्रं कर्मसु शुद्धि-
साधनं नत्वेक इति हारीतादिमुनिभिरशून्यन्तु करं कुर्यादि-
त्यादिनोक्तम् । अतो हेतोर्वाभः करः सोपग्रहः ससुपेष्टिः कार्यः
दक्षिणसु पूर्वसङ्केतितद्विदलात्मकपवित्रसहितः कार्यः ।

एतेन—

अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ।

इति हारीतेन करमात्रे बहुकुशधारणं सामान्येनोक्तमस्पष्टम् ।

परिशिष्टकृता तु स्पष्टीकृतम् ।

अत्रैकस्मिन्नपि सुवर्णरजते बहुत्वमवाधितं अवयवावयवेऽपि
सुवर्णादिजातिवृत्तेः ।

अत्र केचित्—

चतुर्भिर्दर्भपत्रैश्च ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णं वर्णैऽनुपूर्वशः ॥

इति ह्यारोतोक्तं चतुर्दलरूपं पवित्रं यथावर्णं हस्ते धार्यं
द्विदलरूपपवित्रत्त्वर्थ्यादिविषयमिति वदन्ति ।

केचित्तु द्वयोरेव विकल्पमाहुः ।

वस्तुतस्तु—छन्दोगपरिशिष्टे “कौशं द्विदलमेव च पवित्रं यत्र
कुत्रचित्” इत्यभिधाय सन्यादिकर्मसु दक्षिणः सपवित्रकः” इत्यभि-
धामात् तादृशपवित्रस्यैव प्रतीतेः कर्मकाले तदेव धारणीयम् ।

ह्यारोतोक्तचतुर्दलादि तु—

त्रिभिर्दर्भैः कृतं यत्तु पवित्रं शान्तिकं भवेत् ।

चतुर्भिः पौष्णिकं ज्ञेयं पञ्चभिश्चाभिचारिकम् ॥

देवकार्ये भवेद्वाभ्यां पित्रकार्ये तथैव च ।

इति यज्ञपार्ष्वपरिशिष्टवचनेकवाक्यतया पौष्णिककर्मपरं देव-
पित्रकार्ये तु द्विदलमेव । अतएव कौशं द्विदलमेव च इत्येव-
कारोऽपि सङ्गच्छते ।

कुशानां धारयेन्मूलमग्रं मध्यं यथाक्रममात् ।

अधः कनिष्ठातर्ज्ज्वयोर्मध्यमानामिकोपरि ॥

इति हेमाद्रिलिखितवचनोक्तपारिपाट्या कुशा धार्याः ।

ब्रह्मयन्त्रियुतमपि पवित्रं कर्मकाले धार्यम् ।

तथा शङ्खः—

कर्मकाले प्रकुर्वीत सपवित्रामनामिकाम् ।

लङ्घयेदेकपर्व्यास्या द्वितीयं नैव लङ्घयेत् ॥

द्वितीयं न लङ्घयेत् मूलपर्वणि न धार्यमित्यर्थः ।

निगमपरिशिष्टम्—

अनामिकायाः प्रथमं पर्वं स्वर्णेन योजयेत् ।

द्वितीयं दर्भसंयुक्तं कार्यं विप्रेण नित्यशः ॥

अत्राधोगणनया प्रथमतृतीयव्यवस्था तेनामिकाया अग्रे
मध्यमे च पर्वणि धार्यं नाध इति ।

निमन्त्रणादिकं सर्व्वं देवादिक्रमेण कार्य्यम् ।

देवलः—

यत्र यत्क्रियते कर्म पेटके ब्राह्मणान् प्रति ।

तत् सर्व्वं तत्र कर्त्तव्यं वैश्वदेवानुपूर्व्वकम् ॥*

शातातपः—

सदैवं भोजयेच्छास्त्रे तत्पूर्व्वं च प्रवर्त्तयेत् ।

अन्यथा त्वबलुम्पन्ति सदैवासुरराक्षसाः ॥

गरुडपुराणे—

पूर्व्वं निमन्त्रयेद्विप्रान् निशि स्यु ब्रह्मचारिणः ।

प्रदक्षिणोपवीतेन दैवान् वामोपवीतितः ॥

पितॄन् निमन्त्रयेत् पादौ क्षालयित्वा विधानतः ।

ते निमन्त्रिता विप्रा निशि ब्रह्मचारिणस्त्यक्तमेथुनाः स्युः ।

क्रममाह प्रदक्षिणोपवीतेनेति । पितॄन् पितृब्राह्मणान् ।

यत्तु—

आपादसेचनात् पूर्वं कुप्याहैवद्विजम्भनाम् ।

इति विष्णुपुराणवचनं । तत्

पितृन् निमन्त्रयेत्पादौ क्षालयित्वा विधानतः ।

इति गरुडपुराणवचनैकवाक्यतया निमन्त्रणपूर्वकर्त्तव्यपाद-
क्षालनावधिपरं नतु आहकालकर्त्तव्यपादक्षालनावधीति तस्यार्थः ।

तथा विष्णुधर्मोत्तरे—

विश्वेदेवोपविष्टानां चरमं हस्तधावनम् ।

विसर्जनञ्च निर्दिष्टं तेषु रक्षा यतः स्थिता ॥

सर्वमन्यत् प्रकर्त्तव्यमादौ तेषां नराधिप ।

हस्तधावनमाचमनम् ।

मनुः—

तेषामारक्षभूतं हि देवं पूर्वं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विलुम्पन्ति आहमारक्षवर्जितम् ॥

देवाद्यन्तं तदीहेतुं पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ।

पित्राद्यन्तं त्रीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ॥

हिरवधारणे नियोजयेदित्यर्थः ।

अत्र आहविवेकः—

देवाद्यन्तमित्यत्रान्तत्वेन दक्षिणायाः परिग्रहात् दक्षिणा
पितृपूर्व्वेण च विसर्जनमेवान्तः ।

ब्रह्मणे दक्षिणा देया या यत्र परिकीर्त्तिता ।

कर्मन्तः नूच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ।

इति कृन्दोगपरिशिष्टादिवचने दक्षिणाया एव सर्व्वकस्मान्त-
त्वबीधनात् । अन्यथा प्रदक्षिणीकरणपिण्डप्रतिपत्त्यादीनामेवान्तता
न विसर्जनस्येति । तेनाचमनदक्षिणाविसर्जनानि पितृपूर्व्वस्थे-
वेत्याह ।

*कल्पतरुकारप्रभृतयस्तु—दक्षिणाया देवादित्वमाहुः ।

तेषामिदं हृदयम्—

सर्व्वमन्यत्प्रकर्त्तव्यमादौ तेषां नराधिप ।

इति विष्णुधर्मोत्तरवचने आचमनविसर्जनयोरन्यत्र देवादित्व-
प्रतिपादनादन्यपदसङ्कोचे प्रमाणाभावात् लाघवादेकश्रुतिमूलत्वेन
मनुवचनेऽप्यन्तपदेन विसर्जनं गृह्यते ।

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ।

पित्रमानिधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥

इति तस्यैव वचनान्तरे आनिधनादित्यनेन विसर्जनस्यान्तत्व-
प्रतिपादनाच्च देवपूजायां विसर्जनञ्च कर्म्मन्ति इति दर्शनाच्च ।

विष्णुपुराणे—

आचमनविसर्जनयोर्विशिष्य पित्रादित्वकथनेनान्यत्र देवा-
दित्वप्रतीतेश्च सिद्धं दक्षिणाया देवादित्वम् ।

यथा विष्णुपुराणे—

पूजयित्वा द्विजाग्रराणां दद्यादाचमनं ततः ।

पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या तन्मनस्को नरेश्वर ॥

सुखधेत्याशिषां युक्तां दद्याच्छ्रद्धया तु दक्षिणाम् ।
 दत्त्वा च दक्षिणां तेभ्यो वाचयेद्वैश्वदेविकान् ॥
 प्रीयन्तामिति ये विश्वे देवास्ते च इतीरयन् ।
 पश्चाद्विसर्जयेद्देवान् पूर्वं पित्रात्महामते ॥
 सुखर्धेति स्वधावाचनसंयुक्तामित्यर्थः ।
 तथा अपिपालधृतदेवलवचनम्—
 अथ वै वैश्वदेवाद्यान् ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।
 वैश्वदेविकान् ब्राह्मणान् दक्षिणादाने स्वस्ति वाचयेदित्यर्थः ।

अथ आहुदेवाः ।

तथाच ब्रह्मस्मृतिः—

ऋतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालः कामस्तथैव च ।
 धुरिश्च लोचनश्चैव तथा चैव पुरोरवाः ॥
 माद्रवाश्च दशैवैते विश्वेदेवाः प्रकीर्त्तिता ।
 इष्टिश्चाग्ने ऋतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ।
 नैमिस्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिलोचनौ ॥
 पुरोरवो माद्रवाश्च पार्व्वणे समुदाहृतौ ।
 उत्पत्तिं नाम चैतेषामविचार्य द्विजातयः ।
 अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः यद्वासमन्वितैः ॥
 आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदाः ।
 ये यत्र विहिताः आग्ने सावधाना भवन्तु ते ॥

इष्टिश्चाङ्गं इच्छाश्चाङ्गं रुचिश्चाङ्गमित्यर्थः ।

श्रीदत्तसु—

नानिष्टा तु पितृन् श्राद्धैः कर्म वैदिकमारभेत् ।

इत्यनेन विहितं कर्माङ्गश्राद्धमित्याह ।

तदयुक्तं—नान्दीमुखपदेन कर्माङ्गश्राद्धग्रहणात् ।

सांवत्सरिकश्राद्धे साग्न्यादिना पार्वणविधिना अनुष्ठेये इति

केचित् । तन्न—

तस्यैकोद्दिष्टत्वाभावेन नैमित्तिकपदानभिधेयत्वात् ।

एकोद्दिष्टन्तु यच्छाङ्गं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

इति भविष्यपुराणवचनात् ।

अन्ये तु—

उपरागादिनिमित्तविहिते श्राद्धे इत्याहुः ।

तन्न—रूढेर्योगापहारित्वात् ।

वस्तुतस्तु—

चतुर्थे नवमे चैव दशमेकादशे तथा ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥

इति यमोक्तनवश्राद्धसंज्ञके एकोद्दिष्टे—

यस्मिन्नवे पुराणे वा विश्वे देवा न लेभिरे ।

आसुरं तद्भवेच्छाङ्गं वृषलं मन्त्रवर्जितम् ॥

इत्याश्वलायनेन सदैवकतया विहिते बह्वृगनुष्ठेये काल-
कामयोर्देवतात्वमवगन्तव्यम् ।

काम्ये स्वगतफलानुसन्धानेनानुष्ठये तिथिआह्लादी पार्वणे
अमावस्याआह्ने तदतिदिष्टे युगाद्ये च ।

यच्च—

पुरोरवसमाद्रवमिति शङ्खवचनम् ।

तत्र—

उच्चैःश्रवससङ्कितमितिवत् पुरोरवसेत्यत्राकारागम आर्षः ।

माद्रवमित्यत्र सकारलोपश्च ज्ञेयो बृहस्पतिवचनात् ।

मादिसान्तपाठस्य कामधेनुशूलपाणिप्रभृतिभिः स्वीकृतत्वाच्च ।

आह्ने पुरः प्रथमतो रूयते कीर्त्त्यते इत्यौणादिकासुनृप्रत्ययान्त-
ओकारवान् पुरोरवःशब्दो न तु पुरुरवःशब्दो दीर्घोकार-
वान् स हि चन्द्रवंशजे राजविशेषे वर्त्तते । महाभारते तथा
दर्शनात् ।

ब्रह्मपुराणे—

विश्वेदेवाः क्रतुदक्षौ सर्वस्त्रिष्टिषु विश्रुतौ ।

नित्यं नान्दीमुखआह्ने वसुसत्यौ च पैतृके ॥

नवान्नालभने देवौ कालकामौ सदैव हि ।

अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनौ ॥

नवान्नालभन इति पूर्वोक्तबृहस्पतिवचनात् नैमित्तिक-
पदाभिधेये नवआह्ने चेति बोद्धव्यम् ।

कन्यागते सूर्ये इति—

कन्यायाश्चतुर्दश इत्युक्त्वा

अत ऊर्ध्वं कन्याया यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि तेषु दत्तमथाक्षयम् ॥

इत्यनेन सूर्यसिद्धान्तोक्ते कन्यागतश्राद्धे इत्यर्थः ।

न चेतस्य वचनस्य सन्दिग्धमूलत्वाशङ्का संवत्सरप्रदीप श्राद्ध-
भाष्य-राजमार्त्तण्डादिभिर्लिखितत्वात् ।

तथा च रत्नाकरलिखितं देवलवचनम्—

पार्व्वणेन विधानेन नवशस्यागमे स्मृतम् ।

विश्वेदेवासु तच्छ्राद्धे कालकामौ प्रकीर्त्तिता ॥

अत्र मैथिलाः—

एषां नामोक्तेष्वे प्रमाणाभावात्—

विश्वान् देवानावाहयिष्ये ।

इति कात्यायनवचने

विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैः ।

इति मत्स्यपुराणे च

नमो विश्वेभ्यो देवेभ्यः इत्यन्नमादौ प्राक्पुखयो निर्विदयेत् ।

इति विष्णुवचने च

एतद्वोऽन्नमित्युक्त्वा विश्वे देवांस्य संयजेत् ।

इति ब्रह्मपुराणे च केवलविश्वदेवपदश्रवणात् विश्वेदेवा इदं
वो नम इति वर्णयन्ति ।

तदयुक्तम्—

उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुर्ये द्विजातयः ।

इति बृहस्पतिना नामज्ञानकथनस्य नामोल्लेखं विना प्रयोजनाभावात् । न च नामचिन्तनमेव प्रयोजनमिति वाच्यं नामचिन्तायाः क्वाप्यदृष्टत्वात् संज्ञाविधेस्तत्तच्छब्देन तु प्रयोगार्थत्वाच्च ।

नामाज्ञाने—

अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः अद्वासमन्वितैः ।

इत्युक्त्वा आगच्छन्तु महाभागा इति नामरहितश्लोकोच्चारणविधानात् । तत्तन्नाम—देवतात्वावगमाच्च ।

यच्च—

विश्वान् देवानावाहयिष्ये इत्यादि तदपि पितृनावाहयिष्ये इत्यादिवत् सामान्येनोपपद्यत एव ।

न च विधावर्थवादे उत्सर्गवाक्ये च विश्वेदेवपदात् बहुवचननिर्देशात् तथैवाभिलापस्य शास्त्रीयत्वात् क्रतुदक्षयोर्द्वयोर्बहुत्वासम्भवात् द्विवचनबहुवचनयोः सामानाधिकरण्येनान्वयाभावात् वाक्यरचनापि न साधीयसीति वाच्यम् ।

विश्वपदोत्तरं सामानाधिकरण्यदेवपदं तुलापुरुषादिषु षोडशसु महादानशब्दवत् क्रतुदक्षादिषु दशसु आहवेदेवेषु रूढं तस्माच्च दारशब्दवत् बहुवचनमेव साधु ।

एवञ्च समानाधिकरणानामेका विभक्तिरेवेति नियमात् वचनस्य सति सम्भवे तुल्यत्वनियमादसम्भवे यथासम्भवस्यैव न्याय्यत्वात् बल्लजास्तृणं रेवती दारा इत्यादिवत् क्रतुदक्षौ विश्वे देवा इदं वो नम इति वाक्यमविरुद्धमेव ।

तथा च शब्दसंस्कारशास्त्रम्—

विशेष्यवद्वचनमेकाधिकारणस्य प्रायेणेति ।

अतएव—

विश्वेदेवाः क्रतुदक्षौ सर्व्वास्त्रिष्टिषु विश्वतौ ।

इति ब्रह्मपुराणवचनम् ।

न च क्रतुदक्षसंज्ञका विश्वेदेवा इति वाक्यमुक्तं विधौ
क्रत्वादीनां प्राधान्येन श्रवणात् गत्यन्तरसम्भवे समासे गुणी-
भावस्यान्याय्यत्वात् संज्ञाशब्दान्तर्भावेन देवतात्वभावाच्च ।

न च क्रतुदक्षावित्येवासु किं विश्वेदेवपदेनेति वाच्यम् ।

एष वोऽर्घ्य इति एतद्वोऽन्नमित्युक्त्वा विश्वेदेवांश्च संयजेत् ।

इति पारस्कारब्रह्मपुराणादिषु वाक्यविधायकविधिषु बहु-
वचनान्वयानुपपत्त्या विश्वेदेवा इत्यवश्यं वाच्यत्वात् ।

न च नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखयोर्निवेदये-
दिति विष्णुवचनाच्चतुर्थ्यन्तं वाक्यं श्रौतत्तोक्तं युक्तम् ।

एष वोऽर्घ्य इति एतद्वोऽन्नमित्युक्तेति पारस्कारब्रह्मपुराणादिषु
युष्मच्छब्दप्रयोगेन सम्बुद्धान्तपदस्यैव निर्णीतत्वात् । विष्णुसूत्रस्य
तु भिन्नश्रुतिमूलत्वकल्पनाभिया नम इत्यनेन विश्वेभ्यो देवेभ्योऽन्नं
निवेदयेदित्यर्थश्च । अन्यथा नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यपि
क्रमः स्यात् ।

अथ पितृणामन्नादिसंकल्पवाक्यम् ।

प्रचेताः—

गोत्रसम्बन्धिनामानि पितृणामनुकीर्त्तयन् ।
 एकैकस्य तु विप्रस्य हस्तेऽर्घ्यञ्च विनिर्दिशेत् ॥
 गोत्रसम्बन्धिनामानीति क्रमपरोऽयं निर्देशः ।

तथाच पारस्कारः—

अर्घदानेऽन्नसंकल्पे पिण्डदाने तथाऽक्षये ।
 गोत्रसम्बन्धिनामानि यथावत् प्रतिपादयेत् ॥
 अक्षये अक्षयदाने । वचनत्रयपाठक्रमेण गोत्रसम्बन्धनाम्नां
 क्रममाह गोभिलः—

गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्म्मणि ।
 गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुञ्चति ॥
 सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्म्मणि ।
 पितुरक्षय्यकाले तु अक्षयां तृप्तिमिच्छता ॥
 शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्यं शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि ।
 शर्म्मणोऽक्षय्यकाले तु पितृणां दत्तमक्षयम् ॥
 स्वरान्तमिति अकारान्ततया सम्बोधनान्तमित्यर्थः ।
 पितरित्यादिसम्बोधनपदस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

एतेनामुकसगोत्रेभ्योऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्योऽमुकासु-
 केभ्य इदमन्नं स्वधेति केषाञ्चित्तन्तं निरस्तम् ।

न चामुकसगोत्रा अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमु-
 कासुकशर्म्माण इदमन्नं युष्मभ्यं स्वधेति वाक्यं युक्तम् ।

प्रयोक्तुरेव समन्विततयोपस्थितत्वादस्मत्पदवैयर्थ्यात् सर्व्व-
 त्वैवास्मत्पदविनाभावेन श्रवणाच्च ।

असावेतत्ते इति यजमानस्य पित्रे इत्यादि श्रुतौ प्रतिनिधि-
करणपक्षे यजमानसम्बन्धितया निर्देशाभिधानाच्च विधावर्थवादे
च गोत्रपदमात्रश्रवणात्तस्य सकारादित्वे प्रमाणाभावाच्च ।

अर्घ्यदानान्नोत्सर्गपिण्डदानादिषु श्रुतौ स्मृतौ च बहुशः पित्रा-
दीनां निरपेक्षाणां प्रत्येकं देवतात्वावगमात् पृथक् पृथक् निर्देश-
स्यैव न्याय्यत्वेन समुच्चयाभिधायकइन्द्रसमासस्यानुचितत्वाच्च ।

श्रुतिस्मृतिभ्यामेकवचनान्तपदप्रयोगेन वाक्यरचनाविधानाच्च ।

यथा श्रुतिः—

असावेतत्ते इति यजमानस्य पित्रे ।

असावेतत्ते इति पितामहाय ।

असावेतत्ते इति प्रपितामहाय । इति

अत्रासाविति सम्बोधनैकवचनान्तनामनिर्देशः ।

वैजवापः—

पितरैतत्तेऽर्घ्यं पितामहैतत्तेऽर्घ्यं प्रपितामहैतत्तेऽर्घ्यमित्यनु-
दिशति ।

पारस्कारः—

असावेष ते अर्घ्य इति ।

अतएव वचनात् यजुर्वेदिनामर्घ्यशब्दः पुंलिङ्ग एव सर्वत्र
मन्तव्यः पूर्वोक्तवैजवापगोभिलादिदर्शनात्तु सामगानामर्घ्यशब्दो
योपान्तो नपुंसकलिङ्गश्चेति ।

पिण्डदाने शङ्कलिखितौ—

एकैकं त्रिभिरामन्त्र्य असावेतत्त इति ।

त्रिभिर्गोत्रसम्बन्धिनामभिरित्यर्थः ।

पिण्डपितृयज्ञाधिकारे पारस्करः—*

यथावनित्तं पिण्डान् दद्यादसावेतत्त इति ।

यथावनित्तं अवनेजनस्थानानुक्रमेणेत्यर्थः ।

अत्र शङ्खलिखितवचने पारस्करे च पिण्डदानवाक्यरचनाया-
मेतदिति नपुंसकनिर्देशात् यजुर्वेदिनां नपुंसकलिङ्ग एव पिण्डदाने
पिण्डशब्दः सर्वत्रैव मन्तव्यः ।

पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति पारस्करातिदेशात् दृश्यते हि
प्रेतपिण्डदाने पिण्डशब्दस्य नपुंसकता । यथा—

भवेदेतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकमिति ।

ब्राह्मणेऽपि—

मातामहानामप्येवं ददौ पिण्डानि श्रीकरः ।

एतेन त्रींस्त्रीन् पिण्डान् दद्यादिति पारस्करदर्शनात्
यजुर्वेदिनामपि पुंलिङ्गः पिण्डशब्द इति मैथिलानां भ्रमो हेय
एव ।

सामगानान्तु—

एष ते पिण्ड इति गोभिलदर्शनात् पुंलिङ्ग एव निर्विवाद
इति ।

अतएव श्रुतिस्मृतिविरोधात् सपत्नीकस्य पित्वादेर्देवतात्वं
केनचिदङ्गीकृतं तदपि निरस्तम् ।

यत्तु—

अन्वष्टकायां हृष्टौ च गयायां मृतवासरे ।

अत्र मातुः पृथक् आहमन्यत्र पतिना सह ॥

इति वचनम् ।

तदमूलकमेव समूलत्वे तु विधौ मन्त्रवाक्ये च निरपेक्ष-
देवतात्वावगमात् भोग्यपदाध्याहारेण भोगे सहभावः कल्पनीयो
नतु दाने ।

किञ्च—

स्नेन भर्त्ता सह आर्द्धं माता मुङ्क्ते स्वधामयम् ।

इति ब्रह्मस्यतिवचनानुसारात् ।

भर्तृरेव सहभावोऽन्वावगम्यते न तु मातुस्तदा च सभर्तृके
मातरिति वाक्यं स्यात् ।

ब्रह्मपुराणे—

ततो मधुष्टताक्तन्तु सोष्णमन्नं तिलान्वितम् ।

गृहीत्वा दैवतीर्थेन प्रणवेनैव तत्पुनः ॥

एतद्वो ह्यन्नमित्युक्त्वा विश्वान् देवांश्च संयजेत् ।

पितृभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन तु ॥

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ।

अत्र प्रणवेनैवेति दर्शनात् पितृपक्षेऽपि सर्व्यैवादी प्रणवः
प्रयोक्तव्य इति ।

अत्र च द्विजातिमधिकृत्य गृह्योपदेशात् गृह्योक्त “ते” पदेन
द्विजातीनां प्रयोगः पौराणिकविधेय सामान्यधर्मेत्वात् ब्रह्म-

पुराणोक्तं “तुभ्यं” पदेन सर्व्ववर्णगोचरः प्रयोगः, विशेषेण तु शूद्राणां पौराणिकविधेस्तेषां विहितत्वात् ।

यथा भविष्ये—

विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनीषिभिः ।

अष्टादशपुराणानि चरितं राघवस्य च ॥

तथोक्तं भारतं वीर पाराशर्य्येण धीमता ।

अत्र च श्रुति-वैजवाप-पारस्कर-शङ्खलिखित-ब्रह्मपुराण-गोभिला-दिषु च सर्व्वत्रैव एतच्छ्रद्धानन्तरं देयद्रव्यस्य पूर्व्वं ते तुभ्यं पदयो-निर्यमेन दर्शनादेतद्वन्नं तुभ्यं नम इत्यादिप्रयोगोऽशुद्ध एव । श्रुतिस्मृतिविहितक्रममुल्लङ्घ्य स्वातन्त्र्यस्यान्याथ्यत्वात् । एतेनेदं शब्दप्रयोगोऽपि निरस्तः ।

स्वधा नम इति स्त्रीशूद्रविषयो नमःप्रयोगः ।

अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति गीतमवचनात् ।

नतूभयस्य शुगपत्प्रयोगः आह्नप्रदीपाद्युक्तो युक्तः । उभयो-र्दानार्थत्वेनैकस्य वैयर्थ्यात् गोभिलादिषु केवलस्वधाकारेण दान-दर्शनाच्च ।

यथा गोभिलः—

असावेष ते पिण्डो ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा । एवं असावेतत्तेऽर्घ्यमित्यादि स्वधान्तम् ।

अत्र तेपदद्वयं वाचनिकत्वाददोषाय एकपदस्यादृष्टार्थत्वादिति ग्राह्यः ।

आधुनिकासु—

एष ते पिण्ड इत्यस्य लौकिकत्वात् ये चेत्यादेश वैदिकमन्त्र-
त्वात् लौकिकप्रयोगवैदिकमन्त्रयोरन्वयायोगादुभयैव ते पदं
वाच्यमित्याहुः । तदसङ्गतम्—

लौकिकशब्दस्य वैदिकमन्त्रेण सहानन्वय इति यदुच्यते तत्र
किं वैदिकमन्त्रो निरर्थकः सार्थको वा सार्थको वा कौटशः
निराकाङ्क्षः साकाङ्क्षो वा ।

आद्ये ओमिति ब्रूमः ।

द्वितीये तु—गौरवः पुरुषो हस्तीत्यादिवदाकाङ्क्षाविरहा-
लौकिकेनापि लौकिकस्य नान्वयः किमुत वेदिकेनेति ।

तृतीये तु—नैतादृशी राजान्नास्ति तत् कथं नान्वयः ।
अन्यथा अत्रैव कथं ये चात्र त्वेत्यादि वैदिकमन्त्रप्रविष्टेन स्वधापदेन
सह एष पिण्ड इत्यस्यान्वय इति ।

वसुतसु—ये च त्वामनु लक्ष्मीकृत्य तिष्ठन्ति यांशानु लक्ष्मी-
कृत्य त्वं तिष्ठसि तस्मै सर्व्वस्मै ते तुभ्यञ्च एष ते त्वदर्थं कल्पितः पिण्डः
स्वधा दीयते इति ते पदद्वयार्थः । तस्मा इति बहुवचनवचनमार्थं
त्वामिति सार्व्वत्रिकः पाठः त्वामिति भाष्यव्याख्यानात् ।
त्वादेशे सति निरनुस्वारः पाठ इत्यपरे ।

अत्र—श्रीदत्तादयः—

अर्घ्यगन्धादिदानावनेजनद्वयपिण्डदानसूत्रदानेषु षट्षु गोभि-
लेन प्रत्येकं निर्हेयात् आसनाद्भोक्षर्ग्योरनुक्तत्वात्तत्र ये

चात्र त्वेति मन्त्रपाठो नास्ति अन्यथा पुनः पुनः पाठवैफल्यं
स्यादित्याहुः ।

आधुनिकास्तु—

अवनेजनद्वयपिण्डदानसूत्रदानेषु चतुर्षु ये चात्र त्वामिति
मन्त्रपाठो नान्यत्र इति ।

अर्घ्यदानसमये गोभिलेन यत्तिलोदकदानमुक्तं न तदर्घ्यदानं
किन्तु अवनेजनार्थमुपयुज्यमानस्य तिलोदकस्य तस्मिन्नवसरे
*स्थापनमात्रं विधीयते ।

तदशुद्धं—यदि तदवनेजनार्थं स्थापनमात्रं तदा कथं गोभिलेन
दर्भान् प्रदाय उदकपूर्वं तिलोदकं ददाति पितुर्नाम गृहीत्वा
असावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेतु-
स्सर्गवाक्यमुक्तम् ।

कथं वा अवनेजनस्थाने† पितुर्नाम गृहीत्वा असाववनेनिष्ठ
ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति अप उपस्पृश्य
एवमेवेतयोरिति गोभिलेन पुनरुक्तम् ।

किञ्च—

तथा गन्धानित्यनेन तथाशब्दात् गन्धादिदानेऽपि ये चात्र
त्वेत्यादिवाक्यमुक्तं ? अन्यथा तदनर्थकं स्यात् ।

* ख पुस्तके स्थानमात्रं ।

† ख, ग पुस्तके दाने ।

यत्तु —

आसनाद्यर्घ्यपर्यन्तं वशिष्ठेन यथोदितम् ।

कृत्वा कर्माथ पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम् ॥

तूष्णीं पृथगपी दत्त्वा मन्त्रेण तु तिलोदकम् ।

गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु ॥

इति कृन्दोगपरिशिष्टवचनम् ।

तस्यायमर्थः—

अर्घ्यपर्यन्तमर्घ्यावधिकमासनादि आसनमावाहनञ्च वशिष्ठोक्तं कर्म कृत्वा अनन्तरं पात्रेषु ब्राह्मणेषु उदकपूर्व्यं तिलोदकं ददातीति सूत्रेण* गोभिलोक्तं तिलोदकमर्घ्यं दद्यात् ।

तत्परिपाटीमाह—

ब्राह्मणहस्ते पृथगपी जलान्तरं तूष्णीं मन्त्रं विना दत्त्वा ये चात्र त्वेत्यादि मन्त्रेण तिलोदकमर्घ्यं दातव्यं तथा गन्धानिति सूत्रोक्तं गन्धोदकं जलपृष्टचन्दनं गन्धं ये चेत्यादिमन्त्रेण दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण पित्रादित आरभ्येत्यर्थः ।

अत्र गन्धोदकमिति गन्धादिपञ्चकोपलक्षणं गोभिले तथा गन्धानिति बहुवचनात् । ततश्चामन्त्रपाठोऽर्घ्यगन्धादौ समायात एव ।

न च तिलोदकदानं गन्धदानञ्चाध्यगन्धादिदानात् पृथगिति वाच्यम् । अदृष्टाश्रुतकल्पनागौरवात् ।

* ख पुस्तके गोभिलोक्तमित्यारभ्य सूत्रोक्तमिति यावदंशो नास्ति ।

यदि पुनर्गन्धादिदानावनेजनदानाच्च पृथगेव साग्नि-
कार्यम् पिण्डदानाङ्गकं कर्षूषु तिलोदकदानं गन्धोदकदानञ्चा-
न्वष्टकायां गोगिलेनोक्तम् आसनाद्यन्नोत्सर्गपर्यन्तन्तु गोभिला-
नुक्तमेवेत्युच्यते । तदा पिण्डदानमात्रस्यैवोक्तत्वादनुक्तेषु आसना-
द्यन्नोत्सर्गपर्यन्तेषु वाक्याकाङ्क्षायां पिण्डदानोक्तवाक्यस्यैवोपस्थित-
त्वात् तेष्वपि तदेव समन्वकवाक्यमुपतिष्ठते ।

यच्चान्यदुक्तम्—अतएवाश्वलायने—

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते ।

इति पिण्डपदं दत्तं अन्यथा एकोद्दिष्टे त्वित्येवार्थ इति ।

तदपि मन्दं पूर्वोक्तयुक्त्या अर्घ्यादिषु प्राप्तेः किमनेनोप-
न्यासेन ।

किञ्च—

यदि पार्वणे पिण्डमात्रे विधिस्तदा तदतिदेशादेकोद्दिष्टेऽपि
तन्मात्रप्राप्तौ तत्रैव निषेधसम्भवात् पिण्डपदमनर्थकमेव ।

वस्तुतस्तु पिण्डपितृयज्ञाधिकारे मन्त्रसुक्ता प्रसङ्गादेकोद्दिष्टे
निषेधोक्तौ आश्वलायनदत्तं पिण्डपदं सकलकार्योपलक्षणमन्यथा
पिण्डमात्रे निषेधादवनेजनहयसूत्रदानेष्वपि मन्त्रप्रसङ्गः स्यात् ।

यच्चान्यदुक्तम्—

अतएव गोभिलीये अमावस्याश्राद्धे असावेतत्तेऽर्घ्यमिति
पृथगुक्तमिति ।

तदपि मन्दं गोभिलेन यदनुक्तं तत् गोभिलीयो विवृणोति—
या दिव्या आप इत्यादि मन्त्रं गोभिलानुक्तमधिकमुक्त्वा असावेतत्ते

इत्यनेनैकोद्देशेन गोभिलोक्तमेव ये चात्र त्वेत्यादि स्मारितं न तु तत् पृथगिति ।

यच्च मैथिलैरासनान्नदानयोर्ये चात्र त्वेति मन्त्रो नास्तीत्युक्तं तदनिरुद्धशूलपाणिप्रभृतीनां प्राचामसम्मतम् ।

तेषामेवं हृदयं—

गृह्यान्तरे ब्रह्मपुराणादौ चान्यथा वाक्यकल्पनात् येचात्र त्वेत्यस्यैकत्र निर्देशे कृते तन्मात्रे तत्प्रयोग इति शङ्कानिरासाय पुनः पुनर्निर्देशो गोभिलस्योपलक्षणत्वसूचकमेव ।

किञ्च—

कृन्दोगगोचरतया श्रुतिद्वयकल्पनागौरवं दुर्निवारमेव अत्र पित्रादित्रिकस्य तन्त्रेणैवान्नोत्सर्गः ।

अर्घ्येऽर्च्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचनमेव च ॥

इति कृन्दोगपरिशिष्टवचनेऽर्घ्यादिषु तन्त्रतानिषेधात् एवकारादन्यत्र तन्त्रताप्रतीतिः ।

नचार्घ्यादिषु तन्त्रतानिषेधादन्यत्रानियम इति वाच्यम् ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यादिति पर्युदासो वा निषेधो वाच्यः ।

पर्युदासपक्षेऽर्घ्यादिव्यतिरिक्तस्थले तन्त्रताविधिर्वाचनिक एव स्फुटः, निषेधपक्षे तु प्राप्तस्यैव प्रतिषेधः प्राप्तिस्तु न्यायादेव न्यायोऽपि लाघवमेव । तन्त्रता च अनेकानुष्ठानजन्यानिकफलोद्देशेन सकृदनुष्ठानं तस्याश्च हेतुः समानदेशकालकर्तृकत्वे सत्यगृह्यमाणविशेष-

तथा लाघवमेव । ततश्च न्यायसिद्धस्यार्थस्यान्यथाकरणमवैदिक-
मेवेति ध्येयम् ।

नचासावेतत्ते इति यजमानस्य पित्रे इत्यादि पूर्वोक्तश्रुति-
दर्शनात्तन्त्रताभावोऽप्यस्त्विति वाच्यम् ।

अर्घ्यपिण्डादिपरतयैव श्रुतिरूपपत्तेः । तर्हि सूत्रदाने कथं
तन्त्रतेति चेत्—

एतद्वः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृथक् ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः ॥

दद्यात्क्रमेण वासांसि श्वेतवस्त्रभवा दशाः ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् । ततश्च स्वधावाचन एव चेति चकारेण
सूत्रदानमपि गृह्यत इत्यायातम् ।

न च

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ।

इति ब्रह्मपुराणे एकस्यनिर्देशादन्नोत्सर्गे कथं तन्त्रतेति
वाच्यम् ।

नैदं वचनमेतावन्मात्रवाक्यरचनाविधानपरं किन्तु सम्बोधन-
पदोपनीतान् चतुर्थ्यन्तेन तच्छब्देनोद्दिश्य स्वधापदेन हविस्था-
माभिलाषविधानपरं स चाभिलाषो न्यायानुसारेणैव कार्यः । अन्यथा
गोत्रकीर्त्तनमपि नाम्नः परं स्यात् सम्बन्धकीर्त्तनञ्च न स्यात् ।

ततश्च—यथा नागृहीतविशेषणा न्यायात् नाम्नः प्राक् गोत्र-
सम्बन्धकीर्त्तनं तथा तन्त्रतापि न्यायात् ।

अत्र च पृथक् पृथक् सम्बोधितानां पित्रादीनां सर्व्वनाम्नः
प्रकृतपरामर्षितया तुभ्यमिति पदेन तन्त्रेणैकोद्देशसम्भवात् तन्त्रेणैव
स्वधासम्बन्ध इति ध्येयम् ।

[इयञ्च तन्त्रता त्यागवाक्य एव न तु प्रक्षेपादनीयद्रव्ययोः अन्न-
गन्धादिषु ब्राह्मणत्वेन भेदात् । एकब्राह्मणपक्षेऽपि—

यद्येकं भोजयेद्विप्रं स्त्र्यत्वात् प्रकृतस्य तु ।

स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य तेभ्योऽन्नं विनिवेदयेत् ॥

इति बृहस्पतिवचनात् भेदावगमाच्च ।]

तर्हि पितृमातामहादीनां षष्ठाभेवेति तन्त्रेणोत्सर्गोऽस्तु ।

नैवं—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं त्रिभिः सामान्यमिष्यते ।

इति जावालवचने पुरुषत्रयस्य सह पार्व्वणभोक्तृत्वरूपस्य
सामान्यस्य सपिण्डनाधीनत्वावगमत्वात् ।

पित्रादिभिस्तु मातामहादीनां सपिण्डनाभावेन सह आह्न-
भोक्तृत्वाभावात् तन्त्रेणोत्सर्गस्यान्याय्यत्वात् ।

मातामहानामप्येवं आह्नं कुर्यात् विचक्षणः ।

इत्यादि विष्ण्वादिवचनैरेवमित्यनेन मातामहादीनां पृथक्
आह्नविधानाच्च ।

अतएव—

मातृणामग्रतः कृत्वा पितृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहादीनां बृहच्चै आह्नत्रयं स्मृतम् ॥

इति विश्वपुराणे विष्णुतौ नान्दीमुखे पृथक् आह्निकयस्तुतिमिति ।

यत्तु—

सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः ।

वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणाञ्च सुकालिनः ॥

इति मनुवचनं तत् विप्रादिभिः सोमपादिरूपतया स्वपिता-
दीनां ध्यानोपदेशपरं पूर्वोक्तस्मृत्युतिविरोधात् ।

पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेच्चापि पितामहः ।*

इत्यादितदीयवचनान्तरविरोधाच्च ।

तथा ब्राह्मे—

वसुवृद्धांस्तथादित्यान्नक्षत्रग्रहतारकाः ।

ग्रीण्यन्ति मनुष्याणां पितरः आह्नतर्पिताः ॥

यान्नवत्करोऽपि—

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥

तदयं संचेपः ।

ॐ असुकगोत्र पितरसुकदेवशर्म्भन् असुकगोत्र पितामहासुक-
देवशर्म्भन् असुकगोत्र प्रपितामहासुकदेवशर्म्भन्नेतत्तेऽन्नं स्वधा इति
यजुर्वेदिनामन्त्राद्युत्सर्गप्रयोगः ।

सामगानान्तु—

ॐ असुकगोत्र पितरसुकदेवशर्म्भन् एवं पितामह एवं प्रपिता-

मह एतत्तेऽन्नं ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधिति प्रयोगः ।

ओं अमुकगोत्र पितरमुकशस्त्रं एवं पितामह एवं प्रपिता-
मह एतत्तुभ्यमन्नं स्वधिति सामान्यधर्मः पौराणिकत्वात् विशेष-
तस्तु शूद्रस्यायमेव विधिः किन्तु प्रणवस्थाने स्वधास्थाने च नमः-
पदं योज्यं “अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र” इति गीतमवचनात्
आवाहनादि मन्त्रपाठस्तु ब्राह्मणद्वारा करणीयः ।

वराहपुराणे—

अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥

विप्रो मन्त्रेण गृह्यते सम्बध्यते इत्यर्थः । परिभाषेयम् ।

न च परिभाषा प्रकरणेन नियम्यते, तेन शूद्रस्य सर्वक्रियास्वेव
ब्राह्मणेन मन्त्रः पठनीयः, अन्यथा प्रकरणादेकोद्दिष्ट एव ब्राह्म-
णस्य मन्त्रपाठः स्यान्न पार्व्वणादौ ।

अतएव पित्रे तु द्विगुणा दर्भा इति पारस्करवचनं प्रकरणान्न
आहमात्रविषयं किन्तु परिभाषात्वात् पितृकृत्यमात्रविषयमिति ।

अमन्त्रस्येति विशेषणोपादानं यावदमन्त्रव्याप्तार्थं तेन
स्त्रियापि क्रियमाणे कर्मणि ब्राह्मणस्य मन्त्रपाठस्तुल्यन्यायात् ।

तेनावाहनादौ दृष्टार्थप्रकाशनं ब्राह्मणपठितमन्त्रेणैव अदृष्टन्तु
स्वयंपठितनमःपदेनैव जन्यत इति । एवं पौराणिकमन्त्रोऽपि ।

यथा पुराणमधिकृत्य भविष्ये—

अध्येतव्यं नचान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना ।
 श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन ॥
 श्रौतं स्मार्त्तं हि वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन् नृपोत्तम ।
 तस्माच्छूद्रैर्विना विप्रं न श्रोतव्यं कदाचन ॥
 विप्रं विना विप्रद्वारेव श्रोतव्यं नतु क्षत्रियद्वारेत्यर्थः ।
 शूद्रेण तु यजुर्वेदविधिना कार्यं यथा कूर्मपुराणे—
 आर्षक्रमेण सर्वं तु शूद्रा वाजसनेयिनः ।
 तस्माच्छूद्रः स्वकं कर्म यजुर्वेदेन कारयेत् ॥
 स्त्रिया तु स्ववेदविधिनैव कार्यं विशेषाश्रवणात् ।
 हृन्द्गोमानामेकोद्दिष्टे ये चात्र त्वेति मन्त्रपाठो नास्ति ।
 एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते ।
 इति गृह्यपरिशिष्टवचनात् ।

तदतिदेशात् सांवत्सरिकेऽपि तत्र चामावस्थामरणादिनिमित्तेन पार्वणविधिना क्रियमाणे तु ये चात्र त्वेति पाठोऽस्येवेति ॥

अथ आङ्गपूर्वदिनकृत्यम् ।

वराहपुराणे—

वस्त्रशीचादि कर्त्तव्यं श्वःकर्त्तास्तीति जानता ।
 स्थानोपलेपनञ्चैव कृत्वा विप्रान् निमन्त्रयेत् ॥
 दन्तकाष्ठञ्च विमृजेत् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ॥

आदिशब्दात् मलापकर्षणक्षीरादिना देहशीचादीनां ग्रहणम् ।
दन्तकाष्ठं विष्टजेत् निमन्त्रितब्राह्मणेभ्यो दद्यादिति केचित् ।
स्वयं दन्तकाष्ठं वर्जयेदित्यन्ये ।

देवलः —

अक्रुद्धो निभृतः सुस्थः अज्ञावानत्वरः शुचिः ।

श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रान् निमन्त्रयेत् ॥

निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्व्वसुप्तजने गृहे ।

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् ॥

अज्ञातीनसमानार्थानियुग्मानात्मशक्तिः ॥

निभृतो विविक्तदेशस्थः निश्चित्येत्त्र्यभिधानात् ।

उपरागतीर्थश्चाज्ञादौ भविष्यदग्रासप्रत्यक्षस्य तीर्थप्राप्तेश्च
सन्देहात् प्रधानकर्त्तव्यतानिश्चयाभावात् ।

स्वप्ना श्लेषभक्त्यागाधिवसवत् सकृद्भोजननिमन्त्रणयोर्व्याध
इति । दातेत्यनेन अन्यद्वारा निमन्त्रणं निषिद्धम् ।

*यत्तु—साधुभिः सन्निमन्त्रयेदिति वचनात्

स्वयमशक्तौ सजातीयपुरुषद्वारा निमन्त्रयेदिति श्रीदत्ते-
नोक्तं तत्तद्वचनस्य पूर्व्वापरमनालोच्यैव ।

यथा कूर्मपुराणे—

गोमयेनोदकैर्भूमिं शोधयित्वा समाहितः ।

सन्निपात्य द्विजानग्रान् साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥

श्वो भविष्यति मे आहं पूर्व्वेद्युरभिपूज्य च ।

असम्भवे परेद्युर्वा यथोक्तैर्लक्षणैर्युतान् ॥

भिन्नार्थमागतान् वापि काले संयमिनो यतीन् ॥

तत्र साधुभिः सन्तुतवचनैरित्यर्थः ।

निरामिषं सकृद्भुक्तेति—

अत्र केचित्

भुक्तेति क्ताश्ववणात् भोजनस्य निमन्त्रणाङ्गताप्रतीतेरङ्गस्य
च प्रधानकालान्वयनियमात् परदिने च आह्वान्नाक् भोजन-
निषेधात् अनन्वयिसर्व्वसुसजनपदव्यवधानाच्च सद्यो निमन्त्रणे
निरामिषसकृद्भोजनं नाङ्गमिति वदन्ति ।

तदयुक्तं नहि क्ताप्रत्ययोऽङ्गत्वबोधकः भुक्ता हसतीत्यादी
व्यभिचारात् । किन्तु क्रम एव क्ताप्रत्ययार्थः ।

एवञ्च—

चन्द्रक्षयाहःपूर्व्वेद्युः स्नात्वा चैकाशनो भवेत् ।

अधःशायी ब्रह्मचारी निशि विप्रान् निमन्त्रयेत् ।

इति बृहन्नारदीयवचनेन पृथक् पृथक् आह्वान्तया बोधितयो-
रेकभोजननिमन्त्रणयोः क्ताप्रत्ययेन क्रममात्रबोधनात् ।

सद्यो निमन्त्रणपक्षेऽपि पूर्व्वेद्युर्निरामिषसकृद्भोजनमव्याहृतमेव
अन्यथा आह्वयैगुण्यप्रसङ्गः तस्य आह्वान्नात्वात् । अतएव कुशब्राह्मण-
पक्षेऽपि पूर्व्वेद्युर्निरामिषसकृद्भोजनं सिद्धमिति ।

अत्र भोजनस्य रागप्राप्तत्वेन विधानायोगात् गुणद्वयविशिष्ट-
नियमविधौ तु सामिषद्वितीयभोजनस्य प्रसक्तेस्ततश्च ब्रह्मचारी

शुचिर्भवेदिति वराहपुराणे अधःशायी ब्रह्मचारी निशि विप्रा-
न्निमन्त्रयेदिति नारदीये च ब्रह्मचर्यविधिबाधापक्षेः ।

निमन्त्रयीत पूर्व्वेद्युर्ब्राह्मणानात्मवान् शुचिः ।

तैश्चापि संयतैर्भाव्यमिति याज्ञवल्क्योक्तसंयमविधिबाधापक्षेः ।

तदेकवाक्यतया आमिषभोजन-पुनर्भोजनयोर्निषेधविधौ सक्त-
न्निरामिषमेव भुञ्जीत नान्यदिति गुणद्वयविशिष्टपरिसंख्याविधौ
वा सति कदाचिन्नोजनासम्पत्तावपि न आह्वयैगुण्यमिति ध्येयम् ।

असमानार्थान् असमानप्रवरान् नामतः संख्यातश्चेत्यर्थः ।

अत्र गुणवदसपिण्डाभावे सपिण्डमपि गुणवन्तं भोजयेत् ।

यथा बौधायनः—

तदभावे एवंविधं सपिण्डमप्याशयेदिति ।

एतच्च पुरुषत्रयादूर्ध्वं यथा गोभिलः—

भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्यो गुणवन्तं सपिण्डमपीति ।

मार्कण्डेयपुराणे—

निमन्त्रयीत पूर्व्वेद्युः पूर्व्वोक्तान् द्विजसत्तमान् ।

अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषिष्यसङ्गिणम् ॥

अत्र प्रशब्दात् क्रियानिष्पत्तिपर्य्यन्तं मैथुनिनो निषेधः ।

यत्तु—

स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽध्ववसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥

इति दक्षेणाष्टविधमैथुनं निषिद्धम् । तन्निमन्त्रणोत्तरविषयम् ।

तथा च विष्णुपुराणे—

आह्ने नियुक्तो भुक्त्वा वा भोजयित्वा निशुच्य वा ।

व्यवायी रेतसो गर्त्ते मज्जयत्यात्मनः पितृन् ॥

पारस्करेऽपि—

तदहरक्रोधनोऽप्रमत्तोऽत्वरितः सत्यवादी स्यादध्वमैथुनश्रम-
स्वाध्यायान् वर्जयेन्निमन्त्रितश्चैवमिति ।

यमः—

योनिक्रियावबोधायै गुणैर्युक्तानलोलुपान् ।

प्रार्थयेत प्रदोषान्ते भुक्तान्नं शयितान् द्विजान् ॥

सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।

भवद्भिर्भवितव्यं नः श्वो भूते आह्नकश्रमणि ॥

ते तं तथेत्यविघ्नेन याति चेद्रजनी सुखम् ।

यथाश्रुतं प्रतीचेरन् आह्नकालमतन्द्रिताः ॥

योनिगुणो विशुद्धमातापितृकत्वं, क्रियागुणः सत्कर्मशालित्वं
अवबोधगुणो ज्ञानगुण आत्मानात्मविवेचनशक्तिः, आदिग्रहणात्
स्वाध्यायतत्परत्वादिः अलोलुपान् अलुब्धान्, प्रदोषान्ते रात्रि-
प्रथमप्रहरान्ते, प्रार्थयेत निमन्त्रणपूर्वकं नियममभ्यर्थयेदित्यर्थः ।

तं नियममाह सर्वायासेति—ते ब्राह्मणाः, तं निमन्त्रयितारं,
यद्यविघ्नेन रजनी याति तदा सर्व्वमेतत्करिष्य इति प्रतिवदेयु-
रिति शेषः । तदहरामन्त्रणपक्षे तु नास्य मन्त्रस्य पाठो-
ऽसमवेतार्थत्वात् ।

न च श्वः पदस्थानेऽव्यपदोहः ।

उपदेशविधेरन्यथाकल्पनभिया प्रकृतावृहकल्पनाया अयोगात्
विकृतावेवातिदेशप्राप्तस्यान्यथानुपपत्त्या जहकल्पनासद्भावात् ।

अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।

भवितव्यं भवद्भिश्च मया च आह्वकर्माणि ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तसमवेतार्थमन्त्रसद्भावे जहकल्पनाया अन्या-
यत्वाच्च ।

तस्मात् पूर्वदिने सर्वायासपाठस्तदहरक्रोधनैरित्यस्येति
व्यवस्थितविकल्पः ।

अत्र केचित्—एकब्राह्मणनिमन्त्रणे अक्रोधनैरित्यादौ बहु-
वचनस्यैकवचनोहः कार्य इत्याहुः । तन्मन्त्रम्—

मत्स्यपुराणे—

दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयात्र निमन्त्रितः ।

एवं निमन्त्र्य नियमान् पैटकान् आवयेद्बुधः ॥

अक्रोधनैः शौचपरैरित्यादौ मत्स्यपुराणे एकब्राह्मणनिमन्त्रण
एव बहुवचनप्रयोगाद्बहुवचनस्य समवेतार्थत्वेनोहायोगात् ।*

तथा—

अस्तं गते तथादित्ये गत्वा विप्रनिवेशनम् ।

इति वराहपुराणवचनाद् विप्रगृह्यगमनेनैकैकविप्रस्यैव सम्भवात्
सर्वायासेत्यत्रापि बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वादूहोऽन्याय एवेति ।

अत एकोद्दिष्टे त्वामहं निमन्त्रये इति वराहपुराणदर्शनात्

* ख पुस्तके उपयोगात् ।

पार्वत्येऽपि आद्यं कर्तुं त्वामहं निमन्त्रये इति लङ्गन्त एव* प्रयोगः
कार्यः ।

न तु—

दक्षिणं जानुमालम्ब्य त्वं मयाऽद्य निमन्त्रितः ।

इतिमत्स्यपुराणवचनात् क्तप्रत्ययान्तं वाक्यं श्रीदत्तोक्तं युक्तम् ।

निमन्त्रित इत्यस्यातीतनिमन्त्रणप्रकाशकत्वात् निमन्त्रणस्य
वर्त्तमानत्वात् वर्त्तमानक्तस्य जानुबन्धधातुविषयत्वात् अतीतक्तस्य
चासमवेतार्थत्वादसमवेतार्थपदस्य च विज्ञापनाक्षमत्वात् निम-
न्त्रणबाधापत्तिः, निमन्त्रितोऽस्मीति प्रत्युत्तरबाधापत्तेश्च ।

तस्मात् पुंवचसां दृष्टार्थत्वेन मत्स्यपुराणे क्तप्रत्ययस्याविवक्षित-
त्वात् निमन्त्रिप्रकृतेः† समवेतार्थ—लट् प्रक्षेपेण वाक्यं साधीयः ।

अतएव त्वामहमामन्त्रये इत्यपि निरस्तं यत्र प्रत्याख्याने
प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणं यत्र कामचारस्तदामन्त्रणमिति निमन्त्रणा-
मन्त्रणयोर्भेदेन निरुक्तत्वाच्च ।

आह्वे चानिन्द्येनामन्त्रितो नातिक्रमेत् ।

इति पारस्करे प्रत्यवायश्रवणाच्चिमन्त्रणमेवेति ।

यच्च—

आमन्त्रिता आमन्त्रयिता च शुचयस्तां रात्रिं निनयेयुः ।

इति हारीतवचने ।

* ख युक्तके गोभिलतन्त्र एव ।

† ख युक्तके निमन्त्रणप्रकृतेः ।

यच्च—

प्रातरामन्वितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।

इति छन्दोगपरिशिष्टादावर्थवादवाक्ये आमन्त्रणं श्रूयते
तन्मन्त्रादीनां विधिवाक्यस्थनिमन्त्रणपदश्रवणाद् गौणम् ।

यथा मनुः—

निमन्त्रयीत त्रयवरान् सम्यग् विप्रान् यथोदितान् ॥

देवलः—

श्वः कर्त्तास्मैति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

निमन्त्रयीत पूर्व्वेद्युः पूर्व्वोक्तान् द्विजसत्तमान् ॥

कूर्मपुराणे—

साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥

नारदीये—

निमन्त्रयेद् द्विजं प्राज्ञं दर्भपाणिर्जितेन्द्रियः ॥

वराहपुराणे—

स्थानोपलेपनञ्चैव कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥

गरुडपुराणे—

पूर्व्वं निमन्त्रयेद्विप्रान् निशि स्युर्ब्रह्मचारिणः ॥

यत्तु—

ॐ अद्यास्मिन् देशे अमुकमासे अमुकराशिस्थे सवितरि
अमुकपक्षे अमुकस्थान्तिथौ अमुकगोत्राणां पित्रादीनां यथानाम-
शर्माणाम् आहुतं युष्मास्वहं करिष्ये । इति गरुडपुराणवचनम् ।

यदपि—युष्मास्वहं आहमाचरिष्ये इति शङ्खलिखितवचनम् ।
तन्निमन्त्रणान्तरक्रियमाणानुज्ञाप्रार्थनावाक्यपरं न तु निम-
न्त्रणम् ।

नन्वनुज्ञायां विधिः क्व दृष्ट इति चेत् सत्यम् ।

मत्स्यपुराणे—

दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं भयात् निमिन्वितः ।
इत्यादिना नियमश्रवणपर्यन्तं निमन्त्रणमुक्त्वा—
आसनेषु तु कृमिषु दर्भवस्त्रु समाहितः ।
उपस्थष्टोदकान् विप्रानुपवेश्यानुमन्त्रयेत् ॥
इत्यनेनासनोपवेशनानन्तरमनुज्ञाविधिरुक्तः ।

विष्णुपुराणे—

अनुज्ञाञ्च ततः प्राप्य दत्त्वा दर्भान् दिघाकृतान् ॥
अतानुज्ञाकथनात् तत्प्रार्थनरूपं प्रश्रवाक्यमाक्षिप्यते ।

ब्रह्मपुराणे—

उभौ हस्तौ समौ कृत्वा जानुनोरन्तरास्थितौ ।
सप्रश्रयोपविष्टः सन् सर्वान् पृच्छेद् द्विजोत्तमान् ॥
आहं करिष्ये इत्येवं भक्तिनम्रः समाहितः ।
कुरुष्वेति स तैरुक्तो दद्याद्दर्भान्न ततः ॥

तथा ब्राह्मे—

ऋषीणादाय यप्रच्छ करिष्ये आर्द्रकर्म त्वम् ।
तैरप्युक्ते कुरुष्वेति विश्वेदेवांस्ततो भुवि ॥

आह्वय मन्त्रतस्तेषु वेदोक्तविधिना हविः ।

अक्षतैर्देवता रक्षां चक्रो चक्रगदाधरः ॥

आपस्तम्बोऽपि—

पूर्वद्युर्निवेदनं परेद्युर्हितीयं तृतीयमामन्त्रणञ्च ।

अस्यार्थः—

पूर्वद्युः कार्यव्यासङ्गान्निमन्त्रणाशक्तौ श्वः आह्वं कर्त्तव्यं तत्र भवन्तः प्रातर्निमन्त्रयितव्या इति मनुष्यद्वारा योषित्-
प्रसङ्गवारणाय निवेदनं कार्यं, परेद्युर्हितीयं प्रातर्निवेदनं नियम-
अवणान्तं मत्स्यपुराणोक्तं निमन्त्रणं, तृतीयं निवेदनमनुज्ञाप्रार्थन-
रूपं गरुडपुराणोक्तं, द्वित्वत्रित्वे तु निवेदनापेक्षया मन्त्रव्ये अत्र
गरुडपुराणदर्शनाद्निमन्त्रणानुज्ञयोर्मासपक्षतिथ्याद्युल्लेखः कार्यः ।

मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग्भवेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणे न तस्य फलभाग्भवेदित्यनेन यत्र यत्रैव
प्रधानकर्म्मोल्लेखे स्तत्र तत्रैव मासपक्षादीनामुल्लेखविधानाच्च ।

अतएव निमन्त्रणानुज्ञाप्रार्थनदक्षिणाच्छिद्रावधारणेषु प्रधानो-
ल्लेखसम्भवाभ्यासादीनामुल्लेखो निर्व्विवाद एव, अर्ध्यादिषु त्वङ्गेषु
प्रधानकर्म्मोल्लेखाभावाभ्यासादीनामुल्लेखो नास्ति देवतानैवेद्यादि-
दानवदिति ।

अतएव श्रीदत्तलिखितोऽद्यप्रयोगोऽपि निरस्तः । अन्नाद्युत्सर्ग-
वाक्याभिधायकनानामुनिवचनेष्वदृष्टत्वाच्च दिङ्मात्रमिदं विशेषतो
दानकौमुद्यां सर्व्वमेव विवृतमस्तीति ।

यज्ञाधुनिकाः—

पित्रादित्यश्चाद्वार्थं त्वामहं निमन्त्रय इति वाक्यं वर्णयन्ति,
तन्न ।

आह्नदानतर्पणादिषु समस्तकर्म्मसु उद्देश्यगतगोचसम्बन्धनाम्नां
कीर्त्तनस्थानिकमुनिवचनैः प्राप्तत्वाच्च तद्वाधस्यान्याय्यत्वात् दृष्ट-
कल्पनान्यायस्य दुर्निवारत्वात् प्रागुक्तगरुडपुराणादिवचनान्मास-
पक्षतिथीनामुल्लेखस्य प्राप्तत्वाच्च ।

अन्ये तु—

अमुकगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुक-
शर्म्भणां आह्वार्थमित्याहुः । तदपि हेयम् ।

पित्रादीनां निरपेक्षाणां प्रत्येकं देवतात्वात् समुच्चयाभिधायक-
बन्धसमासस्यान्याय्यत्वात् प्रयोक्तुः स्वसम्बन्धितयैव प्रतीतेरस्मत्पद-
देयर्थ्याच्च ।

यच्च मैथिलाः प्रथमं आह्नसङ्कल्पमाचरन्ति । तदप्ययुक्तं
मनसा सङ्कल्पयति वाचाभिलपति कर्म्मणा प्रतिपादयति ।

इति हारीतवचनस्य काम्यकर्म्मपरत्वात् । अन्यथा सन्ध्यापञ्च-
महायज्ञादिष्वप्यतिप्रसङ्गः । अतएव न तस्य फलभाग्भवेदिति
ब्रह्माण्डपुराणं किन्तु धनपुत्राद्यभिसन्धानेन क्रियमाणे काम्ये-
ऽतिथिश्चाह्वादावभिलाषो निर्विवादः ।

कुशमयब्राह्मणपक्षे तु निमन्त्रणं न कार्यं आह्नद्रव्यस्वीका-
रार्थमनुमतिफलकस्य विज्ञापनस्य निमन्त्रणपदार्थत्वात् कुशमय

ब्राह्मणस्याचेतनत्वेन स्त्रीकारासम्भवादनुमत्यसम्भवाच्च निमन्त्रणा-
सम्भवात् ।

एवञ्च फलाभावात् नियमश्रावणमपि बाधितम् तथा स्वागत-
प्रश्रपाद्याद्याचमनीयान्यपि ब्राह्मणमात्रोपयुक्तत्वात् ।

न च सपवित्रेषु हस्तेऽस्त्विति पारस्करवचनात् अब्राह्मणकश्चास्ते
हस्ताभावादर्थ्यबाधोऽस्त्विति वाच्यम् ।

पित्राद्युद्देशेनैव दानादुत्तरप्रतिपत्त्यपेक्षया द्विजकरस्यार्घ्य-
प्रक्षेपाधारमात्रत्वेन तदभावे द्विजस्थानाभिषिक्तदर्भवटोरेव
गन्धादिदानवदुत्तरप्रतिपत्त्याधारत्वसम्भवात् ।

न च ब्राह्मणस्य सुख इति मन्त्रलिङ्गात् ब्राह्मणाभावे पात्रा-
लम्भनबाधोऽस्त्विति वाच्यम् ।

शुद्धोमीति वर्त्तमाननिर्देशात् ।

हुतशेषं प्रदद्याच्च भाजनेषु समाहितः ।

इत्यादिवचनैः पात्रेष्वेव हुतशेषार्पणविधानाच्च ।

हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपतीति वाक्यावधृतपात्र-
परत्वानुपपत्त्या च पृथिवी ते इति मन्त्रे ब्राह्मणस्य सुखतुल्यतया
सुखपदे पात्रलक्षणा । दृष्टा हि दृष्टदि तण्डुलानावपतीति वाक्याव-
धृततण्डुलपरत्वानुपपत्त्या धान्यमसीति मन्त्रे धान्यपदे तण्डुल-
लक्षणा ततश्च ब्राह्मणाभावे कुतः पात्रालम्भनबाध इति ।

न च—

कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनादङ्गुष्ठनिवेशनबाधोऽप्यसु भोक्तृद्विजा-
भावादिति वाच्यम् ।

अङ्गुष्ठनिवेशनस्य यमहारीताभ्यामसुरेभ्यो रक्षारूपप्रयोजन-
कथनादावश्यकत्वेन द्विजाभावे स्वाङ्गुष्ठनिवेशनस्यैव युज्यमान-
त्वात् ।

यथा यमः—

अङ्गुष्ठमात्रो भगवान् विष्णुः पर्यटते महीम् ।
राक्षसानां बधार्थाय को मेऽद्य प्रहरिष्यति ॥
तस्माच्छाब्देषु सर्वेषु अङ्गुष्ठारोपणं स्मृतम् ।
निरङ्गुष्ठन्तु यच्छाब्दं वह्निर्जातु च यत्कृतम् ॥
वह्निर्जातु च यदुक्तं सर्वमेवासुरं भवेत् ॥

हारीतः—

निरङ्गुष्ठन्तु यच्छाब्दं न तन्वीणयति पितृन् ।
तस्मादङ्गुष्ठमारोप्य जपेन्नन्तं समाहितः ॥

इति । यत्

किञ्च—वैष्णव्याच्चा यजुषा चाङ्गुष्ठमन्त्रेऽवदायेति गोभिले
स्वाङ्गुष्ठदानं प्रतीयते अन्यथा अवदायेति ब्रूयात् तच्च ब्राह्मणाभावे
मन्तव्यम् ।

तथा—

ततोऽन्नं मृष्टमत्यन्तमभीष्टमपि संस्कृतम् ।
दत्त्वा जुषध्वमिच्छातो वाच्यमेतदनिष्टुरम् ॥

इति विष्णुपुराणोक्तं भोजनप्रवर्त्तकं जुषध्वमिति वचनं
बाधितम् ।

तथा भोजनानन्तरं तृप्तिप्रश्नोऽपि बाधितः भोजनस्य तृप्ते-
श्चासम्भवात् । तथा ब्राह्मणभोजनानन्तरमाचमनमपि तथा
आमावाजस्येति ब्राह्मणानुव्रजनमपि बाधितम् ।

अनुज्ञाप्रार्थनन्तु कर्त्तव्यमेव कुशमयब्राह्मणेऽहं आहं करिष्ये
इत्युक्ते कुरुष्वेति प्रत्युत्तरदानस्य ब्राह्मणान्तरद्वाराऽपि सिद्धेः ।

न च आह्नभोक्तृब्राह्मणस्यैव प्रकृतत्वेन सर्व्वेन तस्यैव
प्रत्युत्तरदानस्योचितत्वादन्वेषामकिञ्चित्करत्वात् भोक्तृब्राह्मणाभावे
ऽनुज्ञापि बाधिता स्यादिति वाच्यम् ।

भोक्तृब्राह्मणाभावे आह्नाधिष्ठायकब्राह्मणस्य प्रकृतत्वादबाधित-
प्रत्युत्तरदाने तस्यायोग्यत्वाभावात् । निमन्त्रणादौ तु आह्नभोक्त्रि-
तरब्राह्मणानां प्रत्युत्तरस्य बाधितत्वेन निमन्त्रणाद्यभाव एवावाहन-
पिण्डाग्नीकरणप्रश्नस्वधावाचनाशीर्षहृणादीन्यपि कर्त्तव्यान्वेव ।

किञ्च—

निधायथ दर्भचयमासनेषु समाहितः ।

प्रैषानुप्रैषसयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥

इति सत्यव्रतेन दर्भमयब्राह्मणपक्षेऽपि प्रैषानुप्रैषौ विहितौ ।

प्रैषोऽनुमतिग्रहणं अनुप्रैषोऽनुमतिपूर्व्वकनियोगः यथा
कुरुष्वेति नियोगस्य चेतनसाध्यत्वादर्याब्राह्मणद्वारेति सिद्धमेव ।

निमन्त्रितोऽस्मि तृप्तोऽस्मि इत्यादिकन्तु नानुप्रैषः, नियोगा-
भावात् ।

एतेन केनचित् कुशमयब्राह्मणे प्रमाणाभावादङ्गभूतब्राह्मणा-
भावे आङ्गलोप इति यदुक्तं तन्निरस्तम् ।

ननु आसने दर्भचयस्यैव निधानविधानात् दर्भवटुश्च कुतो
लभ्यत इति चेत् दर्भचयस्य ब्राह्मणप्रतिनिधित्वेन प्रतिपादनात्
ब्राह्मणप्रतिनिधेश्च दर्भवटोः सर्व्वत्रैव दृष्टत्वात्तस्मात् ।

यथा पैठीनसिः—

दर्भमयीं प्रतिष्ठाति तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।

मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य अष्टभागं लभेत सः ॥

गोभिलः—

यद्युभयं चिकीर्षेत् हौत्रं ब्रह्मत्वञ्च तेन कल्पेन ह्यवसुत्तरा-
सङ्गमुदककमण्डलुं दर्भवटुं वा निधायेति ।

उपाकर्म्मणि ह्यन्दोगपरिशिष्टम्—

कौशान्तृषीन् स्थण्डिलस्थान् गम्यादिभिरलङ्कृत्य ।

तथा तत्रैव—

यज्ञवासुनि सुध्याच्च स्तम्भे दर्भवटौ तथा ।

दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि ॥

यज्ञवासुनि दर्भजूटिकाहोमे धारणाध्यायां कुशमुष्टौ च स्तम्भे
गोभिलेन श्रवणकर्म्मण्युक्ते दर्भस्तम्भे दर्भवटौ ब्राह्मणाभावे
तत्रतिनिधित्वेन कल्पिते च मुनिभिर्दर्भसंख्या न विहितेत्यर्थः ।

यत्तु—

पञ्चाशद्भिर्भवेद्ब्रह्मा तदर्द्धेन च विष्टरः ।

तदर्द्धेनोपयमनं तदर्द्धेन द्विजः स्मृतः ॥

इति गोभिलपुत्रनाम्ना वचनं पठन्ति तद्यदि समूलं तदा-
सम्भवासम्भवन्त्यां नियमानियमयोर्व्यवस्थितो विकल्पः ।

अथानतिलक्षणस्य द्वारस्य बाधात् कुशमयब्राह्मणपक्षे दक्षिणा-
बाधोऽस्तु यथा सत्रयागे यजमानस्यैव ऋत्विक्त्वेन दक्षिणाबाध
उक्तः ।

तत्र दक्षिणाया अङ्गत्वेनावश्यकत्वाददृष्टार्थदक्षिणायाः सत्त्वात् ।
यथा व्यासः—

अद्यायुक्तो शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम् ।

अदक्षिणन्तु यद्दानं तद्दानं निष्फलं भवेत् ॥

बृहस्पतिः—

हतमश्रोत्रियं आहं हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ।

तस्मात् पणं काकिनीं वा फलं पुष्पमथापि वा ॥

प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तथा स सफलो भवेत् ।

अत्र पुष्पादीनामान्वयार्थाभावादवश्यम्भावी दक्षिणायाः ।

अतएव कृन्दोगपरिशिष्टे स्वयंकर्तृकपक्षे दक्षिणोक्ता यथा—

विदध्याद्वीत्रमन्यश्चेद्दक्षिणाह्वरो भवेत् ।

स्वयञ्चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥

ततश्च सत्रयागेऽप्यतिदेशागतदृष्टार्थदक्षिणाबाधो नादृष्टार्थाया
दक्षिणाया इत्युक्तं आहविवेके ।

शालग्रामशिलायान्तु यः आहं कुरुते नरः ।

सुप्रीताः पितरस्तस्य प्रयान्ति ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥

इति पद्मपुराणात् केचित् कुशब्राह्मण इव शालग्रामेऽपि
आह्नमाचरन्ति ।

वस्तुतस्तु—

शालग्रामशिलाये तु यैः आह्नं क्रियते नृभिः ।

तेषां ब्रह्मान्तिकं स्थानं तृप्ताः स्युः पितरो दिवि ॥

इति लिङ्गपुराणवचनैकवाक्यतया शालग्रामशिलायां सन्नि-
हितायां सत्यामित्यर्थः ।

ब्राह्मणसंख्यामाह याज्ञवल्क्यः—

दैवे युग्मान् यथाशक्ति पित्रेऽयुग्मांस्तथैव च ।

परिष्कृते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ॥

हौ दैवे प्राक् त्रयः पित्रे उदगीकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥

परिष्कृते सर्वतो वेष्टिते । प्राक् प्राङ्मुखा उदक् उदङ्मुखाः ।
एकैकमिति दैवे चैकं पित्रादित्तिके चैकमित्यर्थः । यथाशक्तीत्यनेन
शक्तिवृत्तौ विकल्पः । मातामहानामप्येवमित्यनेन दैवे युग्मनिय-
मात् इति यथाशक्तीत्यादिसर्वमनुक्त्यते ।

तन्त्रं वेति पितृदैवमातामहदैवयोस्तन्त्रमेकप्रयोगो वेत्यर्थः
वाकारादावृत्तौ फलभूमेत्यर्थः । अस्मादेव वचनाद्व्यायसिद्धाया
अपि तन्त्रताया बाधः ।

अत्र श्रीदत्तः—

प्रकरणाद्ब्राह्मणस्यैव तन्त्रत्वं न तु आह्नस्य किन्तु एकब्राह्मण-
एव दैवआह्नद्वयं पृथक्प्रयोगेण कार्यमित्याह ।

तन्मन्त्रं

तथा मातामहश्चाहं वैश्वदेवसमन्वितम् ।

कुर्वीत भक्तिसम्पन्नस्तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥

पृथक् तयोः केचिदाहुः आहस्य कारणं नृप ।

एकश्चैकेन पाकेन वदन्यन्ये महर्षयः ॥

इति विष्णुपुराणे आहस्य तन्त्रताभिधानात् ।

एतेनाष्टहीतमातामहधनस्य दौहित्यस्य पुत्रिकापुत्रस्य च माता-
महश्चाहमावश्यकं अन्यस्य त्वनियमः अन्यथा पुत्रिकाकरणं
निष्फलं स्यादिति केषाञ्चिन्मतं निरस्तं विष्णुपुराणादिभिः
सामान्येन विधानात् ।

तथा च योगियाज्ञवल्काः—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥

पार्वणश्चाहं पारस्करः—

पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमाता-
महेभ्यो ह्यहंप्रमातामहेभ्यश्च स्वधीच्यताम् ।

कुन्दोगपरिशिष्टे—

कर्षुसमन्वितं सुक्ता तथाद्यं आहषोडशम् ।

प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥

इति षट्संख्यानियम उक्तः ।

कर्षुसमन्वितमष्टकाश्चाहं षोडशानां पूरणं षोडशं सर्पिण्डो-
करणमाद्यं प्रथमपार्वणम् ।

तथा चाश्वलायनः—

आदिः सपिण्डीकरणमिति ।

प्रत्याब्धिकं सामान्यादिना पार्वणविधिना क्रियमाणम् ।

अतएव मनुना—

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयञ्च पितुस्तस्यास्तृतीयञ्च पितुः पितुः ॥

इत्यनेन पुत्रिकापुत्रस्य प्रकारान्तरमुक्तम् ।

पुत्रिकाकरणन्तु अन्वष्टकायामेकोद्दिष्टे च जीवत्यपि पितरि
दर्शादौ च नित्याधिकारार्थमिति ।

मनुः—

द्वौ दैवे पिण्डकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः ।

पञ्चेतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरे ॥

उभयत्र पूर्वीति दैवे पेत्रे च एकैकमित्यर्थः ।

अतएव वशिष्ठः—

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

श्रुतशीलोपसम्पन्नं सर्वलक्षणवर्जितम् ॥

तथा च ब्रह्मपुराणम्—

*देशकालधनाभावादेकैकमुभयत्र वा ।

सत्क्रिया पूजा ब्राह्मणसम्पदो विशिष्टब्राह्मणलाभः ॥

* ख पुस्तके देशकालोभयाभावात् ।

यत्तु—एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ स्त्रींस्त्रीन् वा हृद्वौ फलभूयस्त्वं
नत्वेकैकं सर्वेषां काममनाद्यमित्याश्वलायनवचनम् ।

अस्यायमर्थः—एकैकस्य पित्रादेरेकैकं द्वौ द्वाविति वीष्मा देवे
तन्मताभावपक्षे इति आह्निकविवेकः ।

कल्पतरौ तु—

आभ्युदयश्चाह्नविषयमुक्तं एकैकस्य पित्रादेः किन्तु अनाद्यं
आद्यं सपिण्डीकरणं आदिः सपिण्डीकरणमित्याश्वलायनवचनात्
तद्वर्जयित्वेत्यर्थः अतः सपिण्डीकरणे पितामहादीनां त्रयाणां
पृथक् पृथक् ब्राह्मणोपवेशनं कार्यं न त्वेकैकं सर्वेषामिति
आचारोऽपीदृश एवेति ।

द्वौस्त्रीन् वा अस्मिन् पक्षे फलभूयस्त्वं न तु वै सर्वेषां
पित्रादीनां त्रयाणां एतच्च शक्तिसङ्गावे च ज्ञेयं तदसम्भवे त्वाह
काममनाद्यमिति कामं यथेच्छमेकमेव ब्राह्मणं भोजयेत् एतच्च
पूर्वोक्तवशिष्टवचनसमानार्थम् ।

[*प्रातः स्नात्वेति प्रातःस्नानं क्रत्वर्थमपीति दर्शितम् ।

अन्ये तु—परिसंख्यया मध्याह्नस्नानं न कार्यमित्याहुः ।
तच्चान्दं नियमविधिसम्भवे दोषत्रय—

अन्ये तु—आद्यमदनीयं तदभाव इत्याहुः] ।

अथ आहुदिनकृत्यम् ।

यमः—

तथैव यन्वितो दाता प्रातः स्नात्वा सिताम्बरः ।

आरभेत नवैः पात्रैरन्वारम्भञ्च बान्धवैः ॥

यन्वितो नियमस्थः नवैः पात्रैः पाकस्थाल्यादिभिरन्नस्यारम्भं
पाकक्रियां बान्धवैर्ज्ञातिभिर्द्वारभूतैरारभेतेत्यर्थः ।अत्राधुनिकैर्लिपिसादृश्यमोहितैरामन्वित इति पाठं मत्वा
आमन्वितद्विजस्य प्रातःस्नानमात्रेणान्वयः पाकारम्भे दातुरेव
योग्यत्वादिति व्याख्यातम् ।

तथा देवलः—

पत्नीं नियोजयेत् पाके सपिण्डं वा स्वयञ्च वा ।

पत्न्यशक्तौ स्वयं सपिण्डी वा पचेदित्यर्थः ।

सर्वेषु पाकादिगृहकृत्येषु पत्न्याश्च प्राधान्येन नियोगात् ।

यथा गोभिलः—

निष्पन्ने *प्रातराशे सायमाशे च भूतमिति प्रवाचयेत् ।

यच्च—

शाकञ्च फालुनाष्टम्यां स्वयं पत्नापि न पचेत् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनं तदुभयोस्तुल्यत्वप्रदर्शनेन दम्पत्योः

शक्तौ सपिण्डव्यावृत्त्यर्थम् ।

तत्रैव वीभत्सादिवर्जनमाह देवलः—

वीभत्समशुचिं नग्नं मत्तं धूर्तं रजस्वलाम् ।

नीलकाषायवसनं छिन्नकर्णञ्च वर्जयेत् ॥

वीभत्सं विव्रताकारं नग्नस्यक्तवेदाचारः रजस्वलां चतुर्थ-
दिनस्नातामपि ।

दैवे कर्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ।

इति मनुवचनात् ।

महाभारते—

रजस्वला च या नारी व्यङ्किता कर्णयोस्तथा ।

निवापे नोपतिष्ठेत् संग्राह्या नान्यवंशजा ॥

कर्णयोर्व्यङ्किता द्रुष्टितकर्णी निवापे पितृकर्मणि पाकादा-
वित्यर्थः, न संग्राह्या न व्यापारयितव्या इत्यर्थः । अन्यवंशजा
पितृवंशासम्बन्धा अन्यवंशजानिषेधादसपिण्डाया वंशजाया अपि
ग्रहणम् ।

पाकपात्रसाह कन्दोगपरिशिष्टम्—

कुलालचक्रनिष्पन्नं भास्वरं सृन्मयं भवेत् ।

तदेव हस्तघटितं पैत्रिकं दैविकं भवेत् ॥

तिर्य्यगूर्ध्वं समिन्मात्रा दृढा नातिहृहन्मुखी ।

सृन्मयौडुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते ॥

समिन्मात्रा प्रादेशप्रमाणा औडुम्बरी ताम्रमयी ।

सहस्रारदीये—

ततः प्रातः समुत्थाय नित्यं कर्म समाचरेत्* ।

दन्तधावनताम्बूलं तैलाभ्यङ्गमभोजनम् ॥

स्वाध्यायश्च परान्नानि आङ्गकर्त्ता विवर्जयेत् ।

महाभारते—

उपवासे तथा आङ्गे दन्तकाष्ठञ्च वर्जयेत् ।

पारस्करोऽपि—

अनिन्द्येनामन्वितो नातिक्रमेत् आमन्वितो नात्रमन्त्रं प्रति-
गृह्णीयात् अहान्वितः आङ्गं कुर्वीत शाक्तेनाप्यपरपक्षं नाति-
क्रमेत् तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी च स्यात् ।
अध्वमैथुनश्चमस्वाध्यायान् वर्जयेदामन्वितश्चैवमेवम् ।

पराशरः—

आमन्त्र्य ब्राह्मणं मोहाददुष्टं यो व्यतिक्रमेत् ।

तमप्रसाद्य घोरासु तिर्यग्योनिषु जायते ॥

मत्स्यपुराणे—

युनर्भोजनमध्वानं द्यूतमायासमैथुनम् ।

स्वाध्यायं कलहश्चैव दिवास्वप्नञ्च सर्व्वदा ॥

आङ्गकृच्छ्राङ्गभुक् चैव सर्व्वमेतत् विवर्जयेत् ।

मैथुनं दक्षोक्तमष्टविधं प्रागुक्तम् ।

विष्णुपुराणे—

वज्रग्रीणि कुर्वता आहं कोपीऽध्वगमनं त्वरा ।
भोक्तुरप्यत्र राजेन्द्र तयमेतन्न शस्यते ॥

ब्रह्मपुराणे—

अहिंसा सत्यमक्रोधो दूरे चाचमनक्रिया ।
अभारोद्धहनं चान्तिः आहस्योपासने* विधिः ॥
निमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कथञ्चन ।
चिरकारी भवेद्भोग्धा पच्यते नरकाग्निना ॥
... .. ग्लानिस्तद्धेतुका क्रिया ।
चिरकरणेन आहकालाल्ययं न कुर्यादित्यर्थः ।

देवलः—

शस्त्रग्रहणमुद्देशं प्राणिहिंसां तथानृतम् ।
द्यूतं चौर्यं विवादञ्च यानारोहणमुत्सृजेत् ॥
यानं नौकाश्वादि ।

व्यासः—

पुनर्भोजनमध्यायं भारमध्वानमैथुनम् ।
दानं प्रतिग्रहं होमं आहकृच्छ्राष्ट वर्जयेत् ॥
अध्वनीनो भवेदश्वः पुनर्भोजी तु वायसः ।
होमकृत्नेत्ररोगी स्यात् पाठादायुः प्रहीयते ॥
दानं निष्फलतमिति प्रतिग्राही दरिद्रताम् ।
कर्मकृज्जायते दासो मैथुनी शूकरो भवेत् ॥

होमोऽज्ञानावश्यकः पाठश्चाध्ययनाध्यापनरूपः, दानञ्च पित्र्य-
द्वैशव्यतिरिक्तम् ।

आपस्तम्बः—

आमन्त्रयितुश्चाभोजनमासमापनाद्भोक्तुश्चेति ।

आसमापनात् आहसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ।

यच्च—

रविशुक्लदिने चैव द्वादश्यां आहवासरे ।

सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

इति मरीचिवचने तिलतर्पणवर्जनं तत् सांवल्लरिकआहदिन
एव ज्ञेयमभावस्यादौ विशेषदर्शनात् ।

यथा स्कन्दपुराणे—

अभावस्थान्तु यो मर्त्यः करोति तिलतर्पणम् ।

विशेषात् कुशसंसर्गात् पीयूषादधिकं भवेत् ॥

विष्णुपुराणे—युगाद्यामधिकृत्य—

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रम् ।

दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।

विष्णुः—

ज्ञातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि ।

नरसिंहपुराणे—

अज्ञातस्तु पुमान्नाहः पितृदैवतकर्मणि ॥

आहरेदित्यनुवृत्तौ हारीतः—

अन्यापरिगृहीताश्चाप इति ।

अन्यस्वामिकेतरा इत्यर्थः ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे—

यन्न सर्वार्थमुत्सृष्टं यच्चाभोज्यनिपानजम् ।

तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव पितृकर्मणि ॥

पितृर्थं मे प्रयच्छस्वेत्युक्त्वा यच्चाप्युपाहृतम् ।

वर्जनीयं सदा सङ्गित्ययः आहकर्मणि ॥

यत् सर्वस्मै नोत्सृष्टमप्रतिष्ठितमित्यर्थः ।

अभोज्या अन्यजाः कैवर्त्तादयः ।

वायुपुराणे—

दुर्गन्धिफेनिलञ्चासु तथा वै पल्वलोदकम् ।

न लभेद्यत्र गौस्तृप्तिं नक्तं यच्चैव गृह्यते ॥

पल्वलमल्पसरः ।

विष्णुपुराणे—

नक्ताहृतमनुत्सृष्टं दृश्यते न च यत्र गौः ।

दुर्गन्धिफेनिलं चाम्बु आह्वयोग्यं न पार्थिव ॥

अनुत्सृष्टं स्वकीयं परकीयञ्च ।

अथ आङ्गस्थानम् ।

मनुः—

शुचिं* देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ।
 दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥
 अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि ।
 विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥
 विविक्तं विजनं चोक्षेषु मनोहरेषु ।

यमः—

जघान दानवी विष्णुः पूर्व्वन्तु मधुकैटभौ ।
 वृत्रं महेन्द्रञ्च ततः पृथ्वी तन्मेदसावृता ॥
 अतोऽनु मेदिनी नाम लोके विज्ञायते जनैः ।
 तस्माच्छास्त्रे पञ्चगव्यैर्लेप्या शोध्या तथोल्मुकैः ॥
 गौरमृत्तिकया कृत्वा प्रकीर्णतिलसर्षपा ।
 तथैव मन्वितो दाता स्नात्वा प्रातःसिताम्बरः ॥
 आरभेत नवैः पात्रैरन्वारम्भञ्च बान्धवैः ।
 तिलांश्च विकिरेत्तत्र परितो बन्धयेदजान् ।
 अखरोपहतं आह्वं तिलैः शुध्यत्यजेन च ॥
 नचाजिनेत्येकवचनादेकस्याजस्य बन्धनमिति वाच्यम् ।
 विधी बहुत्वश्रुतेरर्थवादस्थितैकवचनस्याकिञ्चित्कारत्वात् परित
 इत्यनुपपत्तेश्च ।

अथ च भूमिसंस्कारो वाराणस्यां नास्ति ।

मेदसा विप्रुता भूमिरविमुक्ते तु वर्जिता ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् ।

गोमयीपलेपनन्तु तत्रापि ।

शुचिं देशमित्यादिना मनुना गोमयीपलेपनस्य शुचिदेशेऽपि
विहितत्वात् ।

तथा यमः—

दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विवित्तं शुभलक्षणम् ।

शुचिं देशं परीच्याशु गोमयेनोपलेपयेत् ॥

शुभलक्षणं श्मशानादिचिह्नरहितम् ।

विष्णुः—

पुलिनेषु मनोज्ञेषु वनेषूपवनेषु च ।

पुलिनं तीयोत्थितप्रदेश उपवनमुद्यानम् ।

तथा मत्स्यपुराणे—

तीर्थायतनगोष्ठेषु द्वीपोद्यानगृहेषु च ।

विविक्तेषूपलिमेषु आर्द्रं देयं विजानता ॥

एवमासाद्य तत् सर्व्वं भवनस्याग्रतो भुवि ।

गोमयेनोपलिप्तायां गोमूत्रेण च मण्डलम् ॥

अक्षताङ्गिः सपुष्पाभिस्तदभ्यर्चनप्रापसव्यवत् ।

विप्राणां क्षालयेत् पादावभिनन्द्य पुनः पुनः ।

आह्नभवनस्याग्रत इत्यर्थः । अक्षता यवा अपसव्यवत् प्राचीना-
वीतित्वादिधर्माण पितृविप्राणां पादौ क्षालयेत् ।

ब्रह्मपुराणे—

परकीयगृहे यस्तु खान् पितृं स्तर्पयेज्जडः ।
तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् ॥
अथभागं ततस्तेभ्यो दद्यात्सूत्र्यञ्च जीवताम् ।

गृह इति भूभागोपलक्षणं पारक्ये भूमिभागे चेति वक्ष्यमाण-
यमवचनात्, जीवतां भूमिस्वामिनां सूत्र्यं वेत्यर्थः । चकारोऽयं
विकल्पार्थो न समुच्चयार्थः ।

अथभागदानेन तत्पितृहृत्सेः आइहरणाभावात् सूत्र्यदानेन
तदर्थं स्वाम्योपादानाच्च अत एतच्छास्त्राग्रमन्त्रादिकमेतत्भूमि-
स्वामिपितृभ्यः स्वधेत्येव वाक्यं नतु नमःपदेन ।

देवानां नमसा कार्यं पितृणाञ्च स्वधेति च ।
इति देवलवचनात् ।

यमः—

पारक्ये भूमिभागे च पितृणां निर्व्वपेत्तु यः ।
तद्भूमिस्वामिपितृभिः आइक्यं विह्वल्यते ॥
तस्माच्छास्त्रानि देयानि पुण्येष्वायतनेषु च ।
नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ च प्रयत्नतः ॥

उपकूलनितम्बेषु तथा पर्व्वतसानुषु ।

गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च ॥

अटव्यः पर्व्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थाणि यानि च ।

सर्व्वान्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः ॥

रुचं कृमियुतं क्लिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकम् ।

देशन्त्वनिष्टशब्दश्च वर्जयेच्छाश्वकर्मणि ॥

परिश्रहः स्त्रीकारो नास्ति ।

उपकूलं पर्वतान्तिकं स्वामित्वाभावे हेतुमाह नहीति
कस्यापि तेषु । रुचं धुलीयुतं, क्लिन्नं पङ्क्तिं, सङ्कीर्णं खलं खल्य-
तया तत्कार्यार्थमम् ।

कालिकापुराणे—

ऊषरे कृमिसंयुक्ते स्थाने शृष्टेऽपि नाचरेत् ॥

विष्णुः—

न स्नेच्छेद्विषये आहं कुर्यान्न च गच्छेत्* ।

अथ आह्वेऽपसारणीयाः ।

मनुः—

चण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः स्वा तथैव च ।

रजस्वला च घण्डश्च नेत्रेरन्नश्रतो द्विजान् ॥

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्षितम् ।

दैवे हविषि पैत्रे च तद्भवत्ययथायथम् ॥

अयथायथं विफलमित्यर्थः ।

* ख पुस्तके—

न स्नेच्छेद्विषये कुर्यान्न च गच्छेत् कदाचन ।

विष्णुपुराणे—

षण्डापविद्धचण्डालपाषण्डोऽन्तरोगिभिः ।

ककवाकु-श्च-नग्नैश्च वानर-ग्रामशूकरैः ॥

उदक्या-सूतिकाशीचिसृतहारैश्च* वीक्षिते ।

आह्ने न चैव पितरो भुञ्जते पुरुषर्षभ ॥

अपविद्धः परिवादग्रस्तः पाषण्डो नास्तिकः ककवाकुः
कुक्कुटः नग्नस्थक्तवेदाचक्षरः ।

यमः—

कुक्कुटो विट्वराहश्च काकः श्वा च विडालकः ।

वृषलीपतिश्च वृषलः षण्डो नारौ रजस्वला ॥

एतानि आह्नकाले च परिवर्ज्यानि नित्यशः ।

कुक्कुटः पक्षवातेन हन्ति आह्नमसम्बृतम्† ॥

घ्राणेन विट्वराहश्च वायससु रुतेन च ।

श्वा तु दृष्टिनिपातेन मार्जारश्चरणेन तु ॥

वृषलीपतिश्च दानेन चक्षुर्भ्यां वृषलस्तथा ।

ह्यायया हन्ति वै षण्डः स्पर्शेन च रजस्वला ॥

खञ्जः काणः कुणिः श्वित्नी दातुः प्रेष्यकरो भवेत् ।

हीनाङ्गो व्यतिरिक्ताङ्गस्तमाशु निनयेत्ततः ॥

स्पर्शेन चेति चकारार्हर्षनेन च पूर्वोक्तमनुवचनात् ।

* ख पुस्तके नृताहारैः ।

† ख पुस्तके अग्रेषतः ।

चक्षुः—

मद्यपः स्त्रैरिणी चैव परपूर्यापतिस्तथा ।

नैव आह्वेऽभिबीदीरनारम्भात् प्रभृति कचित् ॥

देवलः—

हीनाङ्गः पतितः कुठ्ठी व्रणी पुक्कशनास्तिकी* ।

कुक्कुटः शूकरः श्वा च वज्रगाः आह्वेषु दूरतः ॥

वीभत्समशुचिं नग्नं मत्तं धूर्त्तं रजस्वलाम् ।

नीलकाषायवसनं छिन्नकर्णं विवर्जयेत् ॥

शस्त्रं कालायसं शीमं मलिनाम्बरवाससम् ।

अन्नं पर्युषितं वापि आह्वेषु परिवर्जयेत् ॥

मलिनमम्बरं वासः परिधानं यस्य स तथा ।

विष्णुः—

संहते च आह्नं कुर्यात् न रजस्वलां पश्येत् न श्वानं न विडु-
राहं न ग्रामकुक्कुटं प्रयत्नाच्छावमजस्य दर्शयेत् ।

पुनर्विष्णुः—

न हीनाधिकाङ्गाः आह्नं पश्येयुर्न शूद्रा न वतिता न महा-
रोगिणः ।

उशनाः—

श्वपाकषण्डपतिताः श्वानः शूकरकुक्कुटाः ।

रजस्वला च चण्डालः आह्वे कार्यास्वदर्शनाः† ॥

* ख पुस्तके दृष्यशनास्तिकी ।

† क पुस्तके आह्नकार्यास्वदर्शनाः ।

परिष्कृते प्रदद्यात् तिलैश्चावकिरेन्महीम् ।

शमयेदुपविष्टस्तु तं दोषं पंक्तिपावनः ॥

हारीतः—

दैवे वा यदि वा पैत्रे सुरापी यत्तु संस्पृशेत् ।

रजस्वला पुंश्चली वा रक्षः सङ्गच्छते हि तत् ॥

एभिर्दृष्टवस्तूनां शोधनमाह वायुपुराणे—

हविषा संस्कृतानान्तु पूर्वमेव हि मार्जनम् ।

मृत्संयुक्ताभिरङ्गिस्तु प्रोक्षणन्तु विधीयते ॥

सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यञ्चैवावकीरणम् ।

गुरुवस्ताग्निसूर्यानां दर्शनं वापि कारयेत् ॥

आङ्गारभात् पूर्वमित्यर्थः । अवकीरणमित्यार्षम् ।

गुरुर्महत्तरः पंक्तिपावन इत्यर्थः, वस्तुच्छागः ।

अथ आङ्गसमयकृत्यम् ।

देवलः—

ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनभोक्ष्यवत् ।

क्षोषपेयसमृद्धञ्च यथाशक्त्युपकन्दयेत् ॥

ततोऽनिवृत्ते मध्याह्ने क्लृप्तकेशनखान् द्विजान् ।

तैलमुद्वर्तनञ्चैव स्नानीयञ्च पृथग्विधम् ।

पात्रैरीडुम्बरेर्देद्याद्दैश्वदैवाद्यपूर्वकम् ॥

ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पादमाचमनीयञ्च संप्रयच्छेद्यथाक्रमम् ॥

अनिवृत्ते प्रवृत्ते मध्याह्न एव स्नानविधेरपराह्णे आङ्घोपक्र-
माच्च । ओङ्कुम्भरैस्ताम्रमयैः पात्रैर्यथाक्रमं देवब्राह्मणपूर्वक-
मित्यर्थः ।

यमः—

पादप्रक्षालनं कुर्यात् स्वयमेव विनीतवत् ।

शङ्खलिखितौ—

प्रयतोऽपराह्णे शुचिः शुक्लवासा दर्भेषु तिष्ठन् स्वागतमिति
पृच्छेत् । पादार्घ्याचमनीयानि च दद्यादित्यर्थः ।

प्रयतः पादप्रक्षालनाचमनादिना संयतः पादप्रक्षालनञ्च
दक्षिणामुखेन कर्त्तव्यम् ।

प्रथमं प्राङ्मुखो भूत्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः ॥

इति देवलवचनात् ।

पादार्घ्याचमनीयानि तूष्णीं ब्राह्मणेभ्य एव दद्यात् अर्घ्यञ्च
गन्धपुष्पाक्षतरूपं पूजार्हद्रव्यम् ।

अत्राधुनिकाः—

पादसान्निध्यादर्थमपि पादार्घ्यमेवेति व्याख्याय दैवपितु-
द्दिशेनासनादिवदुत्सृज्य गन्धपुष्पाक्षतरूपं पादार्घ्यं ब्राह्मण-
पादेऽर्पणीयं प्रकरणादिति वदन्ति—तदशुद्धम् ।

देवपितृद्युश्वेकदानप्रकरणगन्धस्याभावात् आहुतमहं करिष्ये
इत्यनुज्ञायहणानन्तरमेवासनमारभ्य देवपितृादिदानप्रकरणात् ।

ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्य इत्यादि पूर्वोक्तदेवलवचनोक्तपाद्या-
चमनीयदानवत् ब्राह्मणपूजार्थत्वेन दृष्टार्थत्वाच्च वारह्यमर्घ्यदान-
प्रसक्तेश्च । अन्यथा तैलोदत्तनादिदानमपि पितृाद्युद्देशेन स्यादिति ।

यदि पूर्वं निमन्त्रणं न कृतमस्ति तदास्मिन्नवसरे गोमयोप-
लिप्तप्राङ्गणे गोमूत्रकृतमण्डले निमन्त्रणं पूर्ववत् कुर्यादिति ।
अक्रोधनैरिति नियमश्चावणं कार्यम् ।

यमः—

आसनं कुतपं दद्यादितरद्वा पवित्रवत् ।

कुतपो नेपालकम्बलः । इतरत् इष्यादिकं वाशब्दात्
कुतपस्य प्राशस्त्यार्थमुक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे—

तत्रासनानि देयानि चेलानि च कुशैः सह ।

देवलः—

ये चात्र विश्वेदेवार्थं द्विजाः पूर्वं निमन्त्रिताः ।

प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहितानि च ॥

दक्षिणामुखमुक्तानि पितृणामासनानि च ।

दक्षिणाग्रैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥

प्राङ्मुखत्वं दक्षिणामुखत्वञ्चापक्रमात् ।

आसनं कुतपं दद्यादितरं वा पवित्रवत् ।

ततः सिद्धमिति प्रोच्य कल्पितेष्वसनेषु तु ॥

अत्रासध्वमिति ब्रूयादासनं संसृशन्नपि ॥

कल्पितासनस्य ब्राह्मणोपवेशनैरेवोपयोगकथनाच्च ।

तेन कुतपाद्यासनं ब्राह्मणोपवेशनार्थमेव नतु पित्राद्यर्थ-
मुत्प्रेष्टव्यमिति । दैवपित्राद्यर्थन्तु कुशत्रयात्मकमासनमुत्सर्जनीयम् ।

पाणिप्रक्षालनं *दद्याद्विष्टरार्थं कुशानपि ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा ॥

द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा उग्रन्तस्वेत्यृचा पितृन् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

तथा चाश्वलायनः—

दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं पितृभ्यः प्रदापयेदिति† ।

विष्णुः—

ब्राह्मणानुपसंगृह्योपवेशयेद्वासनमालभ्य ।

उपसंगृह्य हस्ते धृत्वा आलभ्य स्पृष्ट्वा इत्यर्थः ।

यमः—

ततः सिद्धमिति प्रोच्य कल्पितेष्वासनेषु तु ।

अत्रासध्वमिति ब्रूयादासनं संसृशन्नपि ॥

आसीरन् दक्षिणासंस्था न स्पृशेयुः परस्परम् ।

सिद्धमित्यन्नादिसामग्रीसमुदायापेक्षयेत्यर्थः ।

अत्र पृथक् पृथक् ब्राह्मणोपवेशनादासनमित्येकवचनाच्च
एकब्राह्मण एवासध्वमिति बहुवचनं गौरवादिति मन्तव्यम् ।

* य पुस्तके दत्त्वा ।

† क पुस्तके प्रदायेति ।

दक्षिणासंस्था दक्षिणजानव इत्यर्थः ।

महाभारते—

दक्षिणायास्तथा दर्भा विष्टरेषु निवेशिताः ।

पादयोश्चैव विप्राणां ये त्वन्नमुपभुञ्जते ॥

ये विप्रा भुञ्जते तेषां विप्राणां विष्टरेष्वासनोपरि पादयो-
र्दक्षिणाया दर्भा निवेशिता दत्ता इत्यर्थः । दक्षिणायाः पितृपत्न्य-
एव दैवे तु प्रागयाः ।

यान्नवल्करः—

द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्रे उदगेकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥

प्राक् प्राङ्मुखा उदक् उदङ्मुखा इत्यर्थः ।

हारीतः—

विद्यातपोऽधिकानाञ्च प्रथमासनमिष्यते ।

ब्रह्मपुराणे—

पृथक् पृथक् चासनेषु तिलतैलेन दीपकाः ।

अच्छिन्नायास्तथा देयास्ते* च वक्ष्यासु तैर्विजैः ॥

आसनेषु आसनसमीपेषु अच्छिन्नायाः आहुतपर्यन्तस्थायिनः
तैः आह्वीयविजैः । रक्ष्या उत्तेजनीया इत्यर्थः ।

ब्राह्मे—

† ब्रह्मोद्याः सङ्गथाः कुर्यात् पितृणामेतदीप्सितम् ।

* ख पुस्तके—ते च रचन्तु वै द्विजाः ।

† ख पुस्तके—ब्रह्मोद्याश्च ऋषाः ।

ब्रह्मोद्या ब्रह्मप्रतिपादिकाः ।

वायुपुराणे—

कृष्णाजिनस्य सान्निध्यं दर्शनं दानमेव वा ।

रत्नोन्नं ब्रह्मवर्चस्यं पशून् पुत्रांश्च (दाप)बन्धयेत् ॥

विष्णुपुराणे—

यज्ञेश्वरो ह्यव्यसमस्तकव्य-

भोक्ताऽव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽव ।

तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यो

रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्व्वे ॥

अतो राक्षसादिनिवारणार्थं शालग्रामशिलादिकं सन्निधो-
क्तव्यं तत्र प्रथमं यज्ञेश्वरमर्चयेत् ।

बृहन्नारदीये—

प्रक्षाल्य विप्रपादांश्च स्वाचान्तानुपवेश्य* च ।

यथावदर्चयेद्ब्रह्मया परं नारायणं प्रभुम् ॥

ब्राह्मणानां ततो मध्ये द्वारदेशे च सत्तमाः ।

अपहृता इत्युच्चार्य कर्त्ता तु विकिरेत्तिलान् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

रत्नोन्नांश्च जपेन्मन्त्रांस्तिलैश्चावकिरेन्महीम् ।

सिद्धार्थकैश्च रत्नार्थं आद्यं हि प्रचुरकलम् ॥

गारुडे—

प्रारम्भे कर्मणां विष्णुं पुण्डरीकं स्मरेद्वरिम् ।

* च पुस्तके सागतान् ।

पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षमित्यर्थः । स्मरेत् विष्णुादिनामत्रय-
सुच्चारयेदित्यर्थः ।

रक्षणाय तु यद्वत्तमुदकं आङ्गकर्मणि ।

तावदश्रन्ति पितरो यावत्तिष्ठति तज्जलम् ॥

इति ब्रह्मसुवचनानुसारात् ब्राह्मणसमीपे रक्षार्थं जलं
स्थापनीयम् ।

ब्रह्मपुराणे—

उपवेश्य जपेद्बोमान् गायत्रीं तदनुज्ञया ।

पापापहं पावमानीमश्वमेधफलं तथा ॥

मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं देवनिर्मितम् ।

ॐ—

देवताभ्यः पित्र्यभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

आद्यावसाने आङ्गस्य त्रिरावृत्त्या जपेत्सदा ।

पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेनं समाहितः ॥

पञ्चमानमिमं श्रुत्वा आङ्गकाले उपस्थिते ।

पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च ॥

उभौ हस्ती समौ कृत्वा जानुनोरन्तरास्थिती ।

सप्रश्नयोपविष्टः सन् सर्वान् पृच्छेत् द्विजोत्तमान् ॥

आङ्गं करिष्य इत्येवं भक्तिनम्रः समाहितः ।

कुरुष्वेति स तैरुक्तो दद्याद्दर्भासनं ततः ॥

उपवेश्य ब्राह्मणानिति शेषः । तदनुज्ञया कुरुष्वेति

ब्राह्मणानुज्ञयेत्यर्थः । अनुज्ञासामर्थ्यात् गायत्रीजपमहं करिष्ये
इति प्रश्रवाक्यमाक्षिप्यते ।

गायत्रीं प्रणवमहाव्याहृतितयादिकां प्रणवान्तां जपेत् ।

योगियाज्ञवल्कीन—

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वरनन्तरम् ।

गायत्री प्रणवश्चान्ते जपे ह्येवमुदाहृता ॥

इति परिभाषितत्वात् ।

तथा पापापहं मन्त्रं जपेत् । पावमानिं पावमानीकृ-
तुल्यफलदामित्यर्थः । तं मन्त्रमाह मन्त्रं वक्ष्यामीति ।

अत्र ब्राह्मे नित्यमेव भवन्त्वित्येति पाठं विलोक्य रुद्रधरो-
पाध्यायेन नमो नम इति यजुर्वेदिनां भवन्त्वित्येति सामगानां
पाठो व्यवस्थापितः ।

अन्ये त्विच्छाविकल्पमाहुः ।

आद्ये गायत्रीजपानन्तरं आह्वानुज्ञाग्रहणात् पूर्वं तथैव
क्रमात् । अनिरुद्धेन तु आह्वानुज्ञाग्रहणानन्तरमासनदानात् प्राक्
लिखितम् ।

अन्ये तु—यजुर्वेदिनामनुज्ञाग्रहणात् प्राक् सामगानान्तु
पश्चादिति निर्वासनं व्यवस्थापयन्ति ।

अवसाने विसर्जनात् प्राक् इत्यर्थः । विसर्जनात् परमिति
मैथिलाः । तत्र आह्वस्यावसानावयवतया जपाभ्यनुष्ठानात्
विसर्जनेन च आह्वसमाप्ता तदवसानावयवत्वाभावात् । पिण्ड-
निर्व्वपणे पिण्डदानव्यवहितसमये अग्नेर्जनानन्तरमित्यर्थः ।

अवनेजनात् प्रागिति तु श्रौदत्तः ।

[सदेत्यनेन स्थानत्रय एव प्रत्येकं त्रिरावृत्तिपाठः ।

उभौ हस्तौ समौ कृत्वेति पुटाञ्जलिं कृत्वित्यर्थः ।

मासपक्षतिथ्याद्युल्लेखेन पार्वण्यआङ्गमहं करिष्य इत्यनुज्ञा-
ग्रहणं कार्यम् ।]

पूर्वलिखितगरुडपुराणादिवचनादुक्तयुक्तेश्च ।

आधुनिकास्तु मासपक्षतिथ्याद्युल्लेखो निष्प्रमाणक इति
विशेषादर्शनादेव वदन्ति ।

रुद्रधरोपाध्यायेनापि तदीयआङ्गविदके सङ्कल्पवाक्यतया
मासपक्षाद्युल्लेखः स्वीकृत इति ।

वायुपुराणे—

हविषां संस्कृतानाञ्च पूर्वमेव हि मार्ज्जनम् ।

सृत्संयुक्ताभिरङ्गिस्तु प्रोक्षणन्तु विधीयते ॥

अग्निपुराणे—

सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ ।

चक्रवाकाः सरङ्गीपे हंसाः सरसि मानसे ॥

तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

प्रस्थिता दूरमध्वानं यूयं तेभ्योऽवसीदत ॥

आजादौ पठते आङ्गं पूर्णं स्याद्ब्रह्मलोकदम् ।

याज्ञवल्करः—

पाणिप्रक्षालणं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवा स इत्युवा ॥

देवादिक्रमेण प्रत्येकं पाणिप्रक्षालणार्थं ब्राह्मणपाणी जलं
दत्त्वा देवपित्राद्युद्देशेन कुशानुत्सृज्य कुतपाद्यासनोपरि दद्यात् ।

विष्टरार्थमासनार्थमित्यर्थः । कुशमयब्राह्मणे तु जलदानबाधः
पाणिप्रक्षालणाभिधानात् । अत्र कुशानिति देवे ऋतुकुशत्रय-
दानमुक्तम् ।

दिगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा उग्रन्त स्वेत्युवा पितृन् ।

इति याज्ञवल्करवचनान्तरात्—

भुग्नकुशत्रयदानं पितृपत्ने मन्तव्यम् ।

आश्वलायनः—

दर्भान् दिगुणभुग्नानासनं पितृभ्यः प्रदायेति ।*

कार्ष्णाजिनिः—

दर्भांश्चैवासने दद्यात् न तु पाणी कदाचन ।

पितृदेवमनुष्याणामिवं ढसिर्हि ग्राश्वती ॥

ब्रह्मपुराणे—

कुरुष्वेति स तैरुक्ती दद्याद्दर्भासनन्ततः ।

अत्रासनादिगन्धान्तं देवे प्रदाय पश्चादासनादि गन्धान्तं पित्रे
देयमिति याज्ञवल्करमार्कण्डेयपुराणोक्तमेकं मतम् ।

आसनाद्येकैकं देवे दत्त्वा पश्चात् पित्रे देयमिति पारस्कर-
मव्यपुराणादीनामपरं मतम् ।

अयञ्चेच्छाविकल्यो मन्तव्यः, आवाहयेदनुज्ञात इति अनुज्ञा-
सामर्थ्यात् प्रश्नवाक्यमाक्षिप्यते ।

तथाच पारस्करः—

आसनेषु दर्भानास्तीर्थं विश्वान् देवानावाहयिष्ये ।

इति पृच्छति आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वे देवा स इत्यनेना-
वाह्यावकीर्त्यं जपति विश्वे देवाः शृणुतेममिति ।

पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छति आवाहय इत्यनुज्ञातोऽपि
उग्रन्त स्वेत्यादिनावाह्यावकीर्त्यं—

आयान्तु न इति जपित्वा यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु
एकैकस्मिन्नपि आसिञ्चति शन्नो देवीति, एकैकस्मिन् तिलानाव-
पति—

तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिश्चितः ।

पत्रमद्भिः पृक्तः स्वधया पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ॥

इति सौवर्णराजतीडुम्बरखड्गमयानां पात्राणामन्यतमेषु
यानि वा विद्यन्ते पत्रपुटेषु वा एकैकस्थैकैकेन ददाति ।

सपवित्रेषु हस्तेषु—

ॐ या दिव्या आपःपयसा सम्बभूवुर्ध्या

आन्तरीक्षा उत पार्थवीर्याः ।

हिरण्यवर्णा यज्ञीयास्ता न आपः

शिवाः संश्लोनाः सुहवा भवन्तु ॥

इत्यसाविष ते अर्घ्यं इति प्रथमे पात्रे संश्रवमानीय न्युजं
पात्रमधो दधाति ।

अस्यार्थः—

अवकीर्येत्यत्र देवे यवैः पित्रे तिलैरिति च शेषः ।

यथा यान्नवल्काः—

यवैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवितके ।

शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवान् क्षिपेत् ॥

यथा गरुडपुराणे—

आगच्छन्तु महाभागा इत्यादि मन्त्रान्तमावाहनमुक्त्वा
ओं अपहृता असुरा रक्षांसि वेदिषद इति त्रिव्यान् विकिरे
दित्युक्तम् ।

एतेन यवोऽसीति मन्त्रेण यवविकिरणमिति श्रीदत्तस्य
निष्प्रमाणकलिखनं निरस्तम् ।

अस्मादेव वचनादागच्छन्तु महाभागा इति मन्त्रोऽपि
देवावाहने पठितव्यः पौराणिकविधेः सर्वसाधारणत्वात् ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

देवानावाहयिष्ये तं प्राहुरावाहयेति च ।

द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत् ॥

ततो मन्त्रं जपेन्मौनी विश्वे देवाः स आगत ।

द्वितीयञ्च जपेन्मन्त्रं विश्वेदेवाः शृणुते च ॥

तृतीयञ्च जपेन्मन्त्रं पौराणं पुष्टिवर्धनम् ।

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदाः ॥

ये यत्र विहिताः आहुते सावधाना भवन्तु ते ।
 पितृनावाहयिष्ये च शेषान् विप्रान् वदेत्ततः ॥
 आवाहयेति चोक्तस्त्वैः सावधाना भवन्त्विति ।
 उग्रन्तस्त्विति च जपन् पितृनावाहयेत्ततः ॥
 ततस्त्रिलान् गृहे तस्मिन् विकिरेच्च प्रदक्षिणम् ।
 अथवा परया युक्तो जपन्नपहता इति ॥

अत्र द्विजाङ्गुष्ठग्रहणं देव एव तत्रैव विशेषविधानात् कुश
 ब्राह्मणे तु तद्वाधः ।

अत्र पित्रादीनां मातामहादीनाञ्च तन्त्रेणैव सक्तदावाहनं
 न तु पृथक् ।

पितृनावाहयिष्ये । आयान्तु नः पितर इत्यादौ पितृपदस्य
 षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आह्वानमुपक्रमेत् ।

इत्यादिवत् पार्व्यणभोक्तृत्वोपाधिना षट्सु पुरुषेषु उक्तत्वात्
 न तु जनकत्वेनोपाधिना बहुवचनात् । अन्यथा पितामहप्रपिता-
 महयोरपि पृथग्वावाहनप्रसङ्गः ।

एवञ्च सति बाधके लाघवमूलस्य तन्त्रतान्यायस्य सर्वत्र
 जागरुकत्वात् गायत्रीजप देवताभ्य इति मन्त्रपाठः, अपहता
 इति तिलविकिरणम् पितृभ्यः स्थानमसीति न्युञ्जीकरणानीकरण
 पितृसंहितादिजपान्नविकिरण-ऋतुनमस्कृताशीर्ग्रहणादीनां तन्त्रे-
 णैवानुष्ठानमिति ।

सामगानामावाहनमाह गोभिलीयः —

आसनेषु कुशानास्तीर्थं विश्वान् देवान् आवाहयिष्य इति
पृच्छेत्, आवाहयेत्यनुज्ञातः—

ओं विश्वेदेवा स आगत शृणुताम

इमं हवं एदं वर्हिर्निषीदत ।

ओं विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं

ये मे अन्तरीक्षे य उपद्यविष्ट ।

ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रा

आसद्यास्मिन् वर्हिषि मादयधम् ॥

ओं ओषधयः सममदन्तः सोमेन सह राज्ञा*

यस्मै क्षणोति ब्राह्मणस्तं पारयामसीति ।

अथ पितृणावाहयिष्य इति पृच्छति आवाहयेत्यनुज्ञातः ।

ओं एत पितरः सौम्यासो

गन्धीरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिः ।

दत्तास्मभ्यं द्रविणेह भद्रं

रयिञ्च नः सर्व्ववीरं नियच्छथ ॥

ओं— उशन्तस्त्वा निधीमद्भ्युशन्तः समिधीमहि ।

उशन्नुशन्त आवह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥

ओं— आयान्तु नः पितरः सौम्यासो

अग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः ।

अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तो

ऽधिष्ठुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ इति ।

* ख पुस्तके राजान् ।

ततोऽपहृता असुरा रक्षांसि वेदिषदः ।

इति तिलान् विकिरेत् ।

अत्रापि—

द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् देवावाहनं द्विजाङ्गुष्ठग्रहणपूर्वकं
कार्यम् ।

अत्र याज्ञवल्क्यादिषु यवविकरणविधानात्

दैवे यवविकरणं कार्यम् ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

यवैरन्ववकीर्यथेति ।

मत्स्यपुराणे—

विश्वेदेवा स इत्यृग्भगामावाह्य* विकिरेद्यवान् ।

ब्राह्मी—

आह्वय मन्त्रतस्तोषु वेदीक्तविधिना हविः ।

अक्षतेर्देवतारक्षां चक्री चक्रगदाधरः ॥

न कुतश्चित् क्षता यस्मात्तस्मात्ते ह्यक्षताः स्मृताः ।

देवानां ते हि रक्षार्थं निर्भिक्ता विश्वानां पुरा ॥

अत्र केचित्—

धारस्करदर्शनात् विश्वे देवा स आगतेति मन्त्रेणावाह्य
यवान् विकीर्य विश्वे देवाः शृणुतेममित्यादि मन्त्रद्वयं जपनीय-
मिति वदन्ति । तन्मन्दम्—

गोभिलेन देवावाहनेन एव मन्त्रत्रयस्य विनियुक्तत्वात्
तदनन्तरमेव यवविकरणस्योचितत्वात् तत्रैव त्रिभिर्मन्त्रैः पित्रा
वाहनेमुक्त्वा पञ्चात्तिलविकरणविधानाच्च ।

[गरुडपुराणेऽपि—

ओं विश्वे देवाः स आगतेति ।

ओं विश्वेदेवाः शृणुतेममिति ।

ओं ओषधयः सममदन्त इति ।

ओं आगच्छन्तु महाभागा इत्यावाह्य—

ओं अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इति

त्रिर्यवान् विकिरेदित्युक्तत्वाच्च ।]

यच्च—

अदीक्षेन पित्रावाहने आदौ उग्रन्तस्वेति विलिख्य एत
पितर इति मन्त्रः पञ्चाङ्गिखितः तन्नोभिलसूत्रक्रमानवधाना
देवेति ।

अथ च विशेषो गोभिलोक्तत्वात् सामगानामिव नतु वाजस-
नेयिनामपीति । देवावाहने ओषधयः सममदन्त इति पित्रा-
वाहने च एत पितर इति चाधिकमन्त्रद्वयं पठितव्यम् ।

बह्वर्णं वा खगृह्योक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतो भवेत् ॥

* ख ग पुस्तकद्वये [ ] चिह्नितार्थो नास्ति ।

† ख पुस्तके वाजसनेयिभिरपि ।

इति गृह्यपरिशिष्टवचनात् ।

न च—

यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्त्तव्यम् ॥

इति क्रन्दोगपरिशिष्टविरोध इति वाच्यम् ।

अविरोधि चेति चकारेणाकाङ्क्षितस्यैव परोक्तस्य* ग्रहणा-
दन्यथातिप्रसङ्गात् ।

यथा अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेनाविशेषात् सर्वशाखिनामधि-
कारे बोधिते इतिकर्त्तव्यतापेक्षया यजुर्वेदिकाग्निहोत्रविधेः सर्व-
शाखिसम्बन्धः ।

अतएव गीतमादिभिर्गर्भाधानादि चत्वारिंशत् संस्काराणां
सर्वशाखिसाधारणतया प्रतिपादनात् गोभिलानुक्तमप्यन्नप्राशनं
पारस्करोक्तं सामगैः कर्त्तव्यमेव अनाकाङ्क्षितान्तु वर्ज्येदेव
यथा गोभिलोक्तं पिण्डपित्रावाहनं यजुर्वेदिनां नास्ति प्रकृते तु
पारस्करगृह्ये आवाहनमन्त्रविशेषोपादाने मन्वान्तरस्य निरा-
काङ्क्षत्वं एवञ्च गृह्यपरिशिष्टवचनमप्यनाकाङ्क्षितस्य परशाखोक्तस्य
निषेधपरम् ।

तर्हि कथं आगच्छन्तु महाभागा इति गरुडपुराणोक्तस्य
देवताभ्यः पितृभ्य इत्यादीनां चानाकाङ्क्षितानां पुराणोक्तानां
ग्रहणं । सत्यम्—

उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुर्ये द्विजातयः ।

अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः अद्वासमन्वितैः ॥

इति बृहस्पतिना सर्वशाखिगोचरतया विधानात् ।

किञ्च—

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयन्तु यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तस्य विचेष्टितम् ॥

इति ऋद्धोगपरिशिष्टे स्वशाखोक्तधर्मत्यागिन पारशाखिक-
धर्मानुष्ठानं निषिध्यते ।

यथा नमो वः पितर इत्यनेनाञ्जलिकरणं गोभिलोक्तं विहाय
नमो वः पितरः शुभायेति षडञ्जलिकरणं कात्यायनोक्तं साम-
गानामिति ।

पुराणोक्तस्य तु सर्वशाखिगोचरतया विधानात् सामान्य-
धर्मस्य न परशाखाश्रयत्वं यथा आह्वारभ्य गायत्रीजपादीना-
मिति ।

तदयं सङ्कलितार्थः—

आकाङ्क्षितं परशाखोक्तमपि कर्त्तव्यं अनाकाङ्क्षितन्तु न
कर्त्तव्यमेव पुराणोक्तन्तु आकाङ्क्षितमनाकाङ्क्षितं वा सामान्य-
धर्मत्वात् सर्वैरेवानुष्ठेयम् । तत्रापि स्वशाखोक्ताविरोधिना
कार्यमिति ।

अथार्घ्यमाह पारस्करः—

यज्ञियवृक्षचमसेष्विति ।

यज्ञियवृक्षाः पलाशाश्वत्थोडुम्बरादयः ।

तत्काष्ठनिर्मितेषु चमसेषु तोयाधारपात्रेष्वित्यर्थः ।
शक्तौ तु स्वर्णादिपात्रेषु अभावे पत्रपुटेष्वित्यर्थः ॥

मत्स्यपुराणे—

सौवर्णं राजतं ताम्रं पितॄणां पात्रमुच्यते ।
राजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ॥
राजतैर्भाजनैरेषामपि वा रजतान्वितैः ।
वार्य्यपि श्रद्धया दत्तमानन्त्यायोपकल्प्यते ॥
अथार्घ्यभोज्यपिण्डादौ पितॄणां राजतं स्मृतम् ।
शिवनेत्रीङ्गवं यस्मात्तस्मात्तत्पितृवत्तन्ममम् ॥
अमङ्गलं तद्यज्ञेषु देवकार्य्येषु वर्ज्जितम् ।
पात्रं वनस्पतिमयं तथा पर्णमयं पुनः ॥
जलजं वापि कुर्व्वीत ग्रहशुक्त्यादिसम्भवम् ।

ब्रह्मपुराणे—

भग्नभाण्डानि वर्ज्ज्यानि पितृदेवतकर्म्मणि ।
सुवर्णरूप्यताम्राश्मशङ्खस्फटिकशुक्तयः ॥
भिन्नान्यपि हि योज्यानि पितृदेवतकर्म्मणि ।
पृथिवी पितृभिर्दुग्धा पात्रै रूप्यमयैः पुरा ॥
स्वधामृतन्तु तत्तस्मात्तेभ्यः प्रियतरं सदा ।
रूप्यपात्रेण चार्घ्यादि सूक्ष्मेणापि हि कारयेत् ॥
दत्त्वा हेममये पात्रे रूपवान् स्यादमत्सरः ।
दत्त्वा रत्नमये पात्रे सर्व्वरत्नाधिपो भवेत् ॥

पालाशे ब्रह्मवर्चस्वी आश्रये वल्लभाप्नुयात् ।
 पात्रे चौडुम्बरे दत्त्वा सर्वभूताधिपो भवेत् ॥
 दत्त्वा न्यग्रोधपात्रे च प्रजां पुष्टिं श्रियं लभेत् ।
 रत्नोन्नकाश्मरीपात्रे दत्त्वा पुण्यं लभेद्यशः* ॥
 श्वेतार्कमन्दारमये दत्त्वा च मतिमान् भवेत् ।
 विस्वपात्रे धनं हृदि दीर्घायुष्यमवाप्नुयात्* ॥
 अथ पत्रपुटे दत्त्वा सुनीनां वल्लभो भवेत् ।

बह्वं वाहनं कश्मरी गम्भारी । एतान्यर्घ्यपात्राणि सजातीयानि कार्याणि न विजातीयानि ।

तैजसाश्ममयमृन्मयेष्वेकद्रव्येष्विति आश्रमलायनवचनात् ।

अत्र केचित्—

विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यासनपूर्वकम् ।

पूरयेत् पात्रयुग्मन्तु स्थाप्य दर्भपवित्रके ॥

इति मत्स्यपुराणवचनदर्शनादर्थद्वयं देवे निवेद्यमिति* ।

तदयुक्तम्—

यवाम्बुना तु देवानां दद्यादर्थं विधानवत् ।

इति विष्णुपुराणवचनात्—

यवैरन्वकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

* ख पुस्तके—लभेत सः ।

† पुस्तके—दीर्घायुर्वाप्नुयात् सदा ।

‡ पुस्तके—देवे नित्यम् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च एकत्वावगमात् ।

सति बाधके श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाभयेन वैभक्तिकसंख्याया-
स्तन्त्रत्वात्तदनुरोधान्मन्त्रपुराणोक्तमर्घ्यद्वयं पितृमातामहदैवद्वयस्य
तन्त्रताभावपक्षे वर्णनीयम् ।

अतएव मन्त्रपुराणे स्थाप्य दर्भपवित्रके इत्यनन्तरम्—

शन्नो देवीत्यपः कृत्वा यवोऽसीति यवान् चिपेत् ।

गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य या दिव्येत्यर्घ्यमुत्सृजेत् ॥

अर्घ्यञ्च ताभ्यामुत्सृज्य पितृकार्थं समारभेत् ॥

इत्यनेन ताभ्यां दैवद्वयब्राह्मणाभ्यामित्युक्तम् ।

केचित्तु—

ब्राह्मणद्वयपक्षे अर्घ्यद्वयमतएव नान्दीमुखेऽप्यर्घ्यद्वयमिति
वदन्ति ।

पवित्रान्तर्हितेष्विति— ।

पवित्रमुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—

अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुञ्चित् ॥

अत्र कुञ्चपदं विहितलक्षणोपलक्षणम् ।

तेन काशादिपवित्रेऽपि “पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ” इति मन्त्रस्य
न बाधः समवेतार्थत्वात् ।

एवञ्च—दक्षिणः सपवित्रक इत्यनेन काशादिपवित्रधारण-
मपि सङ्गच्छते ।

अत्र मैथिलाः—

होमि समन्वक*च्छेदनमार्जनयोर्विधानात् आङ्गे च तदप्राप्ते-
स्तूष्णीं पवित्रस्थापनं कार्थ्यमप्याहुः । तन्नन्दम्—

प्रादेशमात्रकरणे कथमिति प्रकाराकाङ्क्षायां गोभिलहोम-
प्रकरणोपात्तप्रकार एव ग्रहीतव्यः, अन्यथा आकाङ्क्षायास्ताट-[†]
स्थयात् ।

यथा गोभिलः—

बर्हिषा प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते ओषधिमन्तर्धाय क्षिनन्ति
न नखेन “पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति, अथैतदङ्गिरनुमार्ष्टि विष्णो-
र्मनसा पूते स्थ इति ।

किञ्च—पार्व्वणआङ्गे गरुडपुराणे व्यक्तमेवोक्तं यथा—

साग्रकुशपत्रद्वयं प्रादेशप्रमाणं कृत्वा ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्या-
वित्यनेन कुशान्तरेण कृत्वा ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थ इत्यभ्युक्ष्य
कुशान्तरेण त्रिहृतं बद्ध्वा पात्रे पवित्रनिवेशनम् ।

ॐ शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतवे ।

शंयोरभिस्त्वन्तु नः ।

पात्रे जलदानम् ।

ॐ यवोऽसि यवयान्मद्देशो यवया रातीः ।

यवदानम् ।

गन्धपुष्पदानं पात्रस्य पुष्पेण पूजनं विप्रहस्ते जलदानं

* ख ग पुस्तके मन्त्रवत् ।

† ख पुस्तके तादवस्थायात् ।

हस्ताभ्यां पात्रमुत्थाप्य ॐ या दिव्या आप इति पठित्वा
उत्सृज्य दद्यादिति ।

अस्मादेव वचनात् पवित्रस्य कुशान्तरेण त्रिराहृत्या बन्धनं
कार्यम् ।

देवपात्रे उत्तराग्रं पैत्रपात्रे दक्षिणाग्रं कृत्वा पवित्रं निवेश-
नीयम् ।

आपो भवन्तु पीतये इति यजुर्वेदिनां । सामगानान्तु शन्नो
भवन्तु पीतये इति पाठोऽवगन्तव्यः ।

अत्र विशेषदर्शनात् यवयारातीरित्यनेनैव मन्त्रेण यवदानं
श्रीदत्तादिसंग्रहेष्वप्येवं लिखितम् ।

दिवे त्वेत्यादिमन्त्रशेषपाठस्तु विशेषादर्शनकृतोऽनिरुद्धभट्ट-
लिखितो हेय एवेति ।

अर्घ्यपात्रस्य पुष्पेण पूजनं ब्राह्मणस्येति शेषः ।

ब्रह्मपुराणे—

ततो यन्त्रियहृत्क्षीपपात्रेषु च कुशेषु च ।

गृहीत्वापः पवित्राश्च शन्नो देवोर्जपन् क्षिपेत् ॥

विकिरेत्तेषु च तिलान् तिलोऽसीति जपन् क्रमात् ॥

अर्चार्हाः पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपद्याथ शास्त्रवद्* ।

ततो वामेन हस्तेन गृहीत्वा च पृथक् पृथक्† ॥

* ख पुस्तके शास्त्रविद् ।

† ख पुस्तके चमसान् पृथक् ।

पितृतीर्थेन तत्तीर्थं दक्षिणेन च प्लाणिना ।

दत्तदर्भोदके हस्ते विप्राणाञ्च पृथक् पृथक् ॥

दद्यान्मन्त्रं जपञ्चापि या दिव्या आप इत्यपि ।

अमुक्तामुकगोत्रैतत् तुभ्यञ्चापि तिलोदकम् ॥

कुशेषु कुशोपरिन्धस्तेषु यज्ञियवृक्षपानेष्वित्यर्थः ।

पात्रत्रयन्यासस्योपर्युपरिक्रमेण कार्यः ।

तस्मात् आङ्गेषु सर्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च ।

मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्ताञ्च निर्वपेत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे पिण्डानामुपर्युपरिक्रमेण दान-
विधानादर्थस्थापनस्यापि तथैव न्याय्यत्वात् ।

अत्र तिलोऽसीति जपन् क्रमादित्यभिधानादेकैकस्मिन्नपि
आसिञ्चति शन्नोदेवीति पारस्कारोक्तेश्च तिलोऽसीत्यस्य शन्नोदेवी-
रित्यस्य च प्रत्यर्थपात्रमावृत्तिः ।

या दिव्या इति मन्त्रं जपन् पृथक् पृथक् दद्यात् इत्यभि-
धानादर्थदानावृत्त्या मन्त्रस्याप्यावृत्तिः ।

तथा च पारस्कारः—

एकैकस्यैकैकेन ददाति या दिव्या आप इत्यसाविष तेऽर्घ्यं
इति ।

ताः प्रपद्याथ शास्त्रवदि*त्यनेन दर्भान्तरेणार्घ्यपात्राद्वादन-
मक्किद्रोऽयमर्घ्योऽस्त्वित्यभिलापस्तस्य दर्भोद्घाटनञ्च कर्त्तव्यमित्युप-

दिश्यते । सपिण्डीकरणप्रकरणे कुशान्तरैणाघपात्रं पिधाया-
 छिद्रावधारणान्तं समाप्य तथैव पितुरपि समाप्य पित्रादीनां
 दर्भोद्घाटनम् । ता आप इत्यर्थः चमसानर्घ्यपात्राणीत्यर्थः ।
 दत्तदर्भोदक इति अत्र दर्भपदं अर्घ्यपात्रस्थपवित्रपरं सपवित्रेषु
 हस्तेष्विति पारस्करोक्तेः ।

अत्र पवित्रदाने पवित्रसहितपुष्पादिकमपि हस्ते देयं तुल्य-
 न्यायात् पूर्वोक्तगरुड़पुराणाच्च ।

उदकान्तरन्तु पृथगेव हस्ते देयम् ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यञ्चापि तिलोदकम् ।

इत्यनेन तिलोदकदानस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

तूष्णीं पृथगपि दत्त्वा मन्त्रेण तु तिलोदकम् ।

गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण च ॥

* [इति छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च । अत्र दैवे प्रागग्रं पैत्रे
 उत्तराग्रं कृत्वा ब्राह्मणहस्ते पवित्रं देयम् ।

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् ।

कृत्वार्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥]

इति छन्दोगपरिशिष्टे कराग्रे पवित्राग्रविधानात् ।

न च नान्दीमुख एव तदिति वाच्यम् ।

नैकैकस्यात्र दीयत इत्युपसंहारात् नान्दीमुखे ज्येष्ठोत्तर-
 करत्वमेव पार्व्वणात् विशेषो न तु कराग्राग्रपवित्रदानम् ।

अन्यत्राप्येष एव स्याद्यवादिरहितो विधिः ।

इति तदीयवचनान्तरात् पार्व्व्येऽपि प्राप्तत्वात् ।

अत्र सपवित्रेषु हस्तेष्वित्यभिधाय—

असावेष्ट तेऽर्घ्यं इति पारस्करे जलपरत्वाप्राप्तेः ब्रह्मपुराणे
दत्तदर्भोदके हस्ते इत्युक्त्वा दद्यात्तिलोदकमित्यन्तेऽभिधानाच्च ।
सपिण्डीकरणार्थमिश्रणे—

प्रेतविप्रस्य तु हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ।

इति ब्रह्मपुराणाच्च ।

अष्टाङ्गाध्यादौ गन्धपुष्पादीनां क्वचित् कस्यचिद्वाभिचारात्
तज्जलस्य तु सर्व्वत्रैवान्वयादर्हणार्हद्रव्यसहितस्य जलस्यैवार्घ्य-
शब्दार्थत्वेन ब्राह्मणहस्तस्यपुष्पपवित्रसहितस्यैव जलस्योत्सर्गः ।
यथाष्टाङ्गाध्याधिकारे ब्रह्मपुराणे—

जलं क्षीरं दधि घृतं तिलतण्डुलसर्षपान् ।

कुशाग्राणि च पुष्पाणि दत्त्वाचामेत्ततः स्वयम् ॥

भविष्ये—

आपः क्षीरं कुशाग्राणि दध्याज्यमधुतण्डुलाः ।

तिलाश्च सर्षपाश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घ्यः प्रकीर्त्तितः ॥

एतेन एष ते सतिलोदकोऽर्घ्यः स्वधेति कस्यचिदभिलापोऽशुद्ध
एव अर्घ्यपदवाच्यस्योदकस्योदकसाहित्येनान्वयात् ।

वसुतसु—

उदकपूर्व्वं तिलोदकं ददाति पितुर्नाम गृहीत्वा असा-
वेतस्ते तिलोदकं ये चात्र त्वेत्यादि गोभिलवचनात् गोभिलीयेनापि

असावेतत्तेऽर्घमिष्युक्त्वाचोभयदर्शनात् सामगानामेतत्ते तिलो-
दकमर्घमित्यभेदनिर्देशेन प्रयोगः ।

यजुर्वेदिनान्तु असावेष तेऽर्घ्यं इति पारस्करगृह्ये याज्ञवल्क्ये
चार्यपदमात्रश्रुतेरिष तेऽर्घ्यः स्वधेत्येव प्रयोगो मन्तव्यः ।

केचित्तु—

या दिव्या आप इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् प्रथममभिलापं कृत्वा या दिव्ये-
त्यादि मन्त्रपाठानन्तरं ब्राह्मणहस्ते अर्घ्यजलप्रक्षेप इत्याहुः ।

तन्मन्त्रं—पारस्करब्रह्मपुराणवचनविरोधाद्विनिक्षिपेदित्यस्य
उल्लङ्घ्य दद्यादित्यर्थात् ।

तथा च गोभिलीयः—

यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु एकैकस्मिन्नप आसि-
ञ्चति शन्नो देवीति, एकैकस्मिन् तिलानावपति तिलोऽसीति ।
सौवर्णराजतौडुस्वरखड्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु पत्रपुटेषु
वा एकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु ॐ या दिव्या आप
इत्यसावेतत्तेऽर्घ्यमिति ।

अत्र एकैकस्मिन् तिलानावपति तिलोऽसीति प्रत्येकं मन्त्र-
विनियोगात् तिलोऽसीति मन्त्रे पितॄन् लोकान् इति बहुवचनस्या-
समेवतार्थतया अदृष्टार्थत्वात् विष्कृतावेकोद्दिष्टे पितॄन् लोकानिति
बहुवचनमेव प्रयोक्तव्यं नत्वेकवचनोह इति ।

अप उपसृश्य एवमेवेतरयोरित्यष्टकायां पारस्करगोभिलीयो

प्रथमपात्रे संस्त्रवान् समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युञ्जं पात्रं निदधाति ।

संस्त्रवत्यस्मादिति व्युत्पत्त्या संस्त्रवपदेन पात्रलग्नावशिष्टजल-
मुच्यते शेषप्रतिपत्तेरपेक्षितत्वात् ।

तथा च पारस्करः—

हुत्वा हुत्वा हुतीनां संस्त्रवान् प्रोक्षणीपात्रे समवनीयेत्यनेन
शुक्लग्नहविःशेषे संस्त्रवपदं प्रयुक्तवानिति ।

प्रथमे पैतृके पात्रे अत्र संस्त्रवानिति बहुवचनात् मातामहा-
दीनामपि संस्त्रवग्रहणं पितृपात्रे कार्यं अन्यथा पितामहप्रपिता-
महसंस्त्रवयोर्वित्वाद्बहुवचनमसङ्गतं* स्यात् ।

तथा च याज्ञवल्क्यः—

यस्मिंस्ते संस्त्रवाः पूर्व्वमर्घ्यपात्रे निपातिताः ।

पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्जयेत् ॥

किञ्च—

आहुतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ।

इति शौनकवचनात्—

पितृभ्यः स्थानमसीति मन्त्रलिङ्गाच्च पितृसंरक्षणमेव न्युञ्जी-
करणं कार्यं ।

तच्चाग्नेयादिपुरोडाशत्रितयाङ्गानां प्रयाजादीनां तन्वानुष्ठान-
वत् तन्त्रेणैव सकृत् कृतेन न्युञ्जीकरणेन निष्पन्नम् मातामहा-
दीनामपि पितृशब्दवाच्यत्वेन न्युञ्जीकरणमन्त्रस्यापि तन्त्रत्व

आवाहनमन्त्रवदिति । एतेन मातामहादीनां पृथक् न्युञ्जीकरण-
पक्षो निरस्तः ।

अत्र केचित्—

न्युञ्जपात्रं निदधातीति विशेषाश्रयणात् केवलस्यैव पिष्ट-
पात्रस्य न्युञ्जीकरणमाहुः ।

तत्र—

दत्तार्घ्यं संस्त्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पिष्टभ्यः स्थानमसीति न्युञ्जं पात्रं करोत्यधः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनादधःस्थितं पिष्टपात्रं न्युञ्जं करोतीत्य-
न्यादधःपदेनोद्धृष्टं पिधानपात्रमाक्षिप्यते, अन्यथाऽधःपद-
वैयर्थ्यात् ।

नचाधो भूमाविति केषाञ्चिद्व्याख्यानं युक्तं सकलकर्माधार-
तया वेद्याः प्राप्तत्वेन वैयर्थ्यतादवस्थात् ।

ततश्च केन पिधानमित्याकाङ्क्षायां प्रपितामहपात्रेण पिधाय
प्रतिष्ठापयतीति शौनकसूत्रात् प्रपितामहपात्रेण पिहितस्यैव
पिष्टपात्रस्य न्युञ्जीकरणमिति ।

एवञ्च संस्त्रवजले पितृणामवस्थितत्वेन संस्त्रवग्रहणस्य दृष्टार्थता
भवति । अन्यथा अदृष्टार्थकल्पनागौरवप्रसङ्गः ।

यत्तु—

पैलकं प्रथमं पात्रं तत्र पौतामहं न्यसेत् ।

प्रपितामहं ततो न्यस्य नोद्धरेन्न च चालयेत् ॥

इति यमवचनं तत् शाख्यन्तरीयमिति केचित् ।

वसुतस्तु याज्ञवल्क्यवचन—शीनकसूत्रयोर्विरोधात् पैतामह-
प्रपैतामहपदं संस्त्रवपरम् ।

न च स्ववाक्ये पात्रपदश्रवणात्तस्यैवान्वयो युक्त इति वाच्यम् ।
तत्र पैतामहं न्यसेदित्यत्र तत्रपदेनोक्तस्य पात्रस्य न्यासाधि-
करणतयोक्तेस्तत्कर्मकाङ्क्षायां प्रथमे पात्रे संस्त्रवान् समवनीयेति
पारस्करवचनेकवाक्यतया पैतामहपदे संस्त्रवपरत्वस्यैव युक्तत्वा-
दन्यथाश्रुतिद्वयकल्पनापत्तेः ।

मत्स्यपुराणे—

वस्त्रोत्तरं गन्धपूर्वं दद्यात् संस्त्रवमादितः ।

पितृपात्रे निधायाथ न्युजमुत्तरतो न्यसेत् ॥

गन्धपूर्वकं गन्धादिपञ्चकं वस्त्रान्तमित्यर्थः । आदितो
गन्धादिदानस्यादौ संस्त्रवं पितृपात्रे निधायेत्यन्वयः । अयमेव
पाठो मत्स्यपुराणे दृश्यते । अपिपालेनाप्येवं लिखितम् ।

श्रीदत्तादयस्तु—संस्त्रवणादि चेति पठित्वा आदिपदेनार्ध-
पात्रावशिष्टानां तिलपुष्पपवित्राणां ग्रहणमिति व्याख्याय
पवित्राणि पितृपात्रे स्थापयित्वा न्युजं कार्यमित्याहुः ।

तन्मन्त्रं—संस्त्रवणादिति पाठे गन्धादिदानात् परं न्युजी-
करणं पारस्कर-गोभिलीय-याज्ञवल्क्यादिविरुद्धं सर्वदेशीयाचार-
विरुद्धञ्च स्यात् ।

भवतु वा स पाठस्तथापि अर्चशेषप्रतिपत्त्याकाङ्क्षायां संस्त्रववत्

पात्रलग्नावशिष्टानां गन्धपुष्पतिलानामेवादिशब्देन ग्रहणं न तु पवित्रस्य, ब्रह्मपुराणे दत्तदर्भी * [दके हस्ते इत्यनेन

सपवित्रेषु हस्तेष्विति पारस्करादिवचनेन च पवित्रस्य ब्राह्मणहस्ते विनियुक्तत्वेन विशिष्टत्वाभावादिति कथं घटते किन्तु ब्राह्मणहस्तस्यपवित्राणि स्वधावाचनार्थं यथाक्रमं पृथगेव स्थापनीयानीति ।

उत्तरे न्यसेदिति उत्तरस्यां दिशि चेति कल्पतरुः ।]

उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति ।

महाभारते उत्तरशब्दस्य वामार्थत्वदर्शनात् ब्राह्मणानां वाम-पार्श्वे इति हलायुधश्चैदत्तश्चाद्वप्रदीपकाराः ।

† [उत्तरे न्यसेदित्याख्यातात् कर्तुः सन्निहितत्वेन तस्यैव वामपार्श्वे सकारश्चाङ्गीयब्राह्मणदक्षिणे इति श्रीशूलपाणिः ॥ अनिरुद्धपारिजातयोरपि मतमेतच्च ।]

वस्तुतस्तु वचनाश्रयस्य उत्तरतो दुर्बलत्वात् हलायुधादि-मतमेव समीचीनम् ।

यथा गरुडपुराणम्—

ससंस्त्रवं पात्रं गृहीत्वा ब्राह्मणवामपार्श्वे दक्षिणाग्रकुशो-परि पितृभ्यः स्थानमसीत्यधोमुखपात्रस्थापनमिति ।

अतएव गरुडपुराणादक्षिणाग्रकुशोपरि न्युज्जीकरणं कार्यम् । अस्य चालनोद्घाटनादिकं न कार्यम् ।

† क पुस्तके [ ] चिह्नितांशः पतितः ।

‡ क पुस्तके [ ] चिह्नितांशो नास्ति ।

यथा यमः—

सृष्टमुद्धृतमन्यत्र नीतमुद्घाटितन्तथा ।

पात्रं दृष्ट्वा व्रजन्त्याश्च पितरस्तं शपन्ति च ॥

अथ गन्धादिदानम् ।

पारस्करगोभिलीयौ—

गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानां प्रदानमिति ।

अत्र इन्द्रसभासाक्षाह्नित्यावगते गन्धादीनां पञ्चानां साहित्ये-
नैवोत्सर्गः ।

किञ्च प्रदानमित्यनेन दानप्रकर्षः सूच्यते सचेन्द्रदैवतदधि-
पयसोर्दानवत्तन्त्रतान्यायलब्धं साहित्येन दानम् । एतेन प्रत्येक-
दानवादिनो निरस्ताः ।

एवञ्च कदाचित् कस्याप्यभावे यावन्ति विद्यन्ते तावतामेव
साहित्येन दानमिति ध्येयम् ।

यत्तु—

एष वो गन्ध इत्युक्त्वा गन्धान् दद्याद्यथाविधि ।

इदं वः पुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणि विनिविदयेत् ॥

इदं वो मास्यमित्युक्त्वा दद्यान्मास्यं सुशोभनम् ।

अयं वो धूप इत्युक्त्वा तदग्रतो दहेत्ततः ॥

अयं वो दीप इत्युक्त्वा दीपं हृद्यं निवेदयेत् ।

एतद्गो वास इत्युक्त्वा दद्याद्वासोऽहृतं तथा ॥

इति ब्रह्मपुराणम् । तदुत्सृष्टानां गन्धादीनां समर्पणपरम् ।

गन्धान् ब्राह्मणसात् कृत्वा पुष्पाण्युत्तुभवान्यपि ।

इत्यादि छन्दोगपरिशिष्टसमानार्थम् ।

अतएव समर्पणे प्रत्येकनिवेदनात् पुष्पमाख्ययोः पृथगु-
पादानम् ।

अत्र व इति बहुवचनमनेकब्राह्मणापेक्षया ज्ञेयम् । आह्नोय-
ब्राह्मणेन गन्धानुलेपनादि स्वयं कार्यम् ।

यथा शङ्खः—

उपवीती ततः कुर्यात् विप्रः आह्नेऽनुलेपनम् ।

नियुक्तश्च शिखावर्जं माल्यं शिरसि धारयेत् ॥

वराहपुराणे—

उपवीतं कटी कृत्वा कुर्यान्मृद्गात्रलेपनम् ।

एकवासा यदग्नीयात् निराशाः पितरो गताः ॥

वायुपुराणे—

यज्ञोपवीतं यो दद्यादहृतं आह्नकर्मणि ।

स तत् फलमवाप्नोति ब्रह्मदानस्य यत् फलम् ॥

लोके श्रेष्ठतमं यत्स्यादात्मनश्चापि यत् प्रियम् ।

सर्वं पितॄणां दातव्यं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

एतच्च यज्ञोपवीतादिदानमावश्यकं पारस्करादिगृहीतत्वात्
फलश्रवणाच्च ।

ॐ गन्धादिदानमच्छिद्रमस्तु संकल्पसिद्धिरस्तु ब्राह्मण-
वाचनमिति गरुडपुराणादेतदपि वाच्यम् ।

अथ गन्धः ।

विष्णुः—

चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागुरुपद्मकान्तनुलेपनाय दद्यात् ।

पद्मकं पद्मकाष्ठम् ।

ब्रह्मपुराणे—

श्वेतचन्दनकर्पूरकुङ्कुमानि शुभानि च ।

विलेपनार्थं दद्याच्च यच्चान्यत् पितृवत्तभम् ॥

ब्राह्मे—

नियोजयेत् शुचीन् गन्धान् चन्दनागुरुकुङ्कुमान् ।

अथ पुष्पाणि ।

ब्रह्मपुराणे—

सिताः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।

गन्धरूपीपपन्नानि यानि चान्यानि क्लृप्शुः ॥

पद्मोत्पलानि चेति रक्तान्यपौत्थर्थः पृथगुपादानात् क्लृप्शु
इत्यभिधानाच्च ।

विष्णुः—

सितानि च सुगन्धीनि कण्टकिजान्यपि दद्यात् रक्तानि
जलजानि ।

पद्मपुराणे—

सितानि च सुगन्धीनि तथा कण्टकिजान्यपि ।
जलजान्यपि रक्तानि प्रशस्तानि सदैव हि ॥

यत्तु—

पद्म-वित्त्वाकं-धुस्तूर-पारिभद्र-करुषजाः ।
न देयाः पितृकार्येषु पयश्चाजाविकं तथा ॥
इति मत्स्यपुराणवचनं तत् स्थलपद्मविषयम् ।

ब्राह्मे—

जाती-चम्पक-कुन्दानि मल्लिकां तुलसीं तथा ।
सेवन्तीं शतपत्राञ्च गन्धशेफालिकान्तथा ॥
कुञ्जकं तगरञ्चैव तिलकञ्चापि केतकीं ।
यूथिकामतिमुक्तञ्च आद्ये देयानि भो द्विजाः ॥
कमलं पद्मकुमुदं कङ्कारञ्च नियोजयेत् ।
कमलं शतपत्रं, पद्मं रक्तपद्मम् ।

यत्तु—

जातीदर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः ।
इति वचनं तत्पीतजातीविषयम् ।

तथा कूर्मपुराणे—

न्यपि

आद्वे जात्यः प्रशस्ताः स्युर्मल्लिकाः श्वेतयूथिकाः ।

जलोद्भवानि सर्व्याणि कुसुमानि च चम्पकम् ॥

श्वेतयूथिकेत्यनेन पीतयूथिका निषिध्यते ॥

स्कन्दपुराणे—

तुलसीगन्धमाघ्राय पितरस्तुष्टमानसाः ।

प्रयान्ति गरुडारूढास्तत्पदं चक्रपाणिनः ॥

तुलसीनिषेधस्तु शाकत्वेनेति प्रागुक्तम् ।

वर्ज्यान्त्याह शङ्कः—

उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।

वर्जनीयानि पुष्पाणि रक्तवर्णानि यानि च ॥

ब्राह्मे—

जवादिकुसुमं भिण्टी रूपिका सकुरण्टिका ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि आहकर्मणि नित्यशः ॥

जवादिरक्तकुसुममित्यर्थः, रूपिका अर्कपुष्पं कुरण्टिका
पीतभिण्टी ।

तथा—

सर्वं पर्युषितं वर्ज्यं पत्रं पुष्पं जलं तथा ।

पवित्रं जाह्नवीतीयं पवित्रं तुलसीदलम् ॥

अथ धूपः ।

अथ ब्रह्मपुराणे—

चन्दनागुरुणी चोभे तथैवोशीरपद्मकम् ।
 तुरुष्कं गुग्गुलुञ्चैव घृताक्तं युगपद्दहेत्* ॥
 घृतं न केवलं कुर्यात् कुष्ठं वा त्वणगुग्गुलुम् ।
 तुरुष्कं सिद्धकं त्वणगुग्गुलुः (?) प्रभेदः ।

शङ्खः—

धूपार्थं गुग्गुलुं दद्यात् घृतयुक्तं मधूक्तम् ।

ब्राह्मे—

गुग्गुलुं चन्दनञ्चैव श्रीवासमगुरुं तथा ।
 धूपानि पितृयोग्यानि ऋषिगुग्गुलुमेव च ॥
 श्रीवासः सरलद्रवः, ऋषिगुग्गुलुर्महिषाक्षसंज्ञकः ।

विष्णुः—

जीवकं सर्व्वं धूपार्थं न दद्यात् ।
 जीवकं प्राण्यङ्गजं कस्तूरिकादि ।

अथ दीपः ।

शङ्खः—

घृतेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः ।
 जर्णासूत्रं प्रदातव्यं कार्पासमथवा नवम् ॥

दशां विवर्जयेत् प्राज्ञो यद्यप्याहतवस्त्रजाम् ।

आहतञ्च नवास्वरे इत्यमरकोषः ।

कालिकापुराणे—

घृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोद्भवस्ततः ।

नेत्राङ्गादकरः स्वर्चिर्दूरतापविवर्जितः ॥

सुशिश्रुः शब्दरहितो निर्धूपो नातिक्लृप्तकः ।

दक्षिणे दीपवृक्षस्थः प्रदीपः श्रीविवृद्धये ॥

वृक्षेषु दोषो दातव्यो नतु भूमौ कदाचन ॥

न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपस्नेहान् घृतादिकान् ।

कृत्वा मिश्रीकृतं स्नेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत् ॥

अथ वस्त्राणि ।

ब्रह्मपुराणे —

वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यज्ञा वेदास्तर्पांसि च ।

तस्माद्वासांसि देयानि आह्नकाले विशेषतः ॥

अनङ्गलङ्गं यद्वस्त्रं विभवे सति तद्युगम् ।

कौषेयं क्षौमकार्पासं दुकूलमहतन्तया ॥

आह्वेषेतानि यो दद्यात् कामानाप्नोति पुष्कलान् ।

कौषेयं क्रिमिकोषोत्थं त्वसरादि क्षौमं शानम् ।

अहतसुतं गृह्यपरिशिष्टे—

ईषद्धीतं नवं श्वेतं सदृशं यन्न धावितम् ।

अहतं तद्विजानीयात् पितृदेवतकर्मणि ॥

रजकद्वारा यन्न धावितं किन्तु स्वयमेव धावितमित्यर्थः ।

घट्टत्रिंशन्मतम्—

आविकेन तु वस्त्रेण मानवः आह्वमाचरेत् ।

गया-आह्वसमं प्रोक्तं पितृभ्यो दत्तमच्चयम् ॥

आविकं वै सदः वस्त्रं पवित्रं मुनिसत्तम ।

पितृदेवमनुष्याणां क्रियायाञ्च प्रशस्यते ॥

धौताधौतं तथा दग्धं छिन्नं वा रजकाहृतम् ।

शुक्रासृक्स्त्रुल्लिप्तं वा तथापि परमं शुचि ॥

अग्निराविकवस्त्रञ्च ब्राह्मणाश्च तथा कुशाः ।

चतुर्धु न कृता दोषा ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥

निषिद्धवस्त्रमाह कालिकापुराणे—

निर्दृशं मलिनं जीर्णं तथा गात्रावलम्बितम् ।

परकीयं ह्यग्निदग्धं सूचीविद्धं तथाऽसितम् ॥

उप्तकेशमधौतञ्च श्लेष्मरक्तादिदूषितम् ।

नीलीरक्तमाखुजग्धं देवे पैत्रे च वर्जयेत् ॥

नरसिंहपुराणे—

न रक्तमुखनं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।

मलाक्तञ्च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः ॥

एवं गन्धादिकं दत्त्वा ब्राह्मणभोजनार्थं नीवारचूर्णादिभि-
र्मण्डलानि कुर्यात् ।

ब्रह्मपुराणे—

मण्डलानि च कार्याणि नैवारैश्वर्यकैः शुभैः ।

गौरमृत्तिकया वापि प्रणीतेनाथ भस्मना ॥

प्रणीतेन प्रणीताग्निसम्बन्धिनित्यर्थः असम्भवे वारिणापि कार्यम् ।

मण्डलन्तु ब्राह्मणभोजनार्थं चतुरस्रमेव ।

यथा देवलः—

चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलञ्चाहचन्द्रकम् ।

कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥

अकृत्वा मण्डलं ये तु शुश्रूतेऽधमयोनयः ।

तेषान्तु यक्षरक्षांसि हरन्त्यन्नस्य तद्वलम् ॥

विष्णुपुराणे—

जुहुयाद्वाञ्जनक्षारवर्जमन्नं ततोऽनले ।

मार्कण्डेयपुराणे—

अग्नी करिष्येऽनुज्ञातः कुरुष्वेति ततो द्विजैः ।

जुहुयाद्वाञ्जनक्षारवर्जमन्नं यथाविधि ॥

अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेति प्रथमाहतिः ।

सोमाय वै पिबमते स्वाहेत्यन्या तथा भवेत् ॥

हुतावशिष्टं दद्यात्तु भाजनेषु द्विजघ्नानाम् ।

व्यञ्जनक्षारेत्युपलक्षणं किन्तु घृततिलमात्रसहितमन्नं हीत-

व्यम् ।

यथा ब्राह्मी—

ततोऽग्रानं समादाय सर्पिस्तिलसमन्वितम् ।

याज्ञवल्क्यः—

अग्नी करिष्ये आदाय पृच्छत्यन्न घृतप्लुतम् ।

कुरुष्वेत्यनुज्ञातो हुत्वाग्नी पितृयज्ञवत् * ॥

गोभिलः—

उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छति अग्नी करिष्यामीति ।

पारस्करः—

उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छति अग्नी करिष्य इति ।

कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवदुत्वेति ।

पृच्छति पितृब्राह्मणमिति शेषः । घृताक्तमन्नं गृहीत्वा
पितृब्राह्मणं पृच्छेत् ।

ॐ अग्नी करिष्ये ॐ कुरुष्वेति तेनोक्ते ।

इति गरुडपुराणवचनात् ।

सर्व्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति ।

इति पारस्करोक्तेश्च ।

प्रश्नस्तु करिष्यामीति सामगानां वाजसनेयिनान्तु करिष्ये
इति । गोभिलपारस्कराभ्यां तथैवोपदेशात् ।

अत्र च अग्नावित्युत्तरकृधातोर्हवनार्थता सर्व्वेषां मुनीनां

तथैव प्रयोगात् । यथा करिष्ये यतिष्ये इत्यर्थः स च यत्नोऽर्धाहोम-
विषयक एवेति ।

एवञ्च पारस्कराद्युक्तप्रश्नः प्रधानाग्निहोमाभिप्रायेण, विप्र-
पाण्यादिहोमपक्षे त्वग्न्यः*धिकरणताबाधात् तस्य बाधः किन्त्वग्नौ-
करणं करिष्य इत्येव प्रश्नः ।

आमश्नाद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः आह्वदः सुतः ।

हस्तेऽग्नौकरणं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः ॥

इति व्यासवचने—

अग्नौकरणशेषन्तु पितृ त्वं प्रतिपादयेत् ।

इति यमवचने रूढ्या अग्नौकरणपदस्य आह्वाङ्गहोमे दर्श-
नात् † ओदत्तानिरुद्धाभ्यामग्नौकरणं करिष्य इति लिखितम् ।

आधुनिकास्तु—

पारस्करादिषु अग्नौकरणत्वमग्नौकरणहोमलक्षणा ततश्च
जलादिहोमपक्षेऽप्यग्नौ करिष्ये इति पारस्कराद्युक्तप्रश्न एवेत्याहुः ।
तन्न—लक्षणायां प्रमाणाभावात् ।

किञ्चाग्निपद एव लक्षणा वाच्या नतु सप्तम्यां सप्विभक्तौ
लक्षणा इति सिद्धान्तविरोधात् ततश्च सप्तम्यान्वितेन होमेन
क्रियान्वयोऽनुपपन्न एवेति ।

अग्नौकरणे साग्नेर्ब्राह्मणपाणिर्मुख्यः प्रतिनिधिस्तदभावे
जलादिः ।

* ख पुस्तके दुर्लभाधिकरणता ।

† ख पुस्तके होमदर्शनात् ।

अन्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।

इति मनुवचने एवकारात् ।

मत्स्यपुराणेऽपि —

अन्यभावे तु विप्रस्य पाणावथ जलेऽपि वा ।

अजकर्णेऽश्वकर्णे वा गोष्ठे वापि शिवान्तिके ॥

इत्यत्राथेत्यनेन विप्रपाण्यभावे जलादिविधानात् निरग्नेस्तु
ब्राह्मणपाणिर्मुख्यकल्पो जलादिः * प्रतिनिधिः ।

यथा छन्दोगपरिशिष्टम्—

पित्रे यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निमान् ।

इति सान्नेरप्यामश्राद्धे विप्रपाणावेवाग्नीकरणम् । आम-
श्राद्धं यदा कुर्यादिति प्रागुक्तव्यासवचनात् ।

अन्यथा निरग्नेः सर्वदैव प्राप्तत्वादामश्राद्धविशेषविधानम-
सङ्गतं स्यादिति ।

पक्वेनामेन वा येन श्राद्धं क्रियते तज्जातीयेनैव द्रव्येण पिण्ड-
मग्नीकरणञ्च कार्यं न तु विजातीयेन—

यत् प्रकुर्यात्तु विप्रेभ्यः शृतं वा यदि वा ऽशृतम् ।

तेनाग्नीकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

इति व्यासवचनात् ।

पारस्करे—पिण्डपितृयज्ञवहुत्वा इत्यनेन प्राचीनावीती

* ख पुस्तके मुख्यकल्पजलादेः ।

दक्षिणामुख ॐ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते
स्वाहा इत्याहुतिद्वयं जुहुयादित्यतिदिष्टमित्यध्वर्यूणाम् ।

सामगानान्तु चरुं समादाय मेक्षणेनोपघातं जुहुयात्
स्वाहा सोमाय पितृमते इति पूर्वां स्वाहा अग्नये कव्यवाहनाय
इत्युत्तरामित्यन्वष्टकाश्राद्धे गोभिलवचनात्—

स्वाहादिमन्त्रद्वयेनाहुतिद्वयं । तत्रापि स्वाहान्ते आहुतिं
प्रक्षिप्य पञ्चान्नमन्त्रशेषः पठनीयः ।

यथा छन्दोगपरिशिष्टम्—

स्वाहा कुर्यान्न मन्त्रान्ते न चापि जुहुयाद्विः ।

स्वाहाकारेण हुत्वाग्नी मन्त्रशेषं समापयेत् ।

नोङ्कुर्याद्भोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् ॥

द्वितीयाहुतिमन्त्रादौ प्रणवं नोच्चारयेदित्यर्थः ।

यच्च—

आहुतित्रितयं दद्यात् सोमायाग्नैर्यमाय च ।

इति ब्रह्मपुराणं तच्छाखिविशेषव्यवस्थापितम् । अथ च
होमो यज्ञोपवीतिना प्राचीनावीतिना वा कार्यः ।

यथा छन्दोगपरिशिष्टम्—

अग्नौ कव्यहोमश्च कर्त्तव्य उपवीतिना ।

प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिश्रुतेः ॥

अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिमुखेन तु ।

निरूप्य हविरन्यस्मै अन्यस्मै नहि ह्रियते ॥

यतः पितृगद्देशेन हविर्निर्वापणं कृत्वा देवगद्देशेन न ह्रयते
होमनिर्वापयोः सामान्यगद्देशत्वात् अन्यथा निर्वापस्य होमार्थ-
त्वानुपपत्तेः ।

यत्तु—अग्नीकरणमुक्त्वा अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन
कृत्यमिति गोभिलोक्तम् ।

तत् पूर्वमग्नीकरणे नियमाभावार्थं स एव सूत्रस्वरसंज्ञितो
नियमाभावो व्यक्तीकृतः परिशिष्टकृतेति ।

अथ च विकल्पो गोभिलीयानामेव एकेनैव मुनिना परिशिष्ट-
कृता द्वयोरेव स्वहस्तितत्वात् । अन्येष्वन्तु स्वगृह्योक्तविशेष एव
यथायथं भन्तव्यः ।

अतएव मत्स्यपुराणम्—

स्वगृह्योक्तेन विधिना अग्नीं कुर्यादतः परम् ।

वाजसनेयिनां पारस्करे पिण्डपितृयज्ञातिदेशात् प्राचीना-
वीतित्वं दक्षिणामुखत्वञ्च नियतम् ।

तैत्तिरीयशाखायान्तु आपस्तम्बः—

अथ पुनरुपवीती दक्षिणं जान्वायम्य मेक्षणेनावदाय दक्षि-
णाग्नीं जुहोति ।

वैजवाप्यगृह्यम्—

यज्ञोपवीतीत्यग्नीं करवाणीत्यामन्त्राग्नीकरणम् ।

बह्वचविषये शौनकः—

प्राचीनावीती समाधाय मेक्षणेनावदाय जुहुयादिति यथा-
यथमूह्यम् ।

कल्पतरुकारेणापि शास्त्रिभेदव्यवस्थितविकल्प इत्युक्तम् ।

भोजनपात्राणां विष्णुः—

तैजसानि पात्राणि विशेषतो राजतानि ।

मनुः—

राजतैर्भाजनैरेवमथवा रजतान्वितैः ।

वाय्यैपि अथवा दत्तमक्षयायोपकल्पते ॥

दैवे तु रजतं निषिद्धं पूर्वोक्तमक्षयपुराणवचनात् ।

ब्रह्मशातातपः—

पात्रे तु सृज्ये यस्तु आद्ये भोजयते पितृन् ।

तत्र दाता पुरोधश्च भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

तत्र च मनुः—

न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ॥

* [वर्ज्येदित्यनुवृत्तौ पैठीनसिः—

लोहानां शीषकायसानि पाषाणहीनपात्राणि भग्नपात्राणि च ।

लोहानां तैजसानाञ्च मध्य इत्यर्थः ।

पाषाणविधिरुवर्धपात्रे मन्तव्यः, हीनमतिच्छुद्रं, भग्नवर्जनञ्च सौवर्णादिव्यतिरिक्तम् ।

सुवर्ण-रूप्य-ताम्राश्म-ग्रह-स्फाटिक-शुक्तयः ।

भिन्नान्यपि हि योज्यानि पितृदेवतकर्म्मणि ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

कदलीदलस्य चापि वर्जयित्वाग्रवत्क्षरीम् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनादस्फुटिता कदलीमञ्जरी निषिद्धा ।

कांस्यपात्रन्तु कुत्रापि न निषिद्धमिति तत्रापि आहं कार्य-
मिति श्रौदत्तः ।

परिवेषणपात्राण्यपि भोजनपात्रतुल्यानि विहित—निषि-
द्धानि ज्ञेयानि ।

भविष्ये—

आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपनीयते ।

भोक्ता विष्टाशनं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥

पारस्कारगोभिलियौ—

हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति—

पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानं ब्राह्मणस्य सुखेऽमृतेऽमृतं
जुहोमि स्वाहेति ।

अत्र सामान्योपदेशात् दैवादिक्रमेण हुतशेषं देयम् ।

तथा यमः—

अग्नीकरणशेषन्तु पित्रे तु प्रतिपादयेत् ।

प्रतिपाद्य पितृणान्तु न दद्याद्दैवदेविके ॥

अत्र न दद्याद्दैवदेविक इत्यनेनैव निषेधसिद्धौ यत् प्रति-
पाद्य पितृणामित्युक्तं तत् पित्रादिक्रमेण दानं निषिध्य दैवादि-
क्रमेण दानं बोधयति अन्यथा तदनर्थकं स्यात् तेन दैवपात्रेऽपि
हुतशेषं देयम् ।

केचित्तु—

पित्रे तु पितृपक्ष एव न तु दैवे तत्र हेतुमाह होमेन
पितृभ्यः प्रतिपाद्य दैवेन दीयते यत इति व्याचक्षते ।

तन्मन्दं—न दद्यादिति विध्यनुपपत्तेः, वक्ष्यमाणगरुडपुराण-
वचने दैवपक्षे पात्रालम्भनविधानान्यथानुपपत्तेश्च पित्रेऽपीति पाठे
निर्विवाद एवार्थः ।

तत्र पितृपदेन मातामहादीनामपि ग्रहणम् ।

विप्रपाणौ होमपक्षे तत्पात्रे हुतशेषं न देयम् ।

पित्रे यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निमान् ।

हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तृणीं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे अन्येषामित्यनेन व्याहृतेः, ततश्च
तस्मिन् पात्रे हुतशेषदानाभावात् पात्रालम्भनबाधोऽपीति
ध्येयम् ।

अग्न्यादिहोमपक्षे तु—सर्वपात्रेष्वेव हुतशेषदानं पिण्डार्थञ्च
किञ्चिदवशेषयेत् ।

यमः—

अग्नौकरणशेषन्तु पिण्डार्थमवशेषयेत् ।

हारीतः—

हुतोच्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय पिण्डार्थं पात्रेषु प्रदायेत्यर्थः ।

गारुडे—

हुतावशिष्टस्यार्धं पिण्डार्थं स्वापयेदपरमर्द्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ।

याज्ञवल्करः—

हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथा लाभोपपन्नेषु रौप्येषु च विशेषतः ॥

दत्वान्नं पृथिवी पात्रमिति पात्राभिसन्त्रणम् ।

क्लृत्वेदं विष्णुरित्यग्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥

दत्वान्नं सर्व्वमन्नं परिवेष्येत्यर्थः । अत्रान्नं दत्वा इति ज्ञा-
श्रवणात् परिवेषणानन्तरमेव पात्रालम्भनम् ।

न च ब्राह्मणमुखेऽसृतेऽसृतं जुहोमीति मन्त्रस्थहुतशेष-
वाचकासृतपदलिङ्गात् हुतशेषदानानन्तर्य्यं युक्तमिति वाच्यम् ॥

दत्तहुतशेषस्यान्नादिपरिवेषणेनासञ्ज्ञातबाधत्वात् मन्त्रस्या
समेतार्थत्वाभावात् ।

न च हुतशेषं दत्वा पात्रमालभ्य जपतीति पारस्करविरोध
इति वाच्यम् ।

हुतशेषदान-पात्रालम्भनयोर्वैदिकयोरेव द्वयोरानन्तर्य्यं ज्ञा-
प्रत्ययो बोधयति तच्चार्य्यवललभ्येन परिवेषणेन न विहन्यते ।

अन्यथा हस्तचालनादिनाप्यानन्तर्य्यबाधप्रसङ्गः, किन्त्वा-
नन्तर्य्येण वैदिकक्रियान्तरव्यवधानमेव व्यवच्छिद्यते ।

किञ्च ब्राह्मेऽपि परिवेषणानन्तरं पात्रालम्भनमुक्तम् ।

यथा—

हुतावशिष्टमन्नन्तु पितृपात्रेषु विक्षिपेत् ।

ततोऽन्नं षड्रसं स्वादु ददौ पायसपूर्व्वकम् ॥

प्रत्यग्रमेकदा स्विन्नमपर्युषितसुत्तमम् ।

मन्त्रितं पृथिवीत्वेवं मधुवातेत्यृचं जगौ ॥

तथा गारुडे—

दैवपात्रे सर्व्वमन्त्रादि निधाय तत्र भूमिसंलग्नं कुशं दत्त्वा
अधोमुखाभ्यां पाणिभ्यां पात्रं गृहीत्वा ॐ पृथिवी ते पात्रमिति
पात्रमभिमन्त्रयति ।

* [ततः सव्यञ्जनं सष्टतमन्नं पित्रादिपात्रेषु निधाय तत्र
भूमिसंलग्नं कुशं दत्त्वा उत्तानपाणिभ्यां पात्रं गृहीत्वा—
ॐ पृथिवी ते पात्रमित्यभिमन्त्रणमिति ।]

यत्तु—

भाजनालम्बनं कृत्वा दत्त्वा चान्नं यथाविधि ।

यथासुखं जुषध्वं भो इति वाच्यमनिष्ठुरम् ॥

इति मार्कण्डेयपुराणेऽन्नं दत्त्वेत्युक्तम् । तदन्नोत्सर्गपरम् ।
अतएव यथासुखं जुषध्वमित्युक्तम् ।

ततश्च कल्पतरुश्रीदत्तादिविरुद्धं पितृदयितालिखितं पात्रा-
लम्बनानन्तरं परिवेषणं प्रसादकृतमेव ।

गारुडे—

भूमिसंलग्नं कुशं दत्त्वेत्यनेन पात्रब्राह्मणयोश्च स्पर्शनं कुशेन
कार्य्यं ततश्च वामहस्तावाह्ये दक्षिणहस्तं निधाय दैवपात्रस्या-

धोमुखाभ्यां हस्ताभ्यां पितृपात्रस्य तूत्तानहस्ताभ्यामालम्बनं
कार्यम् ।

दक्षिणं वामतो वाह्यमात्माभिमुखमेव च ।

कचं करस्य कुर्वीत करणे न्यञ्चकर्मणः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे भूम्यालम्बने तथैव दर्शनात् न्यञ्च-
कर्मणो भूम्यालम्बनस्येत्यर्थः ।

परिवेषणमाह मनुः—

पाणिभ्यान्तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥

उभयोर्हस्तयोर्युक्तं यदन्नमुपनीयते ।

तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥

गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।

विन्यसेत्पुरतो विद्वान् भूमावेव समाहितः ॥

भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।

उपनीय तु तत्सर्व्वं शनकैः सुसमाहितः ॥

परिवेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्व्वान् प्रचोदयन् ।

यद्यद्गोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः * ॥

अन्नस्य वर्द्धितमन्नेन पूरितमित्यर्थः करणे पृस्तृप्तार्थयोरिति
करणे षष्ठी विशेष्यन्तु इतशेषसहितं भोजनपात्रं विप्रान्तिके
पूर्व्वकृतचतुरस्रमण्डलोपरि स्वयं क्षिपेत् स्थापयेत् । उभयो-

हस्तयोर्युक्तमेकहस्तेन दत्तमित्यर्थः । गुणान् अप्रधानान् भोजने
ऽन्नस्य प्राधान्यात् । भूमावेवेति भोजनपात्रोपरौत्यर्थः । एतेन
व्यञ्जनादीनि पात्रान्तरे कृत्वा अन्नसमीपे स्थापनीयानीत्यायातम् ।
भक्ष्यं शस्कुलादि भोज्यं पायसादि ।

पूर्वोक्तपरिवेषणस्य परिपाटीमाह उपनीयेति—

अनकैः क्रमेण समाहितसाधनो गुणान् सर्वान्
इदं मधुरमिदमम्लमित्यादि रसान् प्रचोदयन् उपदिशन्
स्वयं परिवेषणासम्भवे पत्नीपुत्रादिद्वारा परिवेषयेत् ।
दारिद्र्योपहता दीना न कार्याः परिवेषकाः ।
इति ब्रह्मपुराणनिषेधात् ।

तथा यमः—

ब्राह्मणार्थं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् ।
तयोरन्नमभोज्यन्तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
ददत् उपनयन्नित्यर्थः ।

वशिष्ठः—

हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते च किल्बिषम् ॥
तस्मादन्तरितं देयं पात्रेण च दृष्टेन च ।
नोपतिष्ठन्ते दातारं फलेन न योजयन्तीत्यर्थः ।

देवलः—

मास्त्रिकं फाणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् ।
हस्तदत्तानि भुक्त्वा च दत्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

पङ्क्त्यां चैवोपविष्टेभ्यः समं गन्धादिभोजनम् ।
 न पङ्क्त्यां विषमं कुर्यान्न याचेन्न च दापयेत् ॥
 न याचेत् भोक्तृत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः—

अन्नमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ।
 यद्यदिष्टतमं लोके तत्तत्कुर्यात्प्रयत्नतः ॥

कार्ष्णाजिनिः—

यदिष्टं जीवतश्चासीत्तत्तद्दद्यादमत्सरः ।

शङ्खः—

उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः अद्भया विनिविदयेत् ।
 अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः ॥

महाभारते—

अमृताय च यहत्तं यच्च अद्वाविवर्जितम् ।
 सर्व्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥

दानधर्म्ये—

तिलैर्विरहितं आह्नं कृतं क्रोधवशेन यत् ।
 यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुम्पन्ति तद्विविः ॥

श्रुत्स्मृतपुराणे—

ष्टतेन भोजयेद्विप्रं षटं भूमौ समुत्सृजेत् ।
 तथा षटं देयं यथा भूमौ स्तवतीत्यर्थः ।

तथा—

स्वतस्तु स्त्रीत आपन्नं न हस्तेनोन्मृजिद्वृतम् ।
उभावपि हि वर्हेतां दाता भोक्ता न संशयः ॥

मनुः—

नास्त्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।
न पादेन स्थशेदन्नं नचैवमवधूनयेत् * ॥
अस्त्रं शोकाशु नावधूनयेत् न कम्पयेदिति कश्चित् ।

अन्ये तु—

वाससा चावधूतानि वर्ज्यानि आह्नकश्रैणि ।
इति ब्रह्मपुराणवचनादवधूनसुपरिवस्त्रबीजनमित्याहुः ।

देवलः—

अशूणि पातयेन्नैव न जल्पेन्न हसेन्मिथः ।
न विश्रमेन्न च क्रुध्येन्नोद्विजेन्नाश्रयेत् क्वचित् ॥
प्राप्तेऽपि कारणे आह्ने नैव कीयं † प्रकाशयेत् ।
नाश्रयेत् नावलम्बेत् कारणे क्रोधस्येत्यर्थः ।

एवं परिवेषणं कृत्वा उक्तविधिना पात्रालम्भनं विधाय इदं
विष्णुरिति द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेदित्युक्तं याज्ञवल्क्ये ।

ब्रह्मपुराणे—

पृथिवी ते पात्रमित्यन्नममृतं चिन्तयेत् बुधः ।
कृष्ण कव्यमिदं रक्ष मदीयमिति कीर्त्तयेत् ॥

* भूलपुस्तके नचैतदवधूनयेत् ।

† अ एतके क्रोधम् ।

पारस्करः—

वैष्णव्यर्चा यजुषा वाङ्मुष्ठमन्त्रेऽवगाह्य अपहता इति तिलान्
विकीर्य उष्णमन्नं स्विष्टं दद्यात् ।

इदं विष्णुरिति वैष्णवी ऋक् ॐ विष्णो हव्यं रक्षस्वेति वैष्णवं
यजुः ।

वा शब्दः समुच्चयार्थो न विकल्पार्थः ।

गोभिले वैष्णव्यर्चा यजुषा चाङ्मुष्ठमन्त्रेऽवदायेति चकार-
करणात् ।

तथा दैवे—

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांशुले ।

ॐ विष्णो हव्यं रक्षस्व ।

इति अन्नस्योपरि अधोमुखद्विजाङ्मुष्ठनिवेशनम् । अपहता
इति यवविकरणम् ।

एवं पैत्रे—

इदं विष्णुरिति विष्णो कव्यं रक्षस्वेति अन्नोपरि उत्तानं
द्विजाङ्मुष्ठं निवेशयेत् ।

अपहतेति तिलविकरणम् ।

इति गरुडपुराणेऽपि समुच्चयावगमाच्च श्रीदत्तादिभिरपि
समुच्चयेन लिखितम् ।

एतेन—

कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्मुष्ठं निवेशयेत् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनं वैष्णवमन्त्रद्वयोपलक्षकं न तु तस्मात्-
परं श्रुतिद्वयकल्पनागौरवात् वाक्यभेदाच्च ।

अथ *पितृहविषः कथ्यपदवाक्यत्वात् मन्त्रे हव्यपदस्थानि
कथ्यपदोहः कार्यः “मन्त्रोहेण यथान्यायमिति वचनात्” गारुडे
तथा दर्शनाच्च ।

अत्र तिलान् विकीर्यन्ति पितृपेक्षया मन्त्रव्यं दैवे तु यव-
विकारणमेव मन्त्रोऽप्यपहता इत्येव पूर्वोक्तगारुडपुराणात् ।

यत्तु—

ततो मधुष्टताक्तन्तु सोष्णमन्नं तिलान्वितम् ।

गृहीत्वा देवतीर्थेन प्रणवेनैव तत् पुनः ॥

एतद्वोऽन्नमिति ह्युक्ता विश्वेदेवांश्च संयजेत् ।

इति ब्रह्मपुराणे दैवपात्रं तिलान्वितमुक्तं तत् शाख्यन्तरीय-
मिति आइचिन्तामणिमतम् ।

वस्तुतस्तु गारुडपुराणादौ यवविकारणस्यैव नियमात् तिल-
संस्कृतोपकरणान्वितमित्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मपुराणे—

यद्ददाति तिलोन्मिश्रान् गुडान् वा आइकर्मणि ।

मधु वा मधुमिश्रं वा अक्षयं सर्वमेव तत् ॥

खेटं भोजनमिष्टं दद्यादुत्सृजेदित्यर्थः । ब्राह्मणाभावे स्वाङ्गुष्ठ-
निवेशनमपि कार्यमिति प्रागेव विवृतम् ।

आह्नकाण्डे पैठीनसिः—

इदं हविरित्येवं साङ्गुष्ठमन्यविधं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ।

साङ्गुष्ठं निवेशितद्विजाङ्गुष्ठं अन्यविधमन्यप्रकारं पायसादिरूपं सर्वमिदं हविरित्येवं क्रमेण इदं हविरिदं परमान्नमिदं व्यञ्जनमिमा आप इत्यादिप्रकारेण ब्राह्मणेभ्यो दर्शयित्वा दद्यात् । यथाविधिवाक्येन उत्सृजेदित्यर्थः ।

तथा मनुः—

परिवेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ।

पाश्चात्यासु—

सर्वेष्वेव द्रव्येषु इदं हविरित्येवं क्रमेण दर्शयन् मन्त्रेणाङ्गुष्ठनिवेशनं कारयित्वा दद्यादित्याहुः ।

यत्तु श्रीदत्तेन—ॐ इदं विष्णुरिति ॐ विष्णो हव्यं रक्षस्विति मन्त्रद्वयं पठित्वा द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा इदमन्नमित्यन्ने इमा आप इत्यसु इदं हविरिति हविषि निवेशयेदित्यन्नजलघृतेषु त्रिषु अङ्गुष्ठनिवेशनमुक्तम् । तत् प्रमाणशून्यमेव ।

यत्तु—

पितृभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन च ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ॥

तिलमिश्रं च पानीयं सकुशं तेषु चाग्रतः ।

विकिरेत् पितृभ्यस्तेभ्यो जपन्नपहता इति ॥

ब्रह्मपुराणे सतिलपानीयदानमुक्तं तन्नावश्यकं पितृकृत्यानां प्रीतिफलकत्वात् ।

याज्ञवल्करः—

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति वृचम् ।

जम्बा यथासुखं वाचं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥

सव्याहृतिकां गायत्रीं प्रणवाद्यन्तामिति ज्ञेयम् ।

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वस्तः परम् ।

गायत्री प्रणवश्चान्ते जप्ये ह्येवमुदाहृता ॥

इति योगियाज्ञवल्कावचनात् ।

मधुवाता इति वृचमित्यत्र मधुमध्विति त्रिर्जपोऽपि
मन्तव्यः ।

गरुडपुराणवचनैकवाक्यतावशात् यथान्नोत्सर्गानन्तरं तत्रैव
गायत्रीं मधुवाता इति मधु मधु मध्विति च त्रिर्जपित्वा यथायथं
वाग्यता जुषध्वमिति ब्रूयादिति ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टे—

मधुमध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।

गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥

इति पार्व्ये गायत्र्यनन्तरं मधुवातेति मधुदानमन्त्रसहितो
मध्विति यस्त्रिर्जपः स एव मधुवातेति मधुदानमन्त्रवर्जितो
नान्दीमुखेऽभ्यनुज्ञायत इति ।

यथा मितान्नरालिखितषट्त्रिंशद्वचनञ्च—

गायत्रीं त्रिः सकृद्वापि जपेद्वाहृतिपूर्विकाम् ।

मधुवातेति वृचं मध्वित्वेव त्रिकम् ।

तथा अयञ्च मधुवातासहितो मध्विति त्रिर्जपोऽन्ने मध्वभि-
घारणसहितः कार्यः ।

यथा यमः—

अन्नं मधुमयं कृत्वा मधुमन्वाभिमन्वितम् ।

अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यज्ञवेत् ॥

तत् सर्वमच्छिद्रमस्त्वित्युक्त्वा यज्ञेन भोजयेत् ॥

मधुनो दानमन्त्रेण मधुवातेत्यनेनाभिमन्वितं यथा स्यात्
तथा मधुमयं कृत्वेत्यर्थः ।

यद्यपि मधुवाता इति जप्त्वा यथासुखं वाच्यमिति याज्ञवल्कर-
निर्देशस्तथापि यमेन अन्नं मधुमयं कृत्वा अन्नहीनमित्यादि-
निर्देशात् मधुदानानन्तरमच्छिद्रम् प्रतीयते दानसमाप्तावेवा-
च्छिद्रस्योचितत्वाच्च ।

यज्ञेन भोजयेदिति यमेन यदुक्तं तच्च विधिमाह याज्ञवल्कर-
यथासुखं वाच्यमिति ।

यथासुखमिति क्रियाविशेषणं तच्च पूर्वोक्तगरुडपुराणादि-
वचनैकवाक्यतया जुषध्वमिति क्रियामपेक्षते ।

तथाच मार्कण्डेये—

यथासुखं जुषध्वं भो इति वाच्यमनिष्टुरम् ।

भुञ्जीरञ्च ततस्तेऽपि तच्चित्ता मौनिनः सुखम् ॥

अत्र मौनिन इत्यभिधानात् गरुडपुराणे वाग्यता इति
विशेषोपादानाच्च तदपि वाच्यं एकब्राह्मणपक्षे तु जुषस्त्वैक-
वचनोहः कार्यः ।

अथ

ततोऽन्नं सृष्टमत्यर्थमभीष्टमतिसंस्कृतम् ।

दत्त्वा जुषध्वमिच्छातो वाच्यमेतदनिष्टुरम् ॥

इति विष्णुपुराणादिच्छात इत्यनेन सह यथासुखमित्यस्य
विकल्पो मन्तव्यः ।

एतेन यथासुखं वाग्यताः स्वदतेति केषाञ्चित् स्वकल्पितं
लिखनमशुद्धमेव स्वदधातोरात्मनेपदित्वेन स्वदतेत्यस्यासाधुत्वाच्च ।

ततश्च—

तेभ्यो दद्यादपोशानं भवन्तः प्राशयन्त्विति ।

ब्राह्मपुराणवचनात् भोजनप्राक्क्षण एव भवन्तः प्राशयन्त्विति
त्युक्त्वाऽपोशानजलं ब्राह्मणेभ्यो यथाक्रमं दद्यात् ।

अथ च क्रमो वाजसनेयिनामेव सामगानान्तु-अन्नोत्सर्गात् पूर्वं
सव्याहृतिगायत्रीं जप्त्वा मधुवातेति त्रिकेण चान्नं मधुमयं
कृत्वाऽन्नोत्सर्गः । ततश्चान्नहीनं क्रियाहीनमित्यादिनाच्छिद्रमव-
धार्य यथासुखं वाग्यता जुषध्वमित्युक्त्वा भवन्तः प्राशयन्तु इत्युक्त्वा-
ऽपोशानजलदानमिति क्रमोऽवगन्तव्यः ।

न च वाजसनेयितुल्य एव सामगानामपि क्रमो विशेषे
प्रमाणभावात् इत्यादि आधुनिकोक्तमुपादेयं गोभिलवचन-
विरोधात् ।

यथा गोभिलः—

वैष्णव्यर्चा यजुषा चाङ्गुष्ठमन्त्रेणैवदाय अपहृता इति तिलान्

विकीर्य स्विष्टमुष्णमन्नं दद्यात् सकृत् सकृदपो दत्वा गायत्रीञ्च
जपित्वा अश्रुजपेद्ग्राह्यतिपूर्विकां सावित्रीं पितॄणां च संहितां
मधुच्छन्दसीञ्च स्वर्गलोके महीयते दत्तं चाक्षयं भवतीति ।

अत्र गायत्रीञ्चेति चकारान्मधुवाता मध्विति त्रिकञ्च गृह्यते ।
परिशिष्टे—

मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।

गायत्रयनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥

इति गायत्रीजपानन्तरं मधुवाता मध्विति त्रिकेण मधु-
दानावगमात् ।

अत्र सकृत्सकृदपो दत्वा गायत्रीञ्च जपित्वा उष्णमन्नं दद्या
दित्यभिसम्बन्धात् अन्नोत्सर्गात् प्रागेव गायत्रीजपः समन्त्रक-
मधुदानञ्च विधीयते ।

न च गायत्रीञ्च जपित्वेत्यस्य अश्रुजपेत् व्याहृतिपूर्विकां
सावित्रीमिति परेणाभिसम्बन्ध इति वाच्यम् ।

अश्रुत्स्वित्यनेनैवानन्तर्यप्राप्तौ जपित्वेति क्त्वावैयर्थ्यप्रसङ्गात्
भावसप्तम्या पृथक्वाक्यताप्रतीतिश्च ।

ततो मधुघृताक्तन्तु सोष्णमन्नं तिलान्वितम् ।

इति ब्रह्मपुराणमपि सङ्गच्छते ।

अतो गोभिलसूत्रविच्छेदमनाकलय्याधुनिकेन गौड़मैथिल-
संग्रहकारानिरुद्धश्रीदत्तादीनां विरुद्धं भट्टभाष्यादीनामसम्मत-
ञ्चोक्तं हेयमेव ।

अथ भोजनविधिः ।

मनुः—

यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
 सोपानत्वाश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥
 चण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च ।
 रजस्वला च षण्डश्च नेत्रेरन्नश्रुतो द्विजान् ॥
 योऽप्रसन्नमना भुङ्क्ते सोपानकोपि वा पुनः ।
 प्रलापशीलः क्रुद्धो वा स विप्रः पितृदूषकः ॥
 प्रहसन्नपि यो भुङ्क्ते स नाप्याययते पितॄन् ॥

वायुपुराणे—

न तदश्नन्ति पितरो यत्प्रशब्दं समश्नुते ।

शङ्खलिखितौ—

ब्राह्मणा गुणदोषौ न वदेयुर्न चान्योन्यं प्रशंसयुर्न च
 गर्हयेयुरन्नपानं प्रभूतमिति न ब्रूयुः ।

नारदीये—

पाकादि न प्रशंसेरन् वाग्यता धृतभाजनाः ।
 यदि पात्रं त्यजेद्यस्तु ब्राह्मणः आहभोजनः ॥
 आहङ्गन्ता स विज्ञेयो नरकायोपपद्यते ॥

भाजनधारणं पात्रस्पर्शनं कुशेनैवेति गरुडपुराणवचनं
 प्रागुक्तम् ।

मनुः—

न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्ठान् हविर्गुणान् ।

यावदुष्मा भवत्यन्ने यावदश्नन्ति वाग्यताः ।

तावदश्नन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ।

वाग्यतत्वेनैव प्राप्तौ हविर्गुणोक्तिनिषेधो हस्तसंज्ञादिनाभि-
धानविषयः * ।

तथा च यमः—

यत्तु भुक्त्वा पुनर्भुङ्क्ते यच्च तैलाभिघारितम् ।

रजस्वलाभिर्दृष्टं यत्तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥

तैलाभिघारितनिषेधः सार्षपादितैलविषयः ।

गव्यं पयो दधि घृतं तैलञ्च तिलसम्भवम् ।

सैन्धवं सागरोत्थञ्च लवणं सारसन्तथा † ।

इति ब्रह्मपुराणे तिलसम्भवतैलविधानात् । अतएवात्र तिलसम्भव-
मिति विशेषणम् ।

अन्ये तु—तैलनिषेधो घृतसम्भवविषय इत्याहुः ।

शातातपः—

‡ अर्द्धभुक्ते तु यो विप्रस्तस्मिन् पात्रे जलं पिवेत् ।

यद्भुक्तं तत् पितृणान्तु शेषं यत् स्यात्तदासुरम् ॥

अर्द्धपीते पानपात्रेऽवशिष्टजलं पुनर्न पेयमित्यर्थः ।

* ख पुस्तके विधानविषयः ।

† ग पुस्तके मानसन्तथा ।

‡ ख पुस्तके अर्द्धं भुङ्क्ते ।

तथाच—

पौतशेषं पिवेन्न चेति ब्रह्मपुराणम् ।

तथा—

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु अन्योन्यं संस्पृशेद्यदि ।

तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

अष्टशतं अष्टाधिकशतमित्यर्थः ।

वाराहे—

एकवासा यदश्नीयान्निराग्नाः पितरो गताः ।

बृहस्पतिः—

न स्पृशेदामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।

न पादौ न शिरो वस्तिं न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥

ब्रह्मपुराणे—

यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फुल्कारसंयुतम् ।

प्रसृताङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमांसभक्षणम् ॥

शातातपः—

न बहिर्जानुस्त्ववया नान्यचित्तो न चीलकटः ।

आसने पादमारोप्य न भुञ्जीत कदाचन ॥

पारस्करः—

अश्वत्थु जपेद्वाहृतिपूर्विकां गायत्रीं त्रिः सकृद्वा रक्षोघ्नीः

पितृमन्त्रान् पुरुषसूक्तमन्यानि पवित्राणि चेति ।

अत्र गायत्रीजपानन्तरं मधुवातेति जपोऽपि कार्यः ।

आह्निकेषु पवित्राणि जप्ता पूर्वजपं तथा ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् पूर्वजपश्च सव्याहृतिकां गायत्रीं
मधुवातेति वृचमिति तेनैवोक्तः । गोभिलेनापि मधु-
च्छन्दसीञ्चेत्यनेन मधुवाताजप उक्तः, रक्षोघ्नीः रक्षोहनसूक्तानि
पिचग्रमन्त्रान् कणुषपाज आयान्तु नः पितर इत्यादीनि अन्यानि
च पवित्राणि रुचिस्तावादीनि ।

तथा च मनुः—

स्वाध्यायं आवयेत् पित्रे धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥

धर्मशास्त्राणि मन्त्रादीनि आख्यानानि सौपर्णादीनि
खिलानि सूक्तानि शिवसंकल्पादीनि ।

नारदीये—

जपेच्च पौरुषं सूक्तं नाचिकेतत्रयं तथा ।

त्रिमधु त्रिसुपर्णञ्च पावमानीर्यजुषि च ॥

भुञ्जीरन् ब्राह्मणा यावत् तावदेव जगद्बीजः ।

तथा ब्राह्मे—

यतः प्रकारमनित्यं नाचिकेतं ततो जगौ ।

त्रिमधु त्रिसुपर्णञ्च बृहदारण्यकन्तथा ॥

जजाप चैव सौम्यञ्च सूक्तं सौरं सपौरुषम् ।

भाष्ये—

ब्रह्मविष्णुकर्तृद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च ।

इन्द्रसोमेशसूक्तानि पावमानीश्च शक्तितः ॥

गारुडे—

भुक्तवत्सु सप्तव्याधादिकं पितृस्तीचं जपेत् ।

विष्णुपुराणे—

रक्षोघ्नमन्त्रपठनं भूमेरास्तरणं तिलैः ।
 कृत्वा ध्यायाच्च पितरस्त एव हि द्विजोत्तमाः ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 मम तृप्तिं प्रयान्त्वद्य विप्रदेहेषु संस्थिताः ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 मम तृप्तिं प्रयान्त्वग्निहोमाप्यायितमूर्त्तयः ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 तृप्तिं प्रयान्तु पिण्डेन मया दत्तेन भूतले ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 तृप्तिं प्रयान्तु मे भक्त्या यन्मयैतदुदाहृतम् ॥

मातामहस्तृप्तिमुपैतु तस्य
 तथापि तातस्य पिता तथान्यः ।
 विश्वे च देवा परमां प्रयान्तु
 तृप्तिं प्रगच्छन्तु च यातुधानाः ॥
 यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य-
 भोक्ताऽव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।
 तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यो
 रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्व्वे ॥

ब्रह्मपुराणे—

वेणुवीणाध्वनिञ्चैव विप्रेभ्यः सन्निविदयेत् ।

अथञ्च जपः कृताञ्जलिना दर्भेष्वासीनेन प्राचीनावीतिना
दक्षिणामुखेन कार्यः ।

पवित्राञ्जलिपाणिर्दर्भेष्वासीनो जपेत् ।

इति शङ्खवचनात् ।

सर्वकर्मणाञ्च पित्रुग्देश्यतया तत्प्राधान्येनोपदेशात् दक्षिणा-
मुखत्वादेः पैत्रधर्मस्यैवोचितत्वात् । गोभिलेनापि अत ऊर्ध्वं
प्राचीनावीतिना कृत्यमिति सामान्योपदेशाच्च ।

विष्णुपुराणेऽपि—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

हृत्सिं प्रयान्तु मे भक्त्या यन्मयेतदुदाहृतम् ॥

इति जपस्य पितृकार्यत्वेनोपदेशाच्च । अतएव पितृब्राह्म-
णाभिसुख्येनैव जपः ।

एवञ्च पिण्डे पित्रावाहनमन्त्रस्य अनुव्रजने आमावाजस्येत्यस्य
च आद्वस्यादावन्ते पिण्डदाने च देवताभ्यः पितृभ्य इत्यस्य च
जपः पैत्रधर्मेण कार्यः ।

पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्ववन्ति च ।

इति पूर्वोक्तब्रह्मपुराणवचनाच्च ।

एतेन प्राङ्मुखत्वोपवीतित्वादिधर्मेण सर्वत्र मन्त्रजपलिखनं
प्रमाणशून्यम् मैथिलानां निरस्तम् ।

पारस्करः—

हसिं ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्यं सकृत् सकृदपो दत्वा पूर्व्ववत्
गायत्रीं जपित्वा मधुमतीं मधुमध्विति च हस्ताः स्थितिं पृच्छति
हस्ताः स्म इत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्येति ।

एतच्चात्रविकारणमुच्छिष्टसन्निधौ भूमौ दक्षिणाग्रकुशत्रयो-
परि तिलान् विकीर्यं जलेन सह कार्य्यम् ।

माख्ये—

भुक्तवत्सु ततस्तेषु भोजनोपान्तिके नृप ।
सार्व्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा ॥
समुत्सृजेत् भुक्तवतामग्रतो विकिरं भुवि ।
अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।
भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु हस्ता यान्तु परां गतिम् ॥

येषां न माता न पिता न बन्धु-
नैवान्यसिद्धिर्न तथान्नमस्ति ।

तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
प्रयान्तु लोकाय सुखाय तद्वत् ॥

असंस्कृतप्रमोतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः ॥

हस्तान् ज्ञात्वा दकं दद्यात् सकृत् विप्रकरे तदा ।

सार्व्ववर्णिकं सर्व्वप्रकारकमित्यर्थः । दर्भेषु विकिरश्च य
इत्यनेन दर्भोपरिविकारणमायातं भुवि दत्तमेतदिति मन्त्रलिङ्गात्
येषां न मातेति पाठो विकारणानन्तरं मन्तव्यः ।

ततः—येषां न मातेति पाठस्वाचारमात्रमित्याधुनिकीकृतं
विशेषादर्शनादेवेति ।

ब्रह्मस्यतिः—

सोदकं विकिरेदन्नं मन्त्रञ्चैव समुच्चरेत् ॥

अग्निदग्धाद्येत्यादि अयञ्च मन्त्रो वक्ष्यमाणब्रह्मपुराणीक-
मन्त्रेण सह वैकल्पिको मन्त्रव्यः ।

यथा तत्र—

अथ तृप्तांसु तान् ज्ञात्वा भूमावन्नं जलं क्षिपेत् ।

उच्छिष्टे सतिलान् दर्भान् दक्षिणाग्रान् निधाप्य तु ॥

यद्यन्ननिवेदितं किञ्चित् पितृभ्यश्चापि तत्र च ।

तस्मात्तस्माच्च भागन्तु गृहीत्वा चमसे शुभे ॥

येऽस्मत्कुलेषु पितरो लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।

ये चाप्यक्ततचूडास्तु ये च गर्भादिनिःसृताः ॥

येषां दाहो न क्रियते येऽग्निदग्धास्तथा परे ।

भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥

ततः प्रक्षाल्य हस्तौ तु तथाचम्य हरिं स्मरेत् ।

एवं तृप्तेषु पानीयं दद्यादाचमनं तथा ॥

उच्छिष्टे उच्छिष्टसमीपे इत्यर्थः । अत्र च अग्निदग्धाश्च
ये जीवा इत्यपपाठः ।

सकृत् सकृदपो दत्वेति एतच्च पुनरापोशानार्थं जलदानं
पितृादिक्लमेण कार्यम् ।

तथा विष्णुधर्मोत्तरं—

वैश्वदेवोपविष्टानां चरमं हस्तधारणम् ।

तथा विष्णुः—

हस्ताः स्वेति पृष्टे उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ ततः प्राङ्मुखेषु ।

अयञ्चाचमनात् प्राक् हस्तिप्रश्नः सामगानामिति वक्ष्यते पूर्व-
वदिति सव्याह्वतिप्रणवामित्यर्थः मधुमतीं मधुवाता इति चृच-
मित्यर्थः ।

हस्ताः स्वेति पृच्छतीति, एकब्राह्मणपक्षे तु हस्तोऽसीत्येक-
वचनोक्तः कार्यः ।

हस्ताः स्वेति प्रश्नसु पितृपक्ष एव दैवे तु रुचितमिति प्रश्नः ।

पित्रे स्वदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठेषु * सुश्रुतम् ।

सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥

इति मनुवचनात् ।

पित्रे पितृमातृश्राद्धे एकोद्दिष्टे इत्यर्थः ।

अन्नाधुनिकाः—

सम्पन्नमित्यभ्युदये इत्यादिमुख्यसमभिव्याहारात् दैवे रुचित-
मित्यपीति वचनं दैविकं दशमं स्मृतमिति देवश्राद्धविषयं पार्व्वणे
विश्वदेवपक्षेऽपि हस्ताः स्वेत्येव प्रश्नः, रुचितमिति त्वाचारमाच-
मिति वदन्ति । तन्नन्द—

विश्वदेवपक्षस्यापि देवश्राद्धत्वेन रुचितमित्येव न्याय्यं देवे
रुचितमित्यपीति सामान्योक्तेरन्यथा सङ्गीचः स्यात् ।

किञ्च गरुडपुराणे तु स्पष्टमेवोक्तं यथा—

ॐ अग्निदग्धेति भूमौ कुशोपरि जलप्लुतं घृतमन्नं विकिरेत् ।
ततः पितृब्राह्मणक्रमेण गण्डूषं दत्त्वा पूर्ववत् सव्याहृतिकां
गायत्रीं मधुवातेति चृचं मध्विति त्रिकञ्च जपित्वा रुचितं
भवद्भिरिति देवब्राह्मणप्रश्नः ।

सुरुचितमिति तेनोक्तेः तृप्ताः स्थेति पितृब्राह्मणप्रश्नः ।

तृप्ताः स्म इति तेनोक्ते शेषमन्नमस्तीति प्रश्नः ।

इष्टैः सह भुङ्क्तेति तेनोक्ते मातामहब्राह्मणेऽपि तथैव
प्रश्न इति ।

अतएव मातामहब्राह्मणेऽपि पृथक्त्वसिप्रश्नो न तु तन्वतेति
ध्येयम् ।

ब्रह्मपुराणे—

स तानाह पुनः शेषं क देयं चान्नमित्यपि ।

इष्टेभ्यो दीयतामेतदिति सम्भवदन्ति ते ॥

अथञ्च क्रमो वाजसनेयिनामेव सामगानान्तु भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु
प्रथमं त्वसिप्रश्नस्ततो दर्भेष्वन्नविकरणं तत आचम्य हरिं स्मृत्वा
पित्रादिक्रमेण जलं दत्त्वा शेषानुज्ञापनमिति क्रमः ।

यथा गोभिलः—

त्वसिं ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्य अग्निदग्धाद्येति शेषमन्नमनुज्ञाप्य

सर्वमन्नमेकत्रोद्धृत्य उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु मध्वन्नमीददन्तेति
जपित्वा त्रींस्त्रीन् पिण्डान् * दद्यादिति ।

अत्राग्निदग्धाश्चेत्यन्नं प्रकीर्य शेषमन्नमनुज्ञाप्य पिण्डान्
दद्यादिति क्लानिर्द्देशस्यानन्तर्यबाधभिया तृप्तिं ज्ञात्वेत्यत्रैवाका-
ङ्क्षिततया च तृप्तिप्रश्नस्यार्थलभ्यत्वम् अयमेवार्थो मार्कण्डेयपुराणे-
ऽपि सहस्त्रितः ।

यथा तत्र—

पृष्टैस्तृप्तैश्च तृप्ताः स्य तृप्ताः स्म इति वादिभिः ।

अनुज्ञातो नरस्त्वन्नं विकिरेद्भुवि सर्व्वतः ॥

तद्वत्वाच्चमनार्थाय दद्याच्चापः सकृत् सकृत् ।

तृप्तैर्विप्रैस्तृप्ताः स्येति पृष्टैस्तृप्तस्तृप्ताः स्म इति वादिभि-
रनुज्ञातः सन्नन्नं विकिरेदित्यर्थः ।

एतेन पारस्करदर्शनात् विकरणानन्तरं तृप्तिप्रश्नः सामगाना-
मपीत्याधुनिकोक्तं निरस्तम् ।

यच्च श्रीदत्तमतानुसारिणा प्राचीनाचारदूषणग्रहिलेन पार-
स्करसूत्रतुल्यमग्निदग्धाश्चेत्यनन्तरं पुनर्मधुवाता मध्विति च
त्रिर्जम्बा गोभिलसूत्रं धर्मलोपाय लोकद्वयविरुद्धमाधुनिकेन
कल्पितं तत् सर्व्वदेशीयगोभिलपुस्तकेष्वदृष्टत्वात् भट्टभाष्यादीनाम-
सम्मतत्वाच्चोपहसनीयमेव ।

* ख पुस्तके पिण्डान्नवनेनिज्ज दद्यात् ।

† ख पुस्तके दद्यादाचमनार्थाय ।

एतेन सामगानामपि विकरणानन्तरं पुनर्गायत्री मधुवातादि
पाठो निरस्तः ।

एवञ्च पितृदयितालिखितं शेषानुज्ञानन्तरं विकरणं प्रमाद-
कृतमेव इति ।

यच्च—

अन्नमादाय तृप्ताः स्य शेषं चैवानुमान्य च ।

तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत् सकृत् ॥

इति याज्ञवल्क्यावचनं तत् यजुर्वेदि*शाखिव्यवस्थितम् ।

देवलः—

पुरस्तादुपविश्यैषां पिण्डावापं निवेदयेत् ।

एषां ब्राह्मणानां पिण्डावापं पिण्डनिर्वपणं निवेदयेत्
अनुज्ञापयेदित्यर्थः ।

तथा मार्कण्डेये—

ततोऽनुज्ञां गृहीत्वा तु यतवाक्कायमानसः ।

सतिलेन ततोऽग्नेन पिण्डांश्च पितृयज्ञवत् ।

पितृनुद्दिश्य दर्भेषु दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥

गारुडे—

ततः पितृब्राह्मणे पिण्डानहं करिष्ये ॐ कुरुष्वेत्यनुज्ञात
उच्छिष्टायतो भूम्यभ्युक्ष्णं मण्डलञ्चतुष्कोणञ्च कृत्वेति ॥

उच्छिष्टायत इति पितृमातामहब्राह्मणयोर्मध्ये उच्छिष्टाग्र-
भूमावित्यर्थः ।

तथा ब्रह्मपुराणे —

ततो दक्षिणपूर्वस्थां कार्यां वेदी यथाविधि ।

हस्तमात्राश्रया भूमिश्चतुरङ्गुलमुच्छ्रिता ॥

पिण्डनिर्व्वपणार्थाय रमणीया विशेषतः ।

पितृब्राह्मणस्य दक्षिणभागे पूर्वस्थां दिशि पितृमातामह-
ब्राह्मणयोः सम्मुखस्य मध्यभाग इत्यर्थः ।

यान्नवल्काः —

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात् पितृयज्ञवत् ।

देवलः —

मण्डलं चतुरस्रञ्च दक्षिणाप्रवणन्तथा ।

पवित्रपाणिष्व जपेन्नन्तं रक्षोघ्नमुत्तमम् ॥

निहन्मि सर्व्वं यदमेध्यवद्भवेत्

हताश्च सर्व्वेऽसुरदानवा मया ।

रक्षांसि यक्षाः सपिशाचसङ्गा

हता मया यातुधानाश्च सर्व्वे ॥

एकदर्भेण तन्मध्यमुत्तिष्ठत्याभ्युच्य तं त्यजेत् ।

आदौ मण्डलाकारं कृत्वा तद्वह्निश्चतुरस्रं कुर्यादित्यर्थः ।

अभ्युच्य वेदीमिति शेषः तं दर्भमित्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे —

निहन्मि सर्व्वमित्यादिर्यस्मिन्देहे च पठ्यते ।

एष मन्त्रस्तु तं देशं राक्षसा वर्ज्जयन्ति हि ॥

अनेन मन्त्रेण च संयतात्मा

वेदीं समग्रां पुनरुल्लिखेच्च ।

पुनरिति मण्डलकाले एनं मन्त्रं पठित्वा पुनरनेन मन्त्रेणो-
ल्लिखनं कुर्यात् ।

पिण्डपितृयज्ञे कात्यायनः—

दक्षिणेनोपलिखत्यपहता इत्यपरेणोक्त्युक्तं परस्तात् करोति
ये रूपाणीति । अथोदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यमसाववने निच्छेति
यजमानस्य पितृप्रभृतींस्त्रीतुल्यमूलं सक्तदाच्छिन्नान् कुशान्
रेखायां कृत्वा यथावनिक्तं पिण्डान् ददात्यसावेतत्ते इति ।

अस्यार्थः—दक्षिणेन हस्तेनेत्यर्थः, एकदर्भेण तन्मध्यमिति
पूर्वोक्तदेवलवचनादेकदर्भेणैवोल्लेखनं कार्यम् ।

छन्दोगानान्तु दर्भपिञ्जल्या हस्तद्वयेनैवोल्लेखनम् ।

पिञ्जल्याद्यभिसंगृह्य दक्षिणेनेतरात् करात् ।

अन्वारभ्य च सव्येन कुर्यादुल्लेखनादिकम् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् ।

ततश्चैकश्रुतिमूलत्वाद्ब्रह्मपुराणवचनमपि छन्दोगविषयमेव ।

यथा—

गृहीत्वा दर्भपिञ्जलीं ततो वामेन पाणिना ।

सव्येतराभ्यां हस्ताभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः ॥

परिशिष्टे पवित्रमुक्ता—

एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।

इत्युक्तत्वात् पवित्ररूपैव पिच्छली ग्राह्या । अपहृता इति मन्त्रेणो-
स्तिखति दक्षिणाग्रां रेखामिति शेषः ।

तथा गोभिलः—

सव्येन पाणिना दर्भपिच्छलीं गृहीत्वा दक्षिणाग्रां रेखामुक्ति-
खेदपहृताऽसुरा रक्षांसि वेदषद इति ।

काल्यायनगोभिलाभ्यामपहृता इति मन्त्राभिधानान्निरा-
काङ्क्षतया निर्हन्ति मन्त्रो द्विजानां नास्ति किन्तु शूद्रस्यैवेत्याधु-
निकोक्तं न ग्राह्यम् । पौराणिकविधेः सामान्यधर्मत्वात् ।

अनेन मन्त्रेण समुस्तिखेच्चेति स्वकर्तृकपाठेनोक्तेखनविधानात्
* [शूद्रपक्षे तद्वाधाच्च ततः समुच्चयान्मन्त्रद्वयेनैवोक्तेखनम् ।
अपररेणेति वामहस्तेनेत्यर्थः ।

यथा गोभिलः—

सव्येन पाणिनोत्सुकं] गृहीत्वा कर्षूणामूर्ध्वं निदध्यात् ये
रूपाणि प्रतिसुञ्चमाना इति ।

अथ पितृनाह्वयति एत पितर इति ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

सव्येन पाणिनेत्येवं यदत्रासक्तदीरितम् ।

परिग्रहणमात्रं तत् सव्यस्यादिशति व्रतम् ॥

एतच्चोत्सुकभ्रामणं निरग्नेर्नास्ति ।

अनाहिताग्नेरित्यधिकृत्य नात्रोत्सुकनिधानं न स्वस्तरः

नाञ्जनाभ्यञ्जने न सुरभीति गोभिलनिषेधात्तुल्यन्यायाद्वाजसने-
यिनामपि निरग्नीनां तन्निवृत्तिः ।

अथोदपात्रेणेति यजमानस्य पितृप्रभृतींस्त्रीनुद्दिश्यावने
जयति सिञ्चयति रेखामिति शेषः ।

असाविति सम्बोधनान्तनामनिर्द्देशः ।

अत्र केचित्—

एतद्दर्शनादवनेनिष्कृतावन्मात्रेणावनेजनमाचरन्ति ।

तन्मन्दं—शुद्ध्यर्थस्य निजधातोर्मध्यमपुरुषात्मनेपदान्तस्य
दानार्थत्वाभावात् पितृप्रभृतींस्त्रीनुद्दिश्य इत्यनेन तिलोदकदान-
स्यैव प्रकृतत्वात् ।

गरुडपुराणे—

असुकगोत्र पितरसुकशर्मन्नेतत्ते जलमवनेनिष्कृत् स्वधेति
विशेषविधानाच्च ।

अतएवात्र देयद्रव्यस्य जलस्याभिलापो दुर्निवारः ।

समुष्मं जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् ।

असुकासुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्धः स्वधा नमः ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च ।

तथा गोभिलः—

अथ पितृनाह्वयति एत पितर इति सव्येन पाणिनोदपात्रं
गृहीत्वा दर्भेषु निनयेत् । पितुर्नाम गृहीत्वा असावितत्तेऽवने-
निष्कृत् ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा अप उपसृष्टश्च
एवमेवेतरयोरिति ।

अत्र एतत्त इत्यनेन विशेषस्य जलस्याक्षेपलभ्यता, इतरयोः
पितामहप्रपितामहयोरित्यर्थः ।

उपमूलमिति मूलसमीपे सक्तदाच्छिन्नान् आहरणसमय एव
छिन्नान् न पुनरित्यर्थः । रेखायां रेखोपरि कृत्वा दक्षिणाग्रान्
कुशान् आस्तीर्येत्यर्थः ।

अत्र कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन कुशांस्त्रींस्त्रीनिति श्रीदत्तः ।
तन्मन्दम् ।

यज्ञवासुनि मुध्याञ्च स्तम्बे दर्भवटौ तथा ।

दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टविरोधात् ।

एवञ्चोक्तक्रमानुरोधाद्वाजसनेयिनामास्तरणात्प्रागवनेजनं
मन्तव्यम् ।

अत्र आइचिन्तामणिः—

पारस्करे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेनिज्य दद्यात् इति
पार्ष्णसूत्रे दर्भेष्वनेनिज्येत्यन्वयादादौ दर्भास्तरणमित्याह ।
तन्मन्दम् ।

पिण्डान् दद्यादिति मुख्यक्रियान्वयस्यैव न्याय्यत्वादुभय-
क्रियान्वये चावृत्तिगौरवात् पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इत्यनेन
तत्रैव तदुक्तक्रमातिदेशाच्च ।

न चातिदेशाद्दर्भेषु पिण्डदानप्राप्तौ पुनर्दर्भेति वैफल्यमिहा
अवनेजनान्वयः* इति वाच्यम् ।

* ख पुस्तके अवनेजनम् ।

नानामुनिवचनेषु पितृयज्ञातिदेशप्राप्तद्रव्यान्वयादिदर्शनात् ।
पारस्कारसूत्रेऽपि तथैवावगमात् पितृयज्ञोक्तक्रमलङ्घनस्या
न्याय्यत्वात् ।

यथा मार्कण्डेयपुराणे—

सतिलेन ततोऽग्नेन पिण्डांश्च पितृयज्ञवत् ।

पितृनुद्दिश्य दर्भेषु दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥

मात्स्ये—

निधाय दर्भान् विविधान् दक्षिणाग्रान् प्रयत्नतः ।

सर्व्वेणान्नैव वै दद्यात् पिण्डांश्च पितृयज्ञवत् ॥

पार्व्वणे गोभिलः—

पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इत्यनन्तरं उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु
मधुमध्वचक्रमीमदन्त इति जपित्वा त्रींस्त्रीन् पिण्डान् दद्यात् ।

किञ्च—उपमूलं सक्तदाच्छिद्धान् कुशान् रेखायां कृत्वित्यनेन
पितृयज्ञे उपमूलसक्तदाच्छिन्नदर्भविशेष उक्तः ।

पार्व्वणे दर्भेष्वित्यनेनाविशेषितदर्भाभिधानाद्दर्भमात्रस्यैवोप-
योगोऽभिहित इति न पुनरुक्तिः ।

अतएव मात्स्यपुराणे—

निधाय दर्भान् विविधानित्युक्तम् ।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

समूलान् दक्षिणाग्रान् रेखायां प्रस्तरेत् कुशान् ।

इति समूलत्वमुक्तम् ।

एवञ्च पूर्वोक्तवचनेषु दर्भेष्विति सफलं भवति ।

किञ्च—अग्निपुराणादौ दर्भास्तरणात्प्रागवनेजनमुक्तम् ।

यथाग्निपुराणे—

शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्व्वमन्नं तथैव च * ।

उद्धृत्योच्छिष्टपाश्वे तु कृत्वा चैवावनेजनम् ।

दद्यात् कुशेषु त्रीन् पिण्डान् पितृणामपसव्यवत् ॥

ब्राह्मे—

वराहो भूमथोल्लिख्य समुत्सृज्य कुशैरपि ।

दक्षिणाग्रान् कुशान् दत्त्वा तेषामुपरि वै तिलान् ॥

समुत्सृज्य जलमिति शेषः ।

सामगानान्तु—

उदपात्रं गृहीत्वा दर्भेषु निनयेदिति पूर्व्वोक्तगोभिलसूत्राद-

वनेजनात् प्राक्दर्भास्तरणम् ।

तथाच नान्दीमुखे छन्दोगपरिशिष्टे—

प्रागग्नेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्व्ववत् ।

अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्षेपेति निस्तिलाः ॥

तत इत्येकश्रुतिमूलत्वात् ।

समूलान् दक्षिणाग्रान् च रेखायां प्रस्तरेत् कुशान् ।

तथा वै चमसादिभ्यस्त्वर्यपात्रेभ्य एव च ॥

सपुष्पं जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् ।

अप्रदक्षिणं नेनिज्यात् गोत्रनामानुमन्त्रितम् ॥

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नः स्वधा नमः ।

अवनेनिष्पद्यत्यने जपेच्च सुसमाहितः ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनं सामगपरं मन्तव्यम् ।

अतःपरं सर्वशाखिसाधारणो देवताभ्य इति त्रिजपः ।

आद्यावसाने आह्नस्य त्रिराहृत्या जपेत् सदा ।

पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत् समाहितः ॥

इति ब्रह्मपुराणात् पिण्डनिर्वपणे इति पिण्डदानाव्यवहित-
काले इत्यर्थः ।

अत्र केचित्—

वाजसनेयिभिः कुशेन नीवी दृढीकार्या पितृयज्ञे प्रत्यवने-
जनात् परं नीवीं विस्रंसेत्यभिधानात् पिण्डात् पूर्व्वं नीवीदृढी-
करणमाश्रियते इति वदन्ति ।

अथ पितृनाह्वयति एत पितर इति गोभिलोक्तं पिण्डे
पितृवाहनं सामगानामेव न तु वाजसनेयिनाम् ।

बह्वल्यं वा स्वष्ट्योक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतो भवेत् ॥

इति गृह्यपरिशिष्टवचनात् ।

तच्च सामगैर्दर्भास्तरणात् परमवनेजनात् प्राक् कार्य्यं गोभिले
तथा क्रमात् ।

तथा 'दर्भेषु मध्वस्त्रमीमदन्त इति जपित्वा त्रींस्त्रीन्
पिण्डान् दद्यादिति गोभिलोक्तो मधुवाता अन्नमीमदन्त-

जपोऽपि सामगानामिव अन्येषां स च जपः सक्तदिति केचित् ।
प्रतिपिण्डदानमित्यपरे ।

कात्यायनः—

यथावनिक्तं पिण्डान् दद्यादसावितत्त इति ।

पिण्डानिति पितृपक्षे त्रीन् मातामहपक्षे च त्रीन् ।

पारस्करे—*

दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य दद्यादिति वीष्मनिर्देशात् ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

मातामहानामप्येवं ददौ पिण्डानि शुकरः ।

असाविति सम्बोधनान्तनामनिर्देशः—एतदिति नपुंसक-
लिङ्गपिण्डपदनिर्देशः ।

यथावनिक्तमवनेजनानुक्रमेण दर्भस्य मूलमध्याग्रदेशेष्वित्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्—

मध्वाज्यतिलसन्निधं सर्व्वव्यञ्जनसंयुतम् ।

उष्णमादाय पिण्डन्तु कृत्वा विस्वफलोपमम् ॥

दद्यात् पितृप्रभृतिभ्यो दर्भमूलाद्यथाक्रमम् ।

दर्भमूलमेवारभ्येत्यर्थः । अत्र मध्वादियुक्तमुष्णमन्नमादाय
विस्वफलोपमं कृत्वेत्यन्वयात् मध्वादिभिः पिण्डघटना प्रतीयते ।

देवलः—

मधुसर्पिस्तिलैर्युक्तान् त्रीन् पिण्डान् निर्व्वपेद्बुधः ।

अग्नीकरणशेषमिश्रणन्तु प्रागुक्तमेव ।

वायुपुराणे—

सव्येतराभ्यां पाणिभ्यां प्रथमं पिण्डमावपेत् ।

दक्षिणहस्तेन पिण्डग्रहणादर्यात् वामहस्तस्थितसतिलजल-
प्रक्षेपणोत्सर्गाद्वामहस्तस्य करणता न तु हस्तद्वयेन पिण्डनिर्वापः ।

आह्ने हवनकाले च पाणिनैकेन निर्वपेत् ।

तर्पणे तूभयं कुर्यादेष एव विधिः स्मृतः ॥

इत्यादिपुराणविरोधात् ।

प्रत्येकपिण्डदानानन्तरं जलस्पर्शनं कार्यम् ।

यथा गोभिलः—

असाविष ते पिण्डो ये चात्र त्वामनु यांस त्वमनु तस्मै ते
स्वधा । अप उपसृश्य एवमेवेतरयोरिति ।

मनुः—

न्युप्य पिण्डांस्ततस्त्वांसु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निःसृज्याङ्गपभागिनाम् ॥

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके ततः ।

शेषं पिण्डशेषं पिण्डान्तिके निनयेदित्यर्थः । उदकञ्च प्रत्यव
नेजनार्थं निनयेत् ।

विष्णुपुराणे—

दर्भमूले लेपभुजः प्रीणयेत्क्षेपवर्षणैः ।

तच्च पितृपक्ष एव कार्यं न तु मातामहपक्षे ।

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पितृाद्याः पिण्डभागिनः ।

इति ब्रह्मपुराणे वृद्धप्रपितामहादीनां त्रयाणामेव लेपभागित्व-
कथनात् ।

गारुडे—

ततः पिण्डशेषविकरणं पिण्डान्तिके ॐ लेपभुजः प्रीयन्ता-
मिति स्तरणकुशेन हस्तसम्भार्जनं प्रक्षालितपिण्डपात्रीदकेन
प्रतिपिण्डसेचनं कृताञ्जलिश्च पितरो मादयध्वं यथाभाग-
मावृषायध्वमिति जपः ।

अयञ्च प्रत्यवनेजनक्रमः सामगानामेव । वाजसनेयिनान्तु—
अमीमदन्त इति जपानन्तरं प्रत्यवनेजनं कात्यायने वक्ष्यते ।
एवञ्च ब्रह्मपुराणवचनमपि सामगपरमेव ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

ततो दर्भेषु विधिवत् सम्भार्ज्यं च करं ततः ।

प्रक्षाल्य च जलेनाथ द्विराचम्य हरिं स्मरेत् ॥

तेभ्यः संस्त्रवपात्रेभ्यो जलेनैवावसेचनम् ।

दत्त्वा च पितरश्चेति पठित्वोदष्टुलस्ततः ॥

सञ्चिन्तयेत् पितॄंस्तत्र * सर्वान् भास्कारमूर्त्तिकान् ।

द्विराचम्येति मैथिलाः पठन्ति अशक्तौ तु दक्षिणकर्णस्पर्शः ।
करक्षालनन्तु पिण्डपात्रीपरि कृत्वा द्विराचम्य हरिं स्मृत्वा तत्
पात्रक्षालने प्रत्यवनेजनं कार्यं “तेभ्यः संस्त्रवपात्रेभ्यः” इत्यनेन
करक्षालनजलकथनात्, एवकारोऽप्यतएव ।

गरुडपुराणे—

प्रक्षालितपिण्डपात्रोदकेन प्रतिपिण्डसेचनमित्युक्तत्वाच्च ।

तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च ।

नचैतन्नान्दीमुखमात्रपरमिदं वचनं प्रकरणादिति मैथिलोक्त-
मुपादेयम् ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

गन्धादीन् निक्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेद्भिजान् ।

अन्यत्राप्येष एव स्याद्यवादिरहितो विधिः ॥

इत्यनेन परवचनेन नान्दीमुखेति कर्तव्यतायाः पार्वण्येऽप्यति-
देशात् ।

एतेन पूर्ववदवनेनिज्येति कात्यायनवचनात् सपुष्पजला-
न्तरेण प्रत्यवनेजनं नतु पिण्डपात्रप्रक्षालनजलेनेति यदुक्तमाधु-
निकैस्तदपास्तम् ।

अत्र—

तथैव च बुधः कुर्त्यात् पुनः प्रत्यवनेजनम् ।

इति मत्स्यपुराणे पुनः प्रत्यवनेजनोक्तेः प्रत्यवनेनिज्येति
वाच्यम् ।

वाजसनेयिनान्तु—पिण्डपात्रे हस्तं प्रक्षाल्य तज्जलं प्रत्यवने-
जनार्थं स्थापयित्वा हिराचम्य हरिं स्मृत्वा अत्र पितर इति
जपित्वा उदक् परावृत्य श्वासं विधृत्य षडृतून् नमस्कृत्य पुनः
प्रत्यावृत्य अभीमदन्त इति जपित्वा प्रत्यवनेजनं कार्यमिति ।

यथा पितृयज्ञे कात्यायनः—

अत्र पितर इत्युक्ता उदगास्ते आतमनादावृत्य * अमीमद-
न्तेति जपति अवनेनिज्य पूर्ववत् नीवीं विस्त्रंस्य ।

अस्यार्थः—

अत्र पितर इत्युक्ता जपित्वेत्यर्थः । पूर्वोक्तगरुडपुराणादयं
जपः कृताञ्जलिना कार्यः । उदक् उदङ्मुखीभूय तमनं ग्लानिः
तच्च प्राणायामकृतमेव तत्पर्यन्तमास्ते तिष्ठेदित्यर्थः । उदङ्मुख-
भवनन्तु आहुतेनैव ।

यथा गारुडे—

वामेन परावृत्य उदङ्मुखः प्राणांस्त्रिः संयम्य ॐ षड्भ्य
ऋतुभ्यो नमः ॐ पितृभ्यो नमः । पुनः परावृत्य दक्षिणा-
मुखः—अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायीषतेति जपति ।
अत्र प्राणायामाशक्तौ यथाशक्ति श्वासधारणं कार्यम् ।

पुरोच्छ्वासादिति वक्ष्यमाणगोभिलवचनात् ।

अत्र प्राणायामात्परं षडृतुनमस्कारः कार्यो गरुडपुराणात् ।

तथाच मनुः—

आचम्योदक् परावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् ।

षडृतूंश्च नमस्कुर्यात् पितृनेव च मन्त्रवत् ॥

ऋतुनमस्कारमन्त्रसु वसन्तायेत्यादिः, पितृनमस्कारमन्त्रसु

अमोमदन्तेति । अशक्तौ तु षड्भ्य ऋतुभ्यो नमः* इति गरुड-
पुराणोक्तः ।

मत्स्यपुराणेऽपि—

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निवृज्याक्षिपभाभिनाम् ।

तथैव च बुधः कुर्यात् पुनः प्रत्यवनेजनम् ॥

षडप्यृतून् नमस्कुर्याज्जन्नात् पितरस्त्विति ।

आहृत्यामोमदन्तेति जपतीति आहृत्य तेनैव पथेत्यर्थः ।

अत्राहृत्येत्यभिधानादाहृत्यनन्तरं वाजसनेयिनां जपः ।

सामगानान्तु आहृत्तिसमय एव जपः, गोभिले वर्त्तमान-
निर्देशात् ।

यथा गोभिलः—

अथ जपति अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमाहवायध्व-
मिति । अपपर्याहृत्य पुरोच्छासादभिपर्यावर्त्तमानो जपेदमो-
मदन्त पितरो यथाभागमाहवायिषतेति ।

अपपर्याहृत्य वामावर्त्तेनाहृत्येत्यर्थः अभिपर्यावर्त्तमानः
प्रदक्षिणक्रमेणावर्त्तमानो जपेदित्यर्थः ।

तथा ऋग्वेदोपपरिशिष्टम्,—

आहृत्य प्राणमायस्य पितृन् ध्यायन् यथाहंतः ।

जपंस्तेनैव चाहृत्य ततः स्वांसं विमोचयेत् ॥

तद्वाधुनिकाः—

षडृतुनमस्कारो वाजसनेयिनां नास्ति यतः कात्यायनेन ऋतुनमस्कारो नोक्तः किन्तु तत्स्थाने नमो वः पितर इत्यादिना षडञ्जलिकरणम् । अतश्चन्द्रो गानामिव ऋतुनमस्कार- स्तेषां षडञ्जलिविधानाभावात् सोऽपि वासःसूत्रदानानन्तरमेव ब्रह्मपुराणीयक्रमानुरोधादिति वदन्ति ।

तन्मन्दम्—

ऋतुनमस्कारस्थाने षडञ्जलिविधानमित्यत्र प्रमाणाभावात् वसन्तादिपाठ-षडञ्जलिकरणयोर्ऋतुनमस्कार-पितृनमस्कारनियु- क्तयोर्भिन्नविषयत्वाच्च पारस्करानुक्तत्वेऽपि * [ऋतुनमस्कारस्य पुरा- णोक्तत्वेन सर्वशाखिसाधारणत्वात् सामगानामिव वाजसनेयि- नामप्यनिवार्यत्वाच्च ।

अन्यथा—गोभिलानुक्तत्वेन सामगानां कथं तत्प्राप्तिः ब्रह्मपुराण एवोभयोः षडञ्जलि]ऋतुनमस्कारयोर्विहितत्वाच्च ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

नीवीं विस्त्रंस्य च जपेन्नमो वः पितरस्त्विति ।

अत्र षट्पुरुषान्तञ्च मन्त्रं कृत्वा कृताञ्जलिः ॥

एतद्वः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृथक् ।

अमुकाःसुकगोचैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः ॥

दद्यात् क्रमेण वासांसि श्वेतवस्त्रभवा दशाः ।

क्षीमं सूत्रं नवं दद्याच्छाणं † कार्पासमेव वा ॥

* ख पुस्तके [ ] चिह्नितं यो नास्ति ।

† क पुस्तके क्षाणं ।

गते वयसि वृद्धानि स्वानि लोमानि चापि वा ।
 मधु चाज्यं जलं पुष्पं दीपं धूपविलेपनम् ॥
 बलिं दद्याच्च विधिवत् पिण्डोऽष्टाङ्गी भवेद्यथा ।
 पूजयित्वा च पिण्डस्थान् पितृन् यजेट्त्तून् ॥
 वसन्ताय नमस्तुभ्यं शीषाय च नमो नमः ।
 वर्षाभ्यश्च शरत्संज्ञकृतवे च नमः सदा ॥
 हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ।
 माससंवत्सरैश्च दिवसेभ्यो नमो नमः ॥

अत्र षट्पुरुषान्तश्च मन्त्रमित्यनेन षडञ्जलिकरणसुक्ता
 ऋतुनमस्कारोऽपि पृथगुक्तः ।

एतच्च नीवीविस्त्रंसनं वाजसनेयिनामेव नतु सामगानां
 कात्यायनवचनैकवाक्यत्वात् । षडञ्जलिविधानसाहचर्याच्च नीवी-
 विस्त्रंसनात् परमाचमनद्वयं द्विराचमनप्रकरणे नीवीं विस्त्रंस्य
 परिधाय चेति बौधायनवचनात् ।

बलिं ताम्बूलादिकं मध्वाद्यष्टकेनाष्टाङ्गः पिण्डो यथा भवे-
 दित्यर्थः ।

गन्धधूपादिकं दद्यात् कृत्वा * प्रत्यवनेजनम् ।

दीपप्रज्वालनं कुर्यात् तद्वत् पुष्पाञ्जनं बुधः ॥

इति मत्स्यपुराणे आदिपदात् ब्रह्मपुराणोक्तमध्वादीनां
 ग्रहणे यद्दीपपुष्पयोः पुनरुपादानं तदशक्तौ चतुर्भिः कण्वोक्तैर्गन्ध-
 धूपधूपदीपैरवश्यं पूजनमिति बोधयति ।

एतच्च तूष्णीमेव गन्धादीन् निक्षिपेत्तूष्णीमिति परिशिष्ट-
वचनात् ।

अथच पिण्डपूजानन्तरमृतुनमस्कारक्रमः पूर्वलिखितमन्त्र-
पुराणगरुडपुराण*मनूक्तक्रमेण सहेच्छाविकल्पितो मन्तव्यः ।

पितृयज्ञे कात्यायनः—

नमो व इत्यञ्जलीन् करोति एतद् इत्युपास्यति सूत्राणि
प्रतिपिण्डमुर्णा वा वयस्युत्तरे यजमानस्य लोमानि वा जर्ज-
मित्यपो निषिञ्चति अवदाय जिघ्रति ।

अस्यार्थः—

अञ्जलीनिति बहुवचनात् पूर्वोक्तब्रह्मपुराणवचनैकवाक्यतया
च षडञ्जलिकरणं मन्तव्यम् ।

अत्र मन्त्रे पितर इति सर्वत्र बहुवचनात् समुदितषट्-
पितृनुद्दिश्य प्रत्येकमञ्जलिर्मन्तव्यः, न तु यथासंख्यम् । अतएव
विक्रतावेकोद्दिष्टे बहुवचने एकवचनोद्दिष्ट इति ।

सामगानान्तु—

नमो वः पितरः पितरो नमो व इति पितृषट्कोद्दिष्टकम-
ञ्जलिद्वयं ततश्च गृहान्नः पितरो दत्त इति गृहविच्छेपं कृत्वा
सदोवः पितरो देव इति पिण्डानामुद्दिष्टं कार्यम् ।

यथा गोभिलः—

अथाञ्जलिकृतो जपति नमो वः पितरः पितरो नमो व

इति गृहानवेक्षते गृहान्नः पितरो दत्त इति पिण्डानवेक्षते
सदोवः पितरो देव इति ॥

अञ्जलिस्ततः कृताञ्जलिरित्यर्थः किञ्चित् सङ्कुचितं संयुत-
पाणिद्वयमञ्जलिः ।

तथाचामरः—तौ युतावञ्जलिः पुमानिति ।

अत्र श्रीदत्तादयः—

अनाहितान्नेर्नात्रोपकल्पकनिधानमित्याद्यभिधाय वासस्तु
निदध्यादिति गोभिलेन निरग्नेर्वासोविधानात् तत् पूर्वोक्तानां
नमो वः पितर इत्यादीनां निवृत्तिरित्याहुः ।

तन्मन्दं—सन्ध्येन पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वा पूर्वस्यां कर्ष्वां
पिण्डे वासो निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वा असावेतत्ते वासो ये
चेत्यादि अप उपसृश्य एवमेवेतरयोः । इति कर्ष्वां वासोवि-
धानात् निरग्नेः कर्ष्वभावे वासोनिवृत्तौ प्राप्तायां वासो
निदध्यादिति विधेरन्यथासिद्ध्याऽतिदेशप्राप्तस्य नमो वः पितर
इत्यादेरनिवार्थत्वात् ।

एतद् इति श्वेतवस्त्रभवा दशा इति ब्रह्मपुराणवचनैकवाक्य-
तया सूत्राणि दशोद्भवानि देयानि असम्भवे तु कार्पासशणसूत्राणि
ऊर्णादिकं वा अन्यत् देयं प्रतिपिण्डमुपास्यति उपपत्तिपतीत्यर्थः ।

अत्र प्रतिपिण्डमेतद् इति मन्त्रविनियोगाद्बहुवचनस्या-
सम्बद्ध्यर्थतया विकृतावेकोद्दिष्टेऽपि नोहः ।

अत्राधुनिकाः—

एतद्वः पितरो वासो गृहान्नः पितरो दत्त इत्यन्तः सर्वमन्त
एव पठनीयः, अन्यथा गृहान्न इत्यस्य विनियोगाभावेन वैफल्या-
दित्याहुः । तदशुद्धं—

एतद्वः पितरो वास इति ब्रह्मपुराणे एतत्कारेण तत्स्वरूप-
मात्रप्रवृत्तात् । अन्यथा एतद्व इत्येतावन्मात्रमुच्यते दृष्टार्थके
वासःसूत्रदानमन्त्रे गृहान्न इत्यस्यासमवेतार्थत्वेन बाधितत्वाच्च
गृहान्न इत्यस्य गृहावेक्षणे सामगानां पृथक् नियुक्तत्वाच्च ।
उर्जमिति—अत्र मैथिलाः—

कात्यायने गोभिले च पितृयज्ञे सूत्रदानात्परं उर्जमिति यः
पिण्डसेक उक्तः स तु ब्राह्मणाभावात्तत्रैवमुक्तः पार्व्येणात्र तु
ब्राह्मणाचमनाद्यभिधाय स एव पिण्डसेकः स्वधावाचनात् परं
पारस्कर—गोभिलाभ्यामुच्यते न तु पृथगिति नास्ति पार्व्ये
सूत्रदानात्परं पिण्डसेकः । अतएव वाजसनेयिनां पिण्डोत्तोलन-
मपि तस्मिन्नवसर एवेत्याहुः ।

तन्मन्दं पार्व्येतिदेशप्राप्तः स एव पिण्डसेकः स्वधावाचनात्-
परमुच्यते न पृथगित्यत्र प्रमाणाभावात् ।

अथवा लाघवमेव प्रमाणं अन्यथा श्रुतिद्वयकल्पनागौरवं
स्यादिति चेन्न गौरवस्य प्रमाणसिद्धत्वात् ।

यथा गरुडपुराणे—

एतद्वः पितरो वास इत्युच्चार्य अमुकगोत्र पितरमुकदेव-
शस्त्रैस्तेन वासः स्वधेति सूत्रदानं वामेन पाणिना उदपात्रं
गृहीत्वा उर्जं वहन्तीरिति पिण्डानामुपरि वारिधारात्यागः

पिण्डेषु गन्धादिदानमित्यारभ्य गोत्रं नो वर्धतामित्यन्तमुक्त्वा
 पिण्डेषु अर्घ्यसम्बन्धान् कुशान् पवित्राणि चास्तीर्थं पितृब्राह्मण-
 मापृच्छ्य स्वधां वाचयिष्ये वाच्यतामिति तेनोक्ते पितृपिता-
 महेभ्यः स्वधोच्यतामसु स्वधा इत्युक्ते उर्जं वहन्तीरिति
 पिण्डोपरि वारिधारां दद्यादिति पुनः पिण्डसेक उक्तः ।
 अस्मादेव वचनात् पिण्डपूजनात् प्राक् पिण्डसेको भन्तव्यः ।

तथा विष्णुपुराणे—

सुहृत्सैस्तैरनुज्ञातः सर्व्वेणान्नं भूतले ।

सतिलेन ततः पिण्डान् सम्यक् दद्यात् समाहितः ॥

पितृतीर्थेन सतिलान् दद्यादूर्जं जलाञ्जलीन् ।

*मातामहेभ्यश्च तथा पिण्डांस्तेनैव निर्व्वपेत् ॥

तेनैव पितृतीर्थेनेत्यर्थः । अत्र जलाञ्जलिविधानात् हस्तद्वयेन
 वारिधारादानम् ।

किञ्च—एतेन पिण्डपितृयज्ञो व्याख्यातः ।

इत्यनेनान्वष्टकाश्राद्धेतिकर्त्तव्यता पिण्डपितृयज्ञे गोभिले
 नातिदिश्यते † सैव पार्व्वणेश्च पिण्डपितृयज्ञवदुपचार
 इत्यनेनातिदिश्यते ।

अन्वष्टकाश्राद्धे च सव्येन पाणिना उदपात्रं गृहीत्वा पिण्डान्
 सिञ्चेत् उर्जं वहन्तीरित्यनेन सूत्रदानात् परं पिण्डसेक उक्तः

* ख पुस्तके पितामहेभ्यश्च ।

† क पुस्तके अतिदिष्टत्वात् ।

स कथमन्यथा भवितुमर्हति ततश्च पार्व्वणीकृतः स्वधावाचनात्
परः पिण्डसेकः पृथगेवेति ।

अवदाय जिघ्रतीति । अवदाय गृहीत्वा पिण्डानिति शेषः ।

मनुः—

अवजिघ्रेच्च तान् पिण्डान् यथान्युक्तान् समाहितः ।

यथान्युक्तान् पितृपिण्डानुक्रमेणेत्यर्थः । एतच्च पितृयज्ञोक्त-
क्रमानुरोधात् पिण्डसेकपूजानन्तरमेव कार्यं विरोधाभावात् ।

नच—

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टविरोध इति वाच्यम् ।

तस्य छन्दोगविषयत्वात् ।

अतएव पारस्करे दर्मानास्तौर्यं स्वधां वाचयिष्ये इति पृच्छती
त्यादिना स्वधावाचनमुक्त्वा एष्वपो निषिञ्चतीति केवलदर्भेष्वेव
जलसेक उक्तः । वेद्याः सकलकर्माङ्गतया प्राप्तत्वाद्दर्भास्तरणमपि
भूमावेव ।

तथा याज्ञवल्क्येऽपि—

वृथुरसु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।

इत्यनेन भूमौ जलसेको वाजसनेयिनामपीति मैथिलानां
भ्रमो हेय एव ।

पिण्डोत्तोलनमाग्राणञ्च सामगानां नास्ति गोभिलानुक्तत्वात्
पवित्रान्तर्हितान् पिण्डानिति वचनाच्च ।

किन्तु पितृब्राह्मणे पिण्डाः सम्पन्ना इति प्रश्नः सुसम्पन्नाः सन्वित्युक्ते पिण्डे क्षीरधारां दत्वा पिण्डचालनमिति गरुडपुराण-
वचनात् पिण्डसम्पन्नप्रश्नं कृत्वा पिण्डचालनमात्रं कार्यम् ।

वाजसनेयिनाम्बु पिण्डसम्पन्नप्रश्नात्परं पिण्डोत्तोलनमेवेति
क्षीरधारादानञ्च फलातिशयार्थम् ।

पारस्करः—

आचान्तेषूदकं पुष्पाण्यक्षतान्यक्षयोदकञ्च दद्यात् । अघोराः
पितरः सन्वित्युक्ता विप्रैः सन्वित्युक्ते गोत्रं नो वर्धतां वर्धता-
मित्युक्ते—

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

अद्या च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति ॥

अबञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु माचं याचिष कञ्चन ॥

इत्याशिषः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान् दर्भानास्तीर्य स्वधां
वाचयिष्ये इति वृच्छति, वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पिता-
महेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमाता-
महेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यसु स्वधेलुच्यमाने एष्वपो निषिञ्चति
उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् विश्वे देवाः
प्रीयन्तामिति दैवे च वाचयित्वा वाजे वाज इत्यनया विसृज्या-
मावाजस्येत्यनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रविशेत् ।

आचान्तेषु ब्राह्मणेष्वित्यर्थः, आचमनार्थमुदकादिकं ब्राह्म-
णेभ्यो दद्यादिति तात्पर्यम् ।

यथा विष्णुपुराणे—

पिण्डैर्मातामहांस्तत्र गन्धमाख्यादिसंयुतैः ।

पूजयित्वा द्विजाग्रगणां दद्यादाचमनं ततः ॥

पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या तन्मनस्को नरेश्वर ।

पश्चाद्देवब्राह्मणेभ्य इति शेषः ।

द्विजाचमनात् परं स्वयमप्याचम्य ब्राह्मणाग्रभूमिसेकः

कार्यः ।

यथा ब्राह्मे—

तत आचामयेद्विप्रान् पैत्रानादौ ततः सुरान् ।

आचम्याभ्युक्ष्य तां भूमिं दत्वापः सुमनोऽक्षतान् ॥

तथा मात्स्ये—

तथाचान्तेषु चाचम्य वारि दद्यात् सकृत्सकृत् ।

तथा पुष्पाक्षतान् पश्चादक्षय्योदकमेव च ॥

तथा कन्दोगपरिशिष्टम्—

तथाग्रभूमिसिञ्चेत् सुसुप्रोक्षितमस्त्विति ।

शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन तु ॥

सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।

अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतान् प्रतिपादयेत् ॥

विप्राग्रभूमिसेचनं वृद्धिविषयमिति मैथिलाः । कन्दोगविषय-

मित्याधुनिकाः । तदुभयमेव हेयम्—

अन्यत्राप्येष एव स्याद्यवादिरहितो विधिः ।

इति परिशिष्टोक्तत्वात् ।

ब्राह्मगरुडादिपुराणोक्तत्वेन सर्वशाखिसाधारणत्वाच्च । अक्षता
अत्र यवाः ।

यथा वायुपुराणे—

आचान्तोषूदकं दद्यात् पुष्पाणि सयवानि च ।

यथा गारुडे—

ॐ सुसुप्रोक्षितमस्त्विति भूमिमभ्युच्य—

अपां मध्ये स्थिता देवा अप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नः ॥

इति जलदानम् ।

लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।

लक्ष्मीर्वसेत् सदा गोष्ठे सौमनस्यं सदाऽसु मे ॥

इति पुष्पदानम् ।

अक्षतञ्चासु मे पुष्पं शान्तिः पुष्टिर्धृतिश्च मे ।

यद्यच्छ्रेयस्करं * लोके तत्तदसु सदा मम ॥

इति यवतण्डुलदानम् ।

अयञ्च कृन्दोगपरिशिष्टेन सह मन्त्रविकल्पो मन्तव्यः ।

अन्ये तु—उभयमेव मिलित्वा वाच्यमित्याहुः ।

एतच्चोदकपुष्पादिदानं पारस्करादिष्वक्षयदानसाहचर्यात्
पित्रुद्देशकमेव ब्राह्मणसु प्रतिपत्तिस्थानम् । अतएव ब्राह्मणस्य
करे न्यस्ता इत्युक्तं न तु ब्राह्मणाय दत्ता इति ।

ततश्चात्राङ्गणकस्याङ्गेऽप्येतत् कार्यम् । अक्षय्योदकञ्च दद्या-
दिति ।

तत्र विधिमाह कन्दोगपरिशिष्टम्—

अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदित्यते ।

षष्ठैव नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥

अर्घ्यदानवदिति नान्दीमुखे ज्येष्ठोत्तरकरत्वातिदेशार्थम् ।

षष्ठैवेति सम्बुद्धिस्थाने षष्ठीविधानं न चतुर्थ्येति चतुर्थ्यन्त-
युष्मच्छब्दनिषेधः ।

अतएव गोभिले शर्मणोऽक्षय्यकाले त्वित्युक्तम् ।

नित्यमिति न केवलं प्रकरणान्नान्दीमुखे पार्व्येऽपीत्यर्थः ।

अत्र केचित्—

अक्षय्योदकदानमिति श्रवणात् अक्षय्योदकञ्च दद्यादिति
पारस्करे दानविधानाच्च अमुकशर्मणोऽमुकगोत्रस्याक्षय्योदकमिदं
स्वधेति वाक्यमाहुः ।

तत्र—शिवो आपः सन्वित्यादि प्रश्नप्रकरणगतत्वेन त्याग-
वाक्यानुपपत्तेः ।

अतएव—

प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वास्वेव हिजोत्तमैः ।

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ॥

इति परिशिष्टम् ।

किञ्च—

अमुकगोत्राणां पितृ-पितामह-प्रपितामहानाममुकशर्म्भणां
सर्वं दत्तमिदमन्नपानादिकमक्षयमस्त्विति यथाक्रमं पित्रादि-
ब्राह्मणहस्ते सतिलजलदानं सर्वत्रास्त्विति ब्राह्मणवचनमिति
गरुडपुराणे स्पष्टमेवोक्तम् ।

अत्र यथाक्रममिति वचनात् अर्घ्योदके चैव इति वचनाच्च
प्रत्येकं देयं अमुकगोत्राणामित्यादि बहुवचनन्तु लिपिसंक्षेपार्थम् ।

एतेन इदमुदकमक्षयमस्त्वित्यपि मतं निरस्तम् ।

ततश्च—दत्तानामेव चान्नादीनामक्षयकार्त्तार्थमुदकं दद्या-
न्निक्षिपेदित्यर्थः सम्पन्नः ।

ब्राह्मे—

*सतिलाम्बु पितृष्वादी दत्त्वा देवेषु साक्षतम् ।

अक्षयमस्त्विति पितृषु प्रीयन्तामिति दैवते ॥

पश्चाद्देवेषु साक्षतं सयवोदकं दद्यादिति शेषः ।

तत्र विधिमाह—अक्षयमस्त्विति ।

देवाक्षयन्तु पारस्करे गोभिले च विश्वेदेवाः प्रीयन्तामित्यनेन
दक्षिणानन्तरं विधानात् तदैव कार्यम् ।

यच्च—

अक्षय्यं वाचयेत् पित्रान् चरमं सतिलोदकम् ।

इति देवलवचनम् ।

तस्यायमर्थः—चरममन्नपानादिदानानां पश्चादनुष्ठेयमक्षय्यं

पित्राण् ब्राह्मणां वाचयेत् तिलोदकं*प्रक्षेपसहितं यथा
स्यादिति नतु देवब्राह्मणापेक्षया चरममिति ।

वैयर्थ्यात् सर्वत्रैव देवादित्वप्राप्तेः पूर्वोक्तवचनविरोधाच्च ।

आशीःप्रार्थनमाह—अघोरा इति ।

एतच्च प्राङ्मुखेनोपवीतिना कार्यम् ।

यथा माल्ये—

कृत्वा स्वधावाचनकं विश्वेदेवेषु चोदकम् ।

दत्वाशीः प्रतिगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः ॥

अघोराः पितरः सन्तु सन्वित्युक्तश्च तैः पुनः ।

गोत्रं तथा बर्द्धतां नस्तथेत्युक्तः पुनश्च तैः ॥

दातारो नोऽभिबर्द्धन्तामन्नश्चेत्यभ्युदीरयेत् ।

एताः सत्याशिषः सन्तु सन्वित्युक्तश्च तैः पुनः ॥

तथा मनुः—

विस्तृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः ।

दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् याचेतमान् वरान् पितॄन् ॥

प्राङ्मुखः सन् दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् तिर्यक् चक्षुषा कटा-
क्षेण पश्यन्नित्यर्थः ।

कुङ्कुमभट्टेन तु—

आकाङ्क्षन् वीक्षमाण इति व्याख्यातम् ।

स तु न शब्दार्थ इति ।

अन्ये तु मनुवचनं शाख्यन्तरीयं ब्राह्मणविसर्जनानन्तरमाशी-
र्विधानादित्याहुः ।

अत्र पारस्करे गोभिले च—

अघोराः पितरः सन्तु विप्रैः सन्वित्युक्ते गोत्रं नो वर्धता-
मित्युक्ते इत्यनेन प्रत्येकं ब्राह्मणप्रत्युत्तरमुक्ता दातारो नोऽभि-
वर्धन्तामित्यादौ सर्वत्र प्रत्युत्तरदानानभिधानात् ।

मत्स्यपुराणे च—

एताः सत्याशिषः सन्तु सन्वित्युक्तश्च तैः पुनः ।

इत्यनेनैकदैव तन्त्रेण शेषे प्रत्युत्तरदानविधानात् दातार
इत्यादिकमुक्ता एताः सत्याशिषः सन्तु इत्युक्ते ब्राह्मणैः सन्वित्येक
दैव प्रत्युत्तरं देयं न तु प्रत्येकमिति ।

मा च याचिष कञ्चनेत्यन्तमाशीःप्रार्थनं वाजसनेयिनां
पारस्करे तावन्मात्राभिधानात् । गोभिले तु माच याचिष कञ्चन
इत्यस्मात् परं—

अन्नं प्रवर्धतां नित्यं दाता शतं जीवतु । येभ्यः सङ्ग-
ल्लिता द्विजास्तेषामक्षया दृप्तिर्भवतु ।

इत्यभिधानादेतत्पर्यन्तमाशीःप्रार्थनं सामगैः कार्यम् ।

वह्न्यं वा स्वर्गह्योक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥

इति वचनात् ।

अत्र सामगैः—अघोरा इत्यादि गोत्रं न इत्यादिद्वयमुक्ता
स्वधावाचनादि विश्वेदेवाः प्रीयन्तामित्यन्तं समाप्य दातारो-

नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादिनाशीः प्रार्थनं कार्यं गोभिले तथाभि-
धानात् ।

यथा गोभिलः—

आचान्तेषूदकं पुष्पाण्यक्षतानक्षथोदकञ्च दद्यात्, अघोराः
पितरः सन्तु, सन्धित्युक्ते गोत्रं नो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते स्वधानिनयने
दर्भान् सपवित्त्वानास्तौर्यं स्वधां वाचयिष्ये इति पृच्छति वाच्यता-
मित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः
प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधेत्युच्यमाने धारां दद्यादूर्जं
वहन्तोरिति उत्तानं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् विश्वेदेवाः
प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा—

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

अद्वा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति ॥

अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु माच याचिष्य कञ्चन ॥

अन्नं प्रवर्द्धतां नित्यं दाता शतं जीवतु ।

येभ्यः सङ्कल्पिता द्विजास्तेषां तृप्तिरक्षया भवतु ॥

इत्याशिषः प्रतिगृह्य वाजे वाजे इत्येतया ऋचा विसृज्या-
मावाजस्येत्यनुब्रज्य प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य च वामदेव्यं गीत्वा
प्रविशति ।

स्वधानिनयने दर्भान् सपवित्त्वानास्तौर्येति—स्वधा निनीयते
यस्मिन् स्वधानिनयनं पिण्डायभागः तत्र दर्भानास्तौर्येत्यर्थः ।

स्वधानिनयनं व्यक्तीकरोति परिशिष्टम्—

पवित्रान्स्पर्शितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ।

स्वधानिनयने वारिधारां दद्यादिति स्वधानिनयने आस्तृतर्धे
पिण्डोपरीत्यर्थः ।

पारस्करे—

स्वधा वाचनीयेति । अर्थात् प्रकृतकर्म्मोपयुक्तभूमौ दर्भाना-
स्तीर्थं स्वधा विप्रैर्वाचयितव्येत्यर्थः । दर्भानित्युपलक्षणं पवित्रा-
ण्यपि । यथाम्नेये—

वाचनीया स्वधा दर्भानास्तीर्थं सपवित्रकान् ।

तत्र दर्भान् पवित्राणि चार्धसम्बन्धीन्येव ।

यथा गारुडे—

पिण्डेषु अर्धसम्बन्धान् कुशान् पवित्राणि चास्तीर्थं पित्रादि-
ब्राह्मणमापृच्छ्य स्वधां वाचयित्वा वाच्यतामित्यादि ।

अर्धसम्बन्धकुशान् अर्घ्याच्छादनकुशान् अर्घ्यसम्बन्धपवित्रा-
णीत्यर्थः ।

तथा ब्राह्मे—

अर्घ्यपात्राणि पिण्डानामन्तरे सपवित्रकान् ।

निक्षिप्योर्जं वहन्तीति कोकातोयमयोजयत् ॥

अर्घ्यपात्राणि अर्धपात्रस्थानि पवित्राणि पिण्डानामन्तरे
निक्षिप्य ऊर्जं वहन्तीरिति मन्त्रेण कोकानामनद्यास्तोयम-
योजयदित्यर्थः ।

एतेनार्धपवित्राणां विनियुक्तविनियोगविरोधात् पृथक् पवित्रै-
रास्तरणमिति श्रीदत्तादिमतं निरस्तम् ।

पिण्डोपरि पवित्रास्तरणञ्च सामगपरमेवेति प्राशुक्तम् । अत्र
पितृभ्य इत्यादावेकस्मिन् बहुवचनं साधुत्वमात्रार्थम् । सेकसु
हस्तद्वयेन जलधारया कार्यः । जर्जं वहन्तीरिति पिण्डोपरि-
जलधारां दद्यादिति गरुड़पुराणात् ।

पारस्करे गोभिले च—बृहप्रपितामहेभ्यश्चेत्यत्र चकारात्
प्रत्येकं स्वधावाचनं मन्तव्यम्—

तन्मस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च ।
इति तन्मतानिषेधाच्च ।

पारस्करे गोभिले च—

उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ।
इति न्युञ्जीकृतमर्घपात्रमुत्तानं कृत्वेत्यर्थः ।
परिशिष्टे—

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ।
इति । अनन्तरमुत्तानपात्रकृत् स्यादित्यर्थः । यथाशक्ती-
त्यनेन दक्षिणाया आवश्यकत्वमुक्तम् ।

बृहस्पतिः—

हतमथोच्चियं दानं हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ।
तन्मात् पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमद्यापि वा ॥
प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तया स सफली भवेत् ।

काकिणी पणचतुर्थभागः * ।

मात्स्ये—

वित्तशाल्येन रहितं दद्याच्छत्र्या तु दक्षिणाम् ।

ब्राह्मे—

अस्त्रित्युक्ते ब्राह्मणांस्तु देवान् हेन्ना वितर्प्य च ।

रजतं दक्षिणां दत्त्वा पैत्रान् देवो गदाधरः ॥

मार्कण्डेये—

राजतन्तु तथा पात्रं शस्तं आक्षेपु पुत्रक ।

रजतस्य कथां कुर्याद्दर्शनं दानमेव च ॥

रजते हि स्वधाः* दुग्धा पितृभिः श्रूयते महीम् ।

तस्मात् पितॄणां रजतमतीव प्रीतिवर्द्धनम् ॥

मात्स्ये—

शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तत् पितृवक्त्रभम् ।

अमङ्गलं तद्यज्ञेषु देवकार्येषु वर्जितम् ॥

अत्र पारस्करे गोभिले च—विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे
वाचयित्वेत्यभिधानाद्विप्रेणापि विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति वक्तव्यम् ।

तथा याज्ञवल्क्यः—

विश्वेदेवाः प्रीयन्तां विप्रैः प्रोक्ते इदं जपेत् ।

अतःपरं वाजसनेयिनां देवताभ्य इति त्रिर्जपः कार्यः ।

सामगैस्तु दातार इत्याद्याशिषो गृहीत्वा देवताभ्य इति
त्रिर्जपः कार्यः । आद्यावसाने आह्नस्येति वचनात् विसर्जनेनैव
आह्नसमामेस्तत्पूर्वकालस्यैवान्त्यत्वात् ।

देवलः—

पश्चाच्च वैश्वदेवाद्यान् विप्रानुत्यापयेत्ततः ।

एते हि पूर्वमासीनाः समुत्तिष्ठन्ति पश्चिमम् ॥

याज्ञवल्करः—

वाजे वाज इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जयेत् ।

*[पितृपूर्वमित्यनेन पित्रादीनामेवेदं विसर्जनम् ।

तस्मा यात पश्चिभिर्देवयानैरिति मन्त्रलिङ्गाच्च ।

तथा विष्णुपुराणे—

पश्चाद्विसर्जयेद्देवान् पितॄन् पूर्वमहामते ।]

मातामहानामप्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः ॥

विसर्जयेत् प्रीतिवचःसम्मानाभ्यर्चितांस्ततः ।

निवर्त्तताभ्यनुज्ञात आदरात्ताननुव्रजेत् ॥

मातामहानामप्येवमित्यनेन मातामहादीनामपि पृथक्
विसर्जनमुक्तं नतु तन्मता इत्यर्थः ।

ततो विसर्जनमाह विसर्जयेदिति—प्रीतिवचनं भवद्भिरहं
कृतार्थीकृत इत्यादि, सम्मानश्च पाणिग्रहणादिः ।

यथा ऋन्दोगपरिशिष्टे—

युग्मानेव स्वस्ति वाचानङ्गुष्ठग्रहणं सदा ।

कृत्वा धूर्यस्य विप्रस्य प्रणम्याथ विसर्जयेत् ॥

दक्षिणादानेन स्वस्ति वाचयित्वा धूर्यस्य पङ्क्तिमूर्धन्यस्य

ब्राह्मणस्यानङ्गुष्ठपाणिग्रहणं सदा नान्दीमुखे पार्वणेऽपि कृत्वा
विप्रान् विसर्जयेदित्यर्थः ।

यत्र च मत्स्यपुराणादौ ब्राह्मणमात्रविसर्जनं श्रूयते तत्र
द्विजाङ्गे पित्रादीनामधिष्ठानेनाभेदाध्यासात् द्विजविसर्जनेन
पित्रादीनां विसर्जनमुक्तमिति ध्येयम् ।

तेनाब्राह्मणकथाहेऽपि वाजे वाजे इति पित्रादिविसर्जनं
कार्यं प्रीतिवचनहस्तधारणादिकन्तु बाधितमेवेति ।

मत्स्यपुराणे—

ततस्तानग्रतः स्थित्वा प्रतिगृह्णीदपात्रकम् ।

वाजे वाजे इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत् ॥

बहिः प्रदक्षिणं कुर्यात् पदान्यष्टावनुव्रजेत् ।

तान् ब्राह्मणानित्यर्थः ।

अत्रोदकग्रहणाद्वारिधारावेष्टनेन विसर्जनमिति केचित् ।

वारिधारया प्रदक्षिणीकरणार्थमुदपात्रग्रहणमिति प्राञ्चः ।

अदृष्टार्थमित्यपरे ।

कुशाग्रेण पितॄन् कुशमूलेनार्थाद्देवान् विसर्जयेदिति । गृहा-
द्वहिरित्यर्थः पदान्यष्टाविति विष्णुपुराणोक्तद्वारपर्यन्तानुव्रजनेन
सह विकल्पः ।

अनुव्रजनन्तु मिलितानामेव सर्वेषां विसर्जनस्यैव देवान्तत्वं
नियमात् ।

पारस्करे गोभिले च आमावाजस्येत्यनुव्रज्येत्युक्तात्वात् ब्राह्मणा-
भावेऽनुव्रजनाभावादामावाजस्येति मन्त्रबाधः प्रदक्षिणीकृत्याभि-

वायेति ब्राह्मणानिति शेषः । जलधारया प्रदक्षिणीकरणमिति प्राञ्चः । ब्राह्मणाभावे प्रदक्षिणीकरणाभिवादनयोर्बाधः ।

ततो ब्राह्मणानुज्ञातो गृहं प्रविश्य सर्वकर्मन्तसाधारण-
मच्छिद्रमवधार्य श्रीविष्णुं स्मरेत् ।

यथा—

* अज्ञानाद्यदि वा मोहात् प्रच्यवेताधरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

ततः पिण्डसमर्पणम् ।

मनुः—

पतिव्रता धर्मपत्नी पिण्डपूजनतत्परा ।

मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक् सुतार्थिनी ॥

आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम् ।

धनवन्तं धार्मिकञ्च सात्विकञ्च बहुश्रुतम् ॥

मात्स्ये—

पत्नीन्तु मध्यमं पिण्डमाशयेद्दिनयाम्बिताम् ।

आधत्त पितरो गर्भं ह्यामन्त्र्य सुतवर्द्धनम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

अन्यदेशगता पत्नी रोगिणी गर्भिणी तथा ।

तदा तं जीर्णवृषभम्हागो वा भोक्तुमर्हति ॥

याज्ञवल्क्यः—

पिण्डांश्च गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नी जलेऽपि वा ।

यमः—

अप्येकं प्लावयेत् पिण्डमेकं पत्नैः निवेदयेत् ।

एकञ्च जुहुयादग्नी त्रयः पिण्डाः प्रकीर्त्तिताः ॥

प्लावयेत् जले क्षिपेत् ।

ब्राह्मणाभावे आह्वप्रतिपत्तिमाह बृहदयमः—

अग्नी तु जुहुयात् पिण्डमस्य वा तत् प्रवेष्टयेत् ।

भूमौ दर्भेषु वा दद्यादग्निना पात्रं कथञ्चन ॥

पात्रं ब्राह्मणं विना आह्व इत्यर्थः ।

भूमौ खातं कृत्वा तत्र दर्भानास्तीर्थं निदध्यात् । वामदेव्यं
गीत्वेति गोभिलवचनात् शान्तिं कृत्वा रक्षार्थदीपं हस्तेन
निर्वाप्य पाणी पादौ च प्रक्षाल्याचामेत् ।

देवलः—

निवृत्ते पिण्डयज्ञे तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना ।

पाणी प्रक्षाल्य चाचम्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ॥

यमः—

आह्वं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।

स मृतो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥

मात्स्ये—

तावदुच्छेषणं तिष्ठेद्यावद्दिप्रा विसर्जिताः ।

उच्छेपणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ।

दासवर्गस्य तत्पित्रोः भागधेयं प्रचक्षते ॥

यत्तु—

आह्ने नोदासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनक्षयात् ।

श्रोतन्ते हि सुधाधारास्ताः पिवन्त्यकुतोभयाः ॥

इति वशिष्ठवचनम् ।

तत् फलातिशयार्थं दिवापर्यन्तमुच्छिष्टस्थापनपरं न तु
दिवोच्छिष्टमार्जननिषेधकं मत्स्यपुराणविरोधात् ।

ब्रह्मपुराण—

अस्तङ्गते ततः सूर्ये विप्रपात्राणि चान्धसि ।

निक्षिपेत् प्रयतो भूत्वा सर्वाण्यधोमुखान्यपि ॥

बृहस्पतिः—

वन्दिभ्यश्चैवमर्थिभ्यश्चान्नार्थिभ्योऽन्नमर्थितः ।

यदि तत्र न दद्याच्च विफलं शक्तितो भवेत् ॥

अर्थितः सन् शक्तितोऽन्नमर्थिभ्यो याचकेभ्यः, अन्नार्थिभ्यो
दरिद्रेभ्यश्च यदि न दद्यात् तदा आह्नं विफलं भवेदित्यर्थः ।

मात्स्ये—

निवृत्य प्रणिपत्यथ पर्युच्याग्निं स मन्त्रवित् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यिकं बलिमेव च ॥

*विष्णुपुराण—

ततस्तु वैश्वदेवाभ्यां कुर्यान्नित्यक्रियां बुधः ।

* ख पुस्तके विष्णुपुराणे मदे नास्ति ।

यच्च—

पितृन् सन्तर्प्य विधिवत् बलिं दद्याद्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पञ्चाङ्गाह्न्यभोजनम् ॥

इत्यादित्यपुराणवचनम् वैश्वदेवं कुर्यात्ततो बलिमिति तस्यार्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

ततो नित्यक्रियां कुर्याज्ज्ञेयञ्च तथातिथीन् ।

नित्यक्रियां पितृणान्तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।

न पितृणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥

नित्यक्रियां नित्यआह्नं पितृहस्तप्रतिश्रयार्थं विधिः । न
पितृणामित्यावश्यकत्वनिषेधपरमिति व्यवस्था ।

पार्व्येनैव पितृहस्तेर्जातत्वेन प्रत्यवायपरीहारस्य *प्रसिद्धत्वात्
न पितृणामिति पुनः पितृग्रहणं सनकादीनां आद्याभ्यनुज्ञानार्थं
पार्व्येन तेषां हस्तेरजातत्वात् ।

न च देवआह्नवत् सनकादिआह्नमङ्गं प्रमाणाभावात् ।

प्रत्युत हन्दीगपरिशिष्टे—

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्हिजे ।

इत्यत्राथेत्यनेन स्वान्तर्नेत्रे प्रमाणाच्च । शेषं वैश्वदेवादिकं
पूर्ववत् प्रात्यहिकवदित्यर्थः ।

देवलः—

ततो ज्ञातिषु भुक्तेषु स्वान् भृत्यान्पि भोजयेत् ।

पश्चात् स्वयञ्च पत्नीभिः पितृशेषमुदाहरेत् ॥

भृत्यान् भरणीयान् उदाहरेदभ्यवहरेदित्यर्थः ।

याज्ञवल्करः—

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ।

किमयं विधिर्नियमः परिसंख्या वा एतत्प्रकारतयात्मक-
त्वाद्विधिवक्तव्यस्य ।

तदुक्तं भट्टपादैः—

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥

अत्यन्तं शास्त्रतो रागतञ्च प्रमाणान्तरेण चाप्राप्तौ विधिः ।
पाक्षिके सतीति—रागस्येच्छाधीनत्वात् पक्षे प्राप्तौ पक्षे चाप्राप्तौ
कर्त्तव्यस्यावश्यकत्वं नियमविधिः । तत्र च प्रकृतेऽन्यत्र चाप्रकृते
प्राप्तिमनूयाप्रकृते निरासः परिसंख्या ।

*अयं तावन्नियम्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या नियमो द्विविधो विधिः
परिसंख्या च ।

यत्र क्रियासम्बन्ध एवकारः प्रकृते स्वायोगे व्यवच्छेदक-
स्तत्र नियमविधिः । यत्र तु कारकसम्बन्ध एवकारोऽन्ययोग-
व्यवच्छेदकस्तत्र परिसंख्येति । तत्र सम्भवति नियमविधौ परि-
संख्या न युज्यते स्वार्थहान्यस्वार्थकल्पनारागप्राप्तबाधरूपदोषत्रय-
दुष्टत्वात् । विधिर्यथा—

अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिः ।

नियमविधिर्यथा—

ऋतुकालाभिगामी स्यादित्यादिः ।

अतएव — अगच्छन् स्त्रियमाप्नोति भूणहत्यामृतावृत्तौ ।

इति निन्दा ।

परिसंख्या यथा—

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसमित्यादिः ।

अत्र हि—

नाद्याद्विधिना मांसं विधितो नापदि हिजः ।

इति वचनैकवाक्यतया प्रोक्षितमेव मांसं भुञ्जीत नाप्रोक्षित-
मिति परिसंख्यैव युक्ता नियमविधौ मूलभूतश्रुतिभेदकल्पना-
प्रसङ्गात् क्रियान्तरकल्पनभिया गङ्गाघोषादावस्वार्थपरत्वस्य स्वार्थ-
ज्ञानेनैव दृष्टत्वात् । अतएव रागप्राप्तबाधोऽपि नात्र दूषणं वचना-
न्तरेणैव बाधितत्वादिति ।

तथाच—

श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वहुरनुष्टुप्प्राञ्चैकतोदतः ॥

इति मनुवचनात् एतान् भक्ष्यानिन्यनेन सिद्धौ यत् पञ्चनख-
ग्रहणं यच्च निर्द्धारणसप्तमीविधानं तत् परिसंख्यार्थमेव ।

एवञ्च यत्र प्रमाणान्तरादन्ययोगव्यवच्छेदकता प्रतीयते तत्र
तदनुरोधात् * परिसंख्यैव अन्यत्र तु नियमविधिरिति ।

यत् तृभयत्रैव प्रमाणान्तरमस्ति तत्रोभयमेव ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ।

अत्र परदारान्न गच्छेदित्येकवाक्यतया परिसंख्या, स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृता इति हेतुमन्निगदात् त्यागिनां कुलयोषिता-
मित्यादिनिन्दाश्रवणाच्च नियमविधिरपीति ॥

यथा च—याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्ज्जयेदित्यत्र
याजनादिभिरवश्यं धनमर्ज्जयेदेवेति नियमविधिः ।

अतएव—

अकृत्वा भिक्ष्यचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतं चरेत् ॥

इति मनुना सत्यपि पित्रादिधने ब्रह्मचारिणो भिक्षाचरण-
प्रतिग्रहेण विना प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

तथा च—

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

आङ्गत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि सुच्यते ॥

इति याज्ञवल्क्ये न्यायतो धनार्जनस्य मोक्षसाधनत्वमुक्तम् ॥
तथा वशिष्ठादीनां निस्पृहाणामपि याजनादिभिर्धनार्जनप्रयत्नः
पूराणादी श्रूयते ।

एवञ्च धनार्जननियमस्य पुरुषार्थत्वे तदतिक्रमात् पुरुषः परं
प्रत्यवायी स्यात् पित्रभिवादिष्वधनेन तु क्रतुनिष्पत्तिरविगुणै-
वेति ।

तथा याजनादिभिरेव धनमर्जयेन्नान्यद्वृत्तिभिरिति परि-
संख्यापि । क्षत्रियादिवृत्तिभिर्जीवतां प्रायश्चित्तोपदेशात् ।

यथा याज्ञवल्करः—

क्षत्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाप्यापदि द्विजः ।

निस्तोय्य तां समुत्सृज्य पात्र्यात्मानं न्यसेत् पथि ॥

तामापदं निस्तोय्य समुत्सृज्य क्षत्रादिवृत्त्युपाज्जितं धनमिति
शेषः पात्र्य प्रायश्चित्तं कृत्वा आत्मानं पथि स्ववृत्तौ याजनादौ
न्यसेत् स्थापयेदित्यर्थः ।

मनुरपि—

यद्वर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्कर्षेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥

अत्रान्यद्वृत्त्यर्जितधनस्य त्यागविधानात् तेन कर्मनिष्पादन-
मपि विगुणं भवतीति प्रतिपादितम् ।

अतएव विष्णुः—

अन्यायाभिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमपि ।

अद्वावर्जमपात्राय न किञ्चिद्वृत्तिमाप्नुयात् ॥

तथाच मार्कण्डेये—पितॄणां रुचिस्तवफलकथने—

अन्यायोपात्तवित्तेन यदि वा कृतमन्यथा ।

अश्वाद्वाहैरुपहतेरुपहारैस्तथा कृतम् ॥

अस्माकं हस्तये आहं तथाप्येतदुदीरणात् ।

तदास्तां विस्तरः प्रकृतं विविच्यते ।

नायं पितृशेषभोजनविधिः भोजनस्य रागप्राप्तत्वात्, नापि परिसंख्या सा हि पितृशेषमेव भुञ्जीत नान्यदित्येवंरूपा सा च सम्भवति नियमविधौ दोषत्रयान्नादरणीया ।

नापि पितृशेषमवश्यं भुञ्जीतैवेति नियमः । एकादश्यामुपवासभङ्गप्रसङ्गात् ।

सर्वस्मात् यासावरार्जमश्रीयादित्यापस्तम्बवचने सर्वशब्द-
श्रुतेर्यावज्जीवनिरामिषप्रतिज्ञस्यापि पर्वण्यपि मांसभोजन-
प्रसङ्गाच्च ।

अत्र आह्निकविवेकः—

भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं यत्किञ्चित् पच्यते गृहे

न भोक्तव्यं पितृणान्तदनिवेद्य कथञ्चन ॥

यत्किञ्चित् पच्यते गृहे भक्ष्यं भोज्यमथापि वा ।

अनिवेद्य न भुञ्जीत पिण्डमूले कदाचन ॥

इति यमशङ्खाभ्यां पितृसेवितमेव भुञ्जीतित्यवगमात्तदेक-
वाक्यतया परिसंख्येयम् ।

नियमविधौ मूलभूतश्रुतिभेदकल्पनाप्रसङ्गात् अतएव स्वदार-
निरतश्चैव इत्यत्र परदारान्न गच्छेदित्येकवाक्यतया परिसंख्योक्ता ।

अस्तु वा नियमविधिः—पिण्डशेषमिष्टेभ्यो दद्यात् स्वयञ्च
भुञ्जीत इत्युपनिषदवचनेन पितृशेषभक्षणस्योपयुक्तशेषप्रतिपत्ति-
रूपत्वात् प्रतिपत्तेश्च सत्येव शेषेऽङ्गत्वबोधनात् प्रतिपत्तेस्तथा
स्वभावात् ।

ततश्चोपवासे पर्वणि यावज्जीवनिरामिषप्रतिज्ञायाश्चोप-
वासादिधर्मानुरोधादन्नमांसादीनां तथोपयोगः कर्त्तव्यो यथा
आह्नमिष्टभोज्यञ्च निष्पाद्यापरं किञ्चिद्भक्षणार्थं नावशिष्यते ।

न च भक्षणप्रतिपत्त्यनुरोधाच्छेषमपि स्थाप्यमिति वाच्यम् ।

न हि प्रतिपत्तिः प्रतिपाद्यं प्रयोजयति प्रतिपाद्यगुणभूत-
त्वात् प्रतिपत्तेर्गुणस्य च प्रधानाप्रयोजकत्वमिति ।

वस्तुतस्तु—कुटुम्बादिभोजनार्थं यत्किञ्चिद्देहे पृथक् पच्यते
तज्जातीयं पितृणामनिवेद्य न भुञ्जीतेति रागप्राप्तभक्षणनिषेध
एव यमशङ्खवचनयोरर्थः । तदा च प्रमाणाभावात् आह्नशेषभोजनं
न परिसंख्या किन्तु नियम एव आह्नशेषः किं कर्त्तव्य इत्या-
काङ्क्षायां भुञ्जीतैव इति विधानात् शेषाभावे निराकाङ्क्षत्वा-
दिधानानवसरस्ततः शेषाभावे भोजनाभावोऽपि न दोषाय इति ।

एवञ्च सति आह्नशेषे भुञ्जीतैवेति नियमविधिः सम्पन्नः ।

यत्तु—

दन्तधावनताम्बूलं तैलाभ्यङ्गमभोजनम् ।

वैद्यीषधपरान्नञ्च आह्नकृतं परिवर्जयेत् ॥

तथा—

उपरागे तथा आह्ने पुन्री नीपवसेद्बृहती ।

इत्यादिवचनं तदनियतोपवासविषयम् ।

अन्ये तु—

आह्नशेषमाप्राप्य उपवासः कार्य्य इति वदन्ति वचनञ्च
पठन्ति ।

उपवासो यदा नित्यः आहुं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृशेषितम् ॥

काशीखण्डे—

आहुं कृत्वा परश्चाहे योऽश्रीदृष्टानदुर्वलः ।

दातुः आहुफलं नास्ति भोक्ता किंस्विषभाग्भवेत् ॥

अन्ये चाध्वमैथुनत्यागादयो नियमाः प्रागेवोक्ताः ॥

ब्राह्मे—

द्वितीयेऽहनि भाण्डानां सर्वेषां चालनं भवेत् ।

अनन्ता जायते हस्तिः पितृणामेव सर्वदा ॥

भाण्डानां आहुपाकपात्राणां आहुदिने चालनमकृत्वा द्वितीय-
दिने चालनेन हस्तिरनन्ता स्यादित्यर्थः ।

अथ बाजसनेयिनां आहुक्रमसङ्क्षेपः ।

निमन्त्रणं स्वागतञ्च पाद्यमर्घ्यादिकं द्विजे ।

द्विजोपवेशनं दीपो विष्णोरर्घ्वा हरिष्मृतिः ॥

तिलसर्षपविक्षेपो हारमध्ये च सर्व्वतः ।

रक्षाजलञ्च गायत्री देवताऽनु च मृज्जलम् ॥

द्विजपाणी जलं दर्भासनमावाहनं ततः ।

अर्घ्यां न्युजञ्च गन्धादि तथाग्नौ हुतशेषकम् ॥

परिवेषणञ्च पृथिवी इदञ्चापहता तिलम् ।
 इदमन्नमन्नोत्सर्गो गायत्री मधुदानकम् ॥
 अच्छिद्रञ्च यथासुखमापोशानं जपेत्ततः ।
 गायत्रीं मधुवातादि तथा वै पिटसंहिताम् ॥
 अग्निदग्धा स्थाचम्य हरिं स्मृत्वा द्विजे जलम् ।
 गायत्री मधुवाता च मधुत्रिकजपो द्विजे ।
 तृप्तिप्रश्नः शेषमन्नं पिण्डप्रश्नोऽथ मण्डलम् ॥
 रेखावनेजनं दर्भास्तरो नीवी च देवता ।
 पिण्डा लेपभुजः शेषः पाणिचालनमाचमः ॥
 हरिं स्मृत्वाऽत्र पितरो वसन्ताय अमी ततः ।
 प्रत्यवने नीवीमोक्षः षड्क्षलि च सूत्रकम् ॥
 ऊर्जं पिण्डार्चनं पिण्डोत्तोलाघ्राणद्विजाचमाः ।
 सुप्रोक्षितं शिवा आपः सौमनस्यं तथाक्षतम् ॥
 अक्षय्याघोरगोत्रं नो दातारोऽथ स्वधावचः ।
 पुनरूर्जं न्युबोत्थानं दक्षिणा विश्वाचनम् ॥
 देवता वाज आमेति द्विजानुगमनं नतिः ।
 अच्छिद्रविष्णुस्मरणपिण्डार्पणमिति क्रमः ॥

अथ यजुर्वेदिनां पार्वणश्राद्धप्रयोगः ।

अथ श्राद्धपूर्वदिने वस्त्रशुद्धिं विधाय स्थानशुद्धिं क्षौरं तिल-
कल्कादिना मलापकर्षणेन देहशुद्धिं विधाय कृतस्नानादिक्रियः
सति भोजने निरामिषमेकवारं भुक्त्वा प्रदोषान्ते प्रतिब्राह्मण-
गृहं गत्वा सति सम्भवे एकत्र वा कुलश्रीलसम्पन्नानाश्रमिणी
यूनः पातित्यव्यङ्गत्वादिदोषरहिताः नसगोत्रप्रवरान् कृतभोजनान्
द्वौ पित्रादिदेवतार्थं द्वौ मातामहादिदेवतार्थं च अशक्तावैकैकं
वा तन्त्रेण वा द्वावैवोभयत्र दैवे अशक्तावैकं वा पितृादौ च
त्रौनशक्तावैकैकं वा निमन्त्रयेत् ।

तत्र प्रक्षालितपाणिं* समाचान्तं गोमयोपलिप्तस्थाने प्राक्षुषं
देवब्राह्मणमुपवेश्य स्वयमुदक्षुष्य उपवीती दर्भपाणिराचान्तो
विप्रदक्षिणजानु धृत्वा—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्म्मण एवं पिता-
महस्य एवं प्रपितामहस्य श्वः कर्त्तव्ये श्राद्धे पुररवीमाद्रवसो-
र्विश्वेषां देवानां श्वः श्राद्धं कर्त्तुं त्वामहं निमन्त्रये ।

निमन्त्रितोऽस्मीति ब्राह्मणवचनं एकत्र ब्राह्मणद्वयसद्भावे
आवामिति प्रयोगः ।

एवं मातामहदैवेऽपि तन्त्रेणैकत्रोभयदैवसमावेश एकदैव
षष्ठां पितृणामुक्तेष्वः कार्य्यः ।

* ख पुस्तके असगोत्रानसमानप्रवरान् ।

† ख पुस्तके पार्द ।

प्रक्षालितपादमाचान्तं पितृब्राह्मणमुदङ्मुखं स्वयं दक्षिणा-
मुखः प्राचीनावीतो दर्भपाणिर्दक्षिणजानु धृत्वा—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवशर्मणः श्वः
पार्व्वणश्राद्धं कर्तुं त्वामहं निमन्त्रये एवं पितामहप्रपितामह-
मातामहादित्रिकाणां पञ्च ब्राह्मणान् निमन्त्रयेत् ॥

एकत्र सर्व्वब्राह्मणसङ्गावे—

अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवशर्मण एवं पितामहस्य एवं
प्रपितामहस्य श्वःश्राद्धं कर्तुं युष्मानहं निमन्त्रये । एकब्राह्मण-
पक्षे तु त्वामिति विशेषः । एवं मातामहपक्षेऽपि निमन्त्रिताश्च
प्रत्येकं निमन्त्रितोऽस्मीति प्रतिवदेयुः ।

ततः—

॥सर्व्वपापविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।

भवितव्यं भवद्भिर्भः श्वोभूते श्राद्धकर्मणि ॥

इति नियमान् आवयेत् ।

विप्राश्च—

यद्यविघ्नेन रजनी याति तदा सर्व्वमेतत् करिष्ये ।

इति ब्रूयुः ।

पूर्व्वेद्युर्निमन्त्रणाशङ्गी तस्यां रात्रौ योषित्सङ्गनिवारणाय
सजातीयद्वारा श्वःश्राद्धं करिष्ये तत्रभवन्तो निमन्त्रयितव्या

इति निवेदनं कृत्वा आङ्गदिने प्रातः श्वःपदपरिहारेण पूर्व्ववन्नि-
मन्त्रयेत् ।

तदसम्भवे आङ्गारम्भसमये यतीन् ब्रह्मचारिणो भिक्षार्थमाग-
तान् तदलाभे अन्यानपि प्रोक्तलक्षणान् निमन्त्रयेत् ।

तदहर्निमन्त्रणे तु—

अक्रोधनैः शीचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।

भवितव्यं भवद्भिश्च मया च आङ्गकर्म्मणि ॥

इति नियमान् आवयेत् कुशमयब्राह्मणपक्षे तु निमन्त्रण-
बाधः ।

ततो निमन्त्रितः आङ्गकर्त्ता च पूर्व्वेद्युः आङ्गदिने च अधः-
शायी ब्रह्मचारी शूचिः सत्यवादी क्षमी पुनर्भोजनं वेदवेदाङ्गा-
ध्ययनं श्रमं हिंसां क्रोधं त्वरां भारीदहनं कलहं द्यूतं चौर्यं दूर-
गमनं नौकाश्वादियानारोहणं मैथुनं प्रमादं दिवास्वप्नं प्रतिग्रहं
शस्त्रग्रहणञ्च वर्ज्ययेत् ।

आङ्गकर्त्ता निमन्त्रितमदुष्टं न प्रत्याचक्षीत यदि च विस्मरण-
वशादतिक्रामति तदा पश्चात् प्रसादयेत् ।

दन्तकाष्ठं तैलाभ्यङ्गं ताम्बूलञ्च वर्ज्ययेत् ।

आङ्गं कृत्वा परश्चात्रे न भुञ्जीत । स्वीकृतानिन्द्यनिमन्त्रणश्च
पश्चाद्विमतिं न कुर्यात् । नान्यदन्नं प्रतिगृह्णीयात् । अन्यत्र
गमनादिना आङ्गकालं नातिक्रमेत् । न चास्नातः आङ्गं भुञ्जीत ।

आङ्गकर्त्ता प्रातःकृतस्नानः शुक्लवस्त्रद्वयपरिधानः कृतनित्य-

क्रियो दक्षिणां दिशं गत्वा कुशानाहृत्य आह्वार्थमपरकीय-
मपव्युषितमदुर्गन्धमफिलिनमशुच्यसंस्पृष्टं जलमाहरेत् ।

स्वल्पजलाशयस्थमन्यजजलाशयस्थमप्रतिष्ठितजलाशयस्थं पर-
कीयं रात्रिगृहीतं याचितलव्यं चास्य वर्जयेत् ।

नूतनपात्रेषु यथाशक्ति नानाप्रकारव्यञ्जनाद्युपकरणसहित-
मन्नं पत्नीद्वारा स्वयमशक्तौ सपिण्डस्त्रीद्वारा वा पाचयेत् ।

तत्र लुटितकर्णमिमादपिहवंशजां रजस्वलां वीभत्ताम-
शुचिं मत्तां धूर्त्तां नीलवसनाञ्च वर्जयेत् ।

आह्नभूमिञ्च दक्षिणतः कृत्वा गौरमृत्तिकयाच्छाद्य गोमये-
नोपलिप्य पञ्चगव्येन संप्रोक्ष्य ज्वलदग्निभ्रामणेन संशोध्य वेष्ट-
यित्वा * [सर्व्वतश्चागान् बध्नीयात् ।

तिलान् सर्षपाञ्च अपहृता इति मन्त्रेण सर्व्वतो विकिरेत् ।

धूलियुक्तं पङ्क्तिं क्रिमियुतं सङ्कीर्णं दुर्गन्धान्वितमनिष्टशब्दञ्च
देशं वर्जयेत् ।]

ततः आह्नगृहायतो ब्राह्मणपादप्रक्षालनार्थं गोमयोप-
लिप्तायां भूमौ गोमूत्रेण मण्डलं कृत्वा यवैः सपुष्पैरर्चयेत् ।

वाराणस्यान्तु भूमिसंस्कारो नास्ति गोपयोपलेपनन्तु
तत्रापि । यदि च परकीयभूमौ आह्नं चिकीर्षति तदा तद्भूमि-
स्वामिपितृभ्यः आह्नीयाग्रभागमुत्सृज्य दद्यात् ।

जीवतां मूल्यं वा दद्यात् ।

ततः आह्नदेशमाहृत्य हीनाङ्गाधिकाङ्ग-काण-खञ्ज-कीकर-

श्वित्रि-कुठि-पतिताम्बाज वृषलीपति शूद्र रजस्वला पण्ड कुकुट
वराह विडाल काकादीन् आह्नस्थानादपसारयेत् ।

ततः प्रवृत्ते मध्याह्ने आह्नीयब्राह्मणेभ्यः तैलमुदत्तनं स्नानो-
पकरणञ्च नानाविधं ताम्रपात्रे कृत्वा स्वयमुपागम्य देवब्राह्मण-
पूर्वकं दद्यात् ।

ततः स्नात्वा निवृत्तान् स्वयञ्च कृतस्नानः शुक्लवासाः दक्षिणा-
मुखेन कृतपादप्रक्षालनो यथाविध्याचान्तः शुचिः प्राङ्गणे कृता-
ञ्जलिर्दभेषु तिष्ठन् स्वागतमिति पृच्छेत् । सुस्वागतमिति प्रति-
वचनम् ।

ततः प्रागुपलिप्तायां भूमौ देवब्राह्मणपूर्वकं क्रमेण सविनयं
पुनः पुनरभिनन्द्य स्वयमेव दैवधर्मेण देवब्राह्मणपादौ पितृधर्मेण
पितृब्राह्मणपादौ च प्रक्षाल्याचमनीयं दूर्वाक्षतं गन्धं पुष्पञ्च
दद्यात् । स्वयञ्चागच्छेत् ।

यदि पूर्वं निमन्त्रणं न कृतमस्ति तदा तत्रैव प्राङ्गणे पूर्ववत्
ब्राह्मणान् निमन्त्र्य अक्रोधनैरिति नियमं श्रावयेत् ।

कुशब्राह्मणे तु स्वागतप्रश्नपाद्यादिदाननिमन्त्रणानां बाधः ।
ततो ब्राह्मणसहितो गृहं प्रविश्य अन्नाद्यभिप्रायेण सिद्धमित्युक्त्वा
पूर्वाग्रदभक्षययुक्ते प्राङ्मुखे आसने प्राङ्मुखं देवब्राह्मणं दक्षिणाग्र-
कुशयुक्ते दक्षिणामुखे आसने पितादिब्राह्मणानुदङ्मुखान् यथा-
क्रममासनं सृशन्—प्रत्येकमिदमासनमचासध्वमित्युक्त्वा दक्षिण-
हस्ते धृत्वा उपवेशयेत् ।

तेषाञ्च पादयोरधस्तात् कुशानास्तरेत् । प्रत्यासनसमीपे

घृतेन तिलतैलेन वा आह्नसमाप्तिस्थायिनो दीपान् स्थापयेत् ।
तेषामुत्तेजनादि तु तैर्द्विजैरेव कर्त्तव्यम् । ततः शालग्रामशिला-
दिकं सन्निधीकृत्य तत्र यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य—

ओं यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य-
भोक्ताऽव्ययात्मा हरिरोश्वरोऽल ।
तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यो
रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्वे ॥

इति पठित्वा—

ओं अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः ।

इति द्वारदेशे गृहान्तरे च सर्व्वतस्त्रिलान् सर्षपांश्च विकीर्य—

श्रीविष्णुः श्रीपुण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति स्मरेत् । रक्षार्थं
जलं प्रतिब्राह्मणसमीपे स्थाप्यम् । ततो गायत्रीजपमहं करिष्ये
इति द्विजान् पृष्ट्वा कुरुष्वेति तैरनुज्ञातः प्रणवव्याहृतित्रयसहितां
गायत्रीं जपित्वा—

ओं देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वाध्याये स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

इति त्रिर्जपेत् ।

तत उदङ्मुख उपवीती—

ओं अद्यामुक्ते मासि अमुकपक्षे तिथावस्मिन् विशिष्टभारत-
वर्षाख्यपुण्यभूतदेशे बह्निब्राह्मणचरणसन्निधौ अमुकगोत्रस्य पितु-
रमुकदेवशर्मण एवं पितामहस्य एवं प्रपितामहस्य पार्व्वणश्राद्धे

पुरोरवोमाद्रवसोर्विश्वेषां देवानां आह्नमन्त्रेण सोपकरणेन युवयोरहं
करिष्ये । कुरुष्वेति प्रतिवचनम् ।

एकब्राह्मणपक्षे तु त्वयीति प्रयोगः, एवं मातामहदेवेऽपि ।

तन्त्रेणैकत्रोभयदैवसमावेशे एकदैव षष्ठां पितृणामुल्लेखः
कार्यः ।

ततो दक्षिणामुखः प्राचीनावीती—

ओं अद्यामुके मासि अमुकपक्षेऽमुकतिथौ भारतवर्षाख्य-
पुण्यभूदेशे बह्निब्राह्मणचरणसन्निधौ अमुकगोत्रस्य पितुरमुक-
शर्मण एवं पितामहस्य एवं प्रपितामहस्य पाव्शेण आह्नमन्त्रेण
सोपकरणेन युष्मास्वहं करिष्ये । एकब्राह्मणपक्षे त्वयीति
प्रयोगः ।

कुशब्राह्मणपक्षे तु युष्मच्छब्दप्रयोगो न कार्यः किन्तु
कुशब्राह्मणे करिष्ये इति । प्रतिवचनन्तु सन्निधापितब्राह्मणा एव
कुर्युः । एवं मातामहपक्षेऽपि ।

ततो मृज्जलेन सर्वाण्यन्नादीनि आह्नसाधनानि प्रोक्षयेत् ।

ततः—

सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्चरे गिरौ ।

चक्रवाकाः सरदीपे हंसाः सरसि मानसे ॥

तेऽभिजाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

प्रस्थिता दूरमध्वानं यूयं तेऽभ्योऽवसीदथ ॥

इति पिष्टब्राह्मणाभितः पठेत् ।

अथ आहुपरिभाषा ।

सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्धन्यं पृच्छेत् ।

आह्नद्रव्याणि उत्तरदिशा वेद्यां प्रवेशनीयानि । दक्षिण-
दिशा निःसारणीयानि समाप्तिपर्यन्तं पवित्रपाणिरासीनः
स्यात् ।

देवं कर्म्मोत्तरामुखेन पातितदक्षिणजानुनोपवीतिना दक्षि-
णोपचारेण कार्यम् । उत्सर्गसु ऋजुकुशत्रयेण सयवोदकेन
देवतीर्थेन नमःपदेन कार्यः ।

*पैत्रन्तु पातितवामजानुना प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन
वामोपचारेण कार्यमुत्सर्गसु पिष्टतीर्थेन द्विगुणभुग्नकुशत्रयेण
सतिलोदकेन स्वधापदेन कार्यः ।

सर्वमेव आह्नौयद्रव्यं प्रोक्षितमेव दद्यात् । देवपूर्वञ्च सर्वं
कर्म्म कार्यम् । आचमनविसर्जने तु पिष्टपूर्वमिति ।

ततो देवादिक्रमेण करप्रक्षालनार्थं ब्राह्मणकरेषु जलं
दद्यात् । कुशब्राह्मणे तु प्रक्षालनजलदानबाधः ।

ततः—ॐ पुरोरवोमाद्रवसौ विश्वेदेवा एतद्वः कुशासनं नम
इति ऋजुकुशत्रयात्मकमासनमुत्सृज्य कुतपाद्यासनोपरि दद्यात् ।

ॐ असुकगोत्र पितरसुकशर्म्मन् एवं पितामह एवं
प्रपितामह एतत्ते कुशासनं स्वधेति द्विगुणभुग्नकुशत्रयात्मक-
मासनमुत्सृज्य कुतपाद्यासनोपरि दद्यात् ।

एवं मातामहपक्षेऽपि ।

शूद्रस्य एतत्तुभ्यं कुशासनं नम इति प्रयोगः ।

ततः कृताञ्जलिः—ओं विश्वान् देवानावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा
आवाहयेत्यनुज्ञातो द्विजाङ्गुष्ठं धृत्वा—

ॐ विश्वेदेवास आगत शृणुता म इमं हवं इदं बर्हिर्निषी-
दत । इत्यावाह्य—

ओं अपहृता इति मन्त्रेण यवान् विकीर्य—

ॐ विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं

येमे अन्तरीक्षे य उपद्यविष्ठ ।

ये अग्निजिह्वा उत्तवा यजन्ता

आसाद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥

इति जप्त्वा—

ॐ आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदाः ।

ये यत्नं विहिताः आह्वे सावधाना भवन्तु ते ॥

इति मन्त्रं पठेत् ।

कुशब्राह्मणे द्विजाङ्गुष्ठग्रहणं नास्ति ।

ततः पितृनावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनुज्ञातः ।

ॐ उशन्तस्त्वा निघीमद्भुशन्तः समिघीमहि ।

उशन्नुशत आवह पितृन् हविषे अत्तवे ॥

इत्यावाह्य ॐ अपहृता इति मन्त्रेण तिलान् विकीर्य—

ॐ आयान्तु नः पितरः सौम्यासो

अग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः ।

अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तो

ऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्वस्मान् ॥

इति मन्त्रं जपेदित्वावाहनम् ।

शूद्रस्तु ब्राह्मणद्वारा मन्त्रं पाठयन् नम इति जपेत् । ततो देवब्राह्मणाग्रभूमौ उत्तरायकुशोपरि अर्घ्यपात्रमुत्तरायं संस्थाप्य गर्भशून्यकुशपत्रद्वयात्मकपवित्रं “ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ” इति मन्त्रेण नखव्यतिरेकेण प्रादेशप्रमाणं कृत्वा ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थ इत्यभ्युक्ष्यार्घपात्रे निधाय—

ॐ शन्नो देवीरभीष्टये

आपो भवन्तु पीतये

शंयोरभिस्रवन्तु नः ।

इत्यपो दत्वा ॐ यवोऽसि यवयास्मद्वेषो यवया रातोः । इति मन्त्रेण यवान् तूष्णीं दत्वा गन्धपुष्पदूर्वा निक्षिप्य तत्पात्रं दर्भान्तरेण चाच्छाद्य अच्छिद्रोऽयमर्घ्योऽस्तु इति वदेत् । तन्वताभावपक्षे मातामहदेवेऽप्येवम् ।

ततः पितृब्राह्मणाग्रतः पात्रत्रयं मातामहब्राह्मणाग्रतः पात्रत्रयमुपर्युपरिक्रमेण दक्षिणायकुशोपरि संस्थाप्य पूर्व्ववत् पवित्रच्छेदनादिकं कृत्वा षट्पवित्राणि यथाक्रमं पात्रेषु दत्वा षष्ठी देवीरिति प्रत्येकमपः क्षिप्त्वा—

ॐ तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिश्चितः ।

प्रद्वमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ॥

इति प्रतिपात्रं तिलान् दत्वा तूष्णीं गन्धपुष्पदुग्धं निधाय
कुशान्तरेणाच्छाद्य अक्षिद्रोऽयमर्घ्योऽस्त्विति प्रत्येकमुक्त्वा दैवे पैत्रे च
दर्भानुद्वाप्य हस्ताभ्यां दैवपात्रमुत्थाप्य वामहस्ते कृत्वा तत्रस्थं
पुष्पं पवित्रञ्च प्रागग्रं ब्राह्मणहस्ते दत्वा जलान्तरं पुष्पान्तरञ्च
दत्वा—

या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवु-
र्या आन्तरीक्षा उत पार्थिवोर्याः ।
हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः
शिवाः शंस्योना सुहवा भवन्तु ॥

इति मन्त्रं पठित्वा—

ॐ पुरोरवोमाद्रवसो विश्वेदेवा एष वोऽर्घ्यो नमः ।

इति दक्षिणहस्तेन विप्रकरे पवित्रोपरि जलं दद्यात् ।

ततः पितृर्घपात्रं हस्ताभ्यामुत्तोल्य वामहस्ते कृत्वा तत्रस्थं
पवित्रं पुष्पञ्चोत्तरायविप्रहस्ते निधाय जलान्तरं * दत्वा ॐ या
दिव्या इति पठित्वा—

ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशर्म्भन् एष तेऽर्घाः स्वधा इति
दक्षिणहस्तेन पितृतीर्थेन विप्रकरे पवित्रोपरि तिलोदकं
दद्यात् ।

ततो जलं सृष्ट्वा एवं पितामह-प्रपितामह-मातामहत्रयाणां
प्रत्येकं जलसर्गपूर्वकं ब्राह्मणकरिष्वर्घ्यं दद्यात् ।

शूद्रस्तु—मन्त्रस्थाने नम इति जपन् ब्राह्मणद्वारा मन्त्रं
पाठयन् नमोऽसुकगोत्र पितरसुकदास एष तुभ्यमर्घ्यं नम
इत्यर्घ्यं दद्यात् ।

ततः पितामहादिपञ्चानां पात्रस्थतिलपुष्पजलानि पितृ-
पात्रे निधाय प्रपितामहपात्रेण तत्पात्रमाच्छाद्य ॐ पितृभ्यः
स्थानमसीति पितृब्राह्मणवामे दक्षिणाग्रकुशोपरि न्युजीकृत्य
स्थापयेत् ।

तत्तु दक्षिणादानपर्यन्तं नोद्धरेत् नापि चालयेत् न च
स्पृशेत् ।

ब्राह्मणहस्तदत्तपवित्राणि तु स्वधावाचनार्थं यथाक्रमं पृथक्
स्थापयेत्

ततो देवे—ओं पुरोरवोमाद्रवसौ विश्वेदेवा एतानि वो
गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि नम इत्युक्तृज्य एष वो गन्ध इत्यादि-
क्रमेण ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

पैत्रे—ओं असुकगोत्र पितरसुकशर्मण एवंपितामह-
प्रपितामह एतानि गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधेलुक्तृज्य एष
वो गन्ध इत्यादिक्रमेण ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

एकब्राह्मणपक्षे तु एष त इति, एवं मातामहपक्षेऽपि ।

शूद्रस्तु—एतानि तुभ्यं गन्ध-पुष्प-धूपदीपाच्छादनानि नम
इति शेषः ।

ततश्च—ब्राह्मणेनोपवीतिना सता स्वयं गन्धानुलेपनं कार्य-
मन्यच्च शिखावर्जं शिरसि धार्यम् । अस्मिन्नवसरे फलार्थिना

यज्ञोपवीतताम्बूलादिकं देवादिक्रमेण देयम् । एतच्च नावश्यकम् ।

ओं गन्धादिदानमस्त्विति वदेत् अस्त्विति ब्राह्मणवचनम् ।

ततो नीवारचूर्णैर्गौरैर्मृत्तिकया वा होमभस्मना वाऽसम्भवे
वारिणापि पात्रपातनाय चतुरस्त्रमण्डलानि कुर्यात् ।

ततः आह्वयभागं सष्टततिलमन्त्रं पात्रान्तरे गृहीत्वा पितृ-
ब्राह्मणं पृच्छेत् ।

निरग्निः—

ओं अग्नीकरणमहं करिष्ये इति कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पितृ-
ब्राह्मणपादे जले वा पैत्रधर्मेण ओं अग्नये कव्यवाहनाय
स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा इत्याहुतिद्वयं जुहुयात् ।

साग्निस्तु—अग्नी करिष्ये इति पृष्ट्वा कुरुष्वेत्यत्यनुज्ञातो
दक्षिणायाव सथाग्नी वाहुतिद्वयं जुहुयात् । शूद्रास्तु नमःपदेन
जुहुयुः ।

ततोऽग्नीकरणशेषं देवादिक्रमेण सर्वेषु पात्रेषु दत्त्वा
पिण्डार्थं किञ्चिदवस्थापयेत् । विप्रपाणौ होमपक्षे तत्पात्रे हुत-
शेषं न देयम् । ततश्चोष्णमिष्टान्नपूरितपात्राणि देवादिक्रमेण
स्व स्व ब्राह्मणसमीपे पूर्वोक्तचतुरस्त्रमण्डलोपरि स्वयं स्थापयेत् ।
तत्समीपभूमामिव व्यञ्जनादीन्युपकरणानि पात्रान्तरे कृत्वा
स्थापयेत् ।

ततोऽन्नेषु घृतं तथा दद्यात् यथा घृतं स्त्रवतीति ।

ततो भूमिलग्नं कुशं दत्त्वा ब्राह्मणयोः स्पर्शनं कारयित्वा

वामहस्तवाह्ये दक्षिणहस्तं विधाय अधोमुखहस्ताभ्यां देवपात्र-
मासाद्य—

ॐ पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानं ।

ब्राह्मणस्य मुखे अमृतं अमृतं जुहोमि स्वाहा ।

इति जपित्वा क्षण कव्यमिदं रक्षेत्युक्त्वा—

ओं इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

समूढमस्य पांशुले ॥

ओं विष्णो हव्यं रक्षस्व ॥

इति मन्त्रद्वयेन अधोमुख * द्विजाङ्गुष्ठाभावे स्वाङ्गुष्ठमपि
विधाय ओं अपहता इति यवान् विकीर्य—

इदमन्नमिदं हविरिमा आप इदं मधु एतान्युपकरणानि
इति सर्वद्रव्याणि ब्राह्मणाय निवेद्य—ओं पुरोरवोमाद्रवसौ
विश्वेदेवा एतद्वोऽन्नं घृताद्युपकरणसहितं नम इत्युत्सृजेत् ।

ततः सव्याहृतिगायत्रीं जपित्वा मधुवाता इति तृचं
मध्विति त्रिकञ्च पठन् मधुनाभिघारयेत् ।

ततः—अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यज्ञवेत् ।

तत्सर्वमच्छिद्रमसु । इत्युक्त्वा यथासुखं वाग्यता जुषस्वमिति
वदेत् ।

एकब्राह्मणपक्षे तु जुषस्वेति प्रयोगः । ब्राह्मणाभावेऽस्य
वाधः ।

ततो भवन्तः प्राशयन्त्वित्युक्त्वा आपोशानजलं दद्यात् ।

ततः पिष्टपक्षे पैत्रविधिना भूमिलग्नं कुशं दत्त्वा पात्र-
ब्राह्मणयोः स्पर्शनं कारयित्वा वामहस्ताब्जो दक्षिणहस्तं निधाय
उत्तानहस्ताभ्यां पिष्टपाचमालभ्य “ओं दृथिवी ते इति जपित्वा
क्षणा कथ्यमिदं रक्षेत्युक्ता—ओं इदं विष्णुरिति ओं विष्णो कथ्यं
रक्षस्वेति मन्त्रद्वयेन उत्तानद्विजाङ्गुष्ठं ‘द्विजाभावे स्वाङ्गुष्ठमपि’
निधाय—ओं अपहता इति तिलान् विकीर्य इदमन्नं इदं हविरिमा
आप इदं मधु एतान्युपकरणानीति सर्व्वाणि द्रव्याणि ब्राह्मणाय
निवेद्य—ओं असुकगोत्र पितरसुकशर्मन् एवं पितामह एवं
प्रपितामह एतत्तेऽन्नं घृताद्युपकरणसहितं सोदकं स्वधेत्युत्तृजेत् ।
शूद्रस्य तु एतत्तुभ्यमन्नं नम इति प्रयोगः ।

ततः सव्याहृतिकां गायत्रीं जप्त्वा मधुवातेति तृचं मध्विति
त्रिकञ्च पठन् मधुनाऽभिघारयेत् ।

ततः—

अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्ववेत् ।

तत् सर्व्वमच्छिद्रमसु ।

इत्युक्ता यथासुखं वाग्यता जुषध्वमिति वदेत् ।

एकब्राह्मणपक्षे तु जुषस्वेति प्रयोगः । ब्राह्मणाभावेऽस्य
बाधः । ततो भवन्तः प्राशयन्वित्युक्ता आपोशानं जलं दद्यात् ।
एवं मातामहपक्षेऽपि ।

* क पुस्तके द्विजाङ्गुष्ठमिति पदं नास्ति ।

ब्राह्मणाश्च हविर्गुणदोषानकीर्तयन्तो वाग्यता हास्य-त्वर-
क्रोध-क्षुत्कारादिशब्दमकुर्वन्तोऽन्तर्जानवः प्रसन्नमनसो दिवाससो
दातारमयाचमाना आसनादवरोपितपादा भुञ्जीरन् ।

आह्निककर्त्ता तु—पितृब्राह्मणाभिमुखो दर्भेष्वसीनः सप्रणव-
व्याहृतिकां गायत्रीं मधुवातेति वृचं मध्विति त्रिकञ्च पितृसंहितां
पुरुषसूक्तं रक्षोहणसूक्तमन्यानि च पवित्राणि रुचिस्तवादीनि
यथाशक्ति मन्वादीनि धर्मशास्त्राणि पुराणानि च सप्तव्याधा-
दिकञ्च पितृस्त्रोत्रं पठित्वा पितृरूपान् ब्राह्मणान् ध्यात्वा,—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

मम हस्तिं प्रयान्वद्य विप्रदेहेषु संस्थिताः ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

मम हस्तिं प्रयान्वग्निहोमाप्यायितमूर्त्तयः ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

हस्तिं प्रयान्तु मे भक्त्या यन्मयेतदुदाहृतम् ॥

मातामहस्तृप्तिमुपैतु तस्य

तथैव तातस्य पिता तथान्यः ।

विश्वे च देवाः परमां प्रयान्तु

हस्तिं प्रणश्यन्तु च यातुधानाः ॥

यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकथ-

भोक्ताऽव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।

तत्-सन्निधानादपयान्तु सद्यो

रक्षांस्यशीषाण्यसुराश्च सर्व्वे ॥

इति विष्णुपुराणीतं पठित्वा वेणुवीणाध्वनिभिर्ब्राह्मणान्
सन्तोष्य तमेषु ब्राह्मणेषु उच्छिष्टसन्निधौ दर्भानास्तीर्य सर्व-
प्रकारमन्नं सतिलं गृहीत्वा—

श्री— अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।
भूमौ दत्तेन तप्यन्तु तप्ता यान्तु पराङ्गतिम् ॥

इति जलेनाप्लाव्य विकीर्य कृताञ्जलिः—

श्री— येषां न माता न पिता न बन्धु-
नैवान्यसिद्धिर्न तथान्नमस्ति ।
तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
प्रयान्तु लोकाय सुखाय तद्गत् ॥

इति पठित्वाचम्य तदशक्तौ दक्षिणकर्णं वा स्पृष्ट्वा हरिं
स्मरेत् ।

ततः पित्वादिदेवान्तब्राह्मणेभ्यो जलगण्डूषान् पुनरापोशानार्थं
दत्त्वा प्रणवव्याहृतिसहितां सावित्रीं मधुवातेति चृचं मध्विति
त्रिकञ्च जपित्वा—

रुचितं भवद्भिरिति देवे पैत्रे तप्ताः स्थ इति पृच्छेत् ।
सुरुचितं तप्ताः स्म इति प्रत्युत्तरम् । एकब्राह्मणपत्रे तप्तोऽसीति
प्रश्नः, अत्राह्मणकन्याष्वे तप्तप्रश्नबाधो जलगण्डूषदानबाधश्च ।

ततः शेषमन्नमस्त्विति सर्वान् पृच्छेत् ते सर्वे इष्टेः सह
भुङ्क्त्व इति ब्रूयुः ।

ततः पिण्डानहं करिष्ये इति पृष्ट्वा कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पितृ-
मातामहब्राह्मणयोः सन्मुखस्थमध्यभागे उच्छिष्टसन्निधौ हस्त-

मात्रपरिमितां चतुरङ्गुलोच्छ्रितां दक्षिणप्रवर्णां वेदीं कृत्वा
जलेनाभ्युक्ष्य पिण्डस्थाने—

ओं— निहन्मि सर्व्वं यदमेध्यवद्भवे-
द्वताश्च सर्व्वं सुरदानवा मया ।
रक्षांसि यक्षाः सपिशाचसङ्घा
हता मया यातुधानाश्च सर्व्वे ॥

इति पठित्वा मण्डलं तद्वह्निश्चतुरस्तश्च कृत्वा एकदर्भमूलेन
दक्षिणहस्तेन ओं अपहृता इति निहन्मीत्यनेन दक्षिणायां
रेखामुत्तिष्ठ्य जलेनाभ्युक्ष्य दक्षिणस्यां दिशि दर्भं त्यजेत् । एवं
तद्वामभागे मातामहादीनामपि मण्डलरेखाकरणाभ्युक्षणानि
कार्याणि ।

ततः सतिलपुष्पं जलपात्रं वामहस्ते धृत्वा ओं अमुकगोत्र
पितरमुकशर्म्भन् एतत्ते जलमवनेनिक्ष्व स्वधेति रेखामूलेऽवने-
जनं दत्त्वा जलं स्पृष्ट्वा एवमेव पितामहाय रेखामध्ये प्रपिता-
महाय रेखाग्रेऽवनेजनं दद्यात् । एवं मातामहादीनामपि
मध्ये मध्ये जलं स्पृष्ट्वाऽवनेजनं देयम् ।

ततः समूलान् सक्तदाच्छिन्नान् दक्षिणाग्रान् कुशान् रेखाया-
मास्तीर्थं देवताभ्य इति त्रिर्जपित्वा सर्व्वस्मात् आद्वशेषात्
किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्य घृतमधुतिलानग्नौकरणशेषञ्च दत्त्वा विल्व-
फलोपमं पित्वादीनां मातामहादीनाञ्च पिण्डघट्टकं कृत्वा दक्षिण-
हस्तेन भुग्नकुशत्रयसहितं पिण्डं गृहीत्वा वामहस्तस्थितजल-
प्रक्षेपेण ओं अमुकगोत्र पितरमुकशर्म्भन्नेतत्ते पिण्डं स्वधेति

दर्भमूले पिण्डं दत्वा जलं स्पृष्ट्वा एवं पितामहाय दर्भमध्ये एवं
प्रपितामहाय दर्भाग्रि दद्यात् । एवं मातामहादीनामपि ।

ततः पिण्डान्तिके पिण्डशेषं विकीर्य पितृपक्षास्तरणकुश-
मूलेन ओं लेपभुजः प्रीयन्तामिति हस्तं सम्भार्ज्य पिण्डपात्रे हस्तं
प्रक्षाल्य तज्जलं प्रत्यवनेजनार्थं स्थापयित्वा द्विराचम्य हरिं स्मरेत्* ।
आचमनाशक्तौ दक्षिणश्रवणस्पर्शः ।

ओं अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वं इति जपित्वा
वामावर्त्तेनोदङ्मुखो भूत्वा प्राणायामत्रयं कृत्वा अशक्तौ यथा-
शक्ति श्वासं विधृत्य—

ओं— वसन्ताय नमस्तुभ्यं ग्रीष्माय च नमो नमः ।
वर्षाभ्यश्च शरत्संज्ञकृतवे च नमः सदा ॥
हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ।
माससंवत्सरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः ॥

इति ऋतून् नमस्कृत्य पितृन् भास्करमूर्त्तिकान् ध्यात्वा
पुनस्तेनैव पथा प्रत्यावृत्य—

ओं अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत ।

इति जपेत् ।

ततः पात्रक्षालनजलं वामहस्ते गृहीत्वा—

ओं अमुकगोत्र पितरमुकदेवशर्मन्नेतत्ते जलं प्रत्यवनेनिक्षि-
प्सवेति पितृपिण्डे दत्वा जलं † स्पृशेत् ।

* ख पुस्तके स्पृत्वाचामेत् ।

† ख पुस्तके प्रत्यवनेस्पृशेत् ।

एवं पितामह प्रपितामह मातामहादित्रिकाणामवनेजनं
दत्त्वा नीवीं विस्त्रंस्य चाचामेत् । अशक्तौ दक्षिणश्ववणस्पर्शः ।

ततः समुदितषट्पितृनुद्दिष्टाञ्जलिषट्कं दद्यात् ।

ओं नमो वः पितरः शुभाय नमो वः पितरस्तपसे ।

नमो वः पितरो यज्जीवन्तस्मै नमो वः पितरो रसाय ।

नमो वः पितरो घोराय मन्यवे स्वधायै वः पितरो नमः ॥

ततः शुक्लवस्त्रोद्भवा दशा असम्भवे सूत्रमात्रं मेघलोमानि वा
वामहस्ते गृहीत्वा एतद्वः पितरो वास इति मन्त्रं जप्त्वा—

ओं अमुकगोत्र पितरमुकदेवशर्मन्नेतत्ते वासः स्वधेत्युत्सृज्य
दक्षिणहस्तेन दद्यात् एवमेवं प्रत्येकं जलस्पर्शपूर्वमेतद्व इति
मन्त्रं पठित्वा पितामहादिभ्यः पञ्चभ्यः पिण्डेषु दद्यात् ।

ततः— ऊर्जं वहन्तीरमृतं दृतं

पयः कीलालं परिसृतम् ।

स्वधा स्व तर्पयत मे पितॄन् ।

इति पिण्डेषु हस्तद्वयेन जलाञ्जलिधारां दद्यात् । एवं
मातामहादिपिण्डेष्वपि ।

ततः प्रत्येकं जल-घृत-गन्ध-मधु-पुष्प-धूप-दीप-ताम्बूलैरष्टभि-
र्द्रव्यैस्तूष्णीं पिण्डान् पूजयित्वा पितॄन् भास्करमूर्त्तिकान् ध्यात्वा
पिण्डानि सम्यन्नानीति पितृब्राह्मणं पृच्छेत् । सुसम्पन्नानि
सन्त्विति तेनोक्ते किञ्चिन्नस्त्रीभूय पिण्डानुत्तोल्याग्राय च पात्रे
स्थापयेत् । तत आचमनार्थमुदकं पितादिक्रमेण ब्राह्मणेभ्यो
दद्यात् ।

अब्राह्मणकथाहे तु उदकादिदानबाधः स्वयमप्याचम्य
सुसुप्रोक्षितमस्त्विति विप्राग्रभूमिमभिविच्य

ओं अपां मध्ये स्थिता देवा अप्सु सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।

ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नः ॥

इति मन्त्रेण शिवा आपो भवन्तु इत्यनेन वा द्विज-
करेषु जलं देवादिक्लमेण दद्यात् । सन्त्विति प्रत्युत्तरम् ।

लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।

लक्ष्मीर्वस्ते सदा गोष्ठे सौमनस्यं सदाऽस्तु मे ॥

इति मन्त्रेण ॐ सौमनस्यमस्त्वित्यनेन वा यवदूर्वां दद्यात् ।
अस्त्विति प्रतिवचनम् ।

अक्षतं चास्तु मे पुण्यं शान्तिः पुष्टिर्धृतिश्च मे ।

यद्यच्छेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥

इति मन्त्रेण ओं अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यनेन वा यवदूर्वां
दद्यात् । अस्त्विति प्रतिवचनम् ।

ततः—ओं असुकगोत्रस्य पितुरसुकशर्भणः सर्व्वं दत्तमिद-
मन्नपानादिकमक्षय्यमस्तु—इति ब्राह्मणकरे सतिलोदकं दद्यात् ।
एवं पितामहादीनां पञ्चानां प्रत्येकं देयं सर्व्वत्रास्त्विति
प्रतिवचनम् ।

ततः प्राङ्मुख उपवीती दक्षिणां दिशं कटाक्षेणावलोकयन्
ओं अघोराः पितरः सन्त्विति पृच्छेत् सन्त्विति ब्राह्मणोत्तरम् ।
ओं गोत्रं नो वर्धतामिति पृच्छेत् वर्धतामिति प्रत्युत्तरम् ।

ओं दातारो नो विवर्द्धन्तां* वेदाः सन्ततिरेव च ।

अद्वा च नो मा व्यगमद्बहुदेयञ्च नोऽस्त्विति ॥

अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथीश्च लभेमहि ।

याचितारञ्च नः सन्तु माच याचिष्य कञ्चन ॥

एताः सत्या आशिषः सन्वित्युक्ते विप्रैः सन्वित्येकदैव प्रत्यु-
त्तरं देयम् ।

ततः पवित्राणि अर्घ्यसम्बन्धीनि भूमावास्तौर्य पित्रादि-
ब्राह्मणमापृच्छेत् ।

ओं स्वधां वाचयिष्ये वाचतामित्यनुज्ञातः ओं पितृभ्यः
स्वधोच्यतां अस्तु स्वधेति प्रत्युत्तरम् ।

एवं पितामहेभ्यः स्वधोच्यतां प्रपितामहेभ्यः स्वधोच्यतां
मातमहेभ्यः स्वधोच्यतां प्रमातामहेभ्यः स्वधोच्यतां वृद्धप्रमाता-
महेभ्यः स्वधोच्यताम् । सर्वत्रास्तु स्वधेति प्रत्युत्तरम् ।

तत ऊर्जं वहन्तोरिति हस्तद्वयेन वारिधारया श्लोकः । एवं
मातामहपक्षेऽपि । ततो न्युज्जीकृतमर्घपात्रमुत्तानीकृत्य दैवे
रजतवर्जं यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ।

ओं अद्येत्यादि पुरोरवोमाद्रवसोर्विश्वेषां देवानां कृतैतत्-
पार्वणश्चाहप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमग्निदैवतं काञ्चनमूल्यां
वा अमुकगोत्रायामुक्तशर्माणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददे ।

ओं अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य पितुरमुक्तशर्माणः एवं पिता-

महस्य प्रपितामहस्य च कृतैतत्पार्वण्यश्राद्धकर्म्मणः प्रतिष्ठार्थं
दक्षिणामिदं रजतं पितृदेवतं रजतमूल्यं वा अमुकगोत्रायामुक्त-
शर्म्माणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददे ।

एवं मातामहपक्षेऽपि । स्वस्तीति सर्व्वेव ब्राह्मणा ब्रूयुः ।
अभावे रजतस्य दर्शनं कथामपि कुर्यात् ।

ओं विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूहीति पृष्ट्वा देवब्राह्मणहस्ते
यवोदकं क्षिपेत् । विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति तेनोक्ते देवताभ्य इति
त्रिर्जपेत् ।

ततः—

ओं वाजे वाजिऽवत वाजिनो नो
धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।
अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं
हृता यात पथिभिर्देवयानैः ॥

इति मन्त्रेण कुशाग्रेण पितृन्मातामहांश्च विष्टव्यं कुशमूलेन
देवान् विसर्ज्जयेत् ।

ततो भवद्भिरहं कृतार्थीकृत इति प्रियवचनमुक्त्वा पङ्क्ति-
मूर्धन्यस्थानङ्गुष्ठपाणिं गृहीत्वा पित्रादिक्रमेण ब्राह्मणानुत्थाप्य
उदपात्रं गृहीत्वा—

ओं आमा वाजस्य प्रसवो जगम्या
देमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे ।
आ मागन्तं पितरामातरा
युवमामा सोमो अमृतत्वाय गम्यात् ॥

इत्यनेनाष्टौ पदानि द्वारपर्यन्तं वा अनुव्रज्य बहिःस्थांस्तान्
वारिधारया प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य च तेनानुज्ञातो गृहं प्रविश्या-
च्छिद्रं कुर्यात् श्रीविष्णुञ्च स्मरेत् ।

अब्राह्मणकआष्टौ तु भवद्भिरहं कृतार्थीकृत इति प्रीतिवचन-
पाणि-ग्रहणोत्थापनामावाजस्येत्यनुव्रजन-प्रदक्षिणीकरणाभिवाद-
नानां बाधः ।

ततः पुत्रार्थी साध्वीसुतुक्षातां पत्नीं मध्यमं पिण्डं

श्री—आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथेह पुरुषोऽसत् ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य भोजयेत् ।

अन्यांश्च पिण्डान् गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा
क्षिपेत् ।

अब्राह्मणकआष्टौ तु—

आद्यान्नमग्नौ जले वा क्षिपेत् भूमौ दर्भेषु वा निखनेत् ब्राह्मणाय
दद्यात् ।

ततः शान्तिं कृत्वा रक्षार्थदीपं हस्तेन निर्वाप्य पाणी
पादौ च प्रक्षाल्याचम्य सूर्यं प्रणमेत् ब्राह्मणविसर्जनानन्तर-
मुच्छिष्टापनयनं दिवापर्यन्तस्थापनन्तु पितृप्रीत्यतिशयार्थम् ।
अस्तङ्गते सूर्यं भोजनपात्राणामधोमुखानामग्निसि प्रक्षेपः । ततो
वैश्वदेवं बलिं नित्यआह्वय कृत्वा ज्ञातीन् भोजयित्वा स्वयञ्च
भुञ्जीत । सति शेषे आह्वयशेषमवश्यं भुञ्जीत ।

अथ सामगानां आह्वक्रमसङ्क्षेपः ।

निमन्त्रणं स्वागतञ्च पादमर्घ्यादिकं द्विजैः ।
 द्विजोपवेशनं दीपो विष्णोरर्चा हरिस्मृतिः ॥
 तिलसर्पपवित्रिपो मध्ये द्वारे च सर्व्वतः ।
 रक्षाजलञ्च गायत्री देवतानु च* मृज्जलम् ॥
 द्विजपाणी जलं दर्भासनमावाहनं ततः ।
 अर्घं न्युजञ्च गन्धादि तथानी हुतशेषकम् ॥
 परिवेषणञ्च पृथिवी इदञ्चापहता तिलम् ।
 पाणी जलञ्च गायत्री मधुवातेति ते मधु ॥
 इदमन्नमन्नीसर्गो अच्छिद्रञ्च यथासुखम् ।
 गायत्रीं मधुवातेति जपेच्च पितृसंहितान् ॥
 तृप्तिप्रश्नोऽग्निदग्धाश्च तथाचम्य हरिस्मृतिः ।
 पाणी जलं शेषमन्नं पिण्डप्रश्नोऽथ मण्डलम् ॥
 रेखास्तरावनेजनदेवतापिण्डदानकम् ।
 लेपः शेषः करचालस्त्रयाचम्य हरिस्मृतिः ॥
 अवनेजनात् पितरो वसन्ताय अमी ततः ।
 अञ्जलिर्वास ऊर्जञ्च पिण्डार्चा च द्विजाचमः ॥
 सुप्रोक्षितं शिवा आपः सौमनस्यं तथश्चतम् ।
 अन्नय्याघोरगोनं नो स्वधावचनमूर्जकम् ॥
 न्युजोत्थानं दक्षिणा च विश्वे दातार एव च ।

देवता वाज आमेति द्विजानुगमनं नतिः ।
 अच्छिद्रविष्णुस्मरणपिण्डार्पणमिति क्रमः ॥
 सति शेषे आहुतशेषमवश्यं भुञ्जीत । एवं पार्वणविधिना
 नवान्नोपरागयुगाद्यादिआहुतानि सर्वाण्येव कार्याणि ।
 * [यथामावस्याआहुतमभिधाय मनुः—

सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः ।
 अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः ॥

अथावश्यकआहुकालाः ।

विष्णुः—

अमावस्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका माघी प्रौष्ठपद्यूहं
 कृष्णा त्रयोदशी ब्रीहियवपाकौ च ।

एतांस्तु आहुकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

आहुतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥]

अमावस्या इति सामान्यविधानात् प्रतिमास्यनुष्ठेयाः ।

तथा विष्णुपुराणे—

मासि मास्यस्मिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर ।

प्रतिमासाशक्तौ मासत्रयस्यावश्यकत्वमाह मत्स्यपुराणे—

अनेन विधिना आहुं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ।

कन्याकुम्भद्वेषस्येकं कृष्णपक्षेषु सर्वदा ॥

अवाप्यशक्तौ सकृत् कर्त्तव्यमित्याह देवलः—

अनेन विधिना आहं कुर्यात् संवत्सरं सकृत् ।

त्रिचतुर्वा यथाशक्ति मासे मासे दिने दिने ॥

सकृत्करणपक्षः कन्यायामेवाति*प्रशस्तत्वात् दिने दिने
इति प्राशस्त्यार्थमिति प्रांगुक्तम् ।

अत्यन्ताशक्तावाह विष्णुपुराणम्—

अनेन वा यथाशक्ति कालेऽस्मिन् भक्तिनम्रधीः ।

भोजयिष्यति विप्राग्रान् तन्मात्रविभवो नरः ॥

असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमानं स्वशक्तितः ।

प्रदास्यति द्विजाग्नेभ्यः स्वल्पां वा पितृदक्षिणाम् ॥

तत्राप्यसामर्थ्ययुतः करान्नाग्रस्थितांस्तिलान् ।

प्रणिपत्य द्विजाग्राय कस्मैचिद्रूप दास्यति ॥

तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेताञ्जलाञ्जलीन् ॥

भक्तिनम्रः समुद्दिश्य भुव्यस्माकं प्रदास्यति ।

यतः कुतश्चित् संप्राप्य गोभ्यो वाथ गवाङ्गिकम् ।

अभावे प्रीणयन्नस्मान् अद्वायुक्तः प्रदास्यति ॥

सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षामूलप्रदर्शकः ।

सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥

नमेऽस्ति वित्तं न धनं नचान्य-

च्छादोपयोग्यं स्वपितृन् नतोऽस्मि ।

दृश्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ

क्षिप्तौ भुजौ वर्त्मनि मातृतस्य ॥

तत्रान्नाद्युत्सर्गः पितृगृहेशेन कार्यः अस्माकं समुद्दिश्येत्युप-
संहारात् स चान्नोत्सर्गकाण्डपरिपाठ्या तस्यैव आह्वानकल्पिक-
त्वादन्वया कल्पनागौरवाच्च । पितृदक्षिणां रजतमत्यल्पं धान्य-
दानाशक्तौ देयं वाकारात् ।

गवाङ्गिकं गवां दिनभक्ष्यं वित्तं काञ्चनादि धनं धान्यादि
आहोपयोग्यं फलमूलादि ।

साम्नेस्तु पार्वण्यश्चाज्ञाशक्तौ विशेषमाह निगमः—

आहिताग्नेः पितृर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणान् भोजयेदिति
पूर्त्तश्रुतेः ।

पूर्त्तमन्नदानं आढे ब्राह्मणभोजनमन्नदानमात्रं अतोऽशक्तौ
तन्नावश्यकं किन्तु पिण्डपितृयज्ञ एवावश्यं कार्यः शक्तौ तृभय-
मेवेत्यर्थः ।

तिस्रोऽष्टका इत्यष्टकान्तरस्य नित्यत्वव्युदासार्थम् ।

संख्याया न्यूनाधिकत्वव्यवच्छेदात् ।

तथाच वायुपुराणे—

पितृदानाय * मूले स्युरष्टकास्तिष्ठ एव च ।

कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री विभाव्यते ॥

प्राजापत्या द्वितीया स्यात्तृतीया वैश्वदैविकी ।

आद्या पूषैः सदा कार्या मांसैः कार्या तथापरा ॥

शाकैस्तृतीया कर्त्तव्या एष द्रव्यगतो विधिः ।
 अन्वष्टका पितृणान्तु नित्यमेव विधीयते ॥
 या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात्ताच्च कुर्याद्विशेषतः ॥
 आसु आहं द्विजः कुर्यात्सर्वस्वेनापि नित्यशः ।
 क्षिप्रं प्राप्नोति श्रेयांसि परत्वेह च मोदते ॥
 पितरः पर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ।
 सर्वं गृहस्थमायान्ति निपानायेव * धेनवः ॥
 यस्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकास्त्रयपूजिताः ।
 मोघास्तस्य भवन्त्याशाः परत्वेह च नित्यशः ॥ "

मूले प्रधानस्थाने अमावस्या हि प्रधानं तत्स्थाने इत्यर्थः ।
 अत्रापि तिस्रएवेत्येवकारात् तिस्रणामेव नित्यत्वम् । †[अतएव
 या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात् ताच्च कुर्याद्विशेषतः । इत्यनेन विशेष-
 षतः फलातिशयार्थमित्युक्तं अन्यथा पृथगुपादानवैफल्यं स्यात् ।]
 अतएव आसु आहमित्यर्हेन तिस्रणां नित्यत्वं प्रतिपाद्य क्षिप्रं
 प्राप्नोतीत्यर्हेन चतुर्थीः काम्यत्वं क्रमेण प्रतिपादितम् ।
 सा च वर्षाषु कर्त्तव्या—

वर्षास्त्रमेध्यशाकैश्च चतुर्थीमेव सर्वदा ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

न च सर्वदेत्यनेन नित्यत्वमस्या इति वाच्यम् । पूर्वोक्त-
 विरोधेन सर्वदेत्यस्यामेध्यशाकैरित्यनेन सम्बन्धात् । वर्षास्त्रपि

प्रौष्ठपद्या ऊर्द्धं प्रौष्ठपद्यामतीतायामष्टका त्वं भविष्यसीति वरदान-
श्रवणात् ।

अत्र—

आग्रहायण्यामतीतायां कृष्णास्तिस्त्रोऽष्टकास्तथा ।

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनादाग्रहायण्या ऊर्द्धं गौणचान्द्र-
व्यवस्थया पौषादिषु त्रिषु मासेषु तिस्रोऽष्टका ज्ञातव्याः ।

अतएव कन्दोगपरिशिष्टम्—

शाकन्तु फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्रापि वा पचेत् ।

वास्तुशाकादिहोमश्च कार्थ्योऽपूपाष्टकावृता ॥

तथा कात्यायनः—

आग्रहायण्या ऊर्द्धं तिस्रोऽष्टकास्तिस्त्रोऽन्वष्टकाः क्रमेणापूप-
मांसशकैश्चिकीर्षेदिति ।

अष्टका अष्टम्यो मांसैः पशुरिति शेषः ।

यदि वाल्यतरसम्भारः स्यादपि पशुनैव कुर्वीत ।

इत्यष्टकायां गोभिलदर्शनात् । पशुरपि ह्यगएव ह्यगोऽना-
देशे पशुरिति गृह्यान्तरवचनात् ।

यद्यपि पारस्करेण गौरत्र विहिता तथापि

अग्निहोत्रं गवालम्बं सत्र्यासं पलपैटकम् ।

देवरेण सुतोत्पत्तिं कली पञ्च विवर्जयेत् ॥

इत्यनेन कली गोमांसेन पिटकमन्निषेधादनादेश एवेति ।

ह्यगभावे स्थालीपाकोऽनुकल्पः ।

अपिवा स्थालीपाकं कुर्वीत अपिवा गोत्रासमाहरेत् नन्वेवं
न कुर्वीतिति गोभिलवचनात् ।

स्थालीपाके विशेषश्चन्दोगपरिशिष्टे—

स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्याद्यद्यानुकल्पिकम् ।

अपयेत्तं सवत्सायास्तु रक्षा गोः पयस्यनु ॥

सवत्साविधिरत्र क्रत्वर्थी विवत्सादुग्धपाननिषेधस्तु पुरुषार्थ
इत्यदोषः ।

एतेन गोभिलीय-पारस्करौययोः स्वर्गह्यतुल्यत्वादायपुराणोक्त
एव द्रव्यविधिः । ब्रह्मपुराणोक्तकल्पस्तु शाख्यन्तरौयो मन्तव्यः ।

यथा—

ऐन्द्रगान्तु प्रथमायां वै शाकैः सन्तर्पयेत्पितृन् ।

प्राजापत्यां द्वितीयायां मांसैः शुद्धैस्तु तर्पयेत् ॥

वैश्वदेव्यां तृतीयायामूपैस्तु यथाक्रमम् ।

वर्षास्वमेध्यशाकैस्तु चतुर्थ्यामिव सर्वदा ॥

तिस्रोऽन्वष्टका इति अष्टकाया अष्टम्या अनु पञ्चाद्या तिथि-
नवमीत्यर्थः तिथिप्रकरणात् । अतएव तिस्र इति स्त्रीलिङ्ग-
निर्देशः । अन्यथा परदिनमात्रपरत्वे अन्वष्टकमेव स्यात् ।

तथा विष्णुः—

अन्वष्टकास्वष्टकावद्ब्रह्मा इति ।

वायुपुराणे—

अन्वष्टका पितृणान्तु नित्यमेव विधीयते ।

यत्तु—

श्वोऽन्वष्टक्यमिति गीतमवचनं तत्र प्रायः परदिने नवमी-
सखन्धात् श्वइति मन्तव्यम् । उक्तयुक्तेः ।

अतएव श्वोऽन्वष्टक्यं परश्वो वा इति गोभिले उक्तं । कदाचि-
दपराह्वविहितस्याष्टकाश्राद्धस्य तृतीयदिने विहितकाले पूर्व्याले
नवमीलाभादिति ।

तिस्र इत्यष्टकान्तरशङ्काव्युदासार्थम् ।* वस्तुतस्तु विधाना-
भावादेव व्युदासः ।

इदन्तु गोभिलीयेतरविषयं गोभिलीयानान्तु मध्यमायामेवा-
न्वष्टकायां श्राद्धम् ।

अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगीतमी ।

वार्कशण्डिश्च सर्वासु कौत्सो मेनेऽष्टकासु च ॥

इति ऋन्दोगपरिशिष्टकृतां मध्यमायामेव बहुसंज्ञातिदर्शनात् ।

अन्वष्टकाश्राद्धञ्च मातृपूर्व्यं कर्त्तव्यम् ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

अष्टकासु च कर्त्तव्यं श्राद्धं हेमन्तिकीसु च ।

अन्वष्टकासु क्रमशो मातृपूर्व्यं तदिष्यते ॥

विष्णुः—

अन्वष्टकास्वष्टकावहुहा माते पितामह्यै प्रपितामह्यै देव-
पूर्व्यान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति ।

माहकआहन्तु कन्दोगैर्न कर्त्तव्यम् ।

न योषिङ्गाः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते ।

इति कन्दोगपरिशिष्टवचनात् ।

एवञ्च—

कर्षुसमन्वितं सुक्ता* तथाद्यं आहपोडशम् ।

प्रत्याद्विकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥

इति तदीयवचने षट्पिण्डनिषेधात्मातामहादिआहमपि
तैर्न कार्यं किन्तु त्रैपुरुषिकमेव ।

तत्राग्निसाध्यत्वान्निरग्नेर्नाधिकार इति केचित् ।

अग्न्यभावे विप्रपाण्यादौ होमविधानात्—

एतच्चानुपनीतोऽपि प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।

इति मत्स्यपुराणे सर्व्ववर्णगोचरत्वे चानुपनीतशूद्रादीना-
मप्यधिकारप्रतिपादनाच्च कथं निरग्नेर्नाधिकारः । माघी प्रौष्ठ-
पयूङ् लक्ष्णत्रयोदशीति ।

माघी मवायुक्तेति त्रयोदशीविशेषणमिति केचित् ।

कल्पतरुकारादयस्तु—

विष्णुधर्म्मोत्तरवचनेकवाक्यतया माघी पौर्णमासीत्याहुः ।

यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे—

ब्रौहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके तथैव च ।

न तावाद्यौ महाराज विना आहुं कथञ्चन ॥

पौर्णमासी तथा माघी आवणी च नरोत्तम ।

प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

एतांस्तु आह्निकालान् वै नित्यानाह्न प्रजापतिः ।

यत्तु—

आवण्याग्रहायण्योरष्टकास्तु च पितृभ्यो दद्यात् ।

इति वशिष्ठनाम्ना वचनं पठित्वा आग्रहायण्या अपि नित्यत्वं केचिदाहुः । तदमूलं कल्पतरुकामधेनुयाह्नविवेकादिभिः प्रामाणिकसङ्ग्रहकारैरलिखितत्वात् । मघात्रयोदशी तु विवेचयिष्यते ।

ब्रीहियवपाकौ चेति—एतांस्तु आह्निकालान् वै इत्यनेन कालोपसंहारात् ब्रीहिपाककालो यवपाककालश्चेत्यर्थः ।

स च शरद्वसन्तश्च । यथा परिशिष्टप्रकाशष्टता श्रुतिः—

शुद्धमेधी ब्रीहियवाभ्यां शरद्वसन्तयोर्यजेत श्यामाकैर्वनीवर्षास्तु ।

यद्यप्यत्र पाकपदेन कालो लक्ष्यते तथापि विशेषणस्य पाकस्यैव निमित्तत्वं प्राधान्यात् ।

अन्यथा नानासुनिवचनेषु ब्रीहिपाकपदेनाभिधानमसमञ्जसं स्यात् ।

अतएव—शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम् ।

इति ब्रह्मपुराणम् ।

ब्रीहिः शरत्पक्षधान्यं न तु शालिधान्यमन्यथा * [ब्रीह्यप-
चारे शालिप्रतिनिधिदर्शनं पृथगुपादानञ्च नोपपद्येत ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रीहोणामिव शालयः ॥]

वामनपुराणे—

हविषा संस्कृता ये तु यवा गोधूमशालयः ।

तिलमुद्गादयो मासा ब्रीहयश्च प्रिया हरः ॥

अतएव कामधेनुकृता—

शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम् ।

गच्छेत् क्षेत्रे विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः ॥

इत्युपक्रम्य—

तेन देवान् पितॄन्धैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ।

इति ब्रह्मपुराणवचनमाश्विनमासीयतिथिकृत्य लिखितम् ।

अस्मादेव वचनाच्छुक्लपक्ष एवैतच्छ्राद्धं ब्रीह्यभावे हैमन्तिकश्यामा-
कादिनापि आवश्यकत्वात् ।

अतएव बोधायनः—

आ ब्रीहिपाकाद्यवपाकं नाद्येति आ यवपाकाद्ब्रीहिपाक-
मिति ।

तथा छन्दोगपरिशिष्टे—

शरदसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥

यज्ञतुल्यन्यायाच्छाद्धमपि ।

केचिद्धान्यान्तरेण आहुं प्रत्यवायपरिहारस्य जातत्वेऽपि
तद्व्येण आहुस्य जातत्वाद्गुणार्हता नास्त्येव

न तावाद्यौ महाराज विना आहुं कथञ्चन ।

इति विष्णुधर्मवचनादित्याहुः ।

तथा हैमन्तिकधान्यपाकेऽपि आहुान्तरमावश्यकम् ।

यथा ज्योतिषे वराहसंहितायां—

वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः ।

अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥

यत्कृतं धनुषि आहुं मृगनेत्रासु रात्रिषु ।

पितरस्तन्न मृच्छन्ति नवान्नमिषकाङ्क्षिणः ॥

शस्यत इत्यनेन वृश्चिकस्य मुख्यकालता दर्शिता । अपरे
क्षुण्णपक्षे मुख्यकालाभावे कालान्तरविधौ धनुषोऽपि प्रसक्तौ
निषेधमाह यत्कृतमिति । मृगनेत्रास्त्विति मृगो मृगशीर्षानक्षत्रं
नेत्रा गमको यासां रात्रीणां राजादित्वादप्रत्ययः । मृगनक्षत्रं
सायं सन्ध्यायामुदयात् प्रातश्चास्तगमनाच्च यासां रात्रीणां
समापकमित्यर्थः । तासु वृश्चिकत्रयोविंशदिनादूर्ध्वं भवन्ति ।
यथा ज्योतिषे—

दिनत्रयाधिके विंशे रात्रेर्मार्गस्य वै गते ।

मृगनेत्रा रात्रयः स्युर्नवान्नं तत्र वर्जयेत् ॥

तत्र रात्रिपदं रात्रुपलक्षितदिवापरं रात्रौ आहनिषेधात् ।

शरद्वृत्तब्रीहिपाकश्राद्धेन तु ब्रीहिपाकनवान्नागमनिमित्तं
श्राद्धं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तन्त्रेणैकं श्राद्धं कार्यमिति ।

अन्नाधुनिकाः—

हैमन्तिकधान्यपाकेन नवान्नागमनिमित्तं पृथक् श्राद्धं नास्ति
किन्तु ब्रीहिपाकनिमित्तस्यैव श्राद्धस्य ब्रीह्यलाभादिना स्वकालेऽ-
करणे आनुकल्पिको वृश्चिकः कालो धान्यान्तरेणाप्यनुष्ठेय-
मानत्वञ्च विधीयते, अन्यथा मूलभूतश्रुतिद्वयकल्पनागौरवं
स्यादित्याहुः । तन्मन्दं

वृश्चिके नवान्नं शस्यते इति विरोधात् आनुकल्पिकस्य
प्रशस्तत्वासम्भवात् वराहसंहितायां ब्रीहिपाकनिमित्तकश्राद्धस्या-
नुक्तत्वेन तदानुकल्पिककालकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च । ब्रीहिश्राद्ध-
मनूय कालद्रव्योभयविधौ वाक्यभेदापत्तेश्च ।

किन्तु—

अष्टकासु च कर्त्तव्यं श्राद्धं हैमन्तिकीषु च ।

अन्वष्टकासु क्रमशो माहपूर्व्यं तदिष्यते ॥

ग्रहणे च व्यतीपाते शालिधान्यसमागमे ।

जन्मर्क्षग्रहपीडायां श्राद्धं पार्वणमुच्यते ॥

इति ब्रह्मपुराणे शालिपदवाच्यस्य हैमन्तिकधान्यस्य समा-
गमनिमित्तं स्वातन्त्र्येण श्राद्धविधानात् ।

तथा श्राद्धचिन्तामणौ—

अकृताग्रयणञ्चैव धान्यजातं नरिश्चर ।

राजमाषाननञ्चैव मसूराश्च विवर्जयेत् ॥

इति विष्णुपुराणे—

अकृताग्रयणम् अकृतप्रथमागमनश्चाह्नं धान्यजातं शरत्पक्ष-
हैमन्तिकादिरूपधान्यसमूहं वर्जयेदित्यभिधानादन्यथाजातपद-
वैयर्थ्यात् । हैमन्तिकसंस्कारार्थं पृथगेव आह्नमावश्यकमित्युक्तम् ॥

तथा आह्नविवेके नवान्नागमनमित्तमपि नित्यमिति वक्ष्यत
इत्यनेन पृथक् आह्नमुक्तं । तस्मात् सर्वशिशैरङ्गोक्तं सर्वदेशेषु
पारम्पर्यक्रमागतमाचारमुन्मूलयितुमिच्छतामाधुनिकानां वचसि
नादरः कार्यः ।

इदञ्च नन्दादौ न कार्यम् ।

ज्योतिषे—

नवान्नं नैव नन्दायां न च सुप्ते जनार्दने ।

न क्षणपक्षे धनुषि तुलायां न कदाचन ॥

तथा—

नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजम्बनि ।

अत्र आह्नं न कुर्वीत पुत्रदारधनक्षयात् ॥

इति ज्योतिषे सावकाशआह्ननिषेधाच्च ।

एवं ब्रौह्मियवश्चाह्नमपि नन्दादौ न कार्यम् नापि क्षणपक्षे ।

यथा कामधेनुलिखितभविष्यपुराणवचनम्—

क्षणपक्षे यवश्चाह्नं न कुर्याद्बुद्धिमान्नरः ।

पितरस्तत्र गृह्णन्ति दाता च नरकं व्रजेत् ॥

आङ्गचिन्तामणौ तु—

पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवान्नं नाचरेद्बुधः ।

भवेज्जन्मान्तरे रोगी पितृणां नोपतिष्ठते ॥

इति नामशून्यवचनेन चैत्रे नवान्नं निषिध्य तुल्यन्याया-
द्यवशाद्दमपि चैत्रे निषिद्धम् ।

हेमन्तिकआङ्गमप्यावश्यकं विष्णुपुराणे अकृताग्रयणश्चैवेति
वचनेनाकृतआङ्गस्य हेमन्तिकस्यापि वर्जनात् ।

तथा शातातपः—

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आङ्गं वै राहुदर्शने ।

अकुर्व्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पक्षे गौरिव सीदति ॥

नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः स्मृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥

तस्माद्दद्यात् सदा युक्तोऽः विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥

सर्वस्वेनापीति यस्याल्पवित्तस्य आङ्गसामग्रीसम्प्रदानेनैव
सर्वस्वक्षयो भवति तेनापि कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

यत्तु—

सन्ध्यारात्रयोर्न कर्त्तव्यं आङ्गं खलु विचक्षणैः ।

तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥

राहुदर्शनदत्तं हि आङ्गमाचन्द्रतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठते ॥

प्रवेश-
दमपि

यथा भविष्ये—

गच्छन् देशान्तरं यस्तु आहं कुर्याच्च सर्पिषा ।

यात्रार्थमिति तत्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः ॥

यात्रार्थआहमित्यभिधानात् कृततीर्थयात्रेणैव प्रवेशआहं
कार्यं नेतरेण यात्रानिमित्तकत्वञ्चास्य यात्रासमापकतयेति ।
अतएव यात्रास्वेकादशं प्रोक्तमिति विश्वामित्रेण प्रवेशआहस्यापि
यात्रान्तर्भावो दर्शितः ।

तीर्थपात्रोपपत्तय इति—तीर्थं गङ्गादि पात्रं विद्वद्ब्राह्मणः
उपपत्तिः आह्वीयविशिष्टद्रव्यलाभो यदनन्तफलत्वेनोक्तम् । मासि-
काद्वादमावस्याआह्वादधिकोऽयमष्टकादिआह्वगणो ध्रुव आव-
श्यक इत्यर्थः ।

तत्र विशेषमाह—

तीर्थं इति सद्यस्तीर्थप्राप्तिक्षण एव कालममावस्यापराह्णा-
दिकं नावधारयेत् न नियमेत् । योऽयममावस्यापराह्णादि-
नियमस्तद्व्यतिरेकेणापि यदैव तीर्थप्राप्तिस्तदैव आह्वमवश्यं *
कार्यमित्यर्थः ।

निषिद्धन्तु रात्र्यादिकं वर्जयेदेव वचनस्योक्तगत्याऽन्यथोपपत्ती
निषेधबाधाक्षमत्वात् ।

अतएव देवीपुराणे—

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कदाचन ।

आह्वन्तु तत्र कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ॥

श्वगृध्रश्चाह्नकाकानां नैव दृष्टिहतश्च तत् ।
 अकालेऽप्यथवा काले तीर्थे आह्नं तथा नरैः ॥
 प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।
 पिण्डदानन्ततः शस्त्रं पितृणाञ्चातिवक्तव्यम् ॥
 विलम्बो नैव कर्त्तव्यो नैव विघ्नं समाचरेत् ।
 शक्तुभिः पिण्डदानञ्च सयवैः पायसेन वा ॥
 कर्त्तव्यमृषिभिर्जुष्टं पिण्याकिन गुडेन च ॥

अकाले अभावस्याऽपराह्णादिप्रशस्तकालादन्यस्मिन्नपीत्यर्थः
 कालेऽभावस्यापराह्णादौ प्राप्तैरेवेति प्राप्त्यनन्तरनिषिद्धेतरकाले
 इत्यर्थः ।

तेन रात्रादौ वा तीर्थेऽग्नौ वा जाते मलभासे वा तदनन्तर-
 *भाविशुद्धकाल एवाविलम्बेन आह्नं कार्यम् ॥

प्राप्तैरित्यनेन प्राप्तिनिमित्तकमेव आह्नमित्युक्तं तेन यथा
 यात्राभेदे आह्नाह्निः प्राप्तिभेदेऽपि तथेति ।

पिण्डदानन्त्विति आह्नाह्नत्वेन पिण्डदानप्राप्ती यत्पुनः
 पिण्डदानवचनं तद्द्रव्याद्यसम्पत्त्या आह्नासामर्थ्यं पिण्डमात्रं
 देयमित्येवंपरं गयापिण्डदानवत् ।

तथा कूर्मपुराणे—

गङ्गायाञ्च गयायाञ्च पिण्डदाने समं फलम् ।
 विशेषतः कलियुगे गङ्गापिण्डः प्रशस्यते ॥

प्राप्तेरेवेत्येवकारव्यावृत्तिं दर्शयति विलम्बो नैवेति इच्छया न
कार्यं इत्यर्थः । एतच्चात्मश्राद्धमिति प्रागेव दर्शितम् । गयायां
मात्रादीनामपि श्राद्धं कार्यम् ।

शङ्कः—

अन्वष्टका-गया-हृदिश्राद्धं चैव स्मृताहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा सुक्ता मातुर्नान्यत् पृथग्भवेत् ॥

तथा—

षड्दैवतं वा कुर्वीत नवद्वादशदैवतम् ।

गयाश्राद्धमथाशक्तौ पिण्डदानमपि स्मृतम् ॥

षड्दैवतं षाट्पुरुषिकं तदेव मातादित्रिकसहितं नवदैवतं
तदेव मातामह्नादित्रिकसहितं द्वादशदैवतं अशक्तौ पूर्वं पूर्वं
ज्ञेयं किन्तु तत्रापि पिण्डदानमवश्यमिति ।

तच्च श्राद्धं हृदिश्राद्धविधिनेति केचित् तत्र प्रमाणाभावात्
सामान्यतः पार्वण्यातिदेशाच्च ।

तथाग्नेये—

पित्वादि नवदैवत्यं तथा द्वादशदैवतम् ॥

अथ मघात्रयोदशी ।

अत्र केचित्—

त्रयोदश्यां विधिः, मघायोगः फलातिशयार्थं मनुविष्णुभ्यां
केवलत्रयोदशीविधानात् ।

यथा मनुः—

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्तयोदशौम् ।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥

दद्यात् ददातीत्यर्थः प्राक्छाये प्राच्यां दिशि गतायां हस्ति-
च्छायायाच्चेत्यर्थः ।

विष्णुः—

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥

मधुप्लुतेन यः आह्वं पायसेन समाचरेत् ।

तन्न—एतयोर्मनुविष्णुवचनयोः पितृगाथात्वेनार्थवादतया
स्मृतः प्रामाण्याभावात् अर्थवादस्य हि विध्यैकवाक्यतयैव प्रामाण्य-
मित्युक्तमर्थवादाधिकरणे ।

तत्र क्लृप्तविधिशेषत्वे सश्रवति कल्याणविधिशेषत्वमन्याथं क्लृप्त-
विध्यनुरूपैव स्मृतिरनेन क्रियते । विधौ च मघायोगः श्रूयते ।

यथा शङ्खः—

प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशौम् ।

प्राप्य आह्वन्तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

प्रौष्ठपद्यां भाद्रपौर्णमास्यामित्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे—*

आह्वं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्त्रैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ।

त्रयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥

वर्षामघाशब्दौ दारशब्दवन्नित्यवहुवचनान्तौ ।

मनुः—

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥

वर्षासु मघासु च त्रयोदशीकाले यत्किञ्चिदल्पमपि मधुना मिश्रं दद्यात् दाने हेतुमाह तदप्यक्षयमेवेति ॥ अन्यथा मनुवचने त्रयोदशीमात्रश्रवणात् प्राष्टट्कालोऽपि फलातिशयार्थः स्यात् ।

तथाच विष्णुवचने प्राष्टट्मात्रश्रुतेः प्रौष्ठपद्यनन्तरितत्वमपि फलातिशयार्थम् । अथ वाक्यभेदकल्पनभिया शङ्खादिवचनैक-वाक्यतया मनुविष्णुवचनयोरपि प्रौष्ठपद्यनन्तरितत्वं मन्तव्यमिति चेत् किमपराहं मघायोगेनेति ।

न च विष्णुधर्मोत्तरे—

प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

एतांसु आह्निकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥

इति नित्यकालविधायकवाक्ये केवलत्रयोदशीविधानमिति वाच्यम् ।

उपदेशविधिसुपजीव्यैवाह्निकविधिग्रहणेः शङ्खाद्युक्तमघाविशिष्टोपदेशविध्यनुरूपमेव कालरूपमङ्गमनूय तस्य नित्यताऽनेन वचनेन विधीयते । इत्यत्रापि मघाविशिष्टत्वसूहनीयम् ।

न च—

त्रयोदशी नभस्ये या कृष्णा तस्यां समर्चयेत् ।

पितृन् पायसदानेन मधुना सर्पिषा तथा ॥

इति संवत्सरप्रदीपादि*लिखितवचने केवलत्रयोदश्यामपि
विधिः श्रूयते इति वाच्यम् ।

एतस्य वचनस्थामूलत्वात् समूलत्वेऽपि त्रयोदश्यां आङ्गमेको
विधिरपरस्य मघायोगे फलातिशयार्थं इति कल्पनागौरवात् नहु-
वाक्यादराच्च एकदेशकीर्तनपरमेव वचनं मन्तव्यम् ॥

तस्मान्नानामुनिवचनैकवाक्यतया मघायुक्तायां प्रौष्ठपद्यनन्त-
रितकृष्णत्रयोदश्यां पायसादिद्रव्येण आङ्गं कुर्यादिति शङ्कोक्त
एवैको विधिः ।

तथा महाभारतादिवचनेष्वर्थवादरूपेष्वपि मघायोगः श्रूयते ।
यथा महाभारते—

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीं ।

मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥

अजेन सर्वलोहेन मघासु च यतव्रतः ।

हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्णव्यजनबीजितम् ॥

दक्षिणायने प्रवृत्ते वर्षास्त्रित्यर्थः । सर्वलोहेन सर्वतो लोहि-
तेन । मघास्त्रिति पुनरुपादानं सर्वलोहितच्छागस्य मघात्रयोदश्यां
फलातिशयार्थं हस्तिच्छायास्त्रिति देशपरं न तु कालप्रकरणात्
कुञ्जरच्छायाख्यकालपरं कर्णव्यजनबीजितमित्यभिधानात् प्राक्-
क्षाये कुञ्जरस्येति मनुवचनाच्च ।

उपह्वरनितम्बेषु छायायां कुञ्जरस्य च ।

इति विष्णुधर्मीत्तरं देशप्रकरणाख्यानाञ्च ।

छायायां करिणः आङ्गं तत्कर्णपरिवीजितम् ।

दशकल्पायुतानीह न क्षीयेत युधिष्ठिर ॥

इति वनपर्ववचनाञ्च ।

याज्ञवल्करः—

यद्दाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्रुते ।

भवेन्मघायां संख्ये च शशिन्यर्के करे स्थिते ॥

आश्वयुज्याञ्च कृष्णायां त्रयोदश्यां मघासु च ।

प्रावृद्धतौ यमः प्रेतान् पितृंश्चाथ यमालयात् ॥

विसर्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ।

क्षुधात्ताः कौर्त्तयन्तश्च दुष्कृतञ्च स्वयं कृतम् ॥

काङ्क्षन्तः पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ।

तस्मात्तान् सूत्रविधिना तर्पयेत् पायसेन च ॥

मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा शीतेन चाश्वसा ।

आसमात्रं परगृह्णाद्वातं यः प्राप्नुयान्नरः ॥

भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति चान्वहम् ।

यो वा सम्बर्द्धयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ॥

आङ्गं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ।

नास्मात् परतरः कालः आङ्गेष्वन्यत्र विद्यते ॥

यत्र साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यसृतमुत्तमम् ।

मघात्रयोदश्यामित्यत्र मघाग्रहणं ख्यातिसूचकम् आश्वयुज्याञ्च
कृष्णायामित्यनेन वक्ष्यमाणे मघात्रयोदशीत्वेन ख्याते काले कुञ्जर-

च्छायसंज्ञितोऽपरो योगः पितृप्रीत्यतिशयसाधनोपायः । करे
हस्तानन्त्रे स्थितेऽर्के शशिनि तु मघर्चे स्थिते सति भवे-
दित्यन्वयः ।

तथाचामरकोषः—

योगः सन्नह्नोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु ।

ततश्च मघात्रयोदश्यां पृथगेवायं कुञ्जरच्छायास्थो गुणफल-
विधिर्नतु कुञ्जरच्छायामात्रविधिरित्यायातं मघायामित्येकवचन-
मार्धं पुनर्मघोपादानं रोहिण्यष्टम्यादिवस्त्रवर्चस्योपलक्षणत्वशङ्का-
निरासार्थम् ।

कन्यायां दशदिवसोपरि विंशतिदण्डाधिकत्रयोविंशतिदिन-
पर्यन्तं हस्तावस्थानमर्कस्येति ।

मघात्रयोदशीमेव विवृणोति आश्वयुज्यामिति । आश्वयुजी
आश्विनत्रयोदशी पौर्णमास्यन्तमासेन प्रौष्ठपद्यामतीतायामिति
शङ्कवचनात् । प्राष्टङ्कतुरत्र चतुस्रसंवत्सरमर्तन मन्तव्यः ॥ कन्यास्थे
रवौ मघात्रयोदशीकुञ्जरच्छायायोगयोः प्रतिपादनात् ।

ऋतुव्यवस्था तु सौरमानेनैवेति शुद्धिकौमुदां प्रपञ्चित-
मस्माभिः । प्रेतान् विकरणभागिनः ।

तानाह मनुः—

असंस्कृतप्रसीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्भेषु विकिरस्य यः ॥

यमालयादिति यम्यन्ते पापिनोऽस्मिन्निति यमालयः कारा-
गारं, कीर्त्तयन्तो मनुष्यलोकमायान्तोति शेषः । तस्मात्तत्र मघा-

त्रयोदश्यां सूत्रविधिना गृह्योक्तविधिना आर्जुनेन तर्पयेदित्यर्थः ।
आर्जुनं तेनापि कर्त्तव्यमिति पुनर्मन्वात्रयोदशीविधानं आर्जुनस्यात्रा-
वश्यकत्वप्रदर्शनार्थम् । पिण्डदानञ्चात्र ज्येष्ठपुत्रिणा न कार्यम् ।

यथा देवीपुराणे—

कन्यास्थे च रवाविषे पूजनीया यथाविधि ।

भौजङ्गीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् ॥

तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते ।

ऋक्षे पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥

इषे पौर्णमास्यन्ताश्विने तत्रैव मघायुक्तक्षणत्रयोदशीसम्भवात्
न सुख्याश्विने नवा सौराश्विनपरत्वमिषशब्दस्य वैयर्थ्यात् ।

ततश्च कन्यास्थे रवाविति कन्यासम्बन्धेनाश्विनक्षणपक्षस्य
प्राशस्त्यकथनं भौजङ्गी पञ्चमी चन्द्रार्कसङ्गमोऽभावस्या पूज-
नीयाः पितर इति शेषः । यथाविधि गृह्योक्तविधिनेत्यर्थः ।

तत्राप्याश्विनमध्ये पितृदैवते मघानक्षत्रे पृथक्श्रुतिकल्पन-
मिया पूर्वोक्तशङ्कादिवचनैकवाक्यतया मघायुक्तत्रयोदश्यामित्यर्थः ।
महती पूजा मधुपायसादिद्रव्यैः पक्षश्राद्धात् पृथगेव आर्जुनं
कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अथ मैथिलाः—

भौजङ्गीमित्यादेः परेण सहान्वयं कृत्वा पञ्चम्यादिषु महती
पूजा कार्या तत्रैव पक्षश्राद्धे यस्यां कस्याश्चित्तिथौ मघानक्षत्रे
पिण्डदानं ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेदित्याहुः ।

अत्राधुनिकाः—

एकवचनोपात्तप्रत्यासत्तेरन्तरङ्गत्वात् पूर्वैर्णैवान्वय इति
वदन्ति ।

वस्तुतस्तु पूजामहत्वविधौ श्रुत्यन्तरकल्पनापत्तिर्दीपः । अस्म-
न्मते तु मघात्रयोदश्यां महती पूजा वचनान्तरैर्णैव क्लृप्तेति ।

किञ्च पिण्डनिषेधोऽयं पक्षश्चाह एवावश्यं वाच्यः प्रसुतत्वात्
अन्यथा सांवत्सरिकेऽपि पिण्डनिषेधप्रसङ्गः । तदा च पक्षश्चाह-
दधिके मघात्रयोदशीश्चाह पिण्डदानप्रसङ्गो दुर्निवारः ।

अन्ये तु—

पृथक्श्रुतिकल्पनाभिया पक्षश्चाहान्तर्गतमघात्रयोदशीश्चाह-
मेव मघायोगे प्रशस्तं न तु पृथक् आह्वान्तरमित्याहुः ।

तदपि मन्दं—शङ्खादिनानासुनिवचनानां पक्षश्चाहमनपेक्ष्य
चतुर्थ्यष्टकावत् स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तेः । पक्षान्तर्गतत्रयोदशीश्चाह-
मन्य मघानक्षत्ररूपकाल-पायसादिद्रव्यरूपगुणद्वयविधानेन उप-
सङ्गिश्चरित्वैतिवत् वाक्यभेदापत्तेश्च ।

यत्तु—

उत्तरादयनाच्छाह्ये श्रेष्ठं स्यादन्विषायनम् ।
चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम् ॥
ग्रीष्मपक्षाः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।
पञ्चम्यूर्द्धञ्च तत्रापि दशम्यूर्द्धं ततोऽप्यति ।
मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजस्त्रयोदशी ॥

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आह्नमत्र नराधिप ।

पराश्रमोजी त्वपचः आह्नमत्र तु कारयेत् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनं तत्सजातीयानां तत्तद्विधिबोधित-
आह्नकालानामेकस्यान्यापेक्षया पितृहस्तिविशेषजनकत्वेन प्राशस्त्य-
कथनमात्रपरं न तु आह्नविधायकम् ।

अतएव

उत्तरादयनाच्छ्राद्धे श्रेष्ठं स्याद्विज्ञानायनम् ।

इति प्रथमत एवोक्तम् ।

ततश्च—दशस्यूद्धं ततोऽप्यधिकमुक्त्वा तस्मादपि तत्तद्विधि-
बोधितस्य पृथक्आह्नस्य मघात्रयोदशीकालः प्रशस्यत इति न
कश्चिद्दोषः ।

अतएव तत्र विध्यपेक्षायां सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यमित्यनेन
पृथग्विधिरुक्तः अन्यथा पुनर्विधानवैफल्यं स्यादिति ।

ज्येष्ठपुत्रीति मतुपो विद्यमानार्थत्वेन ज्येष्ठपुत्रसङ्गावएव
पिण्डदाननिषेधादन्येषामप्रतिषेधात् पिण्डदानं कर्त्तव्यमेव अन्यथा
ज्येष्ठपुत्रीति विशेषणं व्यर्थं स्यादव्यावर्त्तकत्वात् ।

* अत्र च पिण्डस्थानकरणादि सर्वमेव पिण्डोपकरणं न
कार्यं शिवा आपः सन्वित्यादि तु कार्यमेव । एष च मघा-
त्रयोदशीविहितआह्न एव निषेधो न तु पञ्चान्तर्गततयोदशीआह्ने
तद्दिनविहितसांवत्सरिकआह्नवदिति ध्येयम् ।

यदा पूर्वदिनेऽपराह्णे तिथिलाभः परदिने च पूर्वाह्णे नक्षत्र-
युक्ततिथिलाभस्तदा पूर्वदिने पक्षश्राद्धं परदिने च मघात्रयोदशी-
श्राद्धं कार्यं रात्र्यादिनिषिद्धकालेतरस्यैव आह्निककालत्वात् ।

एवञ्चैकदिने पूर्वाह्णे मघायोगोऽपराह्णे च त्रयोदशीमात्रं
तदा पूर्वाह्णे ज्येष्ठपुत्रिणाऽपिण्डकं मघाश्राद्धं विधायापराह्णे
सपिण्डकं पक्षश्राद्धं कर्त्तव्यमेव । एवञ्च मघायोगालाभे तस्मिन्नप्ये-
मघाश्राद्धाभाव एव । यदा त्वपराह्णे मघात्रयोदशीयोगस्तदा
तन्नेष्टकं श्राद्धं तच्चापिण्डकमेव मघाश्राद्धे पिण्डनिषेधात् ।

पक्षश्राद्धे तु “नित्येऽपि किञ्चिदङ्गहानिः शक्या न तु
काव्येऽपि” इति न्यायात् पिण्डाभावस्याकिञ्चित्करत्वाद्दोष-
गौरवाच्चेति बहवः ।

अन्ये तु—

समानाङ्गकयोरेव तन्मतानियमात् पक्षश्राद्धमेव सपिण्डकं
कार्यं प्रसङ्गान्मघाश्राद्धमपि गतार्थमिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु तन्मतान्यायाभावान्मघाश्राद्धस्यातिप्राशस्त्याच्च पृथ-
गेव सपिण्डकापिण्डकं श्राद्धद्वयमिति प्रतीतः ।

तथा पूर्वदिनापराह्णे मघातिथिलाभेऽपि परदिने एव
कुञ्जरच्छायायोगे पूर्वाह्णेऽपि तच्छ्राद्धं फलातिशयहेतुत्वात्तस्येति ।

अत्र आह्निकचिन्तामणिः—

मृतके मृतके चैव ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

कायायां कुञ्जरस्याथ भुक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

प्रसादाद्वाङ्मणो भुक्त्वा तत्र चान्द्रायणं चरेत् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् कुञ्जरच्छायायोगे आहुभोजनं
ब्राह्मणैर्न कर्तव्यमित्याह ।

तन्नन्दं कुञ्जरह्यादीनां समस्तपदानामिव योगाभिधायि-
त्वादसमस्तेन ह्यायायाः कुञ्जरस्येत्यनेन ह्यायायुक्तप्रदेशे सूतकादि-
वदिच्छाभोजननिषेधात् ।

एतच्च आहुमविभक्तैरपि सर्वैरेव भ्रातृभिः पृथक् पृथक्
कार्यम् ।

यथा शङ्खः—

अविभक्ता विभक्ता वा कुर्युः आहुमदैवतम् ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥

अदैवतं सांवल्लरिकआहुं मघासु च विहितं आहुं सर्वे पृथक्
कुर्युः । अतोऽन्यत्रामावस्यादौ पृथग्भूतं विभक्तं विना अविभक्तानां
सर्वेषां नाधिकारः किन्त्वेकस्यैवेत्यर्थः ।

किञ्च—

नास्मात् परतरः कालः आहुष्वन्यत्र विद्यते ।

यत्र साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यसृतसुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मपुराणे साक्षादसृतपदानुवादेन स्वयमेवानुष्ठान-
मुचितमिति ।

अथाश्वयुक्कृष्णपक्षः ।

ब्रह्मपुराणे—

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आहं कुर्याद्दिने दिने ।
त्रिभागहोतं पक्षं वा त्रिभागत्वर्द्धमेव वा ॥
न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः ।
आहं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिवन्ति ते ॥
यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः ।
तावच्छादस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा ॥

अत्राश्वयुक्शब्दः पौर्णमास्यन्तमासपरः । न तु सुखचान्द्र-
परः, ब्रह्मपुराणे पौर्णमास्यन्तमासेन समस्ततिथिकृत्याभिधानात् ।
निर्णीतञ्च—आश्वयुज्यां च कृष्णायां त्रयोदश्यां मघासु च ।

इति ब्रह्मपुराण एवाश्वयुक्शब्दस्य पौर्णमास्यन्तपरत्वम् ।
दर्शान्ताश्विने मघायोगासम्भवात् प्रौष्ठपद्यूङ्गं कृष्णत्रयोदशी-
त्यादिवचनाच्च ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे—

उत्तरादयनाच्छाद्रे अष्टं स्याद्विष्णुयनं ।
चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम् ॥
प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।
पञ्चम्यूङ्गञ्च तत्रापि दशम्यूङ्गं ततोऽप्यति ॥

इत्यत्र प्रौष्ठपद्याः परः पक्ष इत्यनेन पौर्णमास्यन्ताश्विन-

मासौयकृष्णपक्षत्वं व्यक्तमुक्तम् । एतेन सौरवादिनोऽपि निरस्ताः ।
तथाच कार्णाजिनिः—

शक्रध्वजनिपाताङ्को यः स्यात् पक्षसु पञ्चमः ।

स विज्ञेयोऽपरः पक्षस्तत्र आहं विधीयते ॥

पुत्रमायुर्धनं धान्यमारोग्यं भूतिमेव च ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा आहं कामांस्तथापरान् ॥

एतानेव हि हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् ।

तस्मान्नातिक्रमेद्विद्वान् पञ्चमे पैतृकं विधिम् ॥

भाद्रशुक्लद्वादश्यां शक्रध्वजोत्थानं तदनन्तरं कृष्णचतुर्थ्यां शक्र-
ध्वजनिपातः ।

यथा वराहः—

द्वादश्यान्तु सिते पक्षे मासि भाद्रपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासवे ॥

विश्वमुत्तराषाढा वासवं धनिष्ठा ।

तथा—

वैष्णवादिपदे चन्द्रे शक्रमुत्थापयेद्दिवा ।

भरण्यन्तपदे रात्रौ चतुर्थ्यान्तु विवर्जयेत् ॥

वैष्णवस्य श्रवणाया आदिपदस्थे चन्द्रे इत्यर्थः । एतानेव हि
हिंसन्तीत्यनेन नित्यत्वं दर्शितं हिंसन्ति पितर इति शेषः ।

जावालः—

अगतेऽपि रवौ कन्यां आहं कुर्वीत यत्नतः ।

आषाढाः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः पितृकर्मणि ॥

जातूकर्णः—

आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात् पक्षसु पञ्चमः ।

आहं तत्र प्रकुर्वीति कन्यां गच्छतु वा नवा ॥

अत्र मध्येऽधिमासपातेऽपि तस्याधिकत्वाच्छाद्धानर्हत्वाच्च तं
मासं विहाय पञ्चमः पक्षो मन्तव्यः ।

गृह्यपरिशिष्टम्—

मलिन्नुचसु मासो वै मलिनः पापसम्भवः ।

गर्हितः पित्रदेवेभ्यः सर्व्वकर्म्मसु तं त्यजित् ॥

कन्यां नवा गच्छत्विति यदुक्तं पक्षस्य कन्यासम्बन्धेऽपि आह-
योग्यकालस्य कन्यायामलाभि तन्मन्तव्यम् । अन्यथा सिंहे सकल-
पक्षसम्प्राप्ती तस्य मलमासान्तःपातादश्वयुक्कृष्णपक्षत्वाभावः
स्यात् । तेन कन्यां गच्छतु वा न वेत्यनेन कन्यागतरविसम्बन्धेन
पञ्चमपक्षस्य प्राशस्त्यं ध्वनितम् ।

यथा भविष्यपुराणम्—

कन्यां गते सवितरि पित्रराजानुशासनात् ।

तावत् प्रेतपुरी शून्या यावद्दृष्टिकदर्शनम् ॥

ततो दृष्टिक आयाते निराशाः पितरो नृप ।

पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्वा सुदारुणम् ॥

हंसे वर्षासु कन्यास्ये शाकिनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वैशयोर्ऋणम् ॥

हंसे सूर्य्ये ऋणमिव ऋणं पित्रमाहकुलस्यावश्यं परिशोध-
मित्वर्थः । एतच्च आह्वान्तरकल्पने विधिगौरवमिथा अश्वयुक्

कृष्णपक्षे त्वित्यादिना ब्रह्मपुराणोक्तपक्षश्चात्र कन्यागतत्वस्य गुण-
फलविधित्वम् ।

कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाद्रुमे दिवा ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादित्वनिस्वनैः ॥

इति देवीपुराणवचनाद्देवीबोधने कन्यासम्बन्धवदिति । न
चात्र वैपरीत्याशङ्का भविष्यपुराणे कन्याविधौ पक्षपुरस्कारेण
प्रत्यहश्चाहविधानाभावात् कन्यां गच्छतु वा नवा इत्यादिवचनाच्च
पृथग्विधिरिति वाच्यम् । पुराणभेदेन प्रत्यवायस्य पृथगुक्तेरौचि-
त्यात् न तु वास्तवं पृथगित्यास्तां विस्तरः ।

दिने दिने इति दिनपदमत्र तिथिपरं न त्वहोरात्रपरं चान्द्र-
मासावयवस्य कृष्णपक्षस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकत्वेन तत्सम्बन्धितयोप-
न्यस्तस्य दिनपदस्य तिथिपरत्वनियमात् ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे—

तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकोर्त्तितः ।

अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः ॥

अन्यथा सुनीनां परिभाषाविधानमनर्थकं स्यात् ।

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ।

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥

इत्यादयः प्रयोगाः । षष्ठ्येकादशीत्रयोदशीभिः पक्षस्य
विभजनेन तिथिपर्यवसानाच्च ।

अतएव—

पञ्चम्यूहं च तत्रापि दशम्यूहं ततोऽप्यति ।

इति विष्णुधर्मोत्तरे तिथिमादाय कल्पव्यवस्थोक्ता । अन्यथा
अम्बुवटश्चादवदहरहः क्रियमाणतया नित्यत्वादध्यावाहनादिवर्जन-
प्रसङ्गः स्यात् ।

एतेन तिथिज्ञासादेकस्मिन् पक्षे चतुर्दशत्वादङ्गां चतुर्दश-
आङ्गानि तिथिद्वयावहर्वृद्धौ षोडश स्युः । तत्र कदाचिदेकस्यां
तिथौ आङ्गद्वयं कदाचिच्च आङ्गाभाव इति श्रीदत्तादीनां मत-
मपास्तम् ।

ततश्च वीष्मायाः पञ्चदशतिथिष्वेव पञ्चदशआङ्गानि अत्र
चैकस्मिन् दिने तिथिद्वयलाभे आङ्गद्वयं कदाचिद्दिनद्वयेऽप्येक-
तिथिलाभे एकदिने आङ्गाभाव इति ।

चतुर्दशोऽङ्गं चात्र कर्त्तव्यमिति प्रागेव विधिनिरूपणे
दर्शितम् ।

यत्तु—

दिव्यभौमान्तरीक्षाणि चराणि स्थावराणि च ।

पिण्डमिच्छन्ति पितरः कन्याराश्रिते रवौ ॥

कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

ऋतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥

राजसूयाश्वमेधाभ्यां यदीच्छेत् सदृशं फलम् ।

अग्न्यम्बुमूलशाकाद्यैः पितॄन् कन्यागतेऽर्चयेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनं तत् सूर्यसिद्धान्तवचनैकवाक्यतया
कन्यायाश्चतुर्दशदिनादूर्ध्वं शेषेषु सौरषोडशदिनेषु शुक्लपक्षसाधारणेषु
काम्यआङ्गान्तरविधायकं नित्यत्वे प्रमाणाभावात् फलश्रुतेषु ।

यथा सूर्यसिद्धान्ते—

तुलादिषडशीत्यंशे षडशीतिमुखं दिनम् ।
 तच्चतुष्टयमेव स्याद्विस्त्रभावेषु राशिषु ॥
 षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य तु ।
 मिथुनेऽष्टादशे भागे कन्यायाश्च चतुर्दशे ॥
 अत ऊर्ध्वं कन्याया यान्यहानि तु षोडश ।
 क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ॥

एकस्मिन्नब्दे पञ्चाधिकशतत्रयमंशका भवन्ति तत्र तुलासंक्रम-
 मारभ्य षडशीतिगणनया चतुष्टयमापूर्य कन्याशेषषोडशांश
 अवशिष्यन्ते विस्त्रभावेषु द्वात्मकेषु । तत्र षडशीतीनां पूरणस्थान-
 माह षड्विंश इति । अनिमिषो मौनः । त्रिभागहीनमिति
 तृतीयो भागस्त्रिभागः त्रिभागहीनं षष्ठादिकल्पः त्रिभागमेका-
 दश्यादिकल्पः अत्र कालात्यन्तसंयोगे द्वितीया तेन प्रतितिथि-
 श्राद्धम् ।

अत्र केचित्—

पञ्चमौ प्रभृति वा कृष्णपक्षस्य इति गौतमवचनात् ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

इति मनुवचनाच्च किञ्चिन्नूनाधिके त्रिभागपादात् पञ्च-
 म्यादिदशम्यादिकल्पावाहुः । तत्र—गौतममनुवचनयोः सामान्य-
 कृष्णपक्षोपक्रमात् नाश्वयुक्कृष्णपक्षपरत्वम् । ततो बीजाभावेन
 लक्षणाभावात् पञ्चम्यादेस्त्रिभागहीनादिपदार्थत्वानुपपत्तिरिति ।

अतएव विष्णुधर्मीत्तरे—

प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चम्यूहं च तत्रापि दशम्यूहं ततोऽप्यति ॥ इत्युक्तम् ।

यच्च—

भोजङ्गीं तिथिमासाद्य इति देवीपुराणवचनं तदश्वयुक्तकृष्ण-
पक्षे पञ्चम्यादिषु कन्यासम्बन्धेन आहस्य प्राशस्त्यकथनमात्रपरं
न तु कल्पविधायकं पक्षादिकल्पान्तराणामनुक्तत्वात्* । अर्द्धमिति
त्रिभागार्द्धं त्रयोदश्यादिकल्पः । न तु पक्षाद्धमष्टम्यादीति
केषाञ्चिद्वाख्यानं युक्तं सन्निधानेन त्रिभागस्य बुद्धिस्थित्वात् ।

न च विभज्यमानतया बुद्धिस्थीकृतस्य पक्षस्य परित्यागे को
हेतुरिति वाच्यम् ।

उत्तरोत्तरलघुकालोपदेशस्यैव हेतुत्वात् ।

अतएव एव वेत्यनेनास्यात्यन्ताशक्तकल्पत्वं सूचितम् ।

अतएव विष्णुधर्मीत्तरे—प्रकरणभेदेन पञ्चम्यूहं च तत्रापि
दशम्यूहं ततोऽप्यतीति मध्येऽष्टम्यादिकल्पान्तरं नोक्तम् ।

एवञ्च एतेषामेव कल्पानां दर्शनात् केषाञ्चिदमावस्यामात्र-
करणपक्षो निरस्तः । किन्तु प्रतिमासविहितं पार्व्यणं कर्त्तव्यमेव
प्रकरणभेदेन प्रतिमासविधेरश्वयुक्विधिभिन्नत्वात् ।

नचोक्तिबाधाशङ्का सम्भूयसमुच्चारणाभावात् ।

न च पदाह्वनौयवत् विशेषदर्शनात् सामान्यशास्त्रस्य तदि-

तरपरत्वमस्त्विति वाच्यं प्रतिमासविधेरमावस्याविषयकत्वेनाश्व-
युक्विधेस्तु पक्षविषयकत्वेन भिन्नविषयत्वात् सामान्यविशेषा-
भावात् । अमावस्याविधस्तु प्रागेव निरूपितः ।

किञ्च प्रकरणभेदेन विधिभेदात् उपजीव्योपजीवकभावाभावा-
द्भिन्नविषयता ।

अन्यथा पौषादिमासत्रयेऽष्टकाविधिदर्शनात् प्रतिमासविधि-
स्तदितरत्वप्रसङ्गः ।

एवञ्च पक्षश्चाह्वे कृते प्रतिमासे विहितं पार्वणमनुषङ्गेण
गतार्थं तन्त्रेणैवामावस्यायां कर्त्तव्यमिति ध्येयम् ।

न सन्तीति — अकरणे प्रत्यवायान्नित्यत्वं दर्शितम् । अत्र
सम्भवति लघूपाये गुरुपायस्याननुष्ठानलक्षणाग्रामाख्यभिया पक्ष-
श्चाज्ञादिकल्पानामिच्छाविकल्पासम्भावाच्छक्तितारतम्येन व्यव-
स्थितो विकल्पः । शक्तस्य समस्तः पक्षः, अशक्तस्य त्रिभागहीनः
पक्षः, अशक्ततरस्य त्रिभागः, अशक्ततमस्य तदर्द्धमिति । एतेन
शक्तिभेदात् समस्तपक्षाकरणेऽपि प्रत्यवायाभावो वचनादिति
ध्येयम् ।

शक्तिसु शरीरपाटवश्चाह्वोचितद्रव्यसम्पदादिः, एवं च यो यत्र
शक्तस्तदकरणे तस्य प्रत्यवाय एव ।

यथा मनुः—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

साम्प्रदायिकं पारलौकिकम् ।

न चात्र फलभूमकल्पनया कल्पव्यवस्था पक्षविधिसुपजीव्यैव
त्रिभागहीनादिकल्पविधिप्रवृत्तेः ।

एतानेव हि हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् ।

इत्यादिवचनैः पक्षश्राद्धाकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च । तस्मात्त-
च्छक्तितारतम्येनैव कल्पव्यवस्थितिः ।

अत्र केचित्—

आरब्धे पक्षश्राद्धे कुत्रचिद्दिने श्राद्धविघ्ने सति पक्षश्राद्धा-
निष्पत्त्याऽन्येऽपि कल्पा न कर्त्तव्याः । विकल्पवशेनैकतरनिश्चया-
दन्यनिरासेन पुरुषप्रवृत्तेरित्याहुः ।

तदन्ये न सहन्ते—उभयोर्युगपदुपस्थितत्वादिच्छाविकल्प एव
नैकतरनिश्चयः प्रवृत्तौ हेतुः, व्यवस्थितविकल्पे तु न तथा व्यवस्था-
वशेनोभयोर्युगपदुपस्थितत्वाभावात् किन्त्वत्र शक्तितारतम्यान्मुख्य-
कल्पानुकल्पभावेन व्यवस्था तस्याश्च क्रमिकत्वात् मुख्यकल्पा-
सम्भवे स्वयमेवानुकल्पो व्यवतिष्ठते । अतो मुख्यकल्पविघ्ने कल्पा-
न्तरं कर्त्तव्यमेवेति ।

अभियुक्तास्तु—

दिने दिने इति वीष्माश्रुत्या-

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नादीनोदकेन वा ।

इति मनूक्तनित्यश्राद्धवत् प्रतितिथौ पृथक् पृथक् श्राद्धाव-
गमात् “श्राद्धं न कुरुते तत्र” इति प्रतितिथौ श्राद्धाकरणे पृथक्
प्रत्यवायावगमाच्च अनुज्ञावाहनदक्षिणाविसर्जनादीनां पृथक्-
पृथक्त्वाच्च पञ्चदशश्राद्धानां स्नातन्त्ये सिद्धे आरब्धपक्षश्राद्धेन पुंसां

कदाचिन्मध्येऽशौचतजादिना विघ्ने सत्यधिकाराभावादकरणे-
ऽप्यजातप्रत्यवायेन तदितरदिनेषु कृतेषु आह्वेषु यावज्जीवकर्त्तव्य-
नित्यश्राद्धवत् पक्षश्राद्धमप्यविरुद्धम् ।

न च पृथक्कल्पविधानं तर्हि व्यर्थमिति वाच्यं द्रव्याद्य-
सम्पत्त्या सकलश्राद्धाशक्तौ प्रत्यवायपरीहारार्थं कल्पान्तरविधान-
मिति । युक्तञ्चेतत् ।

अश्वयुक्कृष्णपक्षे एकस्य कल्पस्याप्यशक्तौ किं स्यादित्यत
आह यावच्च कन्यातुलयोरिति । अत्र विध्यन्तरकल्पनाभिया
कन्यादिवाकरस्थित्या तत्सम्बन्धस्यावश्यकत्वेनाश्वयुक्कृष्णपक्ष
उपलक्ष्यते तुलास्थित्यापि कार्तिककृष्णपक्ष उपलक्ष्यते

कार्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ।

इति विष्णुवचनेन सहैकवाक्यत्वात् । अन्यथा विध्यन्तर-
गौरवात् । सकलं कृष्णपक्षमित्यर्थः । अश्वयुक् * [कृष्णपक्षानु-
कल्पतया तत्राप्तकृष्णपक्षबाधानौचित्यात् । †

प्राहृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ।

मधुप्लुतेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ॥

इति पूर्ववचने कृष्णपक्षश्रवणाच्च ।

अत्र कन्यातुलयोर्दिवाकरस्थितेः] क्रमसिद्धत्वात् क्रमाच्छ्राद्धस्य
काल इत्यन्वयादश्वयुक्कृष्णपक्षे श्राद्धाकरणे कार्तिककृष्णपक्षे
यस्यां कस्याच्चित्तिथौ श्राद्धं कार्यम् ।

* क पुस्तके [ ] चिह्नितांशः पतितः ।

† न पुस्तके विधानौचित्यात् ।

न चात्रापि कल्पव्यवस्था प्रमाणाभावात् त्रयोदशादिकल्प-
स्याप्यशक्तावत्यन्तापत्कल्पतया कार्त्तिकविधानाच्च अतएवामाव-
स्थायामतिप्राशस्त्यमुक्तम् ।

भविष्यपुराणे—

येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यान्नचेद्दत्तं पितॄणाञ्च महालये ॥

पितॄणां महस्य उत्सवस्थालयो महालयोऽश्वयुक्कृष्णपक्षः
पञ्चदशी अमावस्या न तु पौर्णमासी भुवि पृथिव्यां दीपान्वितेति
कृत्वा ख्यातिकथनात् ।

तथाचामावस्थामधिकृत्य ब्रह्मपुराणे—

दीपमालाञ्च कर्त्तव्याः शक्त्या देवगृहेषु च ।

रथ्यापणश्मशानेषु नदीपर्वतसानुषु ॥

तथा—

यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालयम् ।

उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो ब्रजन्तु ते ॥

इति कार्त्तिकामावस्थायामुक्तादानमन्त्रलिङ्गाच्च ।

अथच्च प्रतिमासपार्वणस्य प्राप्तत्वेऽप्यश्वयुक्कृष्णपक्षाकरणे
ऽशक्तस्याप्यनुष्ठानार्थं पुनः कार्त्तिकविधिः । अथवा तन्त्रेण आङ्ग-
हयविधानार्थं पुनर्विधिरिति ।

अथ शस्त्रहतचतुर्दशी ।

वायुपुराणे—

युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषान्तु दापयेत् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम् ॥

युवान एव पितादयो मृता इत्यर्थः यौवनं त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं
ज्योतिःशस्त्रोक्तम् ।

आदिपुराणे—

प्रायोऽनशनशस्त्राग्निविषोद्वन्निनां तथा ।

चतुर्दश्यान्तु कर्त्तव्यं ह्यस्यार्थमिति निश्चयः ॥

प्रायो महापथगमनम् ।

बृहन्ननुः—

सर्पैर्हिता मृगैर्व्याघ्रैः कुम्भीरैश्च गजैर्वृषैः ।

उत्पातवातवर्षैश्च आहं तेषां चतुर्दशीम् ॥

देवीपुराणे—

पक्षिकीटमृगैर्ये तु शृङ्गिदंष्ट्रिणखैर्हिताः ।

पतनानशनप्रायैर्बज्राग्निविषबन्धनैः ॥

मृता जलप्रवेशेन न ते शस्त्रहताः स्मृताः ।

मरीचिः—

विषश्चापदशस्त्राहि तिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥

घातोऽस्यास्तीति घाती तेन विषादिभिर्हितानामित्यर्थः ।

न च ब्राह्मणघातीति कर्त्तरि नष्णिविषादिभिरनन्वयात् ब्राह्मण-
हतत्वं शापकृतमेव न तु शस्त्रकृतं तस्य ग्रहणात् । अन्येषाम-
शस्त्रहतानाम् ।

विष्णुः—

युद्धहतानां आहुकर्मणि चतुर्दशी प्रशस्ता ।

एषां वचनानां सामान्यकृष्णपक्षप्रकरणपाठात् तत्प्राप्तं
आहुमनूय शस्त्रहतानां प्रशस्ततया चतुर्दशी विधीयते न तु
आह्वान्तरविधिगौरवात् अन्येषां विगर्हितेति अशस्त्रहतानां निन्दा-
श्रवणाच्च, अन्यथा शस्त्रादिहतोद्देशेन आह्वान्तरविधौ अशस्त्रहतानां
विधानाभावादेव निषेधप्राप्तेर्विषयाभावान्निर्देव नोपपद्येत ।

अतएव मनुवचने सामान्यकृष्णपक्षगोचरचतुर्दशीवर्जनं
शस्त्रादिहतेतरविषयम् । एवञ्चादिपुराणे द्दमर्थमिति दर्शनात्
काम्यमिदमिति मैथिलोक्तं निरस्तम् ।

द्दमर्थमित्यस्य प्राशस्त्यपरत्वात् । ततश्च पित्रादित्रयदैवतं
पार्व्येण सकलकृष्णपक्षसाधारणञ्चेदं आहुम् ।

न चान्येषां विगर्हितेति निन्दाश्रवणात् कथं त्रैपुरुषिकविधि-
रिति वाच्यम् ।

यस्य त्रयः पुरुषाः शस्त्रहतास्तस्य त्रैपुरुषिकविधिरुपपद्यत
एव यस्य तु द्वौ वा एको वा शस्त्रहतस्तेनापि सदैवतं द्वैक-
पौरुषिकं पार्व्येण कार्यम् जीवत्पितृकआहुवदिति । त्रैपुरुषिक-
नियमस्तु पार्व्येणस्योत्सर्गो विशेषवचनेन बाध्यते ।

यानि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधायकानि वचनानि ।

यथा भविष्यपुराणम्—

समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च ।

चतुर्दश्यान्तु कर्त्तव्यमिकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

गार्ग्यः—

चतुर्दश्यान्तु यत् आह्नं सपिण्डीकरणे कृते ।

एकोद्दिष्टविधानेन तत् कार्यं शस्त्रघातिने ॥

यमः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते ।

एकोद्दिष्टविधानेन प्रदेयं शस्त्रघातिने ॥

शङ्खः—सपिण्डीकरणादूर्ध्वमृते क्षणचतुर्दशीम् ।

प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न कारयेत् ॥

तान्धमूलानि समूलत्वेऽपि पार्वणाशक्तविषयान्येतानि पूर्वोक्त-
विष्णादिवचनेषु पार्वणावगमादिति आह्नविवेकः ।

वस्तुतस्तु अश्वयुक्क्षणापत्तीयचतुर्दशीमृतस्य शस्त्रहतस्य सां-
त्सरिकआह्ने पार्वणविधिप्राप्तौ तं निषिध्य एकोद्दिष्टविधायका-
न्येतानि । समयप्रकाशे तु एकोद्दिष्टं न पार्वणमित्यत्र एकोद्दिष्टं
महालये इति व्याख्यातः तदा च व्यक्तमेवायमर्थः ।

शङ्खवचनस्य त्वयमर्थः—क्षणचतुर्दशीमिति कालकर्म अश्व-
युक्क्षणापत्ते चतुर्दश्यां शस्त्रहतस्य यत्प्रतिसंवत्सरआह्नं तस्मादृते
तत्रैवाश्वयुक्क्षणापत्तेऽन्यत्प्रतिसंवत्सरआह्नं एकोद्दिष्टं न कारयेत्
किन्तु पार्वणमेवेति । अथवा सकलक्षणचतुर्दश्यां शस्त्रहतस्य
प्रतिसंवत्सरआह्ने साग्निविषयाणि सर्वानि वचनानीति ।

यच्च—प्रायानशनेत्यादिना सकलकृष्णपक्षसाधारणं शस्त्र-
हतपित्रादीनां आहुतमभिधाय पुनरप्याश्विनकृत्यमध्ये मघानयो-
दश्यनन्तरं—तर्पणीयाश्चतुर्दश्यां तुमपिण्डोदकक्रियाः । इत्युक्तम् ।

तच्छस्त्रहतभ्रात्रादीनामप्याश्विनकृष्णचतुर्दश्यां बोधयति ।

तुमपिण्डोदकक्रिया विषयशस्त्रादिभूता अपतितः पतितानां
निषेधात् तत्तुल्यमकरणात्तद्वरपदेशः ।

एतच्च आहुतेकोद्दिष्टविधिना कार्यम् ।

यानि पञ्चदशाह्यानि अपुत्रस्येतराण्यपि ।

एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः ॥

इति परिशिष्टे अपुत्रस्य पार्व्वणविधिकआहुतिनिषेधात् ।

विधानबलान्निषेध इति चेन्न,

विधानस्यैकोद्दिष्टपरतयैवोपपत्तेरिति । तदपि काम्यं नित्यत्वे
प्रमाणाभावात् तर्पणीया इत्यभिधानाच्चेति ।

इदञ्च चतुर्दशीआहुतं विषयशस्त्रापदशस्त्रादिभूतानां तत्तद्वचनो-
पात्तानामेवेति गौडहृद्वाः ।

श्रीदत्तादयस्तु रोगव्यतिरेकभरणमनुगमनकं कृत्वा अनु-
सृतायाः प्रसवसृतायाश्च शस्त्रहतआहुतमाहुः ।

तन्मन्दं न योषिद्वाः पृथक् दद्यादिति निषेधात् रोगसृतस्य
यूनश्चतुर्दशीआहुतिविधानादननुगमतादवस्थराच्च तद्वचनबोधिताना-
मननुगमस्यादोषत्वाच्च ।

ननु—शस्त्रविप्रहतानाञ्च शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः ।

आत्मनस्याग्निनाञ्चैव आहुतेषां न कारयेत् ॥

इति ऋगलेयेन आह्ननिषेधात् कथमेषां आह्नमिति ।

अथ आह्नचिन्तामणिः—अस्मादेव विशेषवचनादित्याह ।
तच्चन्दं वचनस्यान्यथोपपत्तेः ।

आह्नविवेकस्तु—आह्ननिषेधो बुद्धिपूर्वकमृतविषयः, तेषां
पतितत्वात् । अस्त्रहतआह्नविधानन्तु प्रमादमृतविषयम् ।
यथाङ्गिराः—

अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्नुरदकादिभिः ।

अशौचं तस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्या च जलक्रिया ॥

अबुद्धिपूर्वमपि शृङ्गादिभिः क्रीडां कुर्वतां मृतानां न
कर्त्तव्यम् ।

ब्रह्मपुराणे—

शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष बलि-स्त्रिया जलैः ।

आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥

तथा शास्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्वमृतानामपि कर्त्तव्यम् ।

यथा गार्ग्यः—

बुद्धः शौचस्मृतैर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

आत्मानं पातयेद्यस्तु मृग्वग्न्यनशनादिभिः ॥

तस्य त्रिरात्रमशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।

तृतीयेतूदकं कृत्वा चतुर्थे आह्नमिष्यते ॥

इति युक्तसुक्तवान् । एवञ्च विप्रशापेनापराधहतानां आह्न-
निषेधोऽनपराधहतानाञ्च आह्नमिति सर्व्वं समञ्जसम् ।

अथ काव्यश्रावकालाः ।

तत्तद्वचनोक्तस्वगतधनपुत्रादिलाभकामनावता यथाभिलाषं
श्राव्यं कार्यम् ।

यथा दानधर्म—

पितृनर्चयन् प्रतिपदि प्राप्नोति स्वगृहे स्त्रियः ।
अभिरूपप्रजावत्यो दर्शनीया बहुप्रजाः ॥
स्त्रियो द्वितीयां जायन्ते तृतीयायान्तु वन्दिनः ।
चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवो भवन्ति बहवो गृहे ॥
पञ्चम्यां बहवः पुत्रा जायन्ते कुर्वन्तां नृप ।
कुर्वाणान्तु नराः षष्ठ्यां भवन्ति द्यूतभागिनः ॥
सप्तमीभागी भवेच्छ्राव्यं कुर्वाणः सप्तमीं नरः ।
अष्टम्यान्तु प्रकुर्वाणो वाणिज्ये लाभमाप्नुयात् ॥
नवम्यां कुर्वन्तः श्राव्यं भवत्येकशफं बहु ।
विबर्हन्ते तु दशमीं गावः श्राव्यानि कुर्वन्तः ॥
कुप्यभागी भवेन्नर्त्यः कुर्वन्नेकादशीं नृप ।
ब्रह्मवर्चस्त्रिनः पुत्रा जायन्ते तस्य वेश्मनि ॥
द्वादश्यामीहमानस्य नित्यमेव प्रदृश्यते ।
रजतं बहुचित्तञ्च सुवर्णञ्च मनोरमम् ॥
ज्ञातोनाञ्च भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् श्राव्यं तयोदशीम् ।
अवश्यं तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे ॥

युद्धभागी भवेन्नार्थः कुर्वन् आहं चतुर्दशीम् ।

अमावस्यान्तु निवपन् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

तस्य वन्दिनः स्तावकाः स्युः सुत्यः स भवतीत्यर्थः । द्यूत-
भागिनो द्यूते जयभाज इत्यर्थः । कुप्यं ताम्रादिकं युवानः प्रागु-
त्पन्ना वा म्रियन्ते । अत्र पुत्रस्य फलान्तरकामस्य त्रयोदश्या-
मधिकार इति कल्पतरुः । अपत्यमात्रार्थिनस्तन्मात्रदोषसहिष्णी-
रचाधिकार इति आहविवेकः । युद्धभागी युद्धे जयभागीत्यर्थः
शस्त्रहतपितृकस्यैव चतुर्दशीआज्ञाधिकारो नान्येषाम् ।

यथा प्रतिपदादितिथिषु चतुर्दशफलान्युक्ता याज्ञवल्करः—

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेतान् वर्ज्यित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेणैव हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥

तथा कात्यायनः—

ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां युवानस्तत्र म्रियन्ते शस्त्रहतस्य चतु-
र्दश्यामिति ।

सर्वान् कामान् पूर्वोक्तानित्यर्थः । अत्र सर्वशब्दस्य प्रकृत-
वाचित्वात् एकैकस्य काम्यत्वेन प्रकृतत्वादुक्तान्यतमफलस्य दर्शं
काम्याधिकारः । एकस्मै कामायान्ये सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा-
वितिवत् ।

कृत्तिकादिनक्षत्रेषु यथाक्रमं फलान्याह याज्ञवल्करः—

स्वर्गं ह्यपत्यमोजञ्च क्षेत्रं शैथ्यं वलं तथा ।

पुत्रान् श्रेष्ठञ्च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां सताम् * ॥

प्रवृत्तचक्रतां कीर्त्तिं * वाणिज्यं प्रभुतां तथा ।
 अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥
 धनं विद्यां भिषक्सिद्धिं कुप्यं गामप्यजाविकम् ।
 अश्वानायुश्च विधिवद् यः आहं संप्रयच्छति ॥
 कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामान् प्राप्नुयादिमान् ।
 स्वर्गः सुखं प्रवृत्तचक्रता अप्रतिहताज्ञता ।

सप्तसु वारेषु काम्यश्राद्धमाह विष्णुः—

आदित्येऽङ्गि आहं कुर्व्यन्नारोग्यमाप्नोति सौभाग्यं चान्द्रे
 समरविजयं कौजे सर्वान् कामान् बौधे विद्यामभीष्टां जैवे धनं
 श्रौत्रे चिरजीवितं शनैश्चरे ।

पञ्चपुराणे—

शुक्राङ्गारकसंयुक्ता चतुर्थी जायते यदा ।
 अक्षया श्राद्धकृद्भिर्गो न प्रेतो जायते नरः ॥
 अङ्गारको मङ्गलवारः ॥

अथानावश्यकश्राद्धकालाः ।

विष्णुः—

आदित्यसंक्रमणं विषुवद्वयं विशेषेणायनद्वयं व्यतीपातो
 जन्मर्क्षमभ्युदयश्चेति ।

एतांस्तु आह्निककालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः ।

आह्निकमेतेषु यद्वृत्तं तदानन्त्याय कल्पते ॥

आदित्यसंक्रमणमिति गोवलीवर्द्धन्यायाद्विषुवायनयोस्तु फला-
तिशयः ।

संक्रान्तिआह्निकं पिण्डरहितं कार्यं—

अयनद्वितये आह्निकं विषुवद्वितये तथा ।

संक्रान्तिषु च कर्त्तव्यं पिण्डनिर्वपणादृते ॥

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य च ।

आह्निकं कार्यं च शुक्लायां संक्रान्तिविधिना नरैः ॥

त्रयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रक्षयेऽहनि ।

आह्निकं कार्यं पायसेन दक्षिणायनवच्च तत् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

संक्रान्तिविधिना पिण्डदानेतरविधिनेत्यर्थः ।

न चैतेषां वचनानामनाकरत्वाशङ्का ब्रह्मपुराणाग्निपुराणयो-
र्दृष्टत्वात् संवत्सरप्रदीपाद्यनेकसंग्रहेषु लिखितत्वाच्च ।

अन्ये तु—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् पिण्डदानविधिनिषेधयोर्विकल्पो
दाने तु फलातिशय इत्याहुः । तदयुक्तम् ।

तत्रैव मत्स्यपुराणे—

ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञान्तु लेभिरे ।

इति परिभाषितत्वात् त्रिपिण्डमाचरेदित्यस्य मत्स्यपुराण-
वचनस्य त्रयः पिण्डाः पितरो यत्रेति व्युत्पत्त्या त्रिपिण्डं त्रैपुरुषिकं
आहमिति व्याख्यानात् । अतएव एकोद्दिष्टं मृताहनीत्यनेन
मृताहे एकपुरुषिकोपसंहारः कृतः । व्यतीपातसु सूर्याचन्द्रमसोः
क्रान्तिसाम्ये भवति ।

यथा सूर्यसिद्धान्ते—

विपरीतायनगतौ चन्द्रार्कौ क्रान्तिलिप्तकाः * ।

समास्तदा व्यतीपातो भगणाहं तयोर्युतौ ॥

तुल्यांशुजालसम्पर्कात्तयोस्तु प्रहराहतात् ।

तादृक्क्रोधोद्भवो बह्निर्लौकाभावाय जायते ॥

व्यतीपातः प्रसिद्धोऽयं संज्ञामेदेन वैधृतिः ।

स्नानं दानं तथा आहं जपहोमादिकर्म च ॥

तत्राप्य सुमहच्छ्रेयः कार्यमानन्थमिच्छताम् ।

अन्ये तु—

अवणाश्विधनिष्ठार्द्राणागदैवतमस्तके ।

अमा वै रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

इत्यग्निपुराणवचनान्तिथिनक्षत्रवाराणां योगविशेषमाहुः ।

नागदैवतमङ्गेषा एषां मस्तके आदिपादे इत्यर्थः । अभ्युदयः
पुत्रजन्म ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणम्—

नैमित्तिकमथो वक्ष्ये आङ्गमभ्युदयात्मकम् ।

पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसमं नरैः ॥

ब्रह्मपुराणे—

युगाद्येषु युगान्तेषु आङ्गमक्षयमुच्यते ।

विष्णुपुराणे—

वैशाखमासस्य तु या तृतीया

नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य तमिष्यपक्षे

त्रयोदशौ पञ्चदशौ च माघे ॥

एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-

रनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः ।

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं

दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।

आङ्गं कृतं तेन समाः सहस्रं

रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

अत्र तमिष्यपक्षानुसङ्गान्माघे पञ्चदशी अमावस्या न तु पौर्ण-
मासी अन्यथा वैयर्थ्यात् ।

न च—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेता च नवमेऽहनि ॥

तथा भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्याञ्च द्वापरम् ।

माघे च पौर्णमास्यान्तु घोरं कलियुगं स्मृतम् ॥

इति ब्रह्मपुराणविरोधान्न तमिश्रपक्षानुषङ्ग इति वाच्यं
अग्निपुराणादिवचनैकवाक्यतया अनुषङ्गस्यैव न्याय्यत्वात् ।

यथाग्निपुराणे—

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरगात् कृतम् ।

त्रेता सिततृतीयायां वैशाखे द्वापरं युगम् ॥

दर्शे तु माघमासस्य त्रयोदश्यां नभस्यके ।

कृष्णे कलिर्द्विसप्ताथ ज्ञेया मन्वन्तरादयः ॥

निरगात् निःशेषेण प्राप्तमित्यर्थः ।

तथा वायुपुराणे—

दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् ।

कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः ॥

तथा ब्राह्मे—

त्रयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रक्षयेऽहनि ।

इति पूर्वमुक्तमेव ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगाद्ये परिकीर्त्तिते ।

शुक्ले पूर्वार्द्धिके ज्ञेये कृष्णे चैवापराह्निके ॥

ब्रह्मपुराणस्य तु केचित् माघे पञ्चदश्यामिति पाठं वदन्ति ।

अन्ये तु कल्पभेदेन व्यवस्थामाहुः ।

तस्मत्तेऽपि विष्णुपुराणे चकारस्य वैयर्थ्यमभियाऽनुषङ्गस्यावश्यक-
त्वात् वराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशर इत्यग्निपुराणाद्विष्णु-
पुराणीयपक्षस्यैवास्मिन् वर्त्तमानवराहकल्पेऽनुष्ठानस्य न्याय्यत्वात्
अनेकमुनिसम्मतत्वाच्चाभावस्यैव युक्तेति । माघभाद्रमासौ पौर्ण-
मास्यन्तावेव सर्वत्र तथैव तिथिकल्पेऽभिधानात् ।

युगान्तानाह ब्रह्मपुराणे—

सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य तु ।

तथा वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य च ॥

ज्ञेयश्च वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तश्च संज्ञया ।

तथाच कुम्भसंक्रान्त्यां कलेरन्तः प्रकीर्तितः ॥

तथा मन्वन्तरादौ च आहं ज्ञेयं विजानता ।

अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिके तथा ॥

तृतीया चैव माघस्य तथा भाद्रपदस्य च ।

फाल्गुनस्याप्यभावस्या पौषस्यैकादशी तथा ॥

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

आवणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढी च पूर्णिमा ॥

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ।

मन्वन्तरादयस्त्रेता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

अभावस्याष्टमीव्यतिरिक्ता द्वादशतिथयः शुक्ला मन्तव्याः ।

पुनःपुनस्तथोपादानात् । दत्तस्यान्नयकारिका इत्यार्यवादिकी
पिटृदत्तिः फलम् ।

याज्ञवल्क्यः —

आहं प्रति रुचिश्चैव आहकालाः प्रकीर्त्तिताः ।

यदैव आहच्छा भवति तदैवेति नित्यत्वे प्रमाणाभावात्
काम्यं फलन्तु पिटृदत्तिरेव ।

अथ आहवेत्ता ।

तत्र पर्युदस्तकालानाह मनुः—

रात्रौ आहं न कुर्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा ।

सन्ध्योरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥

तत्र दत्तद्रव्यस्य राक्षसप्राप्तिहेतुत्वेन राक्षसीति निन्दा सूर्ये
चैवाचिरोदिते इति दिवसस्य प्रथममुहूर्त्तं इत्यर्थः ।

न चाद्यमुहूर्त्तद्वय इति श्रीदत्तव्याख्यानं युक्तं मुहूर्त्तद्वय-
निषेधे सति ब्रह्मपुराणे प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमित्यनेन मुहूर्त्तत्रये
द्विआहविधानमसङ्गतं स्यात् तृतीयमुहूर्त्तमात्रे मुख्यकाले
द्विआहकरणासम्भवादिति ।

अत्राचिरोदिते सूर्ये आहं न कुर्वीतित्यनुपङ्गाच्छादस्यैव
प्रतिषेधो न तु स्नानदेवार्चादीनामश्रुतत्वात् । नाप्युपलक्षणं
प्रमाणाभावात् ।

अतएव यमः—

स्नानं सन्ध्या जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् ।
दिवसस्यादिने भागे सर्वमेतत् समाचरेत् ॥
रात्र्यादिषु तु वचनान्तरात् प्रतिषेधः ।

यथा यमः—

स्नानं दानं जपः आह्नमनन्तं रात्रुदर्शने ।
आसुरो रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

मत्स्यपुराणे—

प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात्तत्र आह्नं न कारयेत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥
अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।
तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥
मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ।
तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते ॥

तावदेव मुहूर्त्तत्रयमित्यर्थः ततः परं त्रिमुहूर्त्तोऽपराह्ण
इत्यर्थः । सर्वकर्मसु स्नानादिष्वपीत्यर्थः । अतएव पञ्चधाविभागा-
द्विवसे पञ्चदशमुहूर्त्ताः स्युः । एतेन मुहूर्त्तसंज्ञाप्युक्ता ।
तथाच ज्योतिषे—

अह्नः पञ्चदशांशो रात्रेश्चैवं मुहूर्त्तसंज्ञः स्यात् ।
मध्याह्न इति—अह्नो मध्यं मध्याह्न इति व्युत्पत्त्या मध्याह्नेऽष्टम-

मुहूर्त्ते इत्यर्थः, तमधिकृत्योक्तेः । अन्यथा कुतपाभिधानमसङ्गतं
स्यात् । मन्दीभवति स्थिरीभवति तत्र कुतप इत्यर्थः ।

अयञ्च पर्युदासः सकलआश्चर्यविषयो विनिगमनाविरहेणैषां
वचनानां आश्चर्यापरत्वात् गर्हिता सर्वकर्मस्त्रित्यभिधानाच्च ।

कथं दत्तन्तु सायाङ्गे राक्षसं तद्भवेद्विः ।

दाता नरकमाप्नोति भोक्ता किल्बिषभुम्भवेत् ॥

इति बृहन्नारदोये कथ्यमात्रदाननिषेधाच्च ।

न च मनुवचने दर्श्याश्चप्रकरणं नियामकमिति वाच्यं
राक्षसी कीर्त्तिता हि सेति हेतुमन्निगदात् आसुरी राक्षिरन्यत्रेति
यमवचनाच्च प्रकरणस्य बाधितत्वात् ।

अतएव—

सन्ध्यारात्रयोर्न कर्त्तव्यं आहं खलु विचक्षणैः ।

तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥

इति विष्णुना सन्ध्यारात्रयोरुपरागश्चाहं प्रतिप्रसूयते ।

तथाच देवलः—

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

विवाहे प्रातः आद्याद्यकरणे रात्रावपि कर्त्तव्यम् । अत्यये
मरणे वृद्धौ पुत्रजन्मनि ।

न चैकोद्दिष्टपार्वणादेर्मध्याह्नादिनियतकालत्वान्न तत्र
रात्रादिपर्युदासः किन्त्वनियतकालिके द्रव्यपात्रतीर्थप्राप्तिश्चाद्या-
दावेवेति वाच्यम् ।

एकाहे द्वादशाय वेति द्वादशाहे सर्वमासिकादेर्विधान-
मसङ्गतं स्यात् मध्याह्ने सर्वमासिककरणासम्भवात् ।

किञ्च विहिततिथौ मध्याह्नाद्यन्तामे आइलोपापत्तिस्तदा च
याज्ञवल्क्यादिवचनविरोधः स्यात् वीप्साबाधापत्तेः ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

मृताहनि च कर्त्तव्यं प्रतिमासञ्च वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरञ्चैव आयमेकादशेऽहनि ॥

विष्णुपुराणे—

मासिमास्यसिते पक्षे पञ्चदश्यां नराधिप ।

तस्मान्मध्याह्नादिकालानां प्राशस्त्यपरतयैवोपपत्त्या भागा-
न्तरेऽपि आइप्रशक्तौ रात्र्यादिपर्युदासात् याज्ञवल्क्यादिविरोध-
परीहारः ।

अथञ्च पर्युदास एव न तु निषेधविधिः ।

तथाहि सामान्यशास्त्रप्राप्तुपजीवी हि निषेधविधिर्वाच्यः ।
अन्यथा विध्यभावादेव निषेधप्राप्तौ अप्राप्तिप्रापनरूपं विधित्वं
निषेधस्य न स्यात् ततश्चोपजीव्यविधिबाध एव दोषः ।

किञ्च अमावास्यादिविधे रात्र्यादौ तात्पर्यमस्ति न वा ।
आद्ये वचनशतेनापि तत्र निषेधं न शक्यते विधेस्तत्र तात्पर्य-
बाधात् ।

द्वितीये विधित्वव्याहृतिर्निषेधस्य स्वतःसिद्धत्वात् । अत्र
सत्यपि विधेस्तात्पर्यं निषेधबलादेव विकल्पो भविष्यतीति चेत्तथा-
प्यंशतो बाधादुपजीव्यबाधः सिद्ध एव ।

किञ्च अमावस्यादौ निषिद्धेतरि दद्यादेव निषिद्धे तु रात्रादौ
दद्यान्नदद्याच्च इति विधिवैषम्येण वाक्यभेदापत्तिः, ततश्चोपजीव्य
बाधाहाक्यभेदभिया च पर्युदासलक्षणे च येयसी । दृष्टा च
यजतिषु येयजामहं कुर्यान्नानुयाजेष्वित्यत्र* वाक्यभेदभयात्पर्यु-
दासलक्षणा ।

अतएव गङ्गाघोषादौ चैकवाक्यतानुरोधेन लक्षणा स्वीकृता
अन्यथा पदान्तराध्याहारेण वाक्यभेदमालम्ब्य मुख्यार्थसम्भ-
वात् । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र तु द्वयोरेव †विध्योः
सामान्यविशेषभावाभावेन पर्युदसनीयस्याभावादनन्यगत्या निषेध-
विधित्वसङ्गावाहिकस्य एव । तस्मादमावस्यादिविधेः ‡शेष-
भूततया रात्रादिपर्युदासो व्यवतिष्ठते । रात्रादिभिन्नेऽमा-
वस्यादौ आह्नं कुर्यादित्यर्थः ।

एवञ्च सामान्यशास्त्रप्राप्तोपजीविनिषेधे पर्युदास एव राग-
प्राप्तकलञ्जभक्षणादौ तु निषेधविधिरिव रागतः शास्त्रस्य
बलवत्त्वात् ततश्च रात्रादिपर्युदस्तेतरो भाग एव आह्नकालः ।
तत्र आह्नविशेषे प्रशस्तकालमाह ब्रह्मपुराणम्—

पूर्वाह्णे मातृकं आह्नमपराह्णे तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्हृदिनिमित्तकम् ॥

यद्यपि मातृप्रधानं आह्नं मातृकमिति व्युत्पत्त्याऽन्वष्टकाश्राह्नं

* ख पुस्तके गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनमित्यधिकः पाठः ।

† ख पुस्तके विशेषविध्योः ।

‡ ग पुस्तके शेषभूततया ।

वृद्धिश्चाह्वयोच्यते तथापि प्रातर्हृदिनिमित्तकमिति पृथक्-
वचनात् मातृकमत्रान्वष्टकायाह्वम् ।

• यथा शङ्कः—

पित्रादित्रयपत्नीषु भोज्याः मातृः प्रति द्विजाः ।

स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्मातृश्चाह्वमिहोच्यते ॥

पित्रादित्रयपत्नीः मातृः प्रत्युद्दिश्येत्यर्थः द्वितीयार्थे सप्तमी
आर्षप्रयोगात् पित्रादित्रयपत्नीस्त्विति श्रीदत्तकृतः पाठः ।

पूर्वाह्णे शुत्युक्ते दिनस्य तृतीयभागे ।

यथा श्रुतिः—

पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणा-
मिति ।

न च

आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णे ह्यपराह्णस्ततः परम् ।

इति स्कन्दपुराणात् द्विधाविभक्तकालः कथं न गृह्यते
इति वाच्यम् ।

श्रुतेर्बलवत्त्वात् त्रिधाविभक्तकाल एव शक्तेः स्कन्दपुराण-
वचनस्याजहत्स्वार्थलक्षणाप्युपपत्तेः । न च सङ्गवपरतया
पूर्वाह्णपदव्याख्यानं केषाञ्चिद्युक्तं शक्त्यभावात् लक्षणाबीजा-
भावाच्च ।

न च प्रातःपदस्य पृथगुपादानमेव लक्षणाबीजमिति
वाच्यम् ।

प्रातः-पूर्वाह्णपदयोर्व्याप्य-व्यापक-भावेनार्थभेदादिषय-भेदाच्च
विरोधाभावात् ।

एकोद्दिष्टमाद्यश्चाह्नादि मध्याह्नापराह्णपदद्वयमत्र ब्रह्मपुरा-
णोक्त पञ्चधाविभक्त पारिभाषिक-मध्याह्नापराह्ण-विषयं प्रातःपद-
समभिव्याहारात् ।

यत्तु—

पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धं कार्यमभ्युदयार्थिना ।
इति शातातपवचनं तत् प्रातरशक्तौ पूर्वाह्णविधिः*विधायकम् ।
यथा भविष्ये—

सर्वं प्रदक्षिणं कार्यं पूर्वाह्णे तूपवीतिना ।
पैतृकमिति कृष्णपक्षपार्वणविषयम् ।

यथा वायुपुराणे—

शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।
कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥

यत्र युगाद्याष्टकादौ विशिष्य प्रशस्तकालो नोक्तः तद्विषय-
मिदं वचनं एकोद्दिष्टद्वयान्वष्टकासु तु पूर्वोक्त एव विशिषः ।

तथा नित्यश्राद्धे—

पञ्चमे च ततो भागे सन्धिभागे यथाहृतः ।
इति दक्षेण दिवापञ्चभागो विशिष्योक्तः ।

एवञ्च—

शुक्लपक्षे क्रियमाणं पार्वणश्राद्धं पूर्वाह्ने शुक्लतृतीयभागे
क्षणपक्षेऽपराह्णे तु पैतृकमिति पूर्वोक्तवचनैकवाक्यतया ब्रह्मपुरा-
णोक्तपञ्चधाविभक्तेऽपराह्णकाले कर्त्तव्यम् ।

यच्च शुक्लक्षणपुरस्कारेण विहितं श्राद्धमिति कैश्चिदुक्तं तन्मदं
साग्निकर्त्तव्यपार्वणविधिक-सांवत्सरिकश्राद्धे आवर्णपौर्णमास्यादौ
च क्षणशुक्लपक्षपुरस्कारेण विधानाभावात् कालव्यवस्था न स्यात् ।
अस्मन्मते तु पक्षभेदादस्ति पूर्वाह्णपराह्णव्यवस्थितिः ।

अशक्तौ तु पूर्वाह्णस्योत्तरावधिमपराह्णस्य पूर्वावधिञ्चाह
रौहिणमिति ।

रौहिणीनक्षत्रसम्बन्धिनं नवमसुहृत्तं ज्योतिःशास्त्रसिद्धं
पूर्वाह्णश्राद्धकर्त्ता न लङ्घयेत् न त्यजेत् रौहिणमभिव्याप्यैव कुर्यात्
तत्परकालस्याप्रशस्तत्वात् एवमपराह्णश्राद्धकर्त्ता रौहिणं न
लङ्घयेत् रौहिणात् प्रभृत्येव कुर्यात् तत्पूर्वकालस्याप्रशस्तत्वादि-
त्यर्थः । तेन शुक्लपक्षे प्रथमसुहृत्तार्द्रर्द्धं यावत्प्रशस्तः कालस्तन्मध्ये
पञ्चमसुहृत्तं यावदतिप्रशस्तः क्षणपक्षेऽष्टमसुहृत्तार्द्रर्द्धं सुहृत्त-
चतुष्टयं प्रशस्तं नवमसुहृत्तार्त्परं सुहृत्तत्रयमतिप्रशस्तमिति ।

नच रौहिणमित्यस्यैकीदृष्टविषयता एतद्वचनानुपात्तत्वेनैको-
द्विष्टस्याप्रकृतत्वात् ।

यत्तु मत्स्यपुराणादावष्टमसुहृत्तस्यापि प्राशस्त्यमुक्तं तन्निषिद्ध-
रात्रादीतरसामान्यकालापेक्षया मन्तव्यं रौहिणापेक्षया तु
तस्याप्रकृतत्वमेव ।

यथा मत्स्यपुराणे—

अपराह्णे च संप्राप्ते अभिजिद्वौहिणोदये ।

यदत्र दीयते किञ्चित्तदक्षयमुदाहृतम् ॥

अभिजिदष्टमसुहर्त्तः ।

तथा दर्शश्चाक्षमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे—

यतिस्त्रिदण्डी करुणा राजतं पात्रमेव च ।

दौहिचं कुतपः कालश्रागः क्षणाजिनं तथा ॥

सर्पिः क्षणाः सिता रक्तास्तथैव *त्रिविधास्तिलाः ।

पितृणां तृमये सृष्टा दशैते ब्रह्मणा स्वयम् ॥

यतिरेकदण्डी कुतपोऽष्टमसुहर्त्तः ।

पार्वणश्चाक्षप्रकरणे हारीतः—

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

वायुपुराणे—

जह्वं सुहर्त्तात् कुतपाद्यन्सुहर्त्तचतुष्टयम् ।

सुहर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते ॥

अत्र कुतपमादाय सुहर्त्तपञ्चकं वित्युक्तम् ।

न च कुतपादूह्वं सुहर्त्तपञ्चकं वेति व्याख्यानं युक्तं उक्तमक्षय-
पुराणादिवचनैकवाक्यतया कुतपादिसुहर्त्तपञ्चकस्यैव युज्यमान-
त्वात् ।

किञ्च उक्तरोत्या सम्भवति गत्यन्तरे सायाह्नत्वेन निषिद्धस्य
तयोदशसुहर्त्तस्य वचनबलाद्ब्रह्मणमन्याय्यमेव ।

न च रौहिण्यन्तु न लङ्घयेदित्यनेन कुतपस्यापि निषिद्धत्व-
मिति वाच्यम् ।

न लङ्घयेदित्यनेन रौहिणापराह्वयोः प्राशस्यकथनमुखेन
तदपेक्षया कुतपस्यापकर्षकथनात् रात्रिसायाह्लादीतरस्यैव आह-
कालत्व*प्रसङ्गात् ।

अथ वचनान्तरात्तस्यापीति चेदृङ् मुहूर्त्तात् कुतपादित्यस्य
वैयर्थ्यप्रसङ्गः-अव्यावर्त्तकत्वात् ।

केचित्तु—

अपराह्णो मुख्यः कल्पः, रौहिणोऽनुकल्पः, कुतप आपत्कल्पः,
निषिद्धेतरभागोऽत्यन्तापत्कल्प इत्युक्त्वा प्रभुः प्रथमकल्पस्य इति
मनुवचनान्मुख्यकाललाभे शक्तस्यान्यत्र फलं नास्त्येव इत्याहुः ।
तदयुक्तं—

रात्रादिपर्युदासेन तदितरस्य आह्वययोग्यकालत्वात् प्राशस्य-
परतयैवोपपत्तेः । मन्वादिवचनेष्वपराह्वस्य प्राशस्यकथनादन्यथा
कल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च ।

मनुः—

यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।

तथा आह्वस्य पूर्वोक्तादपराह्वो विशिष्यते ॥

शातातपः—

दर्शआह्वन्तु यत्प्रोक्तं पार्व्वणं तदुदाहृतम् ।

अपराह्वे पितृणान्तु तत्र दानं विशिष्यते ॥

आपस्तम्बः—

मासि मास्यपरपक्षस्यापराह्नः श्रेयानिति ।

एवञ्च—यस्मिन् दिने प्रशस्तकालप्राप्तिस्तदैव* आद्यं निर्वि-
वादमेव प्रशस्तलाभेऽप्रशस्तस्यान्याय्यत्वात् ।

यत्र तूभयदिनेवापराह्णलाभस्तत्राह गृह्यपरिशिष्टम्—

ययास्तं सविता याति पितरस्तासुपासते ।

तिथिं तेभ्योऽपराह्णे हि स्वयं दत्तः स्वयम्भुवा ॥

एतच्च कृष्णपक्षपार्वणविषयमेव अपराह्नः स्वयं दत्तः स्वय-
म्भुवेति हेतुमन्निगदात् ।

उभयदिनेऽपराह्णलाभे तु परदिन एव पूर्वदिने निषिद्ध-
सायाह्नमात्रप्राप्तेः ।

अमावस्याव्यवस्था तु पृथक् वक्ष्यते । पूर्वार्द्धमध्याह्नविहित-
पितृकृत्ये तु उभयदिने पूर्वार्द्धमध्याह्नयोरलाभे लाभे वा देवल-
वचनादेव व्यवस्था ।

यथा—

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानव्रतादिषु ॥

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति च भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानव्रतादिषु ॥

अत्रादिपदेन वैदिककर्ममात्रस्य ग्रहणात् पितृकृत्यस्यापि
ग्रहणं प्रकरणाद्यभावेन सङ्गीचे प्रमाणाभावात् ।

न च तथाप्यनिर्णय इति वाच्यम् ।

नक्षत्रं देवदेवेश तिथिश्चार्द्धविनिर्गताम् ।

दृष्टोपवासः कर्त्तव्यः कथं शङ्कर जानता ॥

शङ्कर उवाच—

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

तया कर्माणि कुर्वीत क्वासल्लो न कारणम् ॥

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः

तया कर्माणि कुर्वीत क्वासल्लो न कारणम् ॥

शुक्लापचे तिथिर्गार्द्धा यस्यामभ्युदितो रविः ।

क्षणापचे तिथिर्गार्द्धा यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे* शुक्लक्षणापक्षभेदेन व्यवस्थादर्शनात्तत्तुल्य-
त्वेन देवलवचनद्वयेऽपि संशये शुक्लक्षणाभेदादुदयास्तसम्बन्धेन
व्यवस्थानियमात् ।

न च विष्णुधर्मोत्तरवचनैकवाक्यतया देवलवचनस्यापि दैव-
कृत्यपरत्वमस्त्विति वाच्यम् ।

विष्णुधर्मोत्तरवचनस्य दैवकृत्यमादायैकदेशकीर्त्तनपरत्वेन
देवलवचने आदिपदसङ्कोचे प्रमाणाभावात् यथास्तं सविता
यातीति गृह्यपरिशिष्टेनाप्येकदेशकीर्त्तनपरतया देवलवचनस्य
क्षणापक्षीयपितृकृत्ये स्वरूपास्तत्वाच्च । तिथिद्वये पितृकृत्यसंशये
विशेषाश्रयणाद्दैवकृत्यवत्त्ववस्थाया न्याय्यत्वाच्च ।

तथाच निगमपरिशिष्टम्—

द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिहज्ज्यादी हृदिङ्गासेण चोदना ॥

चन्द्रस्य हृदिङ्गासेण शुक्लकृष्णपक्षभेदेन चोदना विधिरित्यर्थः ।

तथा पितृकृत्यं प्रकृत्य बौधायनः—

वर्द्धमानेन्दुपक्षस्य उदयात्पूज्यते तिथिः ।

यदा चन्द्रः क्षयं याति तदा स्यादस्तकालिको ॥

एतेन पितृकृत्यसंग्रहे कपालाधिकरणन्यायेन प्रथमोपस्थित-
तिथेर्यहणाच्छुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिन एव आवृत्तिमिति मैथिलोक्तं
निरस्तम् ।

मध्याह्ने पितृकृत्ये त्वयं विशेषः—

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमन्नयम् ॥

इति शातातपवचनात्—

आरभ्य कुतपे आहं कुर्यादारौहिणं वुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥

इति गोतमवचनाच्च ।

यत्र दिने कुतपरोहिणयोर्विशेषतो लाभस्तद्दिन एकोद्दिष्टम् ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ।

मध्याह्ने सर्व्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ॥

तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते ।

अह्नी मध्यं मध्याह्न इत्यर्थः । यस्मादिति मन्दे सवितर्यक्ष्यं
भवतीति श्रुतिरत्र हेतुरित्यर्थः ।

अतएव हारीतः—

मध्याह्नव्यापिनी या तु पूर्वा वा यदि वा परा ।

तस्यां कस्य प्रकुर्वीत ज्ञासहस्री न कारणम् ॥

उभयदिने कुतपरौहिण्योर्लाभेऽलाभे वा शुक्लक्षणपक्षभेदादु-
दयास्तसम्बन्धेनैकोद्दिष्टमित्युक्तमेव ।

नचैतद्वचनं देवकृत्यविषयमिति वाच्यम् ।

त्रिमुहूर्तापि कर्त्तव्या पूर्वादर्शा च बह्वृचैः ।

इत्यनेन पितृकृत्यमुपक्रम्य हारीतेनोक्तत्वात् ।

संशये युग्मवचनेन शुक्लपत्रे तिथिर्याह्नोत्यादिना च देवकृत्यस्य
यथायथं व्यवस्थापितत्वाच्च ।

अन्ये तु पूर्वाह्नमध्याह्नातुष्टेयदेवपितृकृत्यसाधारणं वचन-
मिदम् । देवकृत्ये युग्मवचनाविषये खण्डातिथौ पितृकृत्ये
त्वेकोद्दिष्टे शुक्लपक्षविहितपार्वणे च उभयदिने पूर्वाह्नादिलाभे
मध्याह्नयोगिन्यामेव तिथौ कार्यम् । उभयदिने तु मध्याह्न-
योगितिथिलाभे शुक्लक्षणपक्षभेदादुदयास्तमयसम्बन्धेन व्यवस्ते-
त्याहुः ।

यत्र तु पूर्वदिने आह्ननिर्णये सति देवात्तत्वाकरणं तत्र
परदिने मध्याह्नादिलाभेऽपि न आह्नम् । वचनेन पूर्वदिनस्यैव
आह्नकालत्वेन निर्णयात् परदिनव्यावृत्तेः ।

किन्त्वेकोद्दिष्टं क्षणैकादश्यामनुष्ठेयं विघ्नपतितत्वात् अष्ट-
कादिपार्वणान्तु बाध एवेति ।

सपिण्डीकरणन्तु यद्यपि प्रेतांश एकोद्दिष्टं पितृंशे च पार्वण-
मिति नरसिंहाकारं तथापि प्रेतोपाधिना पिष्टश्चाह्नकरणादेको-
द्दिष्टमेव प्रधानमिति तत्रापि मध्याह्न एव प्रशस्त इति आह-
चिन्तामणिः । तन्मदम् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभुक् भवेत् ।

इति मत्स्यपुराणात्

ततः प्रभृति वै प्रेतः पिष्टसामान्यमाप्नुयात् ।

इति हारीतवचनाच्च

प्रेतस्य पार्वणभागित्वफलतया पार्वणस्यैव प्राधान्यादप-
राह्न एव सपिण्डनकालः ।

अतएव आह्नविवेके अपराह्णे सपिण्डनमित्युक्तम् ।

अथवा किमत्र काकदन्तान्वेषणेन गरुडपुराणमेवात्र
प्रमाणम् ।

यथा तत्र—

सपिण्डीकरणं वक्ष्ये पूर्वेऽब्दे तत्क्षयाहनि ।

सपिण्डीकरणं कुर्यादपराह्णे तु पूर्व्ववत् ॥

पूर्व्ववत् पार्वणवदित्यर्थः ।

युगाद्यात्रीहिपाकादि सावकाशश्चाज्ञेषु पर्युदासमाह भारते—

नक्षत्रे च न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तद्याग्नेये च भारत ॥

दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरौ च विवर्जयेत् ।

ज्योतिषे यानि प्रोक्तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ॥

ग्रीष्मपदयोरिति पूर्वभाद्रपदनक्षत्रस्य द्वितारकत्वाद्दिवचनं
आग्नेयं कृत्तिका ।

दारुणमुक्तं ज्योतिषे—

दारुणं चौरगं रौद्रमैन्द्रं नैर्ऋतमेव च ॥

औरगमन्नेषा रौद्रमार्द्रा ऐन्द्रं ज्येष्ठा नैर्ऋतं मूला ।

उग्रनक्षत्रपरतया व्याख्यानन्तु न युक्तं—

नक्षत्राणि तथैवार्द्रादारुणोग्राणि वर्जयेत् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरे भेदेनोपादानात् ।

उग्राण्युक्तानि ज्योतिषे—उग्राणि पूर्वार्धे मघान्तका इति ।

प्रत्यरिः पापतारित्यर्थः । ज्योतिषे यानि निषिद्धतया प्रोक्तानि
नन्दादीनि तानि वर्जयेत् ।

यथा—

नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि ।

अत्र आह्नं न कुर्वीत पुनर्दारधनक्षयात् ॥

त्रिजन्मनि तिसृषु जन्मतारास्वित्यर्थः ।

एतच्च न प्रेतषोडशश्राद्धामावस्याष्टकादिनिरवकाशश्राद्ध-
विषयं तेषां नैयतकालिकत्वेन तद्दिनाकरणे प्रत्यवायात् । किन्तु
सावकाशश्राद्धविषयम् । यस्य तद्दिनाकरणे प्रत्यवायाभावस्तत्
सावकाशं—नवान्नागम-संक्रान्ति—युगाद्यादिश्राद्धं काम्यतिथि-

आह्नञ्च तथोपनयनाद्यङ्गभूतवृद्धिआह्नञ्च । अङ्गिनां सावकाश-
त्वेनाङ्गस्यापि सावकाशत्वात् ।

अत्र केचित्—

निषेधोऽयं प्रधानआह्नविषयो नाङ्गभूतवृद्धिआह्नविषय इति
वदन्ति । तन्नन्दं—

सङ्कोचे प्रमाणाभावात् विनिगमनाविरहेण सावकाशमात्र-
परत्वात् ।

नचाङ्गबाधे प्रधानस्य बाधः * [इति न्यायात्* प्रधानप्रवृत्तौ
तदङ्गानामपि प्रवृत्त्या निरवकाशत्वान्नात्र नन्दादिनिषेध इति
वाच्यम् । यत्र नियमेन प्रधानप्रवृत्तिस्तत्रैवाङ्गबाधे प्रधान-
बाधः ।]

यथाऽभावस्यादिनियमआह्वेऽशक्त्यादिना निमन्त्रणगन्धवस्त्रा-
द्यङ्गबाधे प्रधानआह्नस्य बाधः यत्र तु प्रधानप्रवृत्तिरनियता
अङ्गञ्च बाधितं अत्र च साङ्गस्यैव फलजनकत्वात् प्रधानमेव न
प्रवर्तते यथा कास्यतिथिआह्वादी गन्धवस्त्राद्यङ्गाशक्तौ तस्मिन्
दिने प्रधानमेव न प्रवर्तते तथेहापि प्रधानप्रवृत्तिरनियतत्वे-
नाङ्गभूतआह्नस्य सावकाशतया नन्दादिनिषेधात्तद्वाधे साङ्गस्यैव
फलजनकत्वेन तस्मिन् दिने प्रधानमेवोपनयनादिकं न प्रवर्तते
कुतो वृद्धिआह्नस्य निरवकाशत्वमिति ।

अत्र च यत्र यत्र तत्तच्छब्दोच्चारणेन विशेषविधिरस्ति तत्र
तद्विधिवैयर्थ्यभयान्नायं निषेधः प्रवर्तते ।

* क पुस्तके [ ] चिह्नितः प्रतितः ।

यथा—

कुर्यात्पुंसवनं सुयोगकरणे नन्दे सुभद्रे त्रिथौ ।

इति नन्दायां पुंसवनविधिः ।

यथा च सितेन्दुजीवदिवस इति शुक्रवारेऽप्यन्नप्राशनविधिः ।
यथाच मूलानुराधामघेति वचनात् दारुणोद्यगणत्वेन निषिद्धयो-
रपि मघामूलयोर्विवाहे विशेषविधिः । एवमन्यत्राप्युल्लम् ।
अत्र च तत्तद्विधिवैयर्थ्यभिया प्रधानप्रवृत्तौ हृद्विश्वाहमपि प्रवर्त्तते
इति ।

अत्र मैथिलाः—

उत्तरात्रितय पूर्वरोहिणी

सार्पं पित्र भरणीषु चाग्निभे ।

क्षौरकर्म सकलं विवर्जयेत्

प्रेतकार्थमपि दुद्धिमान्नरः ॥

इति ज्योतिषवचनात् सपिण्डनापकर्षो निषिद्धनक्षत्रादौ न
कार्यः कालान्तरसत्त्वेन सावकाशत्वादित्याहुः । तत्र—

आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।

इत्यादि निमित्तसद्भावेऽपकर्षस्यावश्यकत्वेन निरवकाशत्वात्
ज्योतिषवचनस्य तु सकलमायक्षौरं नित्यक्षौरञ्च तथा प्रेत-
निमित्तकं कार्यमशौचान्तविहितक्षौरमपि वर्जयेदित्यर्थः । अत-
एव सावकाशश्चाहविहितानामुत्तरात्रयरोहिणीनां वर्जनं*मस-
ङ्गतमिति ।

अन्ये तु प्रेतस्येच्छायाहं वर्जयेदिति व्याचक्षते ।

मलमासे पर्युदासमाह हारीतः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् किञ्चित् आङ्गिकं भवेत् ।

इष्टं वाऽप्यथवा पूर्त्तं तन्न कुर्यान्मलिनलुचे ॥

आङ्गमेव आङ्गिकं स्वार्थे इकन् । मलमासविवेचनन्तु विशेष-
षतः शुद्धिकौमुद्यां कृतमस्ति विस्तरभयान्नेह प्रस्तूयते तत्रैव
तद्द्रष्टव्यमिति ।

अथामावासा ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

पिण्डान्वाहार्यकं आङ्गं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥

दिवसस्य तृतीयभागे ।

पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणा-
मिति श्रुत्युक्तापराह्णे दशममुहूर्त्तादूर्ध्वं क्षीणे राजनि चन्द्रे पिण्डा-
न्वाहार्यकं अमावस्याविहितं आङ्गं शस्यते प्रशस्तमित्यर्थः ।

तेन यदा चतुर्दश्यैव दिनं समाप्यते परदिने च पराह्णे क्षीय-
माणामावस्याष्टमयामलाभस्तदा तत्र चन्द्रक्षयाभावेऽपि केवला-
मावस्यायामेव आङ्गम् ।

उभयापराह्णलाभे तु चन्द्रक्षयवशात् पूर्वदिन एव चन्द्रक्षयस्य

प्राशस्त्येन न्याय्यत्वात् यदि चेन्द्रक्षयः आह्ननिमित्तं स्यात् तदोक्त-
स्थले क्षयालाभे आह्नलोपात् प्रतिमासविधिबाधः स्यात् ।

नातिसन्ध्यासमीपत इति सन्ध्यासमीपमेकस्मिन् * [सुहृत्ते
कदापि न कर्त्तव्यं यद्यपि सन्ध्यासन्निहितसुहृत्कर्त्तव्यं निषिद्धं
तथापि वक्ष्यमाणव्यवस्थानुरोधेनापद्यपि निषिद्धमपि] सुहृत्सह्य-
मनुज्ञातं अतिशब्दबलात् अन्यथा वैफल्यत् द्विसुहृत्तापि कर्त्तव्येति
वक्ष्यमाणलघुहारीतवचनाच्च ।

० अत्र मैथिलाः—

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु ।

आह्नं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।

शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् साग्निनिरग्निसाधारणं आह्न-
निमित्तममावस्या इत्युत्सर्गतः सिद्धम् । साग्नौ कर्त्तरि चन्द्रक्षय-
विशिष्टामावस्या निमित्तं यथा मनुः—

पिण्डान्वाहार्यकं आह्नं कुर्यान्मासानुमासिकम् ।

पितृयज्ञं पिण्डपितृयज्ञम् ।

तथा अत्र—

पिण्डानां मासिकं आह्नमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।

इति पिण्डान्वाहार्यकपदव्युत्पत्तिरपि दर्शिता । पिण्डानां
पिण्डपितृयज्ञानां अनु पञ्चान्मासिकं आह्नमाहार्यमित्यर्थः ।

अतः पिण्डान्वाहार्यकपदेन साग्निकर्तृकआइमुच्यते तेन
साग्नेरेवेन्दुक्षयनिमित्तेन व्यवस्था ।

कृन्दोगपरिशिष्टे—

पक्षादावेव कुर्वीति सदा पक्षादिकं चरम् ।

इत्यनेनान्ते पक्षादिचरातुपसंहाराच्च ।

निरग्नेस्तु—

कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत् ।

इति वचनात् सामान्यकृष्णपक्षविहितव्यवस्थैवेत्याहुः । ०

गौड़ियास्तु—

अमावास्यामात्रं सर्वेषां आइनिमित्तं साग्निनिरग्निसाधा-
रणी चन्द्रक्षयप्राशस्त्यानुरोधेन व्यवस्था । मनुवचनस्य साग्न-
पक्षे पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यविधायकत्वेनोपपत्तेः ।

न च समाख्याविवचनात् पिण्डान्वाहार्यकपदेन साग्न-
िकर्तृकआइकोक्तेः परिशिष्टवचने क्षीणे राजनोति साग्नपरमिति
वाच्यम् ।

ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञां तु लेभिरे ।

इति मत्स्यपुराणवचनात् ।

तत्र ते पितरः पूर्वं पिण्डसंज्ञां तु लेभिरे ।

एषा तस्य स्थितिर्विप्र पितरः पिण्डसंज्ञिताः ॥

लभन्ते सततं पूजां वृषाकपिवचो यथा ॥

इति वचनाच्च ।

पिण्डानां मासिकं आहमन्वाहार्यमिति मनुवचने पिण्डानां
पितृणां मासिकं मासैकद्विजिनकमन्वाहार्यं पुनः पुनराहार्यं
आहममावास्याविहितमिति पिण्डान्वाहार्यकपदव्युत्पत्त्या नि-
रग्निपक्षेऽपि संज्ञाप्रवृत्तेः । अन्यथा पितृणां पिण्डसंज्ञाविधान-
वैफल्यं स्यात् ।

किञ्च यदि पिण्डपितृयज्ञानन्तरकर्त्तव्यमिति व्युत्पत्तिः स्यात्
तदा मनुवचने पिण्डान्वाहार्यकपदेनैव प्राप्तेः पितृयज्ञन्तु
निर्व्वर्त्येत्यनर्थकं स्यात् ।

तथा मत्स्यपुराणेऽप्यन्यथान्वयो दर्शितः ।

यस्मादन्वाहता मात्रा भक्षयन्ति द्विजातयः ।

पिण्डान्वाहार्यमित्युक्तं तस्माच्च *चन्द्रसंक्षये ॥

बह्वृचानां पिण्डदानानन्तरं ब्राह्मणभोजनं तत्र पिण्डेभ्यो
ऽन्वाहता मात्रा अल्पभागान् विप्रा भक्षयन्ति अस्मिन् आह्ने,
तस्मात् पिण्डान्वाहार्यकममावास्याआहसुक्तम् । पिण्डाना-
मल्पखण्डं द्विजेभ्य आहरणीयमचेति व्युत्पत्तिः ।

तथा मनुः—

पिण्डेभ्यः स्त्रत्पिकां मात्रां समादायानुपूर्व्वशः ।

तानेव विप्रानासीनान् विधिवत्पूर्व्वमाशयेत् ॥

इति ।

तच्चाभावास्याथाह्नमिन्दुक्षये साग्निभिर्निरग्निभिः साधारणं
कार्यमित्यर्थः । अन्यथा सुनीनामेतादृशव्युत्पत्तिकथनमनर्थकं
स्यात् ।

तथा साग्निनिरग्निसाधारणं प्रकृत्य मार्कण्डेयपुराणे—

कार्यं आह्नमभावस्यां मासि मास्युदुपक्षये ।

तथादिपुराणे—

न निर्वपति यः आह्नं प्रमीतपितृको द्विजः ।

इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥

अत्र प्रमीतपितृकमात्रस्यैव इन्दुक्षयनिमित्तेन आह्नावगमः ।

मदनपारिजाते तु अग्निमानित्युपलक्षणं व्याख्यातम् ।

न च वासरस्य तृतीयांश इत्यनेन दशमसुहृत्तत्यागस्य
पिण्डपितृयज्ञाङ्गत्वावगमात् साग्निपरत्वमेव निर्णयित इति
वाच्यम् ।

साग्नेर्दशमसुहृत्तस्य पिण्डपितृयज्ञावरुद्धत्वेन वासरतृतीयांश-
स्यान्वयप्राप्तौ वासरतृतीयांशविधानं निरग्नेर्दशमसुहृत्तत्यागार्थ-
मेवेति ।

यत्तु कालविवेके—

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकसंज्ञि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुहः कार्या तथा चानग्निर्द्विजैः ॥

इति नामशून्यं वचनं लिखितम्—

यच्च—

सिनौवाली द्विजैर्याह्या साग्निकैः आह्निकैश्च ।

कुङ्कः शूद्रैस्तथा स्त्रीभिरपि चानग्निकैर्द्विजैः ॥

इति बृहन्नारदीयनाम्ना वचनं पठन्ति ।

तत्कामधेन्वाद्यलिखितत्वादमूलमेव स्त्रीनां दर्शश्चाष्टेऽनघि-
काराच्च साग्नैरपि वर्द्धमानामावस्यापक्षे कुङ्कग्रहणाच्च ।

समूलत्वाभिमाने तु उभयदिने कालप्राप्तौ सांवत्सरिकआह्न-
विषयं वचनद्वयम् ।

यच्च—

भूतविज्ञाप्यमावस्या प्रतिपन्निश्चितापि वा ।

पितृकर्मणि विद्वद्भिः ग्राह्या कुतपकालिकी ॥

इति हातीतनाम्ना वचनं

यच्च—

सिनौवाली कुङ्कश्चैव श्रुत्युक्ते पितृकर्मणि ।

स्यातां न चेत्तु* मध्याह्ने आह्नादिः स्यात् कथं तदा ॥

तिथिज्ञये सिनौवाली तिथिबुद्धौ कुङ्कर्मता ।

सास्येऽपि च कुङ्कज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

इति प्रवेतोनाम्ना वचनं पठन्ति तदप्यमूलमेव । वेदवेदाङ्ग-
वेदिभिरित्यभिधानात् ।

समूलत्वाभिमाने तु अमावस्यासृतभ्रातादीनामेकोद्दिष्ट-
विषयं मन्तव्यमित्यास्तां विस्तरः प्रकृतमभिधीयते ।

तिथिस्त्रिप्रकारा भवति क्षीयमाणा स्तम्भिता वर्द्धमाना च
तत्र पूर्वतिथ्यपेक्षयाऽल्पकालव्यापिनी क्षीयमाणा तुल्यकाल-
व्यापिनी स्तम्भिता अधिककालव्यापिनी वर्द्धमाना ।

तत्र क्षीयमाणामा*वस्थायामुभयदिने वासरहतीयांशलाभे
चन्द्रक्षयानुरोधेन व्यवस्थामाह कात्यायनः—

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

क्षीयमाणायमावस्था तदैव आह्नमिष्यते ॥

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।

तत् क्षयापेक्षया ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि ॥

यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।

अभावस्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत् † ॥

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अभावस्याष्टमे भागे पुनः किल भवेदनुः ॥

आग्रहायणमावस्था तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्न-

मेवं ज्योतिषक्रविदो वदन्ति ॥

* क पुस्तके अभावस्याया उभय - हतीयांशे लाभे ।

† ख पुस्तके निर्दिष्टेत् ।

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यव्य-
स्तस्मिंस्तृतीयया परिदृश्यो नोपजायते ।
एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा
क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ॥

सन्धिश्चा या चतुर्दश्या अमावस्या भवेत् क्षचित् ।
खर्वितां तां विजानीयादुपेध्वमिति चापरे ॥
वर्द्धमानाममावस्यां लङ्घयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

यदा चतुर्दशीसमेतपूर्वदिनस्य चतुर्थं प्रहरममावस्या पूरयेत्
प्रहरत्रयव्यापिनी चतुर्दशीत्यर्थः, ततःपरं द्वादशमुहूर्त्तंऽपराह्णे
अमावस्या अपरदिनेऽपि तृतीयांशे पूर्वतिथ्यपेक्षया क्षीयमाणा-
मावस्या लभ्यते तदा पूर्वदिन एव आह्नम् । तृतीयांशालाभे तु
सुतरामेव पूर्वदिने परदिने विहितकालालाभादिति ।

अत्र तुरीयमनुपूरयेदित्यपराह्णप्राप्तपलक्षणमन्यथा किञ्चि-
न्नूनाधिकतुरीययामपूरणे कोट्टशो व्यवस्था स्यात् ।

न च पूर्ववचने चन्द्रक्षये आह्नविधानाहचनमिदमनर्थक-
मिति वाच्यम् ।

एतद्वचनाभावे चन्द्रक्षयप्राशस्त्यं किं स्तम्भिताविषयं किं वा
क्षीयमाणाविषयमित्यनिर्णयः स्यात् । तिष्ठत्यस्मिन् वचने चन्द्र-
क्षयस्य क्षीयमाणोपसंहारात् पारिशेष्यात् सन्धिश्रुतिवचनं
स्तम्भितायासुपतिष्ठत इत्यदोषः ।

चतुर्दशीदिने आह्ने हेतुमाह्नं यदुक्तमिति यदहस्त्वेव चन्द्रमा

न दृश्यते ताममावस्यां कुर्वीति यज्ञोभिलेनोक्तं तत्क्षयाभि-
प्रायेण ज्ञेयं यस्मिन्नहनि चन्द्रक्षयो भवतीति सूत्रार्थः ।

लक्षणाबीजन्तु न यत्र चन्द्रमा दृश्येत ताममावस्यां कुर्वी-
तेति पूर्वसूत्रेण सह पौनरुक्त्यापत्तिरित्यस्माभिरपि क्षीणे
राजनि शस्यत इत्युक्तं चन्द्रक्षयश्चतुर्दश्यष्टमयामाग्रभृत्यमावास्या-
सप्तमयामपर्यन्तमिति वक्ष्यति अतश्चन्द्रक्षयानुरोधात् पूर्वदिन
एव आह्नमिति तात्पर्यार्थः ।

यत्तु न यत्र चन्द्रमा दृश्येत ताममावस्यां कुर्वीति
गोभिलपूर्वसूत्रं तद्वर्द्धमानापेक्षया ज्ञेयम् ।

*[न च यदा चतुर्दशीति स्तोत्रेण सह यदहस्त्वेव चन्द्रमा
न दृश्येतेति] श्रुतिस्मृतिविरोधमाशङ्क्य परिहरति यदुक्तमिति
कल्पतरुक्तं युक्तम् ।

दुर्वलस्मृतिविरोधे बलवत्यां श्रुतौ क्षयलक्षणाया अयोगात्
श्रुतिस्तु वर्द्धमानापक्षे योजनीयेति ।

ननु तर्हि दृश्यमानेप्येकदेति गोभिलापरसूचमनर्थकम् ।
सिनीवालीत्वेन पूर्वदिने दृश्यमाने चन्द्रमसि क्षयपुरस्कारेण
आह्नस्योक्तत्वात् पौनरुक्त्यापत्तेरित्यत आह्न यच्चोक्तं दृश्यमाने-
ऽपीति पूर्वसूत्रममावस्यापदोपादानाच्चन्द्रक्षयविशिष्टामावास्या-
विषयं इदन्तु चन्द्रक्षयविशिष्टचतुर्दशीविषयमिति नानर्थकम् ।

ततश्च व्यवस्थितो विकल्प इत्याह अभावस्यामिति यदि द्वादश-
मुहूर्त्तव्यापिन्यभावस्या लभ्यते तदा आद्वार्थमभावस्यां प्रतीचेत
यदा चतुर्दशीयाममिति वचनात् । यदा च द्वादशमुहूर्त्तस्य
किञ्चिन्मात्रव्यापितया अभावस्यायाः आद्ययोग्यता नास्ति
सायाङ्गमात्रव्यापिनी वामावस्या तदा परदिनापराह्णेऽभावस्याया
लाभेऽलाभे वा उभयथापि तदन्ते चन्द्रक्षयानुरोधात् निर्वपेत्
दृश्यमानेऽप्येकदेति सूत्रानुसारात् ।

अयम्भावः—चतुर्दश्यन्ते आङ्गमारभ्य किञ्चिच्छेषं सायाङ्ग-
प्रथममुहूर्त्तेऽभावस्यायां समापयेत् समीपत इत्युक्तत्वात् ।

न चामावस्यायां पितृभ्यो दद्यादिति विधिविरोधात् तथा
मावस्यायां पिण्डपितृयज्ञेनाचरन्तीति* श्रुतिविरोधाच्च आहं

तत् प्राक्कर्त्तव्यपिण्डपितृयज्ञश्च कथं चतुर्दश्यामिति वाच्यम् ।

वचनात्कालान्तरविधिरयमिति न दोषः ।

अन्तेत्वमावस्यापदस्य चन्द्रक्षयपरतया समादधति । तदचारु
अभावस्याष्टमयामे चन्द्रक्षयाभावात् आङ्गपितृयज्ञयोर्लोपप्रसङ्गात् ।

चन्द्रक्षयकालमाह अष्टमेऽंशे इति—अष्टमेऽंशे अष्टमयामे
चतुर्थभागोनकलावशिष्टता च क्षेप्यं वक्ष्यमाणवचनात् ।

एवञ्च चतुर्दश्यष्टमयाममारभ्याभावस्यासप्तमयामं यावच्चन्द्र-
क्षयोऽवगम्यते—†

अभावस्याष्टमे भागे पुनः किल भवेदनुः ।

* ख पुस्तके यज्ञेन चरन्तीति ।

† ग पुस्तके भवति ।

इति चन्द्रस्य पुनरनुरूपोत्पत्त्यभिधानात्तत्र क्षयाभावात् ।
एवञ्चाभावस्यासप्तमयामान्ते कृत्स्नक्षयः प्रतीयते ततश्चतुर्थभागो-
नान्त्यकलाया अवयवविनाशोत्पत्तिरेव क्षयशब्दार्थ इति ।

न चाष्टमयामेऽनुरूपत्वाच्चन्द्रमसः क्षयोऽस्तीति कस्यचिन्मत-
मादरणीयम् । तदा

अभावस्याष्टमे भागे पुनः किल भवेदनुः ।

इत्यभिधानमसङ्गतं स्यात् ।

अभावस्याष्टमे यामि क्षयाभावप्रतिपादनार्थमेव हि तदभि-
धानमन्यथा वैफल्यम् ।

किञ्च अभावस्यायाञ्चन्द्रक्षयव्यभिचारे तस्याः क्षयविशेषित-
त्वेन विधानमफलं स्यात् ।

यथा गोभिलः—

यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत तामभावस्यां कुर्वीति ।

तथा मार्कण्डेयपुराणे—

कार्थ्यं आह्नमभावस्या मासि मास्युदुपक्षये ।

विशेषमाह आग्रहायण्यभावस्येति—

अत्राग्रहायण्यज्यैष्ठ्यौ पूर्णमास्यन्तमासव्यवस्थयेति परिशिष्ट-
प्रकाशः । सौरमासे तत्प्राप्तेरवश्यम्भावात् चन्द्रचारविदो ज्योति-
र्विदः । चन्द्रगतिवैलक्षण्यैलक्षण्यमित्यर्थः ।

अत्रेति अनयोरभावस्ययोरित्यर्थः, आद्ये ग्रहरे न तु
मासान्तरवच्चतुर्दश्याष्टमयामि चतुर्थभागोनकलावशिष्टः क्षीणः
सन्नवतिष्ठते इत्यर्थः । तदन्ते अभावस्यान्ते कृत्स्नक्षयमेति ततो-

ऽत्रामावस्याप्रथमयाममारभ्य अमावस्यासमाप्तिं यावत् क्षयः
प्रतिपक्ष्यथमे पुनरनुरूपचन्द्रोत्पत्तिरिति ।

अयमभावः—* [तयोर्मासयोर्यद्यपि पूर्वदिनापराह्णेऽप्यमावस्या-
प्रथमयामे चन्द्रक्षयो लभ्यते तथापि परदिनापराह्ण एव आह्नं
क्षयबाहुल्यानुरोधादिति ।]

यदा तु तयोर्मासयोरुभयदिनापराह्णयोरमावस्या न लभ्यते
तदा परदिन एव कुतपरीहिण्योः आह्नं न तु पूर्वदिने चतु-
र्दश्यष्टमयामे चन्द्रक्षयाभावाद्दृश्यमानेऽप्येकदेति वचनाविषयत्वा-
दिति ध्येयम् ।

अत्रापि विशेषान्तरमाह यस्मिन्निति—

ज्योतिषे चैत्रादिगणनया चान्द्रवर्षनियमाच्चैत्रमासादिके
यस्मिन्नब्दे द्वादशैको यव्यो मासः अधिमासपाताक्षयोदशमासाः
स्युरित्यर्थः ।

तदब्दमध्ये ज्यैष्ठ्याग्रहायणमासस्य प्रथमप्रहरे तृतीयया
मात्रया भागेन परिदृश्यो न जायते चतुर्थभागेनकलावशिष्टो
न भवति किन्तु मासान्तरवच्चतुर्दश्यष्टमयाम एव चतुर्थभागेन-
कलावशिष्टत्वरूपात् क्षैण्णात् प्रथमयामे ततोऽप्यधिकं क्षीणत्व-
मिति । ततश्च मासान्तरवत्तयोरपि व्यवस्थेति ।

उभयत्रापराह्णलाभे स्तम्भितायां व्यवस्थामाह सस्मिन्नेति
पूर्वतिथेस्तुल्यकालव्यापिनौ याऽमावस्या चतुर्दशीमिथा पूर्वदिन-
सम्बन्धिनी तां खर्व्वितां नोचां निन्दिताश्च केचिदाहुः ।

अपरे तु—उपेक्ष्य आद्यार्थं तासुपगच्छत इति मन्यन्ते । अथ च व्यवस्थितो विकल्प इत्याह लघुहारीतः—

त्रिसुहृत्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा च बह्वचैः ।

कुहुरध्वर्युभिः कार्य्या यथेष्टं सामगीतिभिः ॥

दर्शेत्यार्षं स्त्रीलिङ्गं बह्वचैः पूर्वा पूर्वदिनसम्बन्धिनी चतुर्दशी-
भिश्चाऽभावस्या सायाह्नात्मकसुहृत्कर्त्तव्यापिन्यपि कर्त्तव्या आद्यार्थं
ग्राह्येत्यर्थः ।

अपराहस्य किञ्चिन्मात्रेऽभावस्यालाभे तत्वारभ्य सायाह्नेऽपि
समापयेदिति भावः ।

नातिसम्न्यासमीपत इत्युक्तत्वाच्च । यजुर्वेदिभिस्तु परदिना-
पराह एव कार्य्या सामगीतिभिश्चन्द्रोदगैस्तु यथेष्टं पूर्वदिने
परदिने चेत्यर्थः । यथेष्टं सामगीतिभिरित्यभिधानात् स्तम्भिता-
विषयमिदं वचनं क्षीयमाणवर्द्धमानापक्षयोः परिशिष्टकृता
विशिष्य व्यवस्थापितत्वात् स्तम्भितापक्षे च नियमानभिधानात् ।

यदा त्वेकस्मिन्नेव दिनेऽपराह्णेऽभावस्यालाभस्तदा तत्रैव
निःसंशयं आद्यं तिथिर्हैधाभावान्न तत्र व्यवस्थाभेदः ।

उभयत्रापराह्णलाभे वर्द्धमानायां व्यवस्थामाह वर्द्धमाना-
मिति—वर्द्धमाना पूर्वतिथ्यपेक्षयाऽधिककालव्यापिनीत्यर्थः, तदेव
विवृणोति यामांस्त्रीनधिकान् वेति ।

तथा बृहन्नारदीये—

अपराह्णद्वयगामिन्यभावस्या तिथिर्यदि ।

क्षये पूर्वा तु कर्त्तव्या बृद्धौ कार्य्या तिथेस्तदा ॥

ततश्चापरदिन एवापराह्णे चन्द्रक्षयालाभेऽपि वचनादेव आह-
मिति ।

इति पार्वणकाण्डं समाप्तम् ।

अथैकोद्दिष्टम् ।

अतःपरं हृदि न्यस्य श्रीगोविन्दपदाम्बुजम् ।

प्रेतआह्निक्रियाकाण्डं यथामति विविच्यते ॥

प्रेतआह्ने एकोद्दिष्टपदं मुख्यम् ।

अथैकोद्दिष्टमेकोऽर्घ्वं एकं पवित्रमित्यभिधाय एतत् प्रेतआह-
मिति गोभिलेनोक्तत्वात् ।

आदिपुराणेऽपि—

नान्दीमुखास्वमूर्त्ताः स्युर्मूर्त्तिमन्तोऽथ पार्वणे ।

एकोद्दिष्टाग्निः प्रेताः पितॄणां निर्णयस्त्रिधा ॥

इति प्रेतदैवतआह्निकैकोद्दिष्टमिति व्यक्तमुक्तम् ।

अतएव—

क्षत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयुतो द्विजान् ।

द्वितोयेऽङ्घ्रि पुनस्तद्वदेकोद्दिष्टं समाचरेत् ॥

इति मत्स्यपुराणे एकादशाहद्वादशाह्न्याह्नयोरेकोद्दिष्टत्व-
मुक्तम् ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

सूतकान्ते गृहस्थाद्वमेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ।

द्वादशेऽहनि मासे च त्रिपक्षे च यथाक्रमम् ॥

यत्तु—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छाद्वमेकोद्दिष्टं सृताहनि ॥

इति मत्स्यपुराणे सांवत्सरिके एकोद्दिष्टपदं तद्गौणं तद्वर्ध-
प्राप्तार्थम् ।

न चैकमुद्दिश्य यद्दीयते इति व्युत्पत्त्या तत्रापि मुख्यमिति
वाच्यम् ।

प्रतिसंवत्सरं राजन्नेकोद्दिष्टविधानतः ।

इति विष्णुपुराणे एकोद्दिष्टधर्मातिदेशात्

यस्मिन्नवे पुराणे वा विश्वे देवा न लेभिरे ।

इत्याश्वलायनवचनात् बहुचकर्त्तव्ये सदैवके नवश्राद्धसंज्ञके
एकादशश्राद्धादावव्याप्तेषु देवानामप्युद्दिश्यत्वात् ।

न च देवश्राद्धस्याङ्गत्वान्न मुख्योद्दिश्यत्वमिति वाच्यम् ।

एकपुरुषिकपार्वण्येऽतिव्याप्तेषु ।

एवञ्चैकोद्दिष्टविधिना सांवत्सरिकश्राद्धमहं करिष्य इति
सांवत्सरिकश्राद्धवाक्यम् ।

एकोद्दिष्टकालमाह कन्दोगपरिशिष्टम्—

श्राद्धमग्निमतः कार्यं दाहादेकादशेऽहनि ।

ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमोताहनि सर्वदा ॥

द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा ।

सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतच्छाहपोडुशम् ॥

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनः संवत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा ॥

अग्निमतः श्रौताग्निमतो दाहादेकादशेऽहनि आहं तत्प्रभृति
तस्याशीचविधानात् । स्मार्त्ताग्निमतो निरग्नेश्च मरणादेकादशाहे
आहं तयोर्मरणावधेरशीचविधानात् ।

यथा शङ्खः—

मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निना ।

दाहात्परमशीचन्तु तस्य वैतानिको विधिः ॥

अत्राग्निपदं वैतानिकग्रहणात् श्रौताग्निपरं वितानं श्रौतो
होमः । एकादशेऽहनीत्यशीचान्ता*द्वितीयदिनोपलक्षकं नाना-
सुनिवचनैकवाक्यतावशात् ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

सूतकान्ते गृहश्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ।

अत्रान्तशब्दः समीपवचनः ।

मत्स्यपुराणे—

सूतकान्तादुद्वितीयेऽङ्गि शय्यां दद्याद्विलक्षणां ।

इत्युपक्रम्याद्यश्राद्धविधानात् ।

तथादिपुराणे—

मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यह्नि चापरे ।
तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्व्वदा ॥
मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा ।
भागिनेयसुतानाञ्च सर्व्वेषान्वपरेऽहनि ॥
आह्नं कार्य्यञ्च प्रथमे स्नात्वा कृत्वा जलक्रियाम् ।

अत्र ब्रह्मश्रीचिनां मातामहादीनां मित्रादीनाञ्चेकाह्ना-
श्रीचिनां मित्रापत्यादीनाञ्च सद्यःश्रीचिनां सर्व्वेषामेवाश्रीचान्तात्
द्वितीयेऽहनि आह्नं बोधयति । प्रथमेऽश्रीचान्तद्वितीयदिनात्
पूर्वाह्नेऽश्रीचान्तदिने इत्यर्थः । जलक्रियां तर्पणपिण्डदान-
क्रियाम् ।

तथा च बृहगार्ग्यः—

तस्य त्विरात्रमशौचं द्वितीये त्वस्त्रिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकं दत्त्वा चतुर्थे आह्नमिष्यते ॥

तथा विश्वः—

अशौचव्यपगमे सुस्नातः सुप्रक्षालितपादः स्वाचान्तान् युग्मा-
नुदङ्मुखान् ब्राह्मणान् गन्धमाल्यादिभिः पूजितान् भोजयेत् ।

अत्राशौचव्यपगमपदं पूर्वीक्तमव्यपराणादिवचनैकवाक्यतया
अशौचान्ताहद्वितीयदिनपरं अन्यथा यावत्कालमशौचव्यपगम-
सत्त्वादतिप्रसङ्गात् । तेन ब्रह्मैकाहसद्यःश्रीचादिखलेऽप्यशौचा-
न्ताहद्वितीयदिनस्यैव निमित्तत्वम् ।

ततश्चाशीचव्यपगमविहितं आह्नं करिष्य इत्याधुनिकोक्त-
वाक्यं हेयमेव किन्त्वशीचान्ताहद्वितीयदिनविहितमाद्यैकोद्दिष्ट-
आह्नं करिष्य इति वाक्यम् ।

विस्तारस्तु दानकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

तथा मात्स्ये—

तत्र एकादशाहं तु द्विजानेकादशैव तु ।

क्षत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान् ॥

द्वितीयेऽङ्गि पुनस्तद्वदेकोद्दिष्टं समाचरेत् ।

अत्रैकादशाह इति ब्राह्मणानामशीचान्तद्वितीयदिनोपलक्षण-
मेकादशब्राह्मणभोजनन्तु फलातिशयार्थम् ।

न केवलं ब्राह्मणानामशीचान्ताद्द्वितीयदिने आह्नमित्याह
क्षत्रादिरिति अतो यस्य यावदशीचं तद्द्वितीयदिने सर्वैरेव
वर्णैः सम्पूर्णचरहैकाहाशीचसद्यःशीचादिभिराद्यआह्नं कार्यम् ।

एकादशाह इति । द्वितीयेऽङ्गोति आद्यआह्नदिनद्वितीये-
ऽङ्गीत्यर्थः ।

तेनाशीचान्तद्वितीयदिनविहितमेकोद्दिष्टआह्नं करिष्ये इति
तत्र वाक्यम् । एवञ्च वक्ष्यमाणवचनेष्वप्येकादशाह इति द्वितीय-
दिनपरं द्वादशपदञ्चाशीचान्तद्वितीयदिनपरं मन्तव्यम् ।

अतएव रामायणे—

समतीते दशाहं तु कृतशौचो विधानतः ।

चक्रे द्वादशिकं आह्नं त्रयोदशिकमेव च ॥

दशाह इत्यशौचोपलक्षकं द्वादशिकं द्वादशाहेन गतेन निर्वृत्तं
त्रयोदशाहविधेयमित्यर्थः । राज्ञो द्वादशाहशौचविधानात्, एवं
त्रयोदशिकं चतुर्दशाहविधेयमित्यर्थः ।

ध्रुवाणीति अपराण्यपि ध्रुवाणि नित्यानि आह्वानि प्रमीता-
हनि मृततिथौ कर्त्तव्यानि सर्वाण्येव प्रेतसंस्कारकाणि ध्रुवाणि
षोडशआह्वानि गणयति ।

द्वादश प्रतिमास्यानौति अत्र मासपदं चान्द्रमासपरं मृताहे
प्रतिमासं कुर्यादिति विष्णुादिवचनात् । अन्यथा सावनपरत्वे
सौरपरत्वे वा तिथिद्वया मृततिथ्यसम्भवात् ।

मृताह इत्यत्र अहःपदं तिथिपरं—

तिथिनेकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः ।

इति विष्णुधर्मवचनात् ।

अत्र यद्यपि

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स मास्करः ॥

इति ब्रह्मसिद्धान्तादिविशेषवचनदर्शनात् “ऐन्दवस्तिथिभि-
स्तद्वत्” इति सामान्यस्य सूर्यसिद्धान्तवचनस्य विशेषपरत्वावधार-
णात् शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते त्रिंशत्तिथिप्रचये चान्द्रमासो
सुख्यः ।

तथाप्यत्र मृततिथिमवधिं कृत्वा मृततिथ्यन्तरपर्यन्ते त्रिंश-

त्तिथिप्रचये मासशब्दो गौणः पौर्णमास्यन्तवदिति । एतच्च शुद्धिकौमुद्यां विस्तृतमस्माभिः ।

ततश्च मासेः भवं मास्यमिति व्युत्पत्त्या मासान्ते सृतिथौ आङ्गमिति । एवं त्रैपक्षिकसांवत्सरिकयोरपि ।

अतएव एकाहेन तु षण्मासा इति वचनान्मृताहपूर्वतिथौ षण्मासिकआङ्गम् । तथा संवत्सरान्ते प्रेतायेति विष्णुवचना-
त्संवत्सरान्ते सृताहे सपिण्डीकरणञ्च सिद्धम् ।

अन्ये तु—

सृतिथिमादाय त्रिंशत्तिथिप्रचयस्य मासत्वमङ्गीकृत्य मासेन निमित्तेनानन्तरतिथौ क्रियते इति व्युत्पत्तिं वदन्ति । तन्नन्दं

सृताहनि च कर्त्तव्यं प्रतिमासञ्च वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरञ्चैव आद्यमेकादशेऽहनि ॥

इति याज्ञवल्करवचने संवत्सरं व्याप्य प्रतिमासविधिबाधः स्यात् । अन्यसृताहस्य संवत्सरबहिर्भूतत्वात् तद्वत्सराभ्यन्तरे द्वादशमासिकासम्भवात् प्रथममासे सृताहाप्राप्तेश्च । आद्यमशौ-
चान्तद्वितीयाहर्विहितआङ्गम् । आङ्गषोडशमिति आङ्गानां षोडशकं समाहारार्थं तु द्विगुः ।

यत्तु—

नृणान्तु त्यक्तदेहानां आङ्गाः षोडश सर्व्वदा ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादशसंख्यया ।

कर्त्तव्याः शुचिभिस्तेषां तत्र विप्रांसु तर्पयेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनं तच्छास्त्रविशेषव्यवस्थितम् । श्राद्धा
इति पुंलिङ्गं ह्यन्वयम् ।

श्राद्धचिन्तामणिसु —

सपिण्डनानधिकारिविषयमित्याह । तन्मन्दम् ।

यानि पञ्चदशाद्यानीति वक्ष्यमाणवचनविरोधात् ।

षाण्मासिकद्वयस्य कालमाह एकाहेन त्विति ।

एकाहेन न्यूनाः षण्मासा एकाहावशिष्टा यस्मिन् काले
स्युरित्यर्थः ।

एतेन स्मृततिथेः प्राकृतिथौ *प्राक्चतुर्थतिथौ वा कार्यम् ।

तत्राहःशब्दस्तिथिपरो नाहोरात्रपरः चान्द्रमाससम्बन्धितयो-
पन्यस्तस्याहःपदस्य तिथिपरत्वनियमात् स्मृताहसाहचर्याच्च ।

यथा विष्णुधर्म—

तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः ।

अन्यथा सुनीनां परिभाषाविधानमनर्थकं स्यात् तेनैकस्मिन्
दिने मध्याह्ने तिथिद्वयलाभे षाण्मासिकषष्ठमासिकञ्च श्राद्धद्वयं
कार्यम् ।

तत्र प्रथमषण्मासमध्येऽधिमासपाते श्राद्धाधिमासि†कवत्

* क पुस्तके अधिकः पाठः ।

† ख पुस्तके भासवत् ।

यथाक्रमगणनया षष्ठे मास्येकाहन्यूने षाण्मासिकं न तु मलमासं
विहाय षष्ठे मासीति प्रमाणाभावात् ।

नित्यनेमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलित्नुवे ।

तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥

इति बृहस्पतिना मलमासे प्रेतश्राद्धविधानात् मासान्तर-
वत्तस्यापि प्रकृतत्वाच्च । तर्हि द्वितीयषाण्मासिकेऽपि तथेति चेन्न
न्यूनः संवत्सरश्चेति संवत्सरान्ते विधानात् मलमासपाते तु त्रयो-
दशमासाः संवत्सर इति । अन्यथा न्यूनः संवत्सरश्चैव इत्यनर्थकं
स्यात् एतदर्थमेव हि पुनस्तद्विधानम् ।

ब्रह्मपुराणे—

सूतकान्ते गृहश्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ।

द्वादशाहनि मासे च त्रिपक्षे च ततः परम् ॥

मासि मासि च कर्त्तव्यं यावत् संवत्सरं द्विजाः ॥

द्वादशाहिकं त्रैपक्षिकञ्च काम्यं नित्यत्वे प्रमाणाभावात्
पूर्वेषामशीचाभ्यन्तरक्रियमाणानां श्राद्धानां बह्विर्विधानादशीच-
परभाविनाञ्च गृहे क्रियमाणत्वात् गृहश्राद्धव्यपदेशः ।

न च वैपरीत्याशङ्का अकरणे प्रत्यवायकल्पनायां गोरवात्
अकरणस्याश्रुतत्वात् ।

अतएव वचनादेकादशां द्वादशां वा श्राद्धकर्त्तव्येति बोधा-
यनवचने वाशब्दः समुच्चयार्थो न तु विकल्पार्थो द्वितीयेऽङ्गि
पुनस्तद्वदिति वचनाच्च ।

त्रिपक्ष इत्यत्र पक्षपदं चान्द्रमाससाहचर्यात् पञ्चदशतिथ्या-
त्मकचान्द्रपक्षपरं नतु पञ्चदशहोरात्मकसाधारणपक्षपरम् ।

तेन सृताह्लादवधेः * पक्षत्रयान्ते मरणपक्षेतरपक्षीयतिथी
आह्नं कार्यम् ।

यमः—

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवआह्नमुच्यते ॥

चतुर्थाह्नआह्नमस्थिसञ्चयनाह्नं पञ्चमनवमयोः आह्नं प्रेतोप-
कारार्थमावश्यकं नवआह्नसंज्ञा तु प्रायश्चित्ताशङ्कया ।

यथा शङ्कः—

चान्द्रायणं नवआह्ने पराको मासिके मतः ।

पक्षत्रयेऽतिकृच्छः स्यात् षण्मासे कृच्छ एव हि ॥

आब्दिके पादकृच्छः स्यादेकाहः पुनराब्दिके ।

षण्मासिके न्यूनषण्मासिकद्वये आब्दिके सपिण्डीकरणे
तस्य च पार्व्यैकोद्दिष्टांशतया द्वात्मकत्वात् पार्व्यणपात्रप्रति-
ग्रहेऽपि पादकृच्छं पुनराब्दिके सपिण्डनानन्तरं क्रियमाणे प्रथम-
सांवत्सरिके । एतच्च पञ्चाद्विवेचयिष्यते । ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीतिति
परिशिष्टवचनात् षोडशआह्वानां नित्यत्वमुक्तमेव ।

तथा—

ततःप्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपार्व्यसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छाह्नेकोद्दिष्टं सृताह्नि ॥

* ख पुस्तके सृताह्लादेर्वाधः ।

इति मत्स्यपुराणे सपिण्डनानन्तरमेव पार्व्वणाधिकार-
विधानाद्वाक्तमेव षोडशश्राद्धानां नित्यत्वं तेन काम्यत्वमेव षोडश-
श्राद्धानामिति पाश्चात्यमतमपास्तम् ।

सपिण्डनकालमाह विश्वः—

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय देवपूर्व्वान्
ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

संवत्सरान्तावयवदिने सृताहे इत्यर्थः ।

यथा गरुडपुराणे—

सपिण्डीकरणं वक्ष्ये पूर्णेऽब्दे तत् क्षयाहनि ।

सपिण्डीकरणं कुर्यादपराक्षे च पूर्व्ववत् ॥

ततश्चात्र पूर्णपदं ईषदसमाप्तपरम्—

शूद्रस्य दशमः पिण्डो मासे पूर्णेऽङ्गि दीयते ।

इतिवत् ।

संवत्सरे तु विज्ञेयं सपिण्डीकरणन्विह ।

सपिण्डीकरणान्ता हि ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ॥

इति शातातपवचने संवत्सरस्याधिकरणत्वेनाङ्गत्वाधारणाच्च ।

लघुहारीतः—

सपिण्डीकरणं यावद्येतश्राद्धानि षोडश ।

पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथक्शूद्रा अपि क्वचित् ॥

प्रेतसंस्कारकर्माणि यानि श्राद्धानि षोडश ।

यथाकालन्तु कार्याणि नान्यथा मुच्यते ततः ॥

सपिण्डीकरणान्तानि षोडशश्राव्यानि पृथक्धना अपि पृथक्
न कुर्युर्मिलित्वा एकं श्रावं कुर्युरित्यर्थः । अत्र ज्येष्ठस्य साक्षात्-
कर्तृत्वमन्येषां द्रव्यार्पणानुमतित्वादेवेति वक्ष्यते ।

षोडशपदोपादानादम्बुघटश्रावं पृथगपि पुत्रैः कार्य्यमिति
केचित् । तत्र मुख्यपुराणे एकोद्दिष्टमभिधायाम्बुघटविधानात्
समानकर्तृकत्वावगमात् ।

किञ्च—

अर्वाक् संवत्सरात् ज्येष्ठः श्रावं कुर्यात् समेत्य च ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं सर्व्वे कुर्युः पृथक् पृथक् ॥

इति व्यासवचनं परार्धवैयर्थ्यात् यावदूर्ध्वं सर्व्वेषां श्राव्याना-
मपृथक्करणं बोधयति । अन्यथा चतुर्थाह द्वादशाह-त्रैपक्षिकाणा-
मपि पृथक्करणप्रसङ्गः स्यात् ।

प्रेतसंस्कारकर्मणाणीति यथाकालमेकादशाह-द्वादशाहषण्मास-
संवत्सरेष्वित्यर्थः । अन्यथा अयथाकालकरणे प्रेतत्वान्न मुच्यते
मुख्यकालकर्तृत्वसम्भवे आनुकल्पिककालस्यान्याय्यत्वात् ।

अयमभावः—मुख्यकालात् पश्चात्कालकरणमुत्कर्षः पूर्व्वकाल-
करणमपकर्षः उत्कर्षापकर्षौ निमित्तं विना स्वेच्छया न कार्य्यौ
निमित्तसङ्गावे तु कार्य्यविव विधानात् ।

यथा मरीचिः—

मुख्यं श्रावं मासि मासि अपर्याप्तावतुं प्रति ।

द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे द्वादशाथवा ॥

मासि मासि आहुं कुर्यादिति मुख्यः कल्पः, अपर्याप्तावसा-
मर्थे ऋतुं प्रति अत्र चान्द्रमासद्वये ऋतुपदं गौणं द्वौ मासावर्कजा-
वतुरिति विष्णुपुराणादिवचनात् सौरमासद्वय एव ऋतुपदस्य
सङ्केतादिति दिक्* विस्तरस्तु शुद्धिकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

तेन प्रतिमासं आहुकरणासामर्थ्यं प्रतिमासद्वयान्ते द्वे मासिके
कर्त्तव्ये एतेन षष्ठां मासिकानां† मुक्तार्थो दर्शितः । अस्मिन् कल्पे
षष्ठद्वादशमासिकयोः प्राक् तद्दिन एव षाण्मासिकद्वयं कार्यम् ।
अकृतपञ्चमैकादशमासिकस्य प्राग्दिनेऽनधिकारात् ।

न च सत्यपि न्याये एकाहेन तु षण्मासा इति वचनात् पूर्व-
दिने षाण्मासिकमिति वाच्यम् ।

वचनस्य मुख्यस्थले चरितार्थत्वेन त्रैधवाधाक्षमत्वात् ।

तत्राप्यशक्तावपकर्षमाह द्वादशाहेन वेति ।

तथाच विष्णुः—

मासिकार्थवत् द्वादशाहं आहुं कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा सपि-
ण्डनं कुर्यात् मन्त्रवर्जं शूद्राणाम् ।

त्रयोदशेऽङ्गीति संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमासको भवेत्तदा
मासिकार्थे दिनमेकं बर्द्धयेत् । मासिकार्थवत् मासिकप्रयोजनं
प्रेताप्यायनादि तेन युक्तं आहुमित्यर्थः ।

आद्यआहुमशौचापरदिने कृत्वा तत्परेषु द्वादशदिनेषु द्वादश
मासिकानि त्रयोदशेऽङ्गि सपिण्डनम् । अस्मिन् पक्षे पञ्चमैकादशा-

* क पुस्तके कं ।

† ख पुस्तके षाण्मासिकानां ।

हयोः षाण्मासिकत्वं षष्ठद्वादशमासिकयोः प्राक्त्तिथिकर्तव्य-
त्वात् ।

शूद्राणां त्वशीचपरदिने मृताहे कृताद्यथाद्वप्रथममासिकत्वेन
तत्परिष्वेकादशदिनेषु एकादशमासिकानि चतुर्थदशाहयोः
षाण्मासिकद्वयं द्वादशेऽङ्गि सपिण्डनम् ।

यदि संवत्सरमध्येऽधिमासः स्यात्तदा आङ्गदिनमेकं वर्द्धयेत्
ततश्च द्विजानां त्रयोदशदिनेषु त्रयोदश आङ्गानि कृत्वा चतुर्दशाहे
सपिण्डनं शूद्राणां त्रयोदशाह इति ।

अत्रायं विशेषो यथा—समयप्रकाशघृतकुथुमिः—

अब्दमस्त्वघटं दद्यादन्नञ्चामिषसंयुतम्* ।

संवत्सरे विह्वलेऽपि प्रतिमासञ्च मासिकम् ॥

संवत्सरश्च त्रयोदशमासैः ।

तस्मिंस्त्रयोदशे आङ्गं न कुर्यादिन्दुसंक्षये ।

अभावस्यामृतस्य तु मध्ये मलमासपातेऽपि न तत्र मासिकं
किन्तु तिथ्यन्तरमृतस्यैवेत्यर्थः । तेनाभावस्यामृतस्यापकर्षे दिन-
मेकं न वर्द्धयेत् ।

सत्यव्रतः—

संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासिकः ।

तदा त्रयोदशं आङ्गं कार्यं तदधिकं भवेत् ॥

विष्णुधर्म—

मध्ये चेदधिमासः स्यात् कुर्यादभ्यधिकं ततः ।

अत्र मध्यपदश्रवणान्मध्याधिमासविषयाख्येतानि वचनानि
आद्याधिमासेऽप्येवं त्रयोदशमास्येव मृतमासीयमृताह्मसासे युक्ति-
तौल्यात् ।

अन्धाधिमासे तु द्वादशमास्येव सपिण्डनं न तत्र मासिक-
वृद्धिः ।

असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं नरेः ।

तत्रैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतवचनात् ।

एकाहे द्वादशायवा इति-द्वादशदिनेष्यशक्ती एकाहेऽशौचान्त-
तृतीयदिने द्वादशमासिकानि सपिण्डनञ्च कार्यम् अस्मिन् पक्षे
षष्ठद्वादशमासिकयोः पूर्वं षाण्मासिकद्वयम् ।

अन्ये त्वशौचात्परं यस्मिन् कस्मिन्नपि दिने प्रथममासमध्ये
कार्यं तत्रैव द्वादशमासिकापकर्षसम्भवादित्याहुः । तच्चन्दं

व्याघ्रवचनैकवाक्यतावशात् द्वादशाहोनियमात् ।

यथा व्याघ्रः—

आनन्थाकुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् ।

अस्थितश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥

अत्र द्वादशाहपदं सर्ववर्णानामशौचान्ततृतीयदिनोपलक्षणं
निमित्तमाह कुलधर्मः कुलाचारः, ज्योतिरागमादिभिरायुःक्षय-
ज्ञानं परचक्रभयादिभिर्विदेशगमनादिना शरीरस्यैकत्रावस्थान-
नियमाभावः, एतच्चाशक्त्युपलक्षणम् ।

एवञ्चैकाहे द्वादशाहवचनान्मासिकाद्यपकर्षं सिद्धे सपिण्डना-

पक्षे मासिकापक्षे नास्ति यथाकालन्तु कार्याणीति
वचनादिति जिकनादीनां मतमप्राप्तम् ।

यथाकालनियामकवचनन्तु निमित्तं विना स्वेच्छापक्ष-
निषेधकमिति प्रागुक्तम् । अन्यथा सपिण्डनस्यापि षोडशान्त-
भूतत्वेन यथाकालकर्त्तव्यत्वनियमात्तस्याप्यपक्षभावप्रसङ्गः ।

किञ्च—एकादशाहस्याद्यत्वात् तत्परतो मासिकानाञ्च
क्रमकर्त्तव्यत्वनियमात् ।

सपिण्डीकरणान्ता हि ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ।

इति शातातपेन प्रेतोद्देश्यक्रियायाः सपिण्डनान्तत्व-
बोधनाच्च ।

मासि मासि च कर्त्तव्यं यावत्संवत्सरं द्विजाः ।

ततः परन्तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं क्रमात् ॥

इति ब्रह्मपुराणे क्रमादित्यनेन क्रमिकाधिकारप्रतिपादनाच्च ।

बृहस्पतिसवेनेष्टा सोमेन यजेतेतिवत् तदादितदन्तन्यायेना-
धिकारस्य क्रमिकत्वात् सपिण्डनापक्षे मासिकापक्षेऽपि सिद्ध-
एव ।

किञ्च—

अर्वाक् संवत्सराद्बुधौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा ।

ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रियाः ॥

न पृथक् पिण्डदानन्तु तस्माद्बुधं विधीयते ।

प्रेतानामिह सर्वेषां ये मन्त्रैस्तु नियोजिताः ।

प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते ॥

इति शातातपेनापकृत्य सपिण्डीकरणपक्षे पृथक्क्रिया एको-
द्विष्टक्रिया प्रत्याष्टिकव्यतिरिक्ता निषिध्यते ।

प्रतिसंवत्सरश्चैव एकोद्विष्टं सृताहनि ।

इति याज्ञवल्क्यवचनविरोधात् ।

कथं वा मासिकानपकर्षे तत्साध्यः प्रेतत्वनिस्तारः तदभावे वा
कथं वृद्धार्यापकर्षे कृते नान्दीमुखे पितृपदप्रयोगः ।

एवञ्च स्त्रियाः सपिण्डनानधिकारिकर्तव्यपञ्चदशश्राद्धाना-
मपि वृद्धादिनिमित्तेनापकर्षः कार्यः ।

न च “पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा यदहर्हर्षा द्विराप-
द्येत” इति सपिण्डनस्यैवापकर्षो विहितो न तु मासिकानामिति
वाच्यम् ।

आवश्यकवृद्धावशक्तौ वा सपिण्डनवन्मासिकापकर्षोऽपि अत-
स्तौल्यादेकाहे द्वादशाथवेति मरौचिना मासिकापकर्षविधानाच्च ।
यत्तु—

पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ।

इति कात्यायनवचनं तद्दर्शश्चाहविषयम् ।

यच्च—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात्यतिमासिकम् ।

एकोद्विष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥

इति परिशिष्टवचनं तस्यायमर्थः—

अशक्तिकृतापकर्षे प्रेतत्वपरीहारस्याजातत्वात् प्रतिमासिकं
दर्शश्चाहं वत्सरपर्यन्तं न दद्यात् ।

शीनकस्तु—अब्दमध्ये एकोद्दिष्टविधिना दर्शश्चाहं दद्यादि-
त्याह तच्च परिशिष्टकृतो न सम्प्रतम् ।

हृदिनिमित्तकापकर्षे तु पार्व्यणविधिकं दर्शश्चाहमव्याहृतमेव
सद्य एव तत्र पिष्टत्वप्राप्तेर्जातत्वात् ।

यच्च—

यस्य संवत्सरस्य प्राक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकञ्चोदकुम्भञ्च दद्यात् संवत्सरं हिजे ॥

इति लोकाक्षिणास्त्रा वचनं यदि साकरं स्यात् तदप्येतद्विषय-
मेवेति ।

अपकर्षस्य कालान्तरमाह पैठीनसिः—

मासि मासि मृतस्य आहं कुर्यात् संवत्सरान्ते विसर्जनं
नवममास्यमित्येके ।

विसर्जनं सपिण्डीकरणं नवममासे सपिण्डनमशक्तविषयम् ।

गोभिलः—

पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा यदहर्वा हृदिरापद्येत
तदहश्चत्वार्युदकापात्राणि त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य ।

पूर्णसंवत्सरे इति मुख्यः कल्पः, तदशक्तौ नवमे मासि पैठी-
नस्युक्ते, तदशक्तौ षष्ठे मासि, तत्राप्यशक्तौ त्रिपक्षे, तत्राप्यशक्तौ
अशीचापगमे एकादशाहे आद्यश्चाहं कृत्वा द्वादशभिर्दिनैर्द्वादश
मासिकानि विधाय त्रयोदशाहे सपिण्डनम् । तत्राप्यशक्ताव-
शीचान्तद्वितीयाहे पञ्चदशश्चापकर्ष इति सङ्क्षेपः ।

साम्नेः पुत्रस्य तु आद्यश्चाद्यात्परमनन्तरदर्शात् पूर्वं पिण्ड-
पितृयज्ञनिमित्तकमावश्यकमपकर्षमाह जावालः—

नासपिण्डाग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

पापो भवत्यकुर्वन् हि पितृहा चोपजायते ॥

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्वं दर्शेऽग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्रस्य पूर्णं त्वन्दे तथेतरः* ॥

अकरणे निन्दां वदन् पितृयज्ञस्यावश्यकत्वमाह पापो भवतीति
तस्यावश्यकत्वादपकर्षस्याप्यावश्यकत्वमित्यर्थः ।

तस्य कालमाह सपिण्डीकरणमिति प्रथमदर्शमध्य एव
तत्पूर्वतो दशरात्रस्याशीचाहस्य परतः कुर्यात् तत्राप्याद्यश्चाद्यात्
पर एव ।

एकादशाहं निर्वर्त्य अर्वाक् दर्शयथाविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान् पुत्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् ॥

इति परिशिष्टवचनात् ।

एतेन दर्शदिन एव सपिण्डनमिति आङ्गचिन्तामणिमत-
समास्तम् ।

तत्रापि यद्याद्यश्चाद्यात् परं द्वादशानामङ्गां मध्ये दर्शं लभ्यते
तदाद्यश्चाद्यात् परदिन एव । अन्यथा द्वादशदिनेषु द्वादशमासि-
कानि कृत्वा त्रयोदशाहं सपिण्डनम् ।

द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहं द्वादशायवा ।

इति वचनैकवाक्यत्वात् ।

पूर्णेऽप्ये त्विति—इतरोऽनग्निः । यदहर्वेति यस्मिन् दिने
हृदिरापद्येत सन्निहिता भवति हृदयव्यवहितपूर्वदिने इत्यर्थः ।
न तु हृदिदिने हृदिस्यादस्य प्रातर्विधानात् चूडादिवृद्धीनाञ्च
आवर्त्तनादङ्ग इति गोभिलवचनाद्दिवाप्रथमार्द्धविधानात् सपिण्डन-
स्थापराह्णक्रियमाणत्वेन हृद्वेः प्राक्करणासम्भवात् ।

कल्पतरौ तु—उत्तरस्मिन् मासि हृद्वौ निश्चितायाम् त्रि-
पक्षादिकाल इत्युक्तम् ।

तन्मन्दं—

त्रिपक्षे वा यदहर्वेत्युभयत्रैव वाकारादिकल्पावगमात् हृद्वीष्ट-
कालत्रेपासहिष्णुतयावश्यक्रियमाणवृद्धि(कर्माण्य?)भवां नापकर्ष-
निमित्तं

यथाकालन्तु कार्याणि नान्यथा सुच्यते ततः ।

इति वचनान्मुख्यकालकर्त्तव्यत्वसङ्गावे आनुकल्पिककाल-
निषेधात् ।

एतद्वक्तृमाह लघुहारीतः—

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात् प्रथमादृते ।

प्रथमवाशब्दः पुत्रसमुच्चयार्थः सपिण्ड इत्यनेनैव प्राप्तौ
भ्रातृभ्रातृपुत्रयोः पृथगुपादानमसङ्गावे अन्येषां सपिण्डनाधि-
कारस्थापनार्थम् अभ्युदयः चूडाकरणादिः ।

यत्तु काम्यमनावश्यकं सम्भवत्कालान्तरकामभ्युदयकर्म तद-

क्षरात् प्रथमादृते प्रथमाद्व्याहृतिरेव कार्यम् । न तु तदर्थमपकर्षः
कार्यं इत्यर्थः । अन्येषान्तु काम्यानां विधानाभावादेवापकर्ष-
निमित्तत्वं नास्तीति ।

आहविवेकस्तु—यत्किञ्चित् आहमनावश्यकमभ्युदयमिष्टा-
पूर्त्तादिकं कर्म तस्यापकर्षनिमित्तत्वं नास्तीत्याह । तथाप्यभि-
मतसिद्धिः ।

तेन भ्रातृपुत्रादीनामावश्यकोऽभ्युदये पितुः सपिण्डनापकर्षः
कर्त्तव्य एव ।

अत्र केचित्—स्वपुत्रस्यावश्यकोऽभ्युदये भ्रात्रादीनामपि
सपिण्डनापकर्षः कार्यस्तुल्यन्यायादित्याहुः । तदयुक्तं

महागुरौ प्रेतीभूते कर्मानर्हत्वात्कथमभ्युदयकर्म इत्या-
काङ्क्षायामपकर्षविधायकं वचनमिदम् ।

न च भ्रातृभ्राता महागुरुः सपिण्डस्य वा सपिण्ड इति ।
तथा महागुरौ प्रेतीभूते कर्मानर्हत्वमाह—

देवीपुराणे—

प्रमीती पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

नापि देवं न वा पैत्रं यावत् पूर्णं न वत्सरः ॥

कालिकापुराणे—

महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।

आर्त्विज्यं ब्रह्मयज्ञञ्च आहं देवयुतञ्च यत् ॥

आर्त्विज्यं याजनं देवयुतं आहं मृताहविहितेतरं सदैवक-

आहम् ।

तथा पितुः सपिण्डनमभिधाय मत्स्यपुराणे—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभुग्भवेत् ।

बृहतीष्टापूर्त्तयोग्यश्च गृहस्थश्च ततो भवेत् ॥

अत्र ततो भवेदित्यनेन सपिण्डनात् पूर्व्वं बृहदियोग्यता नास्तीत्यायातम् । बृहदियोग्यता च तदपत्यस्य संस्कार्यत्वेन संस्कारकत्वेन च तेन संस्कार्यसंस्कारकयोरन्यतरस्यैव महागुरौ प्रेतीभूते आवश्यकवृद्धार्थमपकर्षो न त्वन्यस्येति ।

तेन भ्रातुरनन्तरं पितृभरणे भ्रातृपुत्रादेर्बृहद्विनिमित्तं द्वयो-
रप्यपकर्षः कार्यः ।

तथा कनिष्ठभ्रातृकर्त्तव्यस्वपुत्रकन्यावृद्धौ ज्येष्ठेन पितुः
सपिण्डनापकर्षः कार्यो न्यायतीत्यात् ।

न च सहपिण्डक्रियां कृत्वा इति क्लानिर्देशात् समानकर्त्तृक-
वृद्धावेवापकर्ष इति वाच्यम् ।

कनिष्ठभ्रातुरपि महागुरोः प्रेतीभावात् कस्मानर्हत्वे तत्पुत्र-
स्यावश्यकवृद्धिः कथं स्यादिति विरोधतादवस्थायात् न्यायतीत्यनेन
तदर्थपकर्षस्यावश्यकत्वे सति समानकर्त्तृकत्वस्यानुषङ्गिकत्वेना-
किञ्चित्करत्वात् ।

*अन्यथा यत्र पत्नी सपिण्डनाधिकारिणी ।

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ॥

कन्याप्रदः पूर्वाभावे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

इति पुत्रस्यावश्यकी विवाहे का गतिः ।

एवञ्च मातुरपि महागुरुत्वात्तन्मरणे तत्पुत्रकन्ययोर्वृद्धि-
कर्म्मार्हत्वे तदर्थं तत्सपिण्डनापकर्षः सिद्धः ।

अतएव छन्दोगपरिशिष्टम्—

एकादशाहं निर्वर्त्य अर्वाग्दर्शाद्यथाविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान् पुत्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् ॥

इति पितृयज्ञार्थं मातुरपि सपिण्डनापकर्ष उक्तः । वृद्धिस्तु
शरीरसंस्कारकं कर्म्म संस्काराश्च निषेकाद्या विवाहान्ता दश ।

यथाङ्गिराः—

गर्भाधानादिसंस्कारैर्मुक्तश्च नियमव्रतैः ।

नाध्यापयति नाधीति विज्ञेयो ब्राह्मणब्रुवः ॥

परिशिष्टम्—

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु ।

पिण्डानोद्धहनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत्क्रमात् ॥

विष्णुः—स्त्रीणां विवाहः संस्कारः ।

यान्नवल्काः—

गर्भाधानसृती पुंसःसवनं स्पन्दनात् पुरा ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म्म च ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥

एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥

अत्र तु पुंसवनश्रीमन्तोन्नयननामकरणनिष्क्रमणादप्राशन-
चूडोपनयनानि विवाहान्तान्येवापकर्षनिमित्तं न तु गर्भाधानम् ।

विदेशगमनञ्चैव तीर्थयात्राञ्च मैथुनम् ।

महाशुक्निपाते तु वर्ज्येद्देवदर्शनम् ॥

इति कूर्मपुराणे मैथुननिषेधात् ।

अन्यथा प्रतिमासमृतुकाले गर्भाधानस्यावश्यकत्वेन सर्व-
देवापकर्षप्रसङ्गे मैथुननिषेधश्च व्यर्थः स्यादिति ।

तथा वृद्धिपूर्वदिनेऽपकर्षविधानात् तद्दिने च पुत्रजन्म-
निश्चयाभावात् जातकर्माद्यं नापकर्षः किन्तु निरवकाशत्वात्
पुत्रजन्मानन्तरमेव जातकर्म्म कार्यम् । अन्यथा संस्कारलोपात्
जातश्चाङ्गलोप एव काम्यत्वात् । ततश्चाष्टसु तेष्वसम्भवात्
कालान्तरकेषु संस्कार्यसंस्कारकयोर्मातापितृोः सपिण्डनापकर्ष
इति निर्गलितार्थः ।

एवञ्च वृद्धिनिमित्तेनापकर्षे कृते संवत्सरमध्ये काम्यमपि कर्त्तव्य-
मेव तथा पार्व्यणश्चाहमपि अविशिष्टेण सपिण्डनानन्तरकर्त्तव्यत्वेन
बोधितत्वात् प्रेतत्वपरीहारपूर्वकपितृत्वप्राप्तेर्जातत्वाच्च ।

यथा हारीतः—

ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात् ।

बिन्दते पितृलोकञ्च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते ॥

मात्स्ये—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि ।

ज्ञातातपः—

अर्घ्याक् संवत्सराद्बृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा ।
 ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेभ्यस्तु पृथक् क्रिया ॥
 न पृथक् पिण्डदानञ्च तस्माद्दूर्ध्वं विधीयते ।
 प्रेतानामिह सर्वेषां ये मन्त्रैश्च नियोजिताः ॥
 प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते ।

*[अत्र बृद्धार्थं सपिण्डनेऽपि प्रेतत्वपरीहारपूर्वकपितृत्व-
 प्राप्तिरभिहिता ततश्च विष्णुधर्म्यग्निपुराणयोर्वचनद्वयं बृद्धिं
 विना अशक्तिकृतापकर्षविषयं भन्तव्यम् ।
 यथा विष्णुधर्म्य—

कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात्परम् ।
 प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं समश्नुते ॥
 संवत्सरात्परमित्युपादानादपकर्षविषयमिदं वचनमन्यथा
 तदनर्थकं स्यात् ।

अग्निपुराणे—

अर्घ्याक् संवत्सरात् यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् ।
 प्रेतत्वमिह तस्यापि ज्ञेयं संवत्सरं तृप ॥
 एवञ्चाशक्तिकृतापकर्षे वत्सरमध्ये दर्शादिश्राद्धं काम्यकर्म-
 च न कर्त्तव्यमेव । साग्निना पितृयज्ञार्थमपकर्षात् सद्यः पितृत्व-
 प्राप्तेर्दर्शश्राद्धादिकं कर्त्तव्यमेव ।

अत्र केचित्—

अशक्तिकृतापकर्षे पितुः प्रेतीभावसत्त्वे देवादवशानुष्ठेयबृह्मप-
स्थितौ *पुनर्वृद्धार्थमपकर्षं कृत्वा वृद्धिः कार्येत्याहुः । तन्न—

पुनरपकर्षविधानाभावात् अपकर्ष्य कृतत्वेन स्वकालप्राप्तत्वा-
भावात् स्वकालप्राप्तस्याहःपूर्वकालकरणमपकर्षः ।

वस्तुतस्तु—स एवापकर्षः पितृत्वप्रापककालं प्राप्य प्रेतत्व-
परिहारं पितृत्वञ्च जनयति स च यथा संवत्सरान्तस्तथा वृद्धि-
सन्निहितोऽपि, उभयोरेव कालयोः पितृत्वप्राप्तिविधानात् ।

यच्च—ज्ञेयं संवत्सरं नृपितृग्न्यपुराणे संवत्सरपदं तत्पितृत्व-
प्रापककालपूर्वकालपरम् । ततश्चाशक्तिकृतापकर्षेणैव संवत्सरान्त-
मिव वृद्धिसन्निहितकालमासाद्य पितुःपितृत्वजननात् वृद्धिं कृत्वा
तत्परं काश्यनैमित्तिकानि सर्वान्खेव कर्माण्यनुष्ठेयानि ।

अत्र च वृद्धिनिश्चयं कृत्वा कृतेऽपकर्षे देवादृष्टासिद्धावपि पुनः
सपिण्डनं न कार्यं वृद्धिनिश्चयमेव निमित्तमादाय कृतेऽपकर्षे तत्-
क्षणादेव पितृत्वप्राप्तेर्जातत्वेन पुनःसपिण्डनवैयर्थ्यादिति केचित् ।

वस्तुतस्तु—यद्यपि वृद्धिनिश्चयो निमित्तं तथापि—

षष्ठमासे त्रिपत्ने वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत तदहश्चत्वार्युदक-
पात्राणि ।

इति गोभिलेन वृद्ध्याव्यवहितपूर्व्यदिनस्याधिकरणताप्रति-
पादनात् वृद्धभावे तद्दिनस्य वृद्ध्याव्यवहितपूर्व्यत्वाभावादविहित-

* क. पुस्तके पुनरिति पदं नास्ति ।

काले कृतस्य कर्मणोऽकृतकल्पतया फलाजनकत्वात् पुनः
सपिण्डनं कार्यमेव ।

षोडशश्राद्धफलमाह यमः—

यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्राद्धानि षोडश ।

पिशाचत्वं ध्रुवं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥

सपिण्डनस्य तु फलान्तरमपि—यथा सपिण्डन* [मभिधाय
शातातपः—प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पिढगणन्तु ते ।

मत्स्यपुराणे—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्व्वणभुग्भवेत् ।]

सपिण्डनानन्तरं हारीतः—

ततः प्रभृति वै प्रेतः पिढसामान्यमाप्नुयात् ।

विन्दते पिढलोकञ्च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते ॥

पिढसामान्यं पिढभिः सह पार्व्वणश्राद्धभोक्तृत्वमित्यर्थः । तेन
पञ्चदशश्राद्धानां प्रेतत्वपरीहारः फलं सपिण्डनस्य तु प्रेतत्वपरी-
हारः पिढलोकप्राप्तिः पिढभिः सह पार्व्वणभोक्तृत्वञ्च फलत्रय-
मिति ।

यत्र च सपिण्डननिषेधस्तत्र पञ्चदशभिरेव श्राद्धैः प्रेतत्व-
परीहारः पिढलोकप्राप्तिश्च मार्कण्डेयपुराणवचनात् ।

यथा—

सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ।

प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ।

मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम् ॥

नृणां पुंसां *सपिण्डनाधिकारिशून्यानां यद्वत् सपिण्डनं
विनाप्येकोद्दिष्टं विहितं तद्वत् सपिण्डनं विनापि स्त्रियाः सांवत्-
सरिकं कार्यम् अत्र सांवत्सरिकविधानादेव पितृत्वप्राप्तिरवगम्यते ।
अन्यथा—

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पितृयाः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥

इति विष्णुपुराणवचनात्

विन्दते पितृलोकञ्च ततः आहं प्रवर्त्तते ।

इति हारीतवचनाच्च पितृत्वप्राप्त्यनन्तरमेवोत्तरक्रियाविधान-
नियमात् वचनमिदमसङ्गतं स्यात् ।

तेन सपिण्डनानधिकारिकर्त्तव्यपञ्चदशआधानां प्रेतत्वपरी-
हारपूर्वकपितृत्वप्राप्तिः फलं सपिण्डनाधिकारिकर्त्तव्यानां तु
पञ्चदशानां प्रेतत्वपरीहारमात्रं फलं सपिण्डनस्य तु प्रेतत्वपरीहारः
पितृत्वप्राप्तिश्चेति सर्व्वं समञ्जसम् ।

ननु कथं पुत्रादिकर्त्तृकयादस्य पित्रादिगतफलजनकता
अदृष्टद्वारा हि कर्मणां फलजनकत्वं निर्णीतम् अदृष्टञ्च क्रिया-
जन्यत्वात् कर्त्तृनिष्ठमेव जायते तत्कायमन्यनिष्ठमदृष्टमन्यनिष्ठं फलं
जनयतीति ।

अत्र केचित्—

अन्यनिष्ठफलस्थले कर्त्ता कर्मभिः स्वनिष्ठमदृष्टमुत्पाद्योत्तर-
कालमन्यस्मै प्रयच्छतीत्याहुः । तन्नन्दम्—

प्रयच्छतीत्यस्य समर्पणं दानं वार्थः परलोकगतस्यासन्निहित-
त्वेन स्वीकाराभावेन चोभयोरिवासम्भवः ।

किञ्च—वृत्तस्य ऋत्विगादेः स्वद्रव्येण कर्मणामकरणात्तन्निष्ठ-
मदृष्टं न जायते तत् कथं तस्य दानं समर्पणं वेति ।

किञ्च यत्र गयाआज्ञादावुभयनिष्ठं फलं श्रूयते तत्र कर्त्तुरदृष्टस्य
दाने समर्पणे वा सति स्वगतं* फलं कथं जायेत ।

अत्रोच्यते—अदृष्टं कर्त्तृनिष्ठमेवेति नास्ति नियमः फलान्यथा-
नुपपत्त्या ह्यदृष्टं कल्प्यते फलस्य च वेदैकबोध्यत्वात् यन्निष्ठं फलं
श्रूयते क्रियापि तन्निष्ठमदृष्टं जनयतीति कल्पना न्याया ।

अन्यथा प्रतिनिधिकल्पनोच्छेदापत्तिः । दृश्यते च लोके
पाकादौ क्रियाफलयोरन्यनिष्ठता । न च क्वचित् कर्त्तृनिष्ठत्वेन
क्वचिदन्यनिष्ठत्वेनादृष्टकल्पनायामननुगम इति वाच्यम् ।

उद्देश्यनिष्ठत्वेनानुगमात् उद्देश्यत्वञ्च फलाश्रयत्वेन वेदबोधि-
तत्वं तच्च क्वचिदात्मनः क्वचिच्चोभयस्य श्रवणानुरूपमेवेति ।

ननु—

यैरिष्टं विविधैर्यज्ञैः पूजितो यैश्च केशवः ।

प्रेतलोकां न ते यान्ति तथा ये समरे हताः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरादिवचनात् यज्ञशीलादीनां गङ्गाकाश्यादि-
सृतानाञ्चाप्राप्तप्रेतभावानां कथं षोडशश्राद्धमिति । सत्यं—

नित्यत्वेनावश्यकत्वादप्यथा प्रत्यवायात् । तर्हि कथं प्रेतत्व-
विसृक्तिः फलं न ह्येकं कर्म नित्यं काम्यञ्च भवितुमर्हति अधि-
कारिभेदेन कर्मभेदात् कामिनः कर्तुरभावे कर्मणामनुष्ठाने
प्रत्यवायप्रसङ्गाच्च ।

न च फलश्रुतेरन्यथानुपपत्त्या काम्यमपि पृथगेव षोडशश्राद्ध-
मस्ति किञ्च तयोर्नित्यकाम्ययोस्तन्त्रेण सकृदनुष्ठानमिति वाच्यम् ।
नित्यं तन्त्रेणानुष्ठाने काम्यस्याननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तेः श्रुति-
द्वयकल्पनागौरवाच्च । सत्यम् । नित्येऽपि फलसिद्धिरानुषङ्गिकी
पञ्चयज्ञादौ पापक्षयादिवत् ।

तथा च भविष्यपुराणम्—

क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ।

अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ॥

नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिम् ।

अनुत्पत्तिमिति विधिलङ्घनमेव पापजननसामग्री कर्मणा
तद्विघटनमात्रं क्रियते कलञ्जभक्षणवत् प्रत्यवायात्यन्ताभावोऽतः*
सिद्ध एवास्ति यत्र तु कर्म न क्रियते तत्र प्रत्यवायोत्पत्त्या
तद्भागभावोऽनुमीयते ।

नित्यक्रियामिति नित्यक्रियाप्रतिपादिकां श्रुतिम् अनुषङ्ग-

फलामाहुः, आनुषङ्गिकं* फलं फलप्रतिपादनं यस्यास्ताम्
उद्देश्यस्तु प्रत्यवायपरीहार एवेत्यर्थः ।

न च नित्येऽपि फलप्रसङ्गेऽनिर्मीक्ष्यप्रसङ्गः फलस्यावश्यं भोगा-
दिति वाच्यम् ।

फलस्य वैयधिकरण्यात् कचिदैहिकत्वाच्च यथामावस्योपराग-
आह्नादौ स्वगतप्रत्यवायपरीहारः पितृगतत्वमिविशेषश्चानुषङ्गिकं
फलम् । यथा च—पञ्चयज्ञादौ पापक्षयादि पञ्चमपञ्चश्राद्धे धन-
पुत्रादि चेति ।

यदि तु नित्येऽपि कचित् पारलौकिकं स्वर्गादि स्वगतं श्रूयते
तत् स्तुतिमात्रं प्रावर्त्तकमेवेति ध्येयम् ।

ननु यज्ञशीलादीनां गङ्गाकाश्यादिमृतानाञ्चाप्राप्तप्रेतभावानां
कथं प्रेतपदेन श्राद्धमसमवेतार्थत्वात्, सत्यम् एतत् प्रेतश्राद्धमिति
गोभिलेन प्रेतोद्देश्यत्वाभिधानात्

असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ।

इति विधिवाक्याच्च

जुहुः सुखदितं विप्राः प्रेतायाञ्चय्यमस्त्विति ।

ब्रह्मपुराणोक्ताभिलापाच्च

चत्वार्युदकपात्राणि क्षीणि पितृणामेकं प्रेतस्येति गोभिलेन
सपिण्डने भेदनिर्देशाच्च

दद्यात् प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणाभिमुखस्थितः ।

इत्यादिपुराणे प्रेताय प्रेतमुद्दिश्येत्त्वभिधानाच्च

अन्नं कुम्भश्च दातव्यं प्रेतनिर्द्देशधर्मतः ।

इति हारीतवचनाच्च प्रेतपदवर्णनैव देवतात्वावगमादाघोडशा-
दसमेवेतार्थेनापि प्रेतपदेन आहं कार्यम् ।

एवञ्च प्रेतपिण्डपदयोस्तत्तल्लोकप्राप्तापाधिना न प्रयोगनियमः-
अप्राप्तप्रेतभावस्यापि प्रेतपदेनैव घोडशश्चाह्ननियमात् कृतव्यपि
घोडशश्चाह्नेषु बलवत्तरपापवशेन प्रेतत्वसत्त्वेऽपि काश्यादिमरणा-
न्मोक्षप्राप्तावपि सपिण्डनोत्तराद्याह्नानां पिण्डपदेनैव कर्त्तव्यत्वात् ।

किन्तु—कर्मविशेषे प्रयोगनियमः

सपिण्डनप्राग्विहितानां कर्मणां सपिण्डनस्य च प्रेतपदत्वेन
देवतात्वं तत्परविहितानाञ्च सम्बन्धार्पकपदवत्त्वेनेति ।

अतएव—

असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पीत्रप्रपीत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्कार्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् प्रेतीभूतेनापि पितामहेन सह
सपिण्डने क्रियमाणे पितामहपदोक्तेस्त्वेनैव पितामहश्चाहं न तु
प्रेतपदेन । अत्र च एतद्वः पितर इत्यादिमन्त्रोऽपि सङ्गच्छते
इति ।

अथवा प्रेतश्चाह्नेषु सर्वत्रैव प्रकर्षेण इतो गत इति व्युत्पत्त्या
* [प्रेतवाचिसमवेतार्थप्रेतपदप्रयोगनियमः तदितरश्चाह्नेषु सम्बन्धा-
र्पकपदप्रयोगः । दृश्यते च मृतपात्रपरता प्रेतशब्दस्य ।

यथा मात्स्ये—

सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं] प्रेतः पार्व्वणभुग्भवेत् । इति ।

अङ्गिराः—

अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतो यत्नापि दह्यते ।

तथाचामरकोषे—

प्रेतः प्राण्यन्तरे सृते इति ।

यत्तु—

प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ।

इति वचनं तथेतयोनिप्राप्तानां फलकथनमात्रं तथा मन्त्रे
विधौ च पार्व्वणश्राद्धार्हत्वोपाधिना षट्पुरुषेषु पितृपदप्रयोगः
सर्व्वत्र मन्तव्यः ।

अर्हता च उद्देश्यतया विधिबोधितत्वं तच्चासपिण्डीकृतस्य
क्षेपभागिनां श्राद्धादीनाञ्च नास्ति निषेधात् ।

एवञ्च संवत्सरमध्ये हृदिनिमित्तकापकर्षेण पितृत्वप्राप्तावपि
याज्ञवल्करवचनाद्वर्षमम्बुषट्श्राद्धे क्रियमाणे प्रेतपदेनैव श्राद्धं
सिद्धम् । अतएव अन्नं कुम्भञ्च विप्राय प्रेतनिर्द्देशधर्म्मतः ।

इति हारीतेन प्रेतपदोक्षेणेनैव श्राद्धमुक्तमन्यथा प्रेतदैवते
प्रेतपदप्राप्ती प्रेतपदमनर्थकं स्यात् ।

यथा याज्ञवल्करः—

अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् ।

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात् संवत्सरं द्विजे ॥

नचैतद्वचनमशक्तिसपिण्डनविषयं न तु हृदयार्थसपिण्डनविषय-
मिति वाच्यम् । सङ्कोचे प्रमाणाभावात् ।

किञ्चारब्धकर्माणां समापनस्यावश्यकत्वात्—

सपिण्डीकरणान्ता हि ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ।

इति शातातपत्रवनाच्च

सपिण्डनान्तप्रेतश्राद्धापकर्षेऽब्युघटस्यापकर्षप्राप्तौ तदपवादकं
वचनमिदं तच्चाश्रयविव हृद्वावपीति ।

अतएव वक्ष्यमाणस्वगताश्वमेधफलं सङ्गच्छते इति ।

अत्र मैथिलाः—

सर्वत्र प्रेतश्राद्धे अमुकगोत्र पितरमुक प्रेत इदमन्नं ते मया
दीयते तवोपतिष्ठतामिति वाक्यं वर्णयन्ति ।

तत्र सम्बन्धकीर्त्तनं प्रेतपदस्य परनिपातनं शर्मादिपदराहित्यं
त्यागवाचक दीयत इत्यादिपदानीत्यधिकम् ।

अत्र च तेषामियं युक्तिः—

गोत्रसम्बन्धनामानि यथावन्प्रतिपादयेत् ।

इति प्रकृतौ पार्व्वणे प्राप्तस्य सम्बन्धोल्लेखस्य *बाधितत्वा-
भावात् ।

न चैतप्रेतश्राद्धमिति गोभिलेन प्रेतश्राद्धविधानात् सम्बन्ध-
पदबाधः । एतस्य प्रेतपदमात्रप्रक्षेपबोधकत्वेन सामान्यप्राप्त-
सम्बन्धपदबाधाक्षमत्वात् ।

अन्यथा हृद्वा नान्दीमुखपददर्शनात् सम्बन्धबोधकपदबाध-
प्रसङ्गः ।

तथा नागृहीतविशेषणा न्यायाद्यद्यपि प्रेतपदस्य पूर्व्वनिपात
एव युज्यते तथापि—

प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामुत्सृजेदुपतिष्ठताम् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् प्रेतान्तत्वविधानात् परत एव प्रयोगो
वचनाभ्यायस्य दुर्ल्ललत्वादिति ।

अत्र यद्यपि उपतिष्ठतामित्येतावन्मात्रं श्रूयते तथापि तस्य
त्यागबोधकत्वाभावात् पितृत्वाभावेन स्वधापदप्रयोगाभावाच्च
त्यागाभिलापस्ते मया दीयते इत्येवं रूपो वाच्यः ।

तथा तवेति च वाच्यमुपतिष्ठतामित्यनेनाकाङ्क्षितत्वात् ।

शस्मादिपदप्रयोगाभावस्तु—

सपिण्डीकरणं यावद्येतः प्रेत इति स्मृतः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं शस्मैवन्मादिशब्दभाक् ॥

इति वचनात् । तच्चिन्त्यम् ।

उक्तरीत्या एकोद्दिष्टे प्रेतपदत्वेन देवतात्वे सिद्धेऽतिदेशप्राप्तस्य
पितृपदवत्त्वेन देवतात्वस्य पराहतत्वात् ।

सर्व्वत्रैवोत्सर्गवाक्ये मन्त्रे च पितृपदस्थाने प्रेतपदप्रयोगः ।

एतन्न्यायमूलकमेवाश्वलायनवचनम्—

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अन्नशब्दो न युज्यते ।

पितृशब्दं न युञ्जीत पितृहा चोपजायते ॥

न चैतद्वचनं मन्त्रमात्रविषयमिति वाच्यम्, प्रमाणाभावात्
विनिगमनाविरहेणोभयत्रैवाविशिष्टत्वात् ।

सांवत्सरिकीऽप्यतिदेशान्त्वे पितृपदप्रयोगनिषेधापत्तेश्च ।

अस्मन्मते तु वचनस्य न्यायमूलत्वात् सपिण्डनोत्तरे सांवत्सरिकी प्रेतपदत्वेन देवतात्वाभावात् पितृपदप्रयोगः सिद्ध एव ।
एवञ्च प्रेतपिण्डेऽपि पितृपदनिवृत्तिः सिद्धा ।

अतएव विष्णुना—

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय इत्याद्युक्तम् ।

न तु पित्रे तत्पित्रे इत्यादि ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

ऊचुः सुखदितं विप्राः प्रेतायाश्चयमस्त्विति ।

प्रेतपदमात्रमुक्तम् ।

तथा एकोद्दिष्टे उच्छिष्टसन्निधौ एकमेव तन्नामगोत्राभ्यां
पिण्डं निर्वपेदिति विष्णुसूत्रे नामगोत्राभ्यामित्यनेन सम्बन्ध-
वाचकपदनिवृत्तिर्दर्शिता ।

दृष्टान्ते तु

नान्दीमुखं पितृगणमर्चयेत्प्रयतो गृही ।

इति विधौ नान्दीमुखान् पितृनावाहयित्वे नान्दीमुखाः
पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च प्रीयन्तामित्याद्यभिलापवाक्येषु
च नान्दीमुखपदस्य विशेषणत्वश्रुतेर्न पित्रादिपदबाधः ।

यच्च प्रेतपदस्य परनिपात इत्युक्तं तदप्यशुद्धं प्रेतान्तनाम-
गोत्राभ्यामिति ब्रह्मपुराणवचने लक्षणत्वाद्बहुव्रीहिसमासाल्लक्षि-
तैकपदस्य षष्ठोत्पुरुषस्याभ्यर्हितत्वात् नागृहीतविशेषणान्यायात्

पूर्वनिपातस्यैवोचितत्वात् उक्तरीत्या पितृपदस्थाने प्रेतपद-
विधानाच्च ।

यत्तु—

गोत्रनामान्नवादादि तर्पयामीति चोत्तरम् ।

इति कृन्दोगानां तर्पणविधायकपरिशिष्टवचनयोर्गोत्रनाम-
अवणात् सम्बन्धवाचकपदनिवृत्तौ प्रामाण्यमवगम्यत इति ।

यच्च—

सपिण्डीकरणं यावदित्यादिवचनं शर्मादिपदनिषेधे प्रमाण-
मुक्तं तत्कल्पतरुकारादिभिरलिखितत्वादमूलमेवेति मैथिलहैत-
निर्णय एव लिखितम् ।

यच्चोपतिष्ठतामित्यत्र ब्रह्मपुराणवचनं प्रमाणमभिहितं तत्
तर्पणप्रकरणपठितत्वेन आहुविषयत्वाभावादतिदेशप्राप्तस्वधा-
पदस्य* न बाधकम् ।

अतएव रामायणे—

एतत्ते नृपशार्दूल विमलं तीयमुत्तमम् ।

परलोकेषु पानीयं महत्तमुपतिष्ठताम् ॥

इति तर्पण एवोपतिष्ठतामिति प्रयोग उक्तः ।

न च पितृलोकप्राप्तस्यैव हविर्दाने स्वधाप्रयोगनियम इति
वाच्यम् । प्रमाणाभावात् ।

न च

देवानां नमसा कार्यं पितॄणाञ्च स्वधेति च ।

इति वचनाहाच्यम् ।

एतद्वचनस्य परिसंख्याबोधकत्वाभावात् ।

किञ्च—

अथैतन्मनुः आह्नशब्दं कर्म्यं प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसार्थं तत्र पितरो देवता इत्यापस्तम्बवचनात् पित्रे तु द्विगुणा दर्भा इति मन्वादिवचनाच्च पितृपदस्यात्र ऋतमात्रपरत्वमन्यथा काशादि-
ऋतानां प्राप्तमोक्षत्वेनाप्राप्तपितृलोकानां बलवत्तरपापवशादत्यक्त-
प्रेतभावानाञ्च सपिण्डनोत्तरश्चाहेऽपि स्वधाप्रयोगो न स्यात् ।
कथं वा पञ्चान्मृतेन प्रेतीभूतेन पितामहेन सह सपिण्डने
क्रियमाणे तच्छ्राद्धे स्वधाप्रयोग इति ।

किञ्च—

यज्ञशीलपूजितकेशवादीनां सद्यःप्राप्तपितृलोकानां स्वधापदेन
आह्नमव्याहृतमेव ।

किञ्च—

न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके ।

भाषितैतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकम् ॥

इति ऋष्यशृङ्गवचने दशाह्निकपदीपादानादेकादशाहादि-
श्चाहेषु स्वधापदप्रयोगोऽस्तीत्यवगम्यते ।

अन्यथा दशाह्निकपदं व्यर्थमेवेति गरुडपुराणे प्रेतार्घदानादि-
वाक्ये स्वधाप्रयोगदर्शनाच्च ।

यच्च—

प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।

इत्याश्वलायनपरिशिष्टवचनं तत् स्वधावाचननिषेधपर-
माद्यश्राद्धे स्वधोच्यतामिति वाच्यं विसृजेदाश्वलायनगृह्योक्तस्वैवा-
श्वलायनपरिशिष्टकृता प्रेतश्राद्धेषु सर्वेष्वित्यादिना विवृतत्वात् ।

अन्यथा स्वधावाचनवदेकोद्दिष्टधर्मातिदेशात् सांवत्सरिके
स्वधाप्रयोगो दुरुपपादनीयः ।

एवञ्च स्वधापदप्रयोगे सिद्धे ते मया दीयते इति सुतरां
निरस्तमेव ।

ततश्च अमुकगोत्र प्रेतामुकशस्त्रं स्मृतं तत्तत् स्वधेत्यादि प्रयोगोऽ-
निरुद्धशूलपाणिग्रन्थतीनां ग्रामाणिकानां सम्मतः सिद्ध एवेति ।

एवञ्चात्र प्रेतपदवत्त्वेनैव देवतात्वान्मन्त्रेऽपि पितृपदस्थाने
प्रेतपदोहः कार्यः पितृपदस्यासमवेतार्थत्वात् ।

अयमाशयः—द्विविधा हि मन्त्रे पितृपदप्रवृत्तिः ।

कचिज्जनकत्वोपाधिना उत्पादकमात्रे यथा शुन्धन्तां पितरः
शुन्धन्तां प्रपितामहा इत्याश्वलायनोक्तोऽवनेजनमन्त्रे ।

कचित्तु पार्व्यणश्राद्धार्हत्वोपाधिना षट्षु पुरुषेषु यथा—
अमीमदन्त पितर इत्यादौ तत्र एतत् प्रेतश्राद्धमित्यादि-
वचनादुक्तरीत्या प्रेतपदवत्त्वेन देवतात्वावगमात् सस्यन्धवाचक-
पदस्थाने प्रेतपदविधानाज्जनकत्वोपाधिप्रयुक्तपितृपदवति मन्त्रे
प्रेतपदं सिद्धमेव पार्व्यणार्हत्वोपाधिप्रयुक्तपितृपदवति तु मन्त्रे
तत्त्वेन देवतात्वस्य प्रेतश्राद्धे बाधितत्वात् स्मृतवाचिना समवेतार्थे-

नैव प्रेतपदेनोहः । अयच्च ऊहो न्यायानुसारादेव कार्यः ।
न्यायस्तु प्रकृती दृष्टार्थकस्य पदस्य विकृतावसमवेतार्थतया
पदान्तरप्रक्षेपेण समवेतार्थकरणम् ।

यथा—

अग्नये त्वाजुष्टं गृह्णामीति मन्त्रे सौर्यचरौ सूर्यपदप्रक्षेपः ।

स चीहः क्वचित् प्रकृतेः क्वचिद्वचनस्य क्वचिदुभयोः क्वचित्
प्रकृतावसमवेतार्थस्य हुँ फडादिवददृष्टार्थमात्राद्विकृतावपि
नोहः । तत्र प्रकृते र्यश्चा—

एतद्वः पितरो वास इत्यत्र पार्व्वणोद्देश्यत्वोपाधिप्रयुक्ते पितृ-
शब्दे प्रेतशब्दमात्रोहः । क्वचिद्वहुवचनस्य तु

एतद्वः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृथक् ।

इति ब्रह्मपुराणे प्रत्येकविनियुक्ततया प्रकृतावनर्थकत्वान्नोहः ।

अतएव सांवत्सरिके पितृशब्दस्य समवेतार्थतया मन्त्रोऽय-
मविकृत एव पठनीयः ।

तथा तिलोऽसीति मन्त्रे—हे तिल त्वं स्वधया स्वधाकारेण
पुतः सम्बद्धः सन् नोऽस्माकं पितॄन् पार्व्वणोद्देश्यान् लोकान्
जनान् प्रीणाहि इत्यर्थवशात् प्रेतश्चाहोऽसम्बद्धार्थः*पितृशब्दस्यानि
प्रेतशब्दोहो बहुवचनस्य तु नोहः । एकैकस्मिन् तिलानावपति
तिलोऽसीति पारस्करगोभिलवचनात्—

विकिरेत्तेषु च तिलान् तिलोऽसीति जपन् क्रमात् ।

इति ब्रह्मपुराणाच्च प्रत्येकविनियुक्ततया प्रकृतावानर्थकत्वात् ॥

वचनस्य यथा सांवत्सरिके अमीमदन्तेत्यत्र अमीमदत पिता
यथाभागमाहुषायिष्टेत्येकवचनोहः ।

यथा चात्र पितर इत्यत्र अत्र पितर्मादयत्र यथाभागमाहुषा-
यस्वेति नमो वः पितर इत्यत्र नमस्ते पितरिति स्वधास्य तर्पयत
मे पितृनित्यत्र पितरमिति ।

प्रेतश्राद्धे तु एष्वेव मन्त्रेषु द्वयोरेव प्रकृतिवचनयोरुहः । यथा
अमीमदत प्रेतो यथाभागमाहुषायिष्ट इत्यादि । देवताभ्यः
पितृभ्य इत्यादि मन्त्रे तु नोहः अग्निष्वात्तादिपितृगणनमस्कार-
रूपार्थस्य प्रेतश्राद्धेऽप्यत्राधितत्वात् । एवं ये समाना इति
सपिण्डनमपि ।

एतन्न्यायमूलकमेव विष्णुवचनं एकवचनानुहैतैकोद्दिष्ट
इति । मन्वानर्याबहुवचनान्तानेकवदेकवचनवत् यथा स्यात्
उहैत विकृतान् कुर्यादित्यर्थः ।

एकस्मिन् बहुवचनस्यासमवेतार्थतया प्रकृतौ दृष्टार्थस्य मन्त्रस्य
विकृतौ बहुवचनस्थाने एकवचनोह इति न्यायसिद्ध एवेति ।

अतएव पित्रादित्रिकस्य श्राद्धमभिधाय विष्णुः—

मातामहानामव्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥

शुन्धन्तां पितरः शुन्धन्तां पितामहाः शुन्धन्तां प्रपितामहा
इत्यत्र जनकत्वोपाधिप्रयुक्तपित्रादिपदेषु मातामहादिपदोहो
बहुवचनस्य तु नोहः प्रकृतावनर्थकत्वात् ।

नमो वः पितर इत्यादौ न मातामहादिपदोहः कार्यः

पार्ष्णाह्न्योपाधिप्रयुक्तस्य पितृपदस्य मातामहादिष्वपि सम-
वेतार्थत्वात् ।

न च पितरितत्तेऽर्थं पितामहैतत्तेऽर्थमित्यादौ न माता-
महादिपदोह इति केनचिदुक्तमुपादेयम् ।

एतस्याभिज्ञापमात्रत्वेन मन्त्रत्वाभावात् मन्त्रत्वे च शेषाणां
मन्त्रवर्जितमिति भ्रात्रादिशब्दे उत्तर्गवाक्यस्यापि वर्जन-
प्रसङ्गात् ।

अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

इति वराहपुराणात् शूद्रस्योत्तर्गवाक्यनिषेधापत्तेश्च । तस्माद-
पौरुषेयग्रन्थविशेष एव मन्त्रशब्दो मुख्योऽन्यत्र गौणः ।

तथाच—

मन्त्रो वेदशुभवादे इत्यमरकोषः ।

नन्वेवं न्यायानुसारात् भ्रात्रादीनामपि आह्ने मन्त्रोही भवतु
इत्याशयः शेषाणां मन्त्रवर्जितमिति शेषाणां विष्णुव्यतिरिक्तानां
मातृभ्रातृपितृव्यमातुलादीनां आह्ने ऊह्योग्यपितृपदवन्मन्त्रो
न प्रयोज्य एव न पुनरुही न तु पितृपदरहितोऽप्यप्रयोज्यो
ऽप्रकृतत्वात् ।

अत्र केचित्—

स्त्रीणाममन्त्रकं आह्नं तथा शूद्रास्तुतस्य च ।

द्विजातेराव्रता*देशात्ते च कुर्युस्तथैव च ॥

इति वचनात् स्त्रीणां सकलश्राद्ध एव सकलमन्त्रपाठो नास्तीति
वदन्ति । तन्मन्दं वचनस्यामूलत्वात् सकलसंग्रहेष्वष्टत्वात्—

नैनं व्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ।

इति मनुनाऽनुपनीतस्य श्राद्धे मन्त्रपाठविधानविरोधाच्च ।

शूद्रासुतस्य ब्राह्मणकर्तृकश्राद्धनिषेधाच्च ।

यथादिपुराणे—

ब्राह्मणस्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।

कामालोभात् भयात् स्नेहात् कृत्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥

पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ।

स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ।

स्वमाता कुरुते तेषां तेषां तस्याश्च कुर्वते ॥

बृहद्वन्वष्टकादौ तु मातृपक्षे उद्दयोम्यमन्त्रस्यैव निषेधात् सुतरां
नोह एव आवाहनमन्त्रस्यापि तत्पक्षे बाधः ।

यच्च कैश्चिन्मार्कण्डेयपुराणे—

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

इति वचनं पूर्वोक्तमशङ्क्य

स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् ।

इति वचने एवमेवामन्त्रकमिति व्याख्याय स्त्रीदैवतैकोद्दिष्ट-
मन्त्रपाठो नास्तीत्युक्तम् ।

तत्पुराणस्य पौर्वापर्यमनालोच्य प्रमादकृतमेव ।

तथा मार्कण्डेयपुराणे—

मृताहनि च कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं शृणुष्व तत् ।
 दैवहीनं तथा कार्यं तथा चैकपवित्तकम् ॥
 आवाहनं न कर्त्तव्यमग्नीकरणवर्जितम् ।
 प्रेतस्य पिण्डमेकञ्च दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥
 अभिरम्यतां विसर्गे स्याद्भूयस्तेऽभिरताः स्म ह ।
 सपिण्डीकरणं कार्यं तस्यापि विधिरुच्यते ॥
 गन्धोदकतिलैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् ।
 कुर्यात् पितॄणां त्रितयमेकं प्रेतस्य पुत्रक ॥
 पात्रत्रये प्रेतपात्रमर्घ्यञ्चैव प्रसेचयेत् ।
 ये समाना इति जपन् शेषं पूर्व्ववदाचरेत् ॥
 स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् ।
 सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ॥
 प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ।
 मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम् ॥
 पुत्राभावे सपिण्डास्तु तदभावे सहोदकाः ।
 कुर्युरेतं विधिं स्वस्य पुत्रस्यापि सुतासुताः ॥
 सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।
 तदभावे च नृपतिः कारयेदकुटुम्बिनाम् ।
 तज्जातीयैर्नरैः सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ॥

पात्रत्रये पितॄणामिति शेषः पूर्व्ववत् पार्व्वणवत् शेषं पितॄणां
 माचरेत् ।

एवमेवोक्तरीत्या स्त्रीणामप्येकोद्दिष्टं कार्यं किन्तु तासां

स्त्रीणां पुत्राभावे सपिण्डनं नास्तीति पुत्राभाव इत्यत्र पत्यभावो बोद्धव्यो वक्ष्यमाणपैठौनसिवचनात् । एतं दाहादिकं कार्यं विधिं सपिण्डसहोदकाभावे आत्मनः पुत्रस्य च सुतायाः सुता दौहित्राः कुर्युः ।

तेन पुत्रपत्नीदुहितृणामभावे दौहित्राधिकार इत्याधुनिकोक्तं हेयमेवेति शुद्धिकौमुद्यां विवृतमस्माभिः ।

सर्वाभाव इति स्त्रियोऽत्रासवर्णाः सजातीयैर्मृतजातीयैरित्यर्थः ।

एकोद्दिष्टआहुच्च सामिषेण कर्त्तव्यं यथा भविष्ये—

सपिण्डीकरणं यावत् आहुं प्रेतस्य दत्तिदम् ।

पक्वान्नेनैव कर्त्तव्यं सामिषेण द्विजातिभिः ॥

अथैकोद्दिष्टपरिपाटी ।

वराहपुराणे—

श्वः करिष्य इति ज्ञात्वा ब्राह्मणमन्त्रणक्रिया ।

अस्तङ्गते तथादित्ये गत्वा विप्रस्य मन्दिरम् ॥

दत्त्वा पादौ च विधिवन्नमस्कृत्य द्विजोत्तमम् ।

गतोऽसि दिव्यलोकं त्वं कृतान्तविहितात्पथः ॥

मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वाहं नियोजये ।

पूजयिष्यामि भोगेन एवं विप्रं निमन्त्रयेत् ॥

पादस्त्रक्षणं तैलेन* विप्रस्य हितकाम्यया ।

प्रभातायाञ्च शर्व्वर्यामुदिते च दिवाकरे ॥

श्मश्रुकर्म कारयित्वा नखक्वेदमतःपरम् ।

स्नपनाभ्यञ्जने दद्याद्विप्राय विधिपूर्व्वकम् ॥

ज्ञात्वा निश्चित्येत्यर्थः । अत्र विप्र इत्येकवचनं विप्रमन्दिर-
गमनापेक्षया एकस्यैव सम्भवात् देशद्रव्यविप्राद्यभावाद्वा ज्ञेयं
पार्व्वणातिदेशप्राप्तयथाशक्त्ययुग्मब्राह्मणबाधे प्रमाणाभावात् ।

एतेन वराहपुराणे—विप्र इत्येकवचनादेकोद्दिष्टे एकस्यैव
विप्रस्य निमग्नणम् ।

अशीचव्यपगमेऽयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति विष्णुवचनन्तु बह्वृचविषयमिति मैथिलमतमपास्तम् ।

अतएव पारस्करगोभिलौ—

अभिरभ्यतामिति विसर्गोऽभिरताः स्म इत्यपरे ।

यान्नवल्कोऽपि—ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह ।

भविष्ये—

एकोद्दिष्टन्तु यच्छाङ्गं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तदप्यदेवतं †कार्य्यमयुग्मानाशयेदुद्दिजान् ॥

मार्कण्डेयपुराणम्—

नैवाग्नीकरणं तत्र तच्चावाहनवर्जितम् ।

अपसव्यञ्च तत्रापि भोजयेयुजो द्विजान् ॥

* ग पुस्तके पादौ सम्प्रत्यक्षम् ।

† ख पुस्तके तदप्यदेवं कर्त्तव्यम् ।

ब्रह्मपुराणे —

भवद्भिः स्वदितं कच्चिदिति चामन्दयेद्विजान् ।

वराहपुराणे—

आगतञ्च द्विजं दृष्ट्वा कर्त्तव्या स्वागतक्रिया ।

अर्घ्यं पाद्यं ततः कृत्वा हृष्टतुष्टेन माधवि ॥

आसनञ्चोपकल्पित मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ।

अत्रासने देवराजाभ्यनुज्ञातो

विश्रम्यतां द्विजवर्यानुग्रहाय ।

प्रसादये त्वासनं गृह्य पूतं

ज्ञानाग्निशुद्धेन करेण विप्र ॥

आतपार्थं ततः सूत्रं ब्राह्मणाय प्रदीयते ।

पश्चादुपानहौ दद्यात् पादस्पर्शकरे शुभे ॥

सुतसवालुकां भूमिमसिकण्टकितां तथा ।

सन्तारयति दुर्गाणि प्रेतं दददुपानहौ ।

तिलोपचारं कृत्वा तु विप्रस्य नियतात्मनः* ।

नामगोत्रमुदाहृत्य प्रेताय तदनन्तरम् ॥

शीघ्रमाहाययेद्भूमिं दर्भहस्तोऽथ भूतले ।

इहलोकं परित्यज्य गतोऽसि परमां गतिम् ॥

अर्घ्यं पूजार्हद्रव्यं दूर्वाक्षतगन्धपुष्पादि हृष्टतुष्टेन मनसा

आसनं कल्पयेदित्यन्वयः । माधवीति पृथिवीसम्बोधनम् ।

ब्राह्मणोपवेशनमन्त्रमाह—

अत्रासने इति—तत आसन इति आसनदानात् परमर्घ-
दानात् प्राक् कृत्रसुपानहौ ब्राह्मणाय दद्यात् न तु प्रेताय
ब्राह्मणाय प्रदीयते इत्यभिधानात् । अतएवार्घ्यदाने—नामगोत्र-
मुदाहृत्य प्रेताय तदस्यामित्युक्तम् ।

अत्र च आहुप्रयोगमध्येऽपि वचनाद्दानक्रिया तच्च प्रेतस्यातप-
वारणकामनया कृत्रदानसुपानदानन्तु सुतप्तवालुकासिकण्टकित-
भूदुर्गसन्तरणकामनया सदक्षिणं आह्वयब्राह्मणाय कार्यम् ।
तिलोपचारमर्घ्यं विप्रस्य हस्ते नियतात्मना एकाग्रमनसा प्रेताय
प्रेतमुद्दिश्य कृत्वेत्यन्वयः । भूमौति दृथिवीसम्बोधनं भूतले
दर्भहस्तो दर्भोपरिनिहितहस्त इत्यर्थः । मन्त्रमाह इहलोक-
मिति आवाहननियुक्तस्यास्य प्रकृतावाहनप्रकाशनाभावात्
अदृष्टार्थमात्रतया स्त्रीपक्षेऽपि न लिङ्गोहः कार्य इति आहु-
चिन्तामणिः ।

एतच्च भूमौ दर्भेषु प्रेतावाहनं गतोऽसि दिव्यलोकं त्वमित्या-
दिना प्रागुक्तम् ।

निमन्त्रणदिने विप्राङ्गे प्रेतावाहनं अत्रासन इत्यादिना विप्रो-
वेशनं कृत्रोपानदानं वक्ष्यमाणप्रेतोपयुक्तशय्यासनाद्यर्पणश्चाद्य-
आहु एव नेतरप्रेतआहु आद्यआहुमधिकृत्य विहितत्वात् पारस्कार-
गोभिलादिभिः प्रेतैकोद्दिष्टेऽनुक्तत्वाच्च ।

अन्ये तु—

पारस्करादिभिरनुक्तत्वाद्वाहपुराणोक्तं शाखिविशेषव्यव *
स्थितमाहुः । तत्र

गृह्याविरुद्धस्य पौराणिकधर्मस्य सर्व्वशाखिसाधारणत्वात् ।

बृहस्पतिः—

वस्त्रालङ्कारशय्याक्यं पितुर्यद्वाहनायुधम् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य आह्वयन्नि निवेदयेत् ॥
भोजनञ्चानेकविधं† कारयेद्वाञ्छनानि च ।
यथाशक्ति प्रदद्याच्च गोभूहेमादिकन्तथा ॥
श्रोत्रिया भोजनीयाश्च नव सप्त त्रयोदश ।
ज्ञातयो बान्धवा निस्त्रास्तथैवातिथयोऽपरे ॥
प्रदद्याद्दक्षिणां तेषां सर्व्वेषामनुरूपतः ।

गन्धमाल्यैरित्यनेन गन्धादिदानानन्तरं पितुरनुपभुक्तवस्त्रादि-
प्रतिपादनमुक्तम् ।

भोजनञ्चेति वक्ष्यमाणश्रोत्रियादिभोजनार्थं गृहान्तरे प्रभूत-
सन्नादिकं कारयेत् ।

यथाशक्तौति गोभूहेमादिदानमपि प्रेतगतकालोद्देशेन
कुर्यात् ।

यथा रामायणे—

ततश्चोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ ।

महार्हाणि च रत्नानि गाश्च वाहनमेव च ॥

* ख पुस्तके व्यवस्थाकृतमित्याहुः ।

† ख पुस्तके भोजनञ्चापि विविधम् ।

यानानि दासीर्दासांश्च वेष्टानि सुमहान्ति च ।

भूषणानि च सुख्यानि राजस्तस्यैर्ददेहि के ॥

श्रोत्रिया भोजनोया इत्यन्नदानमुक्तम् । नव सप्त त्रयोदशेति
विकल्पो फलभूमापेक्षः प्रदद्याद्दक्षिणामित्यनेन श्रोत्रियादिभोजन-
दक्षिणोक्ता ।

पारस्करगोभिलौ—

अथैकोद्दिष्टमेकोऽर्घ्यं एकं पवित्रं एकः पिण्डो नावाहनं
नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुखदित-
मित्यनुज्ञानमुपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गो-
ऽभिरताः स्म इत्यपरे ।

पार्वणविक्रतित्वेनार्घ्यषट्कप्राप्तावेककरणसाध्ये एकोद्दिष्टा-
पूर्वं एककरणधर्माकाङ्क्षायामेकस्यैव प्राप्तिरिति न्यायमूलमर्थैक्य-
माह एकोऽर्घ्यं इत्यादि ।

न तु तथाप्यर्घ्यैक्यादेवातिदेशागतपवित्रैकत्वप्राप्तावेकं पवित्र-
मिति व्यर्थम् ।

अत्र मैथिलाः—

श्रुतिप्राप्तेऽर्थे प्रकरणादौनामनवकाशादेकं पवित्रमिति
सार्थकमेव अन्यथा एकोद्दिष्टत्वादेवैकार्घ्यप्राप्तावेकोऽर्घ्यं इत्याद्यपि
व्यर्थमापद्येत । तच्चन्दम्—

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थे विप्रः*

* ख पुस्तके अर्थविप्रकर्षात् ।

कर्पादिति न्यायात् श्रुतिप्राप्तार्थेन प्रकरणादिप्राप्तमर्थान्तरं
वाध्यते ।

यच्च तु प्रकरणादिप्राप्त एवार्थे श्रुतिस्तत्र श्रुतिस्त्वमूलकत्व-
मेव इत्येकोद्दिष्टत्वादेव लक्ष्यो रर्थेऽपि ण्डैः कयोः श्रुतिर्न्यायमूलाऽसु
पवित्रैक्ये तु न तथा पवित्रस्यार्थपदार्थघटिततया एकोऽर्थ इति
श्रुत्यैव पवित्रैकत्वप्राप्तावेकं पवित्रमिति व्यर्थमेवेति ।

आधुनिकास्तु—

ज्ञातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जप्ये होमि च विधिचोदिते* ॥

इति विष्णुवचने पवित्रशब्दस्य मन्त्रवाचकत्वदर्शनादत्रापि
पवित्रपदेन मन्त्र उच्यते ततश्च एकवचनवन्मन्त्रानूहेत इति
विष्णुवचनसमानार्थकत्वमेकं पवित्रमित्यस्येति सार्थकत्वमाहुः ।

तन्मन्दम्—

एकपदेनैकसंख्यावाचिका विभक्तिर्लक्ष्यते तथा च तद्वत्पदं
तेन च तद्वान् मन्त्र इति परम्परासम्बन्धेन लक्षणात्रयम् ।
ततश्च वक्ष्यमाणरीत्या पवित्रपदे दलमात्रलक्षणयैवोपपत्तावास्ता-
मनेकलक्षणोपहसनीयः पक्षः ।

न चास्मन्मते †[श्रुतिभेददोष आशङ्कनीयः पार्वणादिशेष-
विधेः प्रकृतत्वादूहन्यायापवादकत्वे हि वैयर्थ्याप्रसङ्गात् ।

वस्तुतस्तु अतएव वैयर्थ्यभयात् पवित्रशब्दे स्वावयवभूतदल-

* स पुस्तके तः ।

† क पुस्तके [ ] चिह्नितः पतितः ।

मात्रलक्षणा ।] न च स्वाधीने वाचकशब्दप्रयोगे सति पुराण-
संहितादिषु सर्वेषां सुनीनामेकमत्या पवित्रपदे लक्षणाप्रयोगो-
ऽप्युच्यते इति वाच्यम् ।

विधौ मन्त्रे च सर्वत्र पवित्रशब्दस्य दलमात्रे प्रयोगात्
शुक्लादिशब्दवन्निरुद्धलक्षणम् ।

तथा वाचकशब्दवदसङ्गुचितप्रयोग एव । उक्तञ्च निरुद्धलक्षणा
शक्तितुल्येति सर्वपिष्टाधिकरणे ।

यथा गोभिलः—

बर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते ओषधिमन्तर्धाय क्षिन्नति
न नखेन पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ तथैने अङ्गिरनुमार्ष्टि विष्णोर्भनसा
पूते स्थ इति ।

अत्र विधौ मन्त्रे च द्विवचनानुपपत्तेः प्रादेशविधानानर्थक्याच्च
दलमात्रपरता पवित्रशब्दस्य ।

पारस्कारोऽपि—

*अर्थवदासाय पवित्रे क्लृप्तेति ।

दर्भपरतैव कुतो न भवतीति चेत् बर्हिष इति षष्ठ्या अवयवा-
वयवसम्बन्धप्रतीतिः †[अनन्तर्गर्भत्वादयस्तु परिशिष्टवचनालभ्यन्ते ।]
आहविवेकेऽप्येवम् ।

मिताचारायामपि—

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्थ्यैकपवित्रकम् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनव्याख्यानं दललक्षणा लिखिता ।

अनिरुद्धहलायुधयोरपि मतमेतत् ।

अपिपाले पारिजाते च महाभारतनाम्ना वचनं लिखितम्—

पार्व्वणेषु तु सर्व्वेषु पवित्रं द्विदलं स्मृतम् ।

नैकोद्दिष्टे तु तयोक्तं पवित्रं द्विदलं नृप ॥

अत्रातिदेशप्राप्तयोः पवित्रच्छेदनप्रोक्षणमन्त्रयोर्द्विवचनस्यासम-
वेतार्थत्वात्—ॐ पवित्रासि वैष्णवी विष्णोर्मनसा पूतमसीत्यूहः ।

व्याख्यातश्चायं मन्त्रः प्रकृतौ सायनभाष्यकृता—

हे पवित्रे युवां वैष्णव्यौ विष्णुदेवते स्थः स्त्रीलिङ्गत्वं
छान्दसमिति अतएव न तस्योहः प्रकृतावसमवेतार्थत्वादित्या-
धुनिकाः ।

वस्तुतस्तु भाष्यकृतैवं व्याख्यातमित्यत्रापि प्रमाणं नास्ति
किन्त्वनिरुद्धादीनां प्राचां लिखनानुसारात् हे वैष्णव्यौ कुशौ
युवां प्रादेशप्रमाणाच्छेदनेन पवित्ररूपे भवथ इत्यर्थात् पवित्रमसि
वैष्णवोत्यूह एव साधीयानिति प्रतीमः ।

एवं वैष्णव्यावित्यत्र लिङ्गं छान्दसमिति परिहृतं भवति ।

अत्र च न्युजीकरणं न कार्य्यं प्रपितामहपात्रेण पिधाय
प्रतिष्ठापयतीति शौनकस्त्वात् पिधानन्युजीकरणयोः समान-
कर्तृकत्वावगमात् पितृभ्यः स्थानमसीति न्युजं पात्रं करोत्यध
इति याज्ञवल्क्योऽधःस्थितं पितृपात्रं न्युजं करोतीत्यन्वयादूर्ध्वस्थित-
पिधानपात्राच्चेपात् तदभावे न्युजीकरणबाधात् ।

न्युजीकरणबाधे च संस्रवप्रकरण*बाधः प्रयोजनाभावात्

संस्त्रवजले हि पितृणामधिष्ठानात् न्युजीकरणेन तु प्रयोजनं
शोध्यमेव* ।

किञ्च—प्रथमे पात्रे संस्त्रवान् समवनीय न्युजं पात्रं निदधा-
तीति पारस्करे

पितृपात्रे निधायाथ न्युजमुत्तरतो न्यसेत् ।

इति मन्त्रपुराणे च न्युजीकरणेन सह समानकर्तृकत्वाव-
गमात् तद्वाधे सुतरां संस्त्रवाधः ।

नावाहनमिति—अत्राधुनिकाः—

आयान्तु न इति मन्त्रस्य वाजसनेयिनामावाहने विनियोगा-
भावान्न निषेधः पारस्करे उग्रन्तस्त्वैयावाह्यावकीर्य आयान्तु न
इति जपित्वेत्यनेन उग्रन्तस्त्वैवाहनसाधनत्वमुक्तं आयान्तु न
इत्यस्य जपमात्रमिति । सामगानान्तु गोभिलेनावाहने नियुक्त-
त्वान्मन्त्रत्रयस्य निवृत्तिरित्याहुः । तन्नन्दम्—

मन्त्रगुरुपुराणादिष्वायान्तु न इति मन्त्रस्यावाहननियुक्त-
त्वात् मन्त्रलिङ्गाच्च पारस्करोक्तस्यायान्तु न इति जपस्यावाह-
नाङ्गत्वावगमात्तन्निषेधे सुतरां तदङ्गभूतजपनिषेधः ।

मात्स्ये—

पितृनावाहयिष्यामि तथेत्युक्तञ्च तेः पुनः ।

उग्रन्तस्त्वा-तथायान्तु ऋग्भ्यामावाहयेत् पितृन् ॥

गारुडे—पितृनावाहयिष्ये ॐ आवाहयेत्युक्ते ॐ उग्रन्तस्वेति
ॐ आयान्तु न इत्यावाहनम् ।

अतएवास्मिन्नवसरे अपहृता इत्यावाहनाङ्गभूततिलविकरण-
मपि क्रियते ।

अत्रानिरुद्धेन सामगानां पिण्डे प्रेतावाहनम्—एहि प्रेतित्येक-
वचनेन यल्लिखितं तदपि प्रमादकृतमेव अविशेषेण निषेधात्
विनिगमनाविरहात् ।

नचैकः पिण्डो नावाहनं नाग्नीकरणमिति गोभिलसूत्रादग्नी-
करणपूर्वकालीनमावाहनं निषिध्यते न तु परकालीनमिति
वाच्यम् ।

एकः पिण्ड इत्यस्य परतोऽभिधानात् पिण्डावाहनस्यैव
निषेध इति विपरीतोत्तरस्य दुर्निवारत्वात् ।

किञ्च ब्रह्मपुराणे—

तच्चापि दैवरहितमेकार्घ्यैकपवित्तकम् ।

नैवाग्नीकरणं तत्र तच्चावाहनवर्जितम् ॥

इत्यनेनाग्नीकरणस्य पश्चादावाहननिषेध उक्तस्तस्मादिनि-
गमनाविरहादावाहनमात्रस्यैव निषेधः ।

एतच्च कल्पतरु-श्रीदत्तप्रभृतीनां शूलपाणि-हलायुधादीनाञ्च
सम्मतम् ।

नाग्नीकरणमिति—अग्नीकरणनिषेधात् पात्रालम्भनबाध
इति प्रागेव लक्षणव्याख्यावसरे विवृतम् । स्वदितमितीति
पार्व्ये भोजनानन्तरं तृप्ताः स्य इति यः प्रश्नस्तत्स्थाने
स्वदितमिति वाच्यम् ।

ब्रह्मपुराणे—

भवद्भिः स्वदितं कच्चिदिति चामन्त्रयेद्विजान् ।

उबुः सुखदितं विप्राः प्रेतायाक्षय्यमस्त्विति ॥

अक्षय्यमस्त्विति शाख्यन्तरीयम् । अत्र शेषान्नप्रश्नो न कार्यः
तद्भोजनप्रतिषेधात् ।

यथा शातातपः—

प्रेतश्राद्धे यदुच्छिष्टं ग्रहे पर्युषितञ्च यत् ।

दम्पत्योर्भुक्तशेषन्तु न भुञ्जीत कदाचन ॥

उच्छिष्टं *श्राद्धावशिष्टं पाकपात्रस्थं ग्रहे चन्द्रसूर्योपरागं
दम्पत्योर्गृहस्वामिनीर्भोजनानन्तरं यदवशिष्टं पाकस्थालीस्थम् ।

किञ्च—

एकोद्दिष्टस्य शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः संसृज्येत् ।

पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम् ॥

इति देवलेन ब्राह्मणेभ्यः प्रेतश्राद्धशेषदानविधानात् स्वस्य
तु मङ्गलभोजनविधानेन प्रेतश्राद्धशेषस्यामाङ्गलिकत्वकथनाच्च
तद्भोजननिषेध उक्तः ।

केचित्तु—पुनःशब्दादेकोद्दिष्टशेषं प्राश्य पुनः पाकान्तरेण
मङ्गलभोजनं कुर्यादित्यवगमात् शेषप्रश्नोऽपि कार्य इत्याहुः ।

तन्न—

शातातपवचनविरोधेन तदेकवाक्यतया पुनःशब्दस्य भिन्न-

कर्मार्थत्वावधारणात् पूर्वार्धे ब्राह्मणेभ्यः शेषदानविधानाच्च
स्वयन्तु सङ्गलभोजनमेव कुर्यान्न तु प्रेतशेषभोजनमित्यर्थः ।

अतएव भुञ्जीत पितृसेवितमिति याज्ञवल्क्योक्तशेषं न तु
आहशेषमिति । सांवत्सरिके तु शेषप्रश्नस्तद्भोजनञ्च कर्त्तव्यं प्रेत-
आहशेषस्यैवामाङ्गलिकात्वेन निषेधात् सांवत्सरिकशेषस्य तु
माङ्गलिकात्वात् ।

*तथा पिण्डास्तरणकुशमूलेन लेपभागिभ्यः करप्रोञ्चनं
न कार्यम् ।

ततः पितृत्वमापन्नः स चतुर्थस्तदा पुमान् ।

अग्निष्वात्तादिमध्यात्तु प्राप्नोत्यमृतमुत्तमम् ॥

इति मत्स्यपुराणादग्निष्वात्तादिमध्यप्रविष्टानां वृद्धप्रपिता-
महानां प्रेतावशिष्टलेपभागित्वासम्भवात् ।
तर्हि सांवत्सरिकश्चाहे का गतिरिति चेत् सत्यम्—

यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक् पिण्डे नियोजयेत् ।

विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ॥

इति श्रातातपेन पृथक्पिण्डेन कृतसपिण्डीकरणानां योजन-
निषेधात् । अन्यथा—

अर्घ्याक् संवत्सराद्दृष्टौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा ।

ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रिया ॥

न पृथक् पिण्डदानन्तु तस्मादूर्ध्वं विधीयते ॥

इति प्राग्बचने पूर्णसंवत्सरे सपिण्डनोक्तेनिरग्निविषये
मृताहेतरस्थले एकोद्दिष्टनिषेधान्मृताहे त्वेकोद्दिष्टप्राप्तेः---

यः सपिण्डीकृतमित्युत्तरवचनमनर्थकं स्यात् ।

तेन * प्रेतश्राद्धे सांवत्सरिके च करप्रोच्छनं मैथिललिखितं
हेयमेव ।

उपतिष्ठतामितीति—अक्षय्यस्थाने इति निर्देशादक्षय्यमुप-
तिष्ठतामिति केषाञ्चिद्भ्रमो हेय एव ।

तथा मात्स्ये—

एकं पवित्रमेकोऽर्घ्यं एकः पिण्डो विधीयते ।

उपतिष्ठतामिति तदा देयं पश्चात्तिलोदकम् ॥

पिण्डदानस्य पश्चादित्यर्थः ।

अभिरम्यतामितीति—विसर्गो विसर्जनं वाजे वाजे इति
मन्त्रस्थानेऽभिरम्यतामिति वाच्यमित्यर्थः । अपरे भोक्तृब्राह्मणा
ब्रूयुरिति शेषः ।

आश्वलायनपरिशिष्टम्—

प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।

स्वस्थस्तु विसृजेदेवं सकृत् प्रणववर्जितम् ॥

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते ।

पितृशब्दं न युञ्जीत पितृहा चोपजायते ॥

न स्वधेति स्वधावाचननिषेधो न तु वाक्ये स्वधापदप्रयोग-

निषेध इति प्रागेव विवृतम् । नाभिरम्यतामिति बह्वचविषयम् ।
तेषामेव प्राप्तत्वेन निषेधोपपत्तेः ।

यथा पार्व्वणे हारीतः—

अभिरम्यतामित्येक इति । हृन्दोगवाजसनेयिनोर्गीभिल-
पारस्कराभ्यामेकोद्दिष्टेऽभिरम्यतामिति विसर्ग इत्यभिधानाच्च ।
न चाश्वलायनवचनं प्रेतैकोद्दिष्टविषयं पारस्करादिवचनं सांव-
त्सरिकविषयमिति कल्पतरूक्तं युक्तम् ।

अभिरम्यतामिति विसर्ग इत्यभिधाय एतत् प्रेतश्चाहमिति
गोभिलविरोधात् । स्वस्यस्त्विति विसर्जनं बह्वचानामेव ।

यद्यप्यत्र प्रेत्याहेषु सर्व्वेष्वित्यभिधानं तथाप्यतिदेशात्
सांवत्सरिकेऽपि स्वधावाचननिषेध इति ।

अनुशब्दो ये चात्र त्वेत्यादिमन्त्रोपलक्षकः तस्य च निषेधः
सामग्यविषय एव तेषामेव तस्याप्तेः, पिष्टशब्दमिति प्रागेव
व्याख्यातम् ।

अत्रोज्जेमिति द्वितीयजलाञ्जलिसेको न कार्य्यः स्वधावाचन-
निवृत्त्या तन्निवृत्तेः ।

तथाहि स्वधावाचनीयान् दर्भानास्तीर्य्य स्वधां वाचयिष्ये इति
पृच्छति वाच्यतामनुज्ञातः पिष्टभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः
स्वधोच्यतामगु स्वधा इत्युच्यमाने एष्वपो निषिञ्चति ।

इति पारस्करे स्वधावाचनार्थमासृतेषु दर्भेष्वेव सेकविधानात्
तदभावे तदभावः सिद्ध एव ।

तथा गोभिलेऽपि दर्भान् सपवित्रानास्तीर्य्य स्वधां वाचयिष्ये

इति पृच्छतीत्यादिकमुक्त्वा अस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधानिनयने धारां
दद्यादूर्जं वहन्तीरित्यनेन स्वधावाचनार्थं पिण्डोपर्यास्तृतदर्भ
एव जलधारादानमुक्तम् ।

आशीःप्रार्थनन्तु कर्त्तव्यमेव अतिदेशागतस्याबाधात् ।

यत्तु—न पात्रमालभ्य जपति नाग्निषः प्रार्थयेदिति प्रचेतो-
नान्ना वचनं पठन्ति । तदमूलमेव सर्व्वसङ्गहेष्वदृष्टत्वात् ।

अन्यथा सांवत्सरिके कथमाशीःप्राप्तिरिति ।

यदन्यद्वराहपुराणे—

आद्यश्चाद्धारम्भे पृथिवीस्तुवादिकमुक्तम् । तन्नावश्यकम् ।

यथा तत्र—

शुचिर्भूत्वा तु विधिवत् कृत्वा शान्त्युदकानि च ।

प्रणम्य शिरसा देवं निवापस्थानमागतः ॥

स्तोतव्यानि च मन्त्राणि मम भक्त्या व्यवस्थितः ।

नमो नमो मेदिनि लोकधात्रि

भविं महि शैलगिरिधारिणि नमः ।

धरणि काश्यपि जगद्यतिष्ठे

वसुधे नमोऽस्तु वैष्णवि भूतधात्रि नमः ।

नमोऽस्तु ते सर्व्वसंप्रतिष्ठे

निवापनावीचि नमो नमोऽस्तु ते ॥

एवं सुत्वा ह्यभौष्टाय तव भक्त्या च सुन्दरि ।

दद्यात्तिलोदकं तस्य नामगोत्रमुदाहरन् ॥

अन्यच्च आहान्ते यदञ्जनकङ्कतिकादिदानं ब्राह्मणायोक्तं
तदपि नावश्यकमिति न विस्तृतम् ।

अथाभ्यघटआहुम् ।

पारस्करः—

अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुम्भञ्च दद्यात् पिण्डमप्येके
निष्ठुण्वन्ति ।

अस्मै प्रेताय प्रेतमुद्दिश्य ब्राह्मणाय दद्यात् प्रतिपादयेत् ।
अतएव आहुमिदं तत्प्रकरणपाठात् कचित्पिण्डान्वयाच्च ।

अत्राहरहरिति सावनदिनपरं न तु तिथिपरं निरूपाधि-
प्रयुक्तस्याहःशब्दस्य दिवापरत्वात् तत्रैव शक्तेः ।

किञ्च—सूतकान्ताद्वितीयदिनमारभ्य कर्त्तव्यताऽस्य वक्ष्यते
तस्य च सावनत्वात् तथैव न्याय्यत्वम् ।

अतएव क्षुत्तृणो प्रत्यहं तत्रेति वक्ष्यमाणवचनमपि सङ्गच्छते ।
अत्र च वक्ष्यमाणवचनेषु सर्व्वतान्नस्योदकुम्भस्य च स्वातन्त्र्ये-
णोपादानादेतदन्नमेष उदकुम्भः स्वधेति स्वतन्त्रयोरेवोत्सर्गवाक्ये
ऽभिनिवेशः कर्त्तव्यः ।

अहन्यहनि यच्छाहुं तन्नित्यमभिधीयते ।

इति भविष्यपुराणवचनादस्य नित्यत्वे सति—

नित्यआहुमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डविवर्जितम् ।

इति बृहस्पतिवचनात् पिण्डनिषेधे प्राप्ते केचिच्छाखिविशेषाः
पिण्डमपि निष्ठुण्वन्ति ददतीत्यर्थः । तच्च पारस्कारगोभिलयो-
रसम्मतम् ।

तथा होमादिनिषेधमाह भविष्ये—

नित्यश्राद्धमहोमं स्याद्वाहभोक्तृव्रतोज्झितम् ।

दातुर्भोक्तुश्च यच्छ्राद्धं व्रतम् नियमः पूर्वदिने एकभक्तादि
श्राद्धदिने पुनर्भोजनाध्वगमनवर्जनादि तद्रहितमित्यर्थः ।

तथा काशीखण्डे—

नित्यश्राद्धं दैवहीनं नियमादिविवर्जितम् ।

दक्षिणारहितं कार्यमर्घ्यपिण्डोज्झितं तथा ॥

एतच्च संवत्सरपर्यन्तं प्रेतपदेन कार्यम् ।

हारीतः—

सृते पितरि वै पुत्रः पिण्डमब्दं समाचरेत् ।

अन्नं कुम्भञ्च विप्राय प्रेतनिर्द्देशधर्म्मतः ॥

पिण्डदानं शास्त्रन्तरीयमित्युक्तमेव । प्रेतनिर्द्देशधर्म्मतः प्रेत-
पदोक्तेखेनेत्यर्थः ।

अत्र यद्यसपिण्डीकृतस्य प्रेतपदत्वेन देवतात्वात् प्रेतपदप्राप्ति-
स्तथापि प्रेतनिर्द्देशधर्म्मत इत्युपादानं वृद्धार्थं कृते सपिण्डनापकर्षे
अर्वाक् सपिण्डीकरणमित्यादि पूर्वोक्तयान्नवल्कावचनादब्दपर्यन्तं
क्रियमाणेऽम्बुघटश्राद्धे पितृत्वप्राप्तावपि प्रेतपदोक्तेखेनैव कार्यम् ।
न तु पितृपदोक्तेखेनेति व्यावर्त्तनार्थमिति प्राशुक्तम् ।

इत्यञ्च प्रेतायान्नसमायुक्तमिति वक्ष्यमाणमत्स्यपुराणवचनमपि
सङ्गच्छते नान्यथेति ।

एतच्चाद्यश्चाद्दिनादारभ्य कार्यं तत्पूर्वमशीचेऽनधिकारात् ।

मत्स्यपुराणे—सूतकान्ताद्वितीयेऽङ्गीत्युपक्रम्य—

यावदब्दञ्च यो दद्यादुदकुम्भं विमत्सरः ।

प्रेतायान्नसमायुक्तं सोऽश्नन्निधफलं लभेत् ॥

इत्यभिधानाच्च ।

अतएवात्राब्दपदं किञ्चिन्मूनाब्दपरं एवमशीचान्तरपातेऽपि
न देयमनधिकारात् । शुचिभूतेनापि पतितं न देयं द्वादशाह-
श्चाद्भवदावश्यकश्चादस्येवाशीचान्ते देयत्वात् ।

कास्यञ्चैतत् फलश्रवणात् यथा मार्कण्डेये—

प्रेतलोके च वसतिर्नृणां वर्षं प्रकीर्त्तिता ।

क्षुत्तृण्ये प्रत्यहं तत्र भवतो भृगुनन्दन ।

तदर्थमिह दातव्यं जलमन्नञ्च वत्सरम् ॥

अत्र प्रत्यहं प्रेतस्यान्नोदकुम्भोपस्थितिः फलमुक्तं स्वगतमप्यश्न-
न्निधतुल्यफलं मत्स्यपुराणोक्तं यावदब्दकरणसाध्यम् ।

एतच्चैकोद्दिष्टविधिना कार्यम् ।

जावालः—

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य मासिके आह एव च ।

आहं प्रतिरुचौ चैव मातापित्रोर्मृताहनि ।

असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ।

पितृयज्ञं तर्पणं निर्वर्त्य क्रियमाणे आह्वे अहरहः क्रियमाणे
अश्वघटआह्वे इत्यर्थः । तथा मातापित्रोर्मृताहनि श्रुताहविहित-
मासिकआह्वे तथा संवत्सरमध्ये आह्वकरणेच्छायाम्—

असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ।

अन्ये तु पिण्डपितृयज्ञं निर्वर्त्य क्रियमाणे मासिके दर्शआह्वे
इति यावदिति व्याचक्षते ।

एतन्मते प्रेतस्यैकोद्दिष्टविधिनाऽमावस्याआह्वकल्पने शूलभूत-
श्रुतिकल्पनागौरवं दोष इति ।

तदयं संचेपः—गायत्रीदेवताजपानुज्ञासनदानगन्धादिदाना-
न्नोदकुम्भोत्सर्गाक्ष्याशीः प्रार्थनाविसर्जनानीति ।

अथादैकोद्दिष्टआहुप्रयोगः ।

पूर्वदिने निरामिषं सक्तङ्गुक्ता रात्रौ विप्रगृहं गत्वा पादौ
प्रक्षाल्याचम्य गोमयोपलिप्तस्थाने प्राचीनावीती पातितवामजानु-
र्दक्षिणामुखो दर्भपाणिराचान्तमुदङ्मुखं ब्राह्मणमुपवेश्य दक्षिण-
जानु धृत्वा—

ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मण आद्यैकोद्दिष्ट-
आहुं श्वः कर्तुं त्वाहं निमन्त्रये निमन्त्रितोऽस्मीति प्रति-
वचनानन्तरम् ।

ॐ गतोऽसि दिव्यलोकं त्वं कृतान्तविहितात्पथः ।

मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वाहं नियोजये ॥

पूजयिष्यामि भोगीनेति विप्रदेहे प्रेतमावाह्य सर्वायासेति

नियमान् आवयेत् । निमन्वितश्च यद्यविघ्नेन रजनौ याति तदा सर्वमेतत् करिष्य इति वदेत् ।

प्रेतावाहनत्वाद्यश्चाह एव नान्यत्र ।

ततः परदिने सूर्योदयसमये कृतमज्जनो यथाविधि तर्पण-
वर्जं स्नानं सम्याच्च निर्वर्त्य स्वशास्त्रोक्तविधिना शान्तिं कृत्वा
प्रेतोद्देशेन यथाशक्ति दानानि कृत्वा आद्वयब्राह्मणस्य श्मश्रु-
नखादि कर्त्तनं कारयित्वा सुगन्धितैलोदत्तनादि ताम्रपात्रे कृत्वा
ब्राह्मणाय दद्यात् ।

ततो मध्याह्ने सुस्नातं विप्रं प्राङ्मुखे शुचिः शुक्लवासा दर्भेषु
तिष्ठन् स्वागतमिति पृच्छेत् ।

सुस्वागतमिति तेनोक्ते स्वयमेव विप्रपादौ प्रक्षाल्य आचमनीयं
दूर्वाक्षतं गन्धपुष्पाणि दद्यात् ।

पूर्वदिने निमन्त्रणाशक्तौ तदैव पूर्ववत् निमन्त्रयेत् । किन्तु
सर्वायासस्थले अक्रोधनैरिति नियमश्चावणं कुशब्राह्मणे तु
स्वागतप्रश्नपाद्यादिदाननिमन्त्रणानां बाधः ।

ततो द्विजपुरःसरो गृहं प्रविश्य पार्ष्णवच्छाददेशं संस्कृत्वा-
न्नाद्यभिप्रायेण सिद्धमित्युक्त्वा दक्षिणाग्रैकदर्भशुक्ते दक्षिणामुखे
आसने विप्रं दक्षिणकरे गृहीत्वा—

ॐ अत्रासने देवराजाभ्यनुज्ञातो

विश्वभ्यतां द्विजवर्यानुग्रहाय च ।

प्रसादये त्वासनं गृहं पूतं

ज्ञानाग्निशुद्धेन करेण विप्रः ॥

इति मन्त्रेण इदमासनमत्रासद्वमित्युक्त्वा उदङ्मुखमुपवेशयेत्
विप्रपादाधः कुशानास्तरत् ।

आद्यश्चाह एव अत्रासने इति पाठो नान्यत्र विप्राभावे तु
केवलमासने कुशब्राह्मणस्थापनमासनसमीपे दीपं दद्यात् ।

ततो यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य ॐ यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तेति पठित्वा
अपहृता इति सर्व्वतस्तिलान् सर्षपाञ्च विकीर्त्त्य श्रीविष्णुः
श्रीगुण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति स्मृत्वा रक्षार्थंजलं ब्राह्मणसमीपे
स्थापयेत् ।

ततो गायत्रीजपमहं करिष्य इति पृष्ट्वा कुरुष्वेत्यनुज्ञातः
प्रणवव्याहृतिसंहितां गायत्रीं जप्त्वा ॐ देवताभ्य इति त्रिर्जपित्वा
कृताञ्जलिः—ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मण
आद्यैकोद्दिष्टश्चाहं पक्वान्नेन सृष्टताद्युपकरणेन त्वय्यहं करिष्ये
कुशब्राह्मणे त्वयीति स्थाने कुशब्राह्मण इत्येव वदेत् कुरुष्वेति
प्रतिवचनन्तु सन्निधापितब्राह्मणेनैव कार्य्यम् ।

ततः सप्तम्याधेति पठित्वा मृज्जलेन सर्व्वाण्यन्नादीनि
प्रोक्षयेत् । ततः करक्षालनाय द्विजकरे जलदानं कुशविप्रे
तद्वाधः ।

ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकशर्मन्नेतत्ते दर्भासनं स्वधेति द्विगुण-
भुग्नकुशत्रयात्मकमासनमुत्सृज्य कुतपाद्यासनोपरि दद्यात् ।

तत उपवीती कृत्वं तद्देवतां ब्राह्मणञ्च सम्पूज्य जलेन प्रोक्ष्य
कुशतिलजलान्यादाय—ओं अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुक-
शर्मणो मरणाशौचान्तादुद्धितोयेऽहनि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्या-

मुकशर्भेण आतपवारणकाम इदं कृत्स्नसुत्तानाङ्गिरोदैवत-
मर्चितममुकगोत्रायामुकशर्भेण ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति
द्विजकरे कुशजलं दद्यात् स्वस्तीति द्विजोत्तरम् ।

ॐ अथेत्यादि कृतैतच्छ्रदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चन-
मग्निदैवतममुकगोत्रायामुकशर्भेण ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे
इति दक्षिणां दद्यात् । ग्रहीता स्वस्तीत्युक्त्वा कृत्स्नं दण्डं धृत्वा
गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठेत् ।

एवमेव प्रेतस्य सुतप्तवालुकासिकण्टकितभूमिदुर्गमन्तरण-
काम उत्तानाङ्गिरोदैवते उपानहौ दद्यात् । ग्रहीता चोपानहा-
वारोहेत् । एतच्च कृत्वा उपानहानमाद्यश्राद्ध एव नान्यत्र ।

ततः प्राचीनावोती दक्षिणाग्रकुशोपरि पात्रमेकं संस्थाप्य
कुशस्यैकं दलं गृह्यत्वा ॐ पवित्रमसि वैष्णवीति नखव्यतिरेकेण
कृत्वा ॐ विष्णोर्मनसा पूतमसौत्यभ्युक्ष्य अर्घ्यपात्रे दक्षिणाग्रं
निधाय शन्नोदेवीति जलं दत्वा ॐ तिलोऽसीति मन्त्रेण पितृनिति
स्थाने प्रेतानित्युहितेन तिलान् दत्वा तूष्णीं गन्धपुष्पे निक्षिप्य
कुशान्तरेणाच्छाद्य अच्छिद्रोऽयमर्घ्योऽस्तु इत्युक्त्वा दर्भमुद्वाप्य
हस्ताभ्यां पात्रमुत्थाप्य वामहस्ते कृत्वा तत्रस्थपुष्पं पवित्रञ्चोत्तराग्रं
विग्रहस्ते निधाय जलान्तरं दत्वा ॐ या दिव्या इति पठित्वा ॐ
अमुकगोत्र प्रेतामुकशर्भेण तेष्वर्थः स्वधेत्युक्तृज्य विप्रकरे पवित्रो-
परि तिलोदकं दद्यात् ।

सामगानान्तु एतत्ते तिलोदकमर्घ्यं स्वधेति प्रयोगः किन्तु
सर्वत्रैव ये चात्र त्वेति मन्त्रपाठो नास्ति ।

ततो ब्राह्मणसमीपभूमौ कुशानास्तीर्थं तदुपरि हस्तं दत्वा

ॐ इहलोकं परित्यज्य गतोऽसि परमां गतिम् ।

इति प्रेतमावाहयेत् ।

एतच्चाद्यश्राद्ध एव नान्यत्र ।

ततो गन्धपुष्पादिकमुपनीय ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुक-
शस्त्रेतानि ते गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधेत्युत्सृज्य प्रत्येकं
ब्राह्मणायापयेत् ।

अस्मिन्नवसरे यज्ञोपवीतताम्बूलादिकं दद्यात् ततः प्रेतोपभुक्त-
वस्त्रशय्यासनभूषणवाहनादीनि श्राद्धभोक्त्रे समर्पयेत् । एतच्चाद्य-
श्राद्धे नान्यत्र ।

ततश्चतुष्कोणमण्डले* पात्रं पातयित्वा परिवेषणादिकं कृत्वा
पात्रोपलम्भनवर्जं वाजसनेयिभिः सामगैश्च यथास्वं पार्व्वणवत्
प्रेतोद्देशेनान्नोत्सर्गं कुर्यात् ।

किन्त्वत्र तृप्ताः स्थ इति स्थाने स्वदितमिति प्रश्नः सुस्वदित-
मिति प्रत्युत्तरं कुशब्राह्मणे तु प्रश्नबाधः शेषान्नप्रश्नोऽपि प्रेतश्राद्धे
न कार्य्य एव ।

ततः पिण्डमहं करिष्य इति पृष्ट्वा कुरुष्वेति विप्रेणोक्ते
दक्षिणाप्रवणपिण्डिकोपरि मण्डलिकामारभ्य पार्व्वणवत् वाज-
सनेयिभिः सामगैश्च यथास्वं पिण्डदानं मन्त्रोद्देशे कार्य्यम् ।

मन्त्रोहो यथा—

ॐ अत्र प्रेत मादयस्व यथाभागमावृषायस्व ।

ॐ अमीमदत प्रेतो यथाभागमावृषायिष्ट ।

ॐ नमस्ते प्रेत शुभाय नमस्ते प्रेत तपसे नमस्ते प्रेत यज्जीव-
न्तस्मै नमस्ते प्रेत रसाय । नमस्ते प्रेत घोराय मन्यवे स्वधायै ते
प्रेताय नमः । इति यजुर्वेदिनां षडञ्जलिकरणम् ।

सामगानान्तु नमस्ते प्रेत प्रेत नमस्ते इत्यञ्जलिद्वयं गृहीत्वा
गृह्णात्र प्रेत देहीति गृह्वीक्षणं सदस्ते प्रेत देस इति पिण्ड-
वीक्षणम् ।

तत ॐ एतद्वः प्रेत वास इति सूत्रदानम् ।

अर्ज्यं वहन्तीरमृतं घृतं

पयः क्रीलालं परिश्रुतम् ।

स्वधास्य तर्पयत मे प्रेतम् ।

सामगैः पिण्डचालनमात्रं यजुर्वेदिनां पिण्डोत्तोलनं कृत्वा
शिवा आपः सन्धित्वादिना जलपुष्पाक्षतानि दद्यात् । सन्धितं
विप्रोत्तरम् ।

ॐ अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणः सर्व्वं दत्तमिदमन्न-
पानादिकमुपतिष्ठतामिति तिलोदकं दद्यात् ।

उपतिष्ठतामिति प्रत्युत्तरम् ।

ततः प्राञ्चुख उपवीती ॐ अघोरः प्रेतोऽस्तु । अस्त्वित्यु-
त्तरम् । गोत्रं नो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युत्तरम् ।

यजुर्वेदी तु—ॐ दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादिनाशिषः प्रति
गृह्य प्राचीनावीती—रजतप्रधानदक्षिणां दद्यात् ।

सामगस्तु दक्षिणामुखो दक्षिणां दत्वा प्राङ्मुख उपवीती ॐ
दातार इत्यादिना आशिषः प्रतिगृह्णीयात् ।

ततो दक्षिणामुखः—देवताभ्यः पितृभ्यश्चेति त्रिर्जपित्वा ॐ
अभिरम्यतामिति विसृज्य अभिरतोऽस्मीति विप्रेणोक्ते भवताहं
ह्यतार्थीकृत इति प्रियवचनमुक्त्वा अङ्गुष्ठवर्जं पाणिं गृहीत्वा विप्र-
मुत्थाप्य उदपात्रं गृहीत्वा आमावाजस्येति पठन्नष्टौ पदान्यनु-
ब्रज्य वारिधारया प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य तेनानुज्ञातो गृहं
प्रविश्याच्छिद्रं कृत्वा श्रोत्रिणुं स्मृत्वा पाणिना दीपं निर्वाप्य
पाणी पादौ च प्रक्षाल्याचामेत् ।

कुशविप्रपत्ने तु—प्रियवचन—पाणिग्रहणीत्यापनामावाज-
स्येत्यनुब्रजन-प्रदक्षिणीकरणाभिवादनानां वाधः ।

पिण्डञ्च गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नीं जलेऽपि वा ।

कुशब्राह्मणपत्ने तु आह्वानं ब्राह्मणाय दद्यात् अग्नीं जले वा
क्षिपेत् भूमौ निखनेद्वा ततो यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।
एवमेव प्रतिमासिकादिकं कार्यम् ।

शूद्रेण त्वामानेन स्वधास्थाने नमःपदेन ब्राह्मणपठितमन्त्रैश्चैव
मेव कार्यम् ।

एवमेव सांवत्सरिकम्—प्रेतपदस्थाने सस्वधार्पकपदप्रयोगेण
कार्यम् ।

मन्त्रेषु तु पितृपदे एकवचनो हो यथायोग्यं कार्यः सति
सम्भारैः शेषानुज्ञापनं कार्यम् ।

अथ सांवत्सरिक आहुप्रयोगः ।

पूर्वदिने निरामिषं सकृद्भुक्ता रात्रौ विप्रगृहं गत्वा
पादक्षालनाचमने कृत्वा गोमयोपलिप्तस्थाने दक्षिणामुखः
प्राचीनावीती दर्भपाणिः पातितवामजानुराचान्तं ब्राह्मणमुपवेश्य
दक्षिणजानु धृत्वा—

ॐ अयेत्यादि असुकगोत्रस्य पितुरसुकशर्माणः श्वः सांव-
त्सरिकआहुं कर्तुं त्वामहं निमन्त्रये, निमन्त्रितोऽस्मीति उत्त-
रम् । सर्वायासेति नियमं आवयेत् ।

यद्यविघ्नेन रजनी याति सर्वमेतत् करिष्ये इति विप्रोत्तरम् ।
पूर्वेद्युर्निमन्त्रणाशक्तौ तस्यां रात्रौ योषिप्रसङ्गनिवारणाय सजा-
तीयद्वारा श्वः आहुं करिष्ये तन्नभवान् निमन्त्रयितव्य इति निवे-
दनं कृत्वा आहुदिने प्रातः श्वःपदपरीहारेण पूर्ववन्निमन्त्रयेत् ।

तदशक्तौ आहारभ्रमसमय एव । तदहर्निमन्त्रणपक्षे अक्रोधनै-
रिति नियमश्चावणम् ।

आहुकर्त्ता कृतप्रातःस्नानः कृतनित्यक्रियो मध्याह्ने कृतपुनः—†

* ग पुस्तके—सम्भवे ।

† ख पुस्तके—कृतपुनःशुक्लवस्त्रपरीधानः ।

स्नानः शुक्लवस्त्रद्वयपरीधानः पत्नीद्वारा स्वयं वा पाकं कृत्वा
आह्नभूमिं दक्षिणानतां गौरमृत्तिकया गोमयेनोपलिप्य पञ्चगव्येन
सम्प्रोक्ष्य ज्वलदग्निभ्रामणेन संशोध्य वेष्टयित्वा सर्वतश्चागान्
वघ्नीयात् । तिलान् सर्षपाञ्च ॐ अपहृता इति विकिरेत् ।

यदि परकीयभूमौ आह्नं चिकीर्षति तदा तद्भूमिस्वामिपितृभ्यः
आह्नियाग्रभागमुत्सृज्य दद्यात् जीवतां मृत्युं वा किञ्चित् ।

ततो मध्याह्नप्रवेशे तैलोदूर्चनादिस्नानीयं ताम्रपात्रे कृत्वा
आह्नियब्राह्मणाय स्वयं दद्यात् ।

स्नात्वा निवृत्तञ्च द्विजं शुचिराचान्तौ गोमयोपलिप्तप्राङ्गणे
कृताञ्जलिर्दम्भेषु तिष्ठन् स्वागतमिति वृच्छेत् । सुस्वागतमिति
प्रत्युत्तरं स्वयं विप्रपादौ प्रक्षाल्याचमनीयं दूर्वाक्षतं गन्धं पुष्पञ्च
दत्वा स्वयमाचम्य पूर्वदिननिमन्त्रणाशक्ती तदैव निमन्त्रणं कृत्वा
ब्राह्मणपुरःसरो गृहं प्रविश्य अन्नाद्यभिप्रायेण सिद्धमित्युक्त्वा
दक्षिणाग्रदर्भैकयुक्ते आसने उदङ्मुखं ब्राह्मणमिदमासनमन्त्रासध्व-
मित्युक्त्वा दक्षिणहस्ते धृत्वा उपवेशयेत् ।

तत्पादयोरधस्तात् कुशानास्तरि । कुशब्राह्मणे तु स्वागत-
प्रश्नपाद्यादिदाननिमन्त्रणानां बाधः केवलं दक्षिणायैकदर्भयुक्ते
आसने संस्थाप्य गन्धपुष्पाद्यैरर्चयेत्* ।

आसनसमीपे घृतेन तैलेन वा आह्नसमाप्तिं यावद्दीपं स्थाप-
येत् । ततः शालग्रामशिलादिकं सन्निधीकृत्य तत्र यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य

यज्ञेश्वरो हव्येत्यादि मन्त्रं पठित्वा अपहता इति तिलान् सर्षपांश्च
विकीर्य श्रीविष्णुः श्रीपुण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति स्मृत्वा रक्षार्थं
जलं ब्राह्मणसमीपे स्थापयेत् ।

ततः प्राचीनावीती पातितवामजानुर्दक्षिणामुखो गायत्री-
जपमहं करिष्य इति विप्रं पृष्ट्वा कुरुष्वेति तेनोक्ते प्रणवव्याहृति-
सहितां गायत्रीं जपित्वा ॐ देवताभ्य इति त्रिजपित्वा
कृताञ्जलिः—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मणः सांवत्सरिक-
आहुतमन्त्रेन सष्टाद्युपकरणेन त्वय्यहं करिष्ये, कुरुष्वेत्युत्तरम् ।

कुशब्राह्मणे तु त्वयीति स्थाने कुशब्राह्मण इति वदेत् न
कुरुष्वेत्युत्तरं तत्तु सन्निधापितब्राह्मणैरेव कार्यं मृज्जलेन
सर्वाण्यन्नादीनि सम्प्रोक्ष्य ॐ सप्तव्याधा दशाणैष्वित्यादि पठेत् ।

ततो रक्षार्थं* द्विजकरे जलदानं कुशब्राह्मणे तु तद्वाधः ।

ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशर्मन्नेतत्ते दर्भासनं स्वधेति द्विगुण-
भुग्नकुशासनमुत्सृज्य कुतपाद्यासनोपरि दद्यात् ।

ततो दक्षिणायकुशोपरि पात्रमेकं स्थापयित्वा कुशस्यैकदलं
गृहीत्वा ॐ पवित्रमसि वैष्णवीति नखव्यतिरेकेण ह्रित्वा ॐ
विष्णोर्मनसा पूतमसीत्यभ्युक्ष्यार्घ्यपात्रे निधाय ॐ शन्नो देवीरिति
जलं दत्त्वा ॐ तिलोऽसीति तिलान् दत्त्वा तूष्णीं गन्धपुष्पे निक्षिप्य
कुशान्तरेणाच्छाद्य अच्छिद्रोऽयमर्थोऽस्त्वित्युक्त्वा दर्भमुहाव्य

हस्ताभ्यां पात्रमुत्थाप्य वामहस्ते कृत्वा तत्रस्थं पुष्पं पवित्रञ्चो-
त्तराग्रं विप्रहस्ते निधाय जलान्तरं दत्त्वा ॐ या दिव्येति पठित्वा
ॐ असुकगोत्र पितरसुकशस्त्रेण तेऽर्घ्यः स्वधा । सामगानान्तु
एतत्ते तिलोदकमर्घं स्वधेति प्रयोगः ।

ततो गन्धादिकमुपनीय असुकगोत्र पितरसुकशस्त्रेणेतानि ते
गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधेत्युल्लूज्य एष ते गन्ध इत्यादि-
क्रमेण निवेदयेत् ।

ततः स्वयं ब्राह्मणेनोपवीतिना गन्धानुलेपनं कार्यं भाव्यञ्च
शिखावर्जं शिरसि धार्यम् ।

अस्मिन्नवसरे फलार्थिना यज्ञोपवीतताम्बूलप्रियफलादिकं
देयं गन्धादिदानमच्छिद्रमस्त्विति वदेत् । अस्त्वित्युत्तरम् ।

ततो नीवारचूर्णैर्गौरमृत्तिकयाऽसम्भवे वारिणापि ब्राह्मण-
समीपे चतुरस्रमण्डलं कृत्वा तत्र पात्रं पातयित्वा उष्णमिश्रमन्नं
स्वयं परिवेषयेत् । तत्समीपभूमावेव व्यञ्जनादीन्युपकरणानि
पात्रान्तरे कृत्वा स्थापयेत् ।

तथान्ने घृतं दद्यात् यथा स्त्रवतीति । ततो भूमिलग्नं कुशं
दत्त्वा पात्रब्राह्मणयोः स्पर्शं कारयित्वा वामहस्तेन पात्रं धृत्वा
क्षणं कव्यमिदं रक्षेत्यभ्युच्च—ॐ इदं विष्णुरिति ॐ विष्णो कव्यं
रक्षस्वेति मन्त्रद्वयेनाधोमुखद्विजाङ्गुष्ठं द्विजाभावे स्वाङ्गुष्ठं निधाय
ॐ अपहृता इति तिलान् विकीर्य विप्रहस्ते जलं दत्त्वा
इदमन्नमिदं हविरिमा आप इदं मधु एतान्युपकरणानीति सर्व-

द्रव्याणि ब्राह्मणाय निवेद्य ॐ असुकगोत्र पितरमुकशस्मन्नेतत्तेऽन्नं
घृताद्युपकरणसहितसोदकं* स्वधेत्युज्जेत् ।

शूद्रस्य तु एतत्तुभ्यमन्नं नम इति प्रयोगः ।

ततः सव्याहृतिकां गायत्रीं जप्त्वा मधुवातेति तृचं मध्विति
त्रिकञ्च पठन् मधुनाभिधारयेत् ।

सामगानान्तु पूर्व्ववदङ्गुष्ठनिवेशनान्तं सर्व्वं कृत्वा अपहता
इति तिलान् विकीर्य्य द्विजकरे जलं दत्वा सव्याहृतिकां गायत्रीं
जपित्वा मधुवातेति तृचं मध्विति त्रिकेण चान्नं मधुमयं कृत्वा
इदमन्नं इदं हविरिमा आपः इदं मधुरमेतानि सर्व्वायुपकरणा-
नीति सर्व्वद्रव्याणि ब्राह्मणाय निवेद्य—

ॐ असुकगोत्र पितरमुकशस्मन्नेतत्तेऽन्नं घृताद्युपकरणसहितं
स्वधेत्युज्जेदिति विशेषः ।

ततः—

अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवेत् ।

तत् सर्व्वमच्छिद्रमसु । इत्युक्त्वा—

यथासुखं वाग्यतो जुषस्व भवन्तः प्राशयन्त्वित्युक्त्वा आपोशन-
जलं दद्यात् । द्विजाभावेऽस्य बाधः । ब्राह्मणञ्च हविर्दीपगुणाव-
कीर्त्तयन् वाग्यतो हासत्वरक्रोधफुत्कारादिशब्दमकुर्व्वन्नन्तर्जानुः
प्रसन्नमनाः द्विवासा आसनादवरोपितपादो दातारमयाचमानो
मुञ्चीत ।

आवृत्तिकां तु पितृब्राह्मणाभिमुखी दर्भेष्वसौनः सप्रणव-
व्याहृतिकां गायत्रीं मधुवातेति वृचं मध्विति त्रिकञ्च पितृसंहितां
पुरुषसूक्तं त्रिसुपर्णमन्यानि च पवित्राणि रुचिस्तवादीनि यथाशक्ति
मन्वादीनि धर्मशास्त्राणि पुराणानि च सप्तव्याधादिकं च
पितृस्तोत्रं पठित्वा पितृरूपं ब्राह्मणं ध्यात्वा ॐ यज्ञेश्वरो हव्येति
पठित्वा वेणुवीणाध्वनिभिर्ब्राह्मणं सन्तोषयेत् ।

तमेषु ब्राह्मणेषु उच्छिष्टसन्निधौ भूमौ दर्भानास्तीर्थं सर्व-
प्रकारमन्नं सतिलं गृहीत्वा अग्निदग्धाश्चेति जलेनाप्लाव्य विकीर्य
क्षताञ्जलिः—

येषां न माता न पितेति पठित्वा आचम्य तदशक्तौ दक्षिण-
कर्णं स्पृष्ट्वा हरिं स्मृत्वा ब्राह्मणाय पुनरापोशनं जलगण्डूषं दत्त्वा
प्रणवव्याहृतिसंहितां सावित्रीं मधुवातेति वृचं मध्विति त्रिकञ्च
जपित्वा स्वदितमिति ब्राह्मणं पृच्छेत् । सुखदितमिति
प्रत्युत्तरम् । अब्राह्मणकथाहेऽस्य बाधः । शेषमन्नमस्त्विति पृच्छेत्
इष्टैः सह भुङ्क्ष्वेति ब्राह्मणोत्तरम् ।

सामगानान्तु—

तमेषु ब्राह्मणेषु स्वदितमिति प्रश्नः । सुखदितमिति प्रत्यु-
त्तरम् । अब्राह्मणकथाहे प्रश्नबाधः । उच्छिष्टसन्निधौ दर्भाना-
स्तीर्थं सर्वप्रकारमन्नं सतिलं गृहीत्वा अग्निदग्धाश्चेति जलेन
सह विकीर्य क्षताञ्जलिः—येषां न मातेति पठित्वाचम्य तदशक्तौ
दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा हरिं स्मृत्वा द्विजकरे जलगण्डूषं दत्त्वा शेषमन्न-
मप्यस्तीति पृच्छेत् इष्टैः सह भुङ्क्ष्वेति द्विजोत्तरमिति विशेषः ।

ततः पिण्डमहं करिष्ये इति पृष्ट्वा कुरुष्वेति अनुज्ञात उच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाप्रवणपिण्डकोपरि जलेनाभ्युक्ष्य ॐ निहन्मीति मण्डलं तद्विहृतुरस्त्रं कृत्वा एकदर्भमूलेन दक्षिणहस्तेन—

सामगसु प्रादेशप्रमाणकुशपत्रद्वयाभिकां पिञ्जलीं वामहस्ते गृहीत्वा दक्षिणहस्तेनादाय उभाभ्यां हस्ताभ्यां—

ॐ अपहता इति निहन्मीत्यनेन च दक्षिणायां रेखामुल्लिख्य जलेनाभ्युक्ष्य दक्षिणस्यां दिशि तं दर्भं दर्भपिञ्जलीञ्च त्यजेत् ।

ततः सतिलपुष्पं जलपात्रं वामहस्ते धृत्वा ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशर्भन्नेतत्ते जलमवनेनिक्ष्व स्वधेति मण्डलमध्येऽवनेजनं दत्त्वा दक्षिणायां कुशान् रेखायामास्तरेत् ।

सामगसु—रेखायां कुशानास्तौर्त्यं तदुपरि तिलान् विकीर्य प्रोक्तपरिपाद्याऽवनेजनं दद्यात् । ततो देवताभ्यः पिढभ्य इति विर्जपेत् ।

ततः सर्वस्माच्छाङ्गशेषात् किञ्चित् समुद्धृत्य घृतमधुतिलैः संयोज्य विल्वफलोपमं पिण्डं कृत्वा दक्षिणहस्तेन भुग्नकुशत्रयसहितं पिण्डं गृहीत्वा वामहस्तस्थितजलप्रक्षेपेण ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशर्भन्नेतत्ते पिण्डं स्वधेति कुशोपरि पिण्डं दद्यात् ।

सामगसु—उक्तपरिपाद्या पिण्डं गृहीत्वा मधु वातेति चूर्णं अक्षत्रमीमदन्तेति च पठित्वा वामहस्तस्थितजलप्रक्षेपेण ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशर्भन्नेष ते पिण्डः स्वधेति प्रयोगः ।

ततः पिण्डान्तिके पिण्डशेषं विकीर्य पिण्डपात्रे करं प्रक्षाल्याचम्य हरिं स्मरेत् । आचमनाशक्तौ दक्षिणश्रवणं स्पृशेत् ।

यजुर्वेदी तु अत्र पितर्मादयस्व यथाभागमाहुषायिष्ट इति जपित्वा पात्रप्रक्षालनजलं वामहस्ते गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशस्मन्नेतत्ते जलं प्रत्यवनेनिच्छ स्वधेति पिण्डोपरि दत्वा नौवीं विस्त्रंस्य द्विराचम्य अशक्तौ दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा—

ॐ नमस्ते पितः शुभाय ॐ नमस्ते पितस्तपसे नमस्ते पितर्यंजीवन्तस्मै नमस्ते पिता रसाय नमस्ते पितर्घोराय मन्यवे स्वधायै ते पितर्नमः । इति षडञ्जलीन् कुर्यात् ।

सामगस्तु—पिण्डशेषविकरणपात्रक्षालनाचमनहरिस्मरणानि कृत्वा पात्रप्रक्षालनजलं वामहस्ते गृहीत्वा—

ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशस्मन्नेतत्ते जलं प्रत्यवनेनिच्छ स्वधेति पिण्डोपरि दत्वा—कृताञ्जलिः—

ॐ अत्र पितर्मादयस्व यथाभागमाहुषायस्वेति जपित्वा वामावर्त्तनेदङ्मुखो भूत्वा प्राणायामत्रयं कृत्वा अशक्तौ श्वासं विष्टृत्य—

ॐ वसन्ताय इति ऋतून् नमस्कृत्य पितरं भास्करमूर्त्तिकं ध्यात्वा—

ॐ अमीमदत पिता यथाभागमाहुषायिष्टेति जपन् तेनैव पथा प्रत्यावृत्य* श्वासं मुक्त्वा ॐ नमस्ते पितर्नमस्ते इत्यञ्जलिद्वयं कृत्वा ॐ गृहान्नः पितर्देहीति गृहवीक्षणं कृत्वा ॐ सदस्ते पितर्देभ इति पिण्डं पश्येत् ।

ततः श्वेतवस्त्रभवदशा असम्भवे सूत्रमात्रं मेषलोमानि वा वामहस्तो गृहीत्वा एतद्वः पितरो वास इति मन्त्रं पठित्वा ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशर्भन्नेतत्ते वासः स्वधेत्युत्कृज्य दक्षिण-हस्तेन दद्यात् ।

पितृनित्यत्र पितरमित्यूहितेन जर्जं वहन्तीरिति हस्तद्वयेन जलाञ्जलिमित्यनुधारां दद्यात् ।

ततः तूष्णीं गन्ध-पुष्प-धूप-दौप-ताम्बूल-जल-घृत-मधुभिरष्टभि-र्द्रव्यैः पिण्डं सम्पूज्य पितरं भास्कररूपं ध्यात्वा—

यजुर्वेदी पिण्डं सम्पन्नमिति पृष्ट्वा सुसम्पन्नमित्यनुज्ञातो हस्ताभ्यां पिण्डमुत्तोल्य किञ्चिन्नस्त्रीभूयाघ्राय च पात्रे स्थापयेत् ।

सामगस्तु—पिण्डः सम्पन्न इति पृष्ट्वा सुसम्पन्नोऽस्वित्यनु-ज्ञातः पिण्डं किञ्चिच्चालयेत् ।

ततो विप्रायाचमनार्थमुदकादिकं दद्यात् कुशब्राह्मणपत्ने तु तद्वाधः ।

ततः स्वयमाचम्य सुसुप्रोक्षितमस्त्विति विप्राग्रभूमिमभि-षिच्य—

ॐ अपां मध्ये स्थिता देवा अप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नः ॥

इति मन्त्रेण शिवा आपः सन्वित्यनेन वा द्विजकरे जलं दद्यात् सन्वित्युत्तरम् ।

ॐ लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।

लक्ष्मीर्वस्ते सदा गोष्ठे सौमनस्यं सदाऽस्तु मे ॥

इति मन्त्रेण सौमनस्यमस्त्वित्यनेन वा पुष्पं दद्यात् अस्त्वित्युत्तरम् ।

अक्षतञ्चास्तु मे पुष्पं शान्तिः पुष्टिर्धृतिश्च मे ।

यद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥

इति मन्त्रेण ॐ अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यनेन वा यवदूर्वां दद्यात्, अस्त्विति ब्राह्मणप्रतिवचनम् ।

ततः—ॐ असुकगोत्रस्य पितुरसुकदेवशर्मणः सर्व्वं दत्त-
मिदमन्नपानादिकमुपतिष्ठतामिति द्विजकरे तिलोदकं दद्यात् ।
उपतिष्ठतामिति प्रत्युत्तरम् ।

ततो यजुर्वेदी—

दातारो नो विवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

अद्वा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति ॥

अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष कञ्चन ॥

एताः सत्याशिषः सन्तु इत्युक्ते विप्रेण सन्त्वित्येकदेव प्रत्युक्तो
दक्षिणामुखः प्राचीनावीती रजतदक्षिणां दद्यात् ।

सामगस्तु दक्षिणामुखः प्राचीनावीती रजतदक्षिणां दत्त्वा
प्राङ्मुख उपवीती दक्षिणां दिशं कटाक्षेणावलोकयन्—

ॐ दातारो नो विवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

अद्वा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति ॥

अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष कञ्चन ॥

अन्नं प्रवर्द्धतां नित्यं दाता शतं जीवतु ।

येभ्यः सङ्कल्पिता हिजास्तेषां दृष्टिरक्षया भवतु* ॥

एताः सत्या आशिषः सन्त्विति पृच्छेत् सन्त्वित्येकदैव
प्रत्युत्तरम् ।

ततो दक्षिणामुखो देवताभ्य इति त्रिर्जपित्वा अभिरम्यता-
मिति विमृज्य अभिरतोऽस्मीति विप्रेणोक्ते भवताहं कृतार्थीकृत
इति प्रियवचनमुक्त्वा अङ्गुष्ठवर्जं पाणिं गृहीत्वा विप्रमुत्थाप्य
उदपात्रं गृहीत्वा आमावाजस्येति पठन्नष्टौ पदान्यनुव्रज्य वारि-
धारया प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य तेनानुज्ञातो गृहं प्रविश्याच्छिद्रं
कृत्वा श्रीविष्णुं स्मृत्वा पाणिना दीपं निर्वाप्य पाणी पादौ च
प्रक्षाल्याचामेत् ।

कुशब्राह्मणपक्षे तु प्रियवचनपाणिग्रहणोत्थापनामावाजस्ये
त्यनुव्रजनप्रदक्षिणीकरणाभिवादनानां बाधः । पिण्डञ्च गोऽज-
विप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा क्षिपेत् । कुशब्राह्मणपक्षे तु
आद्यान्नं ब्राह्मणाय दद्यादग्नौ जले वा क्षिपेत् भूमौ वा निखनेत् ।

विप्रविसर्जनानन्तरं उच्छिष्टापनयनं कार्यं दिवापर्यन्त-
स्थापनन्तु पितृप्रीत्यतिशयार्थम् ।

अस्तङ्गते सूर्ये भोजनपात्रस्याधोमुखस्याभसि प्रक्षेपः ।

ततो वैश्वदेवबलि—नित्यश्राद्धानि कृत्वा यथाशक्ति विप्रान्
भोजयेत् सति शेषे श्राद्धशेषमवश्यं भुञ्जीत ।

* ख पुस्तके तेषामक्षया दृष्टिरस्तु ।

अथ सपिण्डनयाङ्गम् ।

तत्र पारस्करगोभिलौ—

चत्वार्युदकपात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि
पितृणामेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं पिष्टपात्रेष्वसिञ्चति ये समाना इति
द्वाभ्यामेतेन पिण्डो व्याख्यात इति ।

अत्र चत्वारोत्पन्नेन पितामहादित्त्रिक—प्रेतयोरेवोक्तत्वाच्च
मातामहादीनामनुप्रवेशः ।

तथा—

सपिण्डीकरणश्चाहं देवपूर्वं नियोजयेत् ।

पितृनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतञ्च निर्द्दिशेत् ॥

इति शातातपवचनेनैवकारेण मातामहपक्षं व्यावृत्य पुनः
प्रेतञ्च निर्द्दिशेदित्यनेन प्रेतश्चाङ्गमात्रमुक्तम् ।

त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य इति—अत्र पाठक्रमादनुष्ठानक्रमो-
ऽपि कल्प्यः ।

तथा—

पितृनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतञ्च निर्द्दिशेत् ।

इति शातातपेन पुनःशब्दात् पिष्टदानानन्तरं प्रेतपक्षे दद्या-
दित्यभिहितम् ।

ततः प्रथमं देवपक्षे कृत्वा ततः पितामहादिपक्षे तत्पश्चात्
प्रेतपक्षे कुर्यादिति क्रमः सिद्धः ।

मैथिलासु—

सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्व्यं नियोजयेत् ।

इति वचनादादौ देवपक्षे कृत्वा प्रेतसपिण्डनार्थमेव पिता-
महादिश्राद्धविधेः प्रेतश्राद्धस्य प्राधान्यात्तत्रादौ दत्त्वा पश्चात्
पितामहादिपक्षे दद्यात् ।

अतएव संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय इत्यादि
विष्णुवचने चत्वार्युदकपात्राणि प्रयुनक्ति ।

तत्रैकं प्रेताय त्रीणि पितृभ्यः ।

इति वैजवापवचने च प्रेतायेत्यादावुक्तम् ।

तथा ब्रह्मपुराणेऽपि—

प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥

ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् ।

इतिव्यक्तमुक्तमित्याहुः । तन्न

देवपक्षदाने पार्वणस्योपक्रान्तत्वात्तन्मध्ये प्रेतैकोद्दिष्टस्या-
न्याय्यत्वात् ।

पूर्वोक्तश्रातातपगोभिलपारस्करविरोधेन विष्णुवैजवापवच-
नयोः क्रमस्वरसकल्पनाया अनौचित्याच्च ।

किञ्च—नात्र देवं नियोजयेत् प्रागेव देवैः सर्वभन्नायश्च दत्त्वा
गन्धमाल्यैः पात्रमभ्यर्च्य हुतशेषं पितृभ्यः पानेषु दद्यादित्या-
श्वलायनश्रुते देवदानानन्तरमेव पितामहादिदानमुक्तम् ।

अतएव पारस्करभाष्यकृता हरिशर्माणा नारायणोपाध्यायेनापि
पौराणिकवचनद्वयं लिखितम् ।

आइहयसुपक्रस्य विदधौत सपिण्डताम् ।
तत्र पार्वणवत्पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम् ॥
सपिण्डीकरणे विप्रानाशयेत् पार्वणे यथा ।
पृथक् प्रकल्पयेदेकमेकोद्दिष्टविधानतः ॥

तथा मात्स्ये—

सपिण्डीकरणं आहं देवपूर्वं नियोजयेत् ।
पितृनुदीरयेत्तत्र पृथक् प्रेतञ्च निर्दिशेत् ॥

यत्तु ब्रह्मपुराणे—

प्रेतविप्रस्य हस्ते तु इत्यादिना प्रेतार्घ्यदानमादावुक्तं तत्त-
स्यार्घ्यस्य प्रेतस्वामिकत्वसम्पादनेन तन्मिश्राणां पितामहाद्यर्घ्यानां
दानविधेरन्यथानुपपत्त्या तस्मात्तत्रविषयमेव ।

तत्राप्यादौ पार्वणविधिना पितामहाद्यर्घ्यपात्राणि संस्थाप्य
पश्चादेकोद्दिष्टविधिना प्रेतपात्रं स्थाप्यं केवलं तद्दानमात्रे व्यत्ययः ।

अत्र च—नात्र देवं नियोजयेत्प्रागेव देवेऽर्घ्यमन्नाद्यञ्च दत्त्वा
हुतशेषं पितृभ्यः पानेषु*दद्यादिति दर्शनात्सपिण्डीकरणे काण्डानु-
शय एव न पदार्थानुशय इति कल्पतरुकारादयः ।

हलायुधस्तु—प्रेतसम्बन्धितया देवं न योजयेदिति व्याख्यात-
वान् । तस्मिन्—प्रेतस्याइस्यैकोद्दिष्टतया देवनिषेधस्य प्राप्तत्वात्
पुनर्निषेधवैयर्थ्यात् ।

प्रेतपात्रमिति प्रेतायोलुज्य दानेन तदीयत्वं सम्पाद्य
तदवशिष्टपात्रस्थार्घजलमुत्सृष्टेषु पितामहाद्यर्चेष्वामिञ्चेदित्यर्थः ।

अन्यथा प्रेतार्घजलमिञ्चमेव पितृपात्रेष्वनुपपन्नं तत्स्वास्या-
भावात् ।

एतद्व्रतमुक्तं ब्रह्मपुराणे—

चतुर्थ्यश्चार्घपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना ।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम् ॥
संसृजतु त्वा पृथिवी ये समाना इति स्मरन् ।
प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥
ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् ।
ये समाना इति वाभ्यां तज्जलन्तु समर्पयेत् ॥
अर्घ्यं तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पूर्व्ववत् ।
तेभ्यश्चार्घ्यं निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाचमेत् ॥

एकं प्रेतपात्रं वामहस्तेन गृहीत्वा अनन्तरं उत्सर्गार्थं तिलोदकं
दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा अर्थात्तेनोलुज्य संसृजतु त्वा पृथिवीति
मन्त्रविशेषं ये समाना इति मन्त्रद्वयञ्च स्मरन् पठन् प्रेतब्राह्मणहस्ते
प्रेतार्घपात्रस्थं चतुर्थभागं जलं दद्यात् । अयञ्च प्रेतब्राह्मणहस्ते
अर्घजलदाने संसृजतु त्वेतिमन्त्रपाठः शास्त्रविशेषव्यवस्थितः ।

ततस्तदनन्तरं पितामहादिभ्यः पितामहादीनुद्दिश्य न्यव्लोपे
पञ्चमी तन्मन्त्रैर्यादिव्येत्यादिमन्त्रैः, बहुवचनन्तु पितामहादित्रिका-
पेक्षया चकारादुत्सर्गवाक्यैश्चार्थादुलुज्य ये समाना इति मन्त्रद्वयाभ्यां

तज्जलं प्रेतपात्रस्थभागत्रयजलं पृथक् पृथक् मन्त्रैः पितामहादि-
पात्रत्रये समर्पयेत् निक्षिपेत् ।

एवं प्रेतपात्रादर्थ्यं तत्रस्थतिलपुष्पादि गृहीत्वा तेनैव विधिना
पृथक् पृथक् ये समाना इति मन्त्राभ्यां पूर्व्ववत् पितामहादि-
पात्रत्रये क्रमेण समर्पयेदिति पूर्व्वेणानुषङ्गः ।

तत्र च तेभ्यः पितामहादिभ्यस्तादृशमर्थ्यं तदीयब्राह्मणहस्ते
निवेद्य निक्षिप्य तत्पश्चात् कर्त्तव्यं न्युजीकरणादिकं स्वयमाचरेत्
तत्र कोऽपि विशेषो नास्तीत्यर्थः ।

एवञ्चोत्सृष्टं प्रेतजलमुत्सृष्ट्वेव पितामहाद्यर्घ्येषु मिश्रयेदि-
त्यायातमन्वया उत्सृष्टस्य पुनरुत्सर्गप्रसङ्गः ।

अतएव—

निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः ।

ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत्त्रिधा ॥

एष एव विधिः पूर्व्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये ॥

इति शातातपेन दत्तपिण्डपिण्डेषु दत्तप्रेतपिण्डमिश्रणस्याति-
देशादुत्सृष्ट्वेव पितामहाद्यर्घ्येषु उत्सृष्टप्रेतार्घ्यस्य मिश्रणसूक्तम् ।

पारस्कारगोभिलाभ्यामपि एतेन पिण्डो व्याख्यात इत्यनेनोत्-
सृष्टार्घ्येषु मिश्रणातिदेशो दत्तेष्वेव पिण्डेषूक्त इति ।

यत्तु—

ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत्त्रिधा ।

इति शातातपवचनात् विभागेऽपि पृथक् मन्त्रद्वयं पठनीय-
मित्याधुनिकैरुक्तम् । तदशुद्धम्—

पृथक् श्रुतिकल्पनाभिया पूर्वोक्तपारस्करगोभिलादिवचनैक-
वाक्यतया शातातपवचनस्य पितृपिण्डेषु आद्यं पिण्डं विभजेत्
विभज्य समर्पयेदित्यर्थः । कल्पनातो लक्षणैव श्रियसीति न्यायात् ।

अतएव शातातपेन पिण्डमिश्रणं पृथक् नोक्तमिति । इयञ्च
प्रेतोद्देशेनोत्पृष्टयोरेवार्घ्यपिण्डयोर्मिश्रीकरणमवगम्यते ।

एतेन प्रेतार्घ्यपात्रजलं पितृपात्रेषु मिश्रीकृत्य पितृभ्यो दत्त्वा
पश्चात् प्रेतायावशिष्टं जलमुत्पृज्य दद्यादिति पितृदयिताकार-
मतम्—

तथा श्रीदत्तादीनां संस्त्रवजल एव प्रेतार्घ्यशेषजलमिश्रण-
मिति मतञ्च निरस्तम् ।

एतेन पिण्डो व्याख्यात इति । दत्तेषु पितृपिण्डेषु दत्तं प्रेत-
पिण्डं त्रिधा विभज्य ये समाना इति मन्त्रद्वयेन मिश्रयेदित्यर्थः ।

यथा शातातपः—

निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः ।

ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यञ्च विभजेत्त्रिधा ॥

आद्यं प्रेतपिण्डमित्यर्थः ।

व्यक्तमाह ब्रह्मपुराणे—

अथ तेनैव विधिना दर्भमूलैः वनेजनम् ।

पितुर्दत्त्वा च पिण्डन्तु दद्याद्भक्त्या तु पूर्ववत् ॥

दत्त्वा पिण्डमथाष्टाङ्गं ध्यात्वा तच्च सुभास्वरम् ।

सुवर्णरूप्यदर्भैश्च तस्मिन् पिण्डं ततस्त्रिधा ॥

कृत्वा पितामहादिभ्यः पितृभ्यः प्रेतमर्पयेत् ।
 सुवर्तुलांस्ततस्तांस्तु पिण्डान् कृत्वा प्रपूजयेत् ॥
 अर्घापुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्गन्धानुलेपनैः ।
 मुख्यन्तु पितरं कृत्वा पुनस्त्वन्यान् यथाक्रमम् ॥
 मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।
 तेन देयास्तयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्व्वकाः ।
 तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यश्च पूर्व्ववत् ॥
 मातर्य्यथ मृतायान्तु विद्यते च पितामही ।
 प्रपितामहीपूर्व्वसु कार्य्यस्तत्राप्ययं विधिः ॥

तेनैव विधिना पितामहाद्यवनेजनविधिर्नित्यर्थः पूर्व्ववत् पिता-
 महादिपिण्डदानवदित्यर्थः । अत्रापि पितामहादिदानात्परं
 प्रेताय दद्यादिति क्रमो व्यक्तमुक्तः ।

अष्टाङ्गमिति—

मधु चाज्यं जलं पुष्पं धूपं दीपं विलेपनम् ।
 बलिञ्च दद्याद्विधिवत् पिण्डोऽष्टाङ्गो भवेद्यथा ।
 इति ब्रह्मपुराण एवोक्तम् ।

तस्मिन् पिण्डे स्वपितरं सुभास्वरं ध्यात्वा सुवर्णरूप्यदर्भैस्तं
 पिण्डं त्रिधा कृत्वा पितामहादिपिण्डेषु प्रेतपिण्डमर्पयेदित्यर्थः ।
 मिश्रणानन्तरमपि पुनः पूजामाह सुवर्तुलानिति । मृते पितरीति
 अत्र पितामह इत्युपलक्षणं प्रपितामहेऽपि जीवति तं विहाय
 तत्पूर्व्वेषां कर्त्तव्यम् । एवं पतितप्रव्रजितादावपि ।

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । व्युत्क्रमात् गलपाशोदर-
भेदादिनेत्यर्थः पैलकः पिण्ड इति यस्याचिरप्रमीतस्य* सपिण्डनं
क्रियते तत्पिण्ड इत्यर्थः ।

एतेन यत्कैश्चित्कर्षेण इतो गत इति व्युत्पत्त्या प्रेतपदं चिर-
प्रमीतवृद्धप्रपितामहपरतया व्याख्याय तस्यैवार्घ्यजलपिण्डयोः
पित्रार्घ्यार्घ्यजलपिण्डेषु समर्पणं नत्वचिरप्रमीतस्येत्युक्तं तन्निरस्तम् ।

पैलकः पिण्डो नियोक्तव्य इत्यभिधानात् प्रागपि पितुर्दत्त्वाथ
पिण्डञ्चेत्यनेन पितृपिण्डस्यैव त्रिधाविभक्तस्य पितामहादिपिण्डेषु
समर्पणाभिधानाच्च ।

किञ्च—चत्वार्युदकपात्राणि एकं मृतस्य त्रीणीतरेषां इत्या-
श्वलायनगृह्णे मृतशब्दादचिरप्रमीत एव प्रेतपदेनोच्यते ।

किञ्च—संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपिता-
महाय देवपूर्व्यान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति विष्णुसूत्रे प्रेतस्य पितृ
पितामहप्रपितामहानामवगमात् प्रेतशब्दादचिरप्रमीत एवाव-
गम्यते ।

न च स पिता यस्येति बहुव्रीहिः, तत्र नित्यं प्रत्ययविधानात्
तत्पितृकायेति स्यात् ।

यत्तु—

ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत्त्रिधा ।
चतुर्थस्य पुनः कार्यं न कदाचिद्यतो भवेत् ॥
ततः पितृत्वमापन्नः स चतुर्थस्तादा पुमान् ।
अग्निष्वात्तादिमध्यन्तु प्राप्नोत्यसृतमुत्तमम् ॥
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्मै तस्मान्न दीयते ।
पितृष्वेव तु दातव्योऽ* तत्पिण्डो येषु संस्थितः ॥

इति मत्स्यपुराणम् ।

तस्यायमर्थः—अधोगणनया आद्यं पितृपिण्डम् ।

ननु द्विधैव विभागो युक्तः पार्व्येण द्वाभ्यां सहैव पिण्डदानात्कथं
त्रिधाविभाग इत्याह चतुर्थस्येति यस्मात् तृतीयभागमिश्रणा-
च्चतुर्थस्य वृद्धप्रपितामहस्य आह्नादि कार्यं न कदापि †
भवेदतस्तदर्थं त्रिधैव विभागः ।

ननु कृते पिण्डमिश्रणे कथं पुनः कार्यं नास्तीत्याह तत इति
पूर्व्यं पितृत्वं पार्व्यणभोक्तृत्वमापन्नः स चतुर्थः ततः पिण्डमिश्रणा-
दग्निष्वात्तादिमध्यमसृतमक्षरं प्राप्नोति ।

अतएव—

त्रिभिः सपिण्डीकरणैरासेकत्रितयं पिता ।
यदा प्राप्स्यति कालेन तदा मुच्येत बन्धनात् ॥

* ख, ग, पुस्तकद्वये दातव्यम् ।

† ख पुस्तके कदाचिदितरेतरः ।

इति तत्रैवोक्तम् ।

उपसंहरति सपिण्डीकरणादूर्ध्वमिति ।

तस्मै चतुर्थाय किन्तु पित्रादित्रिकेभ्येव दातव्यं येषु पित्रादि-
त्रिषु सम्प्रदानत्वेन विद्यमानेषु सत्सु तत्पिण्डो ब्रह्मप्रपितामहपिण्डः
संस्थितस्तदवधिक एव स्थितो निवृत्त इति यावदिति ।

अतएव विष्णुसूत्रे तत्पित्र इत्यादिना मृतस्य पित्रादिभिरेव
सपिण्डनाभिधानात् कदाचिन्मृतपिण्डकेण पितामहसपिण्डने
कर्त्तव्ये पितामहपित्रादिभिरेव सपिण्डनं कार्यम् न तु
स्वपित्रेति ध्येयम् ।

मातृसपिण्डनमाह मातर्यथेति ।

पितामहीमरणे तु पितामह्यादिभिरिति बोद्धव्यम् ।

तथा च पैठीनसिः—

श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ।

अयं विधिः प्रागुक्तपिण्डपिण्डमिश्रीकरणविधिः । एतच्च
पितामह्यादिभिर्मातुः सपिण्डनं पितरि जीवति बोद्धव्यम् ।

मृते तु पितरि तदादित्रिकेभ्यो सहैति व्यक्तमाह—

लघुहारीतः—

स्नेह भर्त्ता सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

एकत्वं सा गता यस्माच्चरुमन्वाहुतिव्रतैः ॥

तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामह्या सहैव तु ।

तस्याच्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्रूति निश्चयः ॥

अत्र स्नेन भर्त्ता पितामह्या सहेति च भर्त्तादित्त्रिकपिता-
मह्यादित्त्रिकोपलक्षणं एवकारद्वयन्तु पितामह्यादित्त्रिकभर्त्तृ-
पित्रादिपक्षयोः परस्परव्यावृत्त्यर्थम् ।

श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ।

इति पैठीनसिवचनस्यैवकारवत् ।

अतएव याज्ञवल्क्येन—

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ।

इत्याद्युपक्रम्य एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपीति
स्त्रीसपिण्डनमपि विभिरुक्तम् ।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डी नियोक्तव्यः पूर्व्ववत् ।

इति त्रिभिः पितृसपिण्डनमुक्त्वा—

प्रपितामहीपूर्व्वसु ज्ञेयस्तत्राप्ययं विधिः ।

इत्युक्तम् ।

तथा—

एकमूर्त्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।

पत्नीपतिपितृणान्तु तस्मात्तत्रोचभागिनी ॥

इति हारीतेन पतिपितृणामेकमूर्त्तित्वफलं सपिण्डनस्योक्तम् ।

हलायुध-कल्पतरु-श्रीदत्तादीनामपि मतमेतत् ।

नारायणोपाध्यायादयस्तु भर्त्ता सहैवेति पितामह्या
सहैवेत्येवकारश्रवणात्—

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं सुतैर्भवेत् ।
पितामह्या सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥

इति शातातपवचने चैवकारश्रुतेः—

मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् ।
यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकाया न चेत् सुतः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे पितामहीमात्रनिर्देशाच्च—

स्नेन भर्ता सह याज्ञं माता भुङ्क्ते स्वधामयम् ।
पितामही च स्नेनैव स्नेनैव प्रपितामही ॥

इति स्वस्वभर्तृयाज्ञांशभोक्तृत्वकथनेन तत्कारणतया स्वस्वभर्ता
सहैव सपिण्डनस्यावगमाच्च भर्ता सहैव पिण्डजनमिश्रणं न तु
पितृादितृकपितामह्यादितृकाभ्यामिति ।

तथाच वृद्धाः पठन्ति—

पतिनैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।
सा मृतापि हि नीतैकं चरुमन्त्राहुतिव्रतैः ॥
मातुः सपिण्डीकरणं पत्या साहं विधीयते ।
यस्मात् पतिव्रतानान्तु सैव सङ्गतिरिष्यते ॥

यत्तु—

पितामह्यादिभिः स्त्रीभिर्मातरन्तु सपिण्डयेत् ।
पितरि भ्रियमाणे तु तेनैवोपरते सति ॥

इति प्रीराणिकवचनम् ।

यच्च—

अपुत्रायां सृतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

इति पैठीनसिवचनं तत्पूर्वजीवनापेक्षया वर्णणीयम् ।

तस्याच्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्रुति निश्चयः ।

इति हारीतवचनसमानार्थम् ।

न च—पितामहप्रपितामहयोस्तथा प्रपितामहौह्वप्रपिता-
मह्नोः कथं तर्हि सपिण्डनश्चाद्धान्तर्भाव इति वाच्यम् ।

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।

इत्याद्युपक्रम्य एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपौति
याज्ञवल्क्य एतदित्यनेन पात्रचतुष्टयातिदेशात् यथोक्तेनैव कल्पे-
नेति छन्दोगपरिशिष्टकृतगोभिलोक्त—चत्वार्युदकपात्राणीत्यति-
देशाच्चेति त्रैपुरुषिकं आह्नं कार्यमेवेति वदन्ति ।

पतिते प्रव्रजिते वा पितरि पितामह्यादिभिः सहैव सपिण्डनं
मन्तव्यम् ।

मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् ।

इति परिशिष्टादिभिः सामान्यतोऽभिधानात्

स्त्रेण भर्ता सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामह्या सहैव च ॥

इति हारीतवचने तस्मिन् सतीति आद्यायोग्यभर्तृरूप-

लक्षणत्वाच्च ।

अन्ये तु—

भर्तृपिण्डांशलाभस्य सपिण्डनफलस्याभावात् सपिण्डमेव नास्तीत्याहुः । तन्नन्दम्—

प्रत्यवायपरीहार*प्रेतत्वविमुक्तिपूर्वकपितृलोकप्राप्त्यर्थञ्च सपिण्डनस्यावश्यकर्तव्यत्वात् । अन्यथा अन्वष्टकाद्विआद्यादौ कथं मातुः पार्वर्णमिति । एवं पितरि जीवति पितामह्याः पतितत्वे प्रपितामह्यादिभिः सह सपिण्डनं कार्यम् ।

तस्याञ्चैव तु जीवन्त्यामित्यत्र आद्यायोग्यपितामह्युपलक्षणात् ।

अत्र केचित्—

प्रथमं पितामह्या सह सपिण्डने कृते पञ्चाभ्यूते पितरि तेनापि सह सपिण्डनं पुनः कार्यम् । अन्यथा भर्तृपिण्डांशहरत्वानुपपत्त्या सर्वत्र मातृवच्चनापत्तेः तस्य च भर्तृपिण्डमिश्रणफलत्वादित्याहुः । तन्नन्दम् ।

तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामह्या सहैव च ।

इत्यनेन भर्ता सह सपिण्डनस्य स्थाने पितामह्या सह विधानात् साधनान्तरविधिरयं न तु कश्चिन्तान्तरविधिः, तदा च पितृलोकप्राप्ति-भर्तृपिण्डांशहरत्वरूपे तत्फलद्वये को विरोधः । अदृष्टफलत्वेन बाधकाभावात् । अन्यथा जीवति पितामहे प्रपितामहादिना पितुः सपिण्डने कृते पञ्चाभ्यूते तस्मिन् पार्वर्णे पितृस्तत्सहभोक्तृत्वफलार्थं सपिण्डनावृत्तिः स्यादिति ।

ब्राह्म-दैवार्घ-प्राजापत्य-वैधविवाहपरिणीताया भर्तृगोत्रेणैव
सर्वं कर्म । गाम्भर्वीसुरराक्षसपैशाचनिन्दितविवाहोद्धायाः सपि-
ण्डनान्तं पितृगोत्रेण आहं तदूर्ध्वं भर्तृगोत्रेणैव ।

यथा बृहस्पतिः—

भर्तृगोत्रेण दातव्यं स्त्रीणां पिण्डोदकं सुतैः ।
पाणिग्रहणिका मन्वाः पितृगोत्रापहारकाः ॥
भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः ॥

हारीतः—

संस्थितायान्तु भार्यायां सपिण्डीकरणान्तिकम् ।
पैदकं भजते गोत्रमूर्ध्वन्तु पतिपैदकम् ॥
एकमूर्त्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।
पत्नीपतिपितृणान्तु तस्मात्तद्गोत्रभागिणी ॥

सपिण्डनान्तं कर्म तस्याः पैदकं गोत्रं भजते पितृगोत्रेण
स्त्रीणां सपिण्डनान्तं कर्म कार्यम् सपिण्डनादूर्ध्वन्तु पतिगोत्रेणेति
हेतुमाह एकमूर्त्तित्वमिति ।

पुत्रिकापुत्रस्य मातृसपिण्डनमाहोशनाः—

पितुः पितामहे यद्वत् पूर्णं संवत्सरं सुतैः ।
मातुर्मातामहे तद्वदेषा कार्यं सपिण्डता ॥

मातामह इति मातामहादित्त्रिक इत्यर्थः ।

जीवति तु मातामहे मातामहादिभिः सपिण्डनमिति
आहचिन्तामणिः । प्रमातामहादित्रिकेणेति वृद्धाः ।

आदौ मृतस्य पितुः पञ्चान्मृताभ्यां पितामह-प्रपितामहाभ्यां
प्रेतीभूताभ्यामपि सपिण्डनमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—

असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्क्रुय्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृताथवा ।

पितामहेन पितरं कुर्यादिति विनिश्चयः ॥

असंस्कृतौ अकृतसपिण्डनौ पूर्वौ पितामहप्रपितामहौ
पौत्रैः प्रपौत्रकैश्चैव नापकृष्य सपिण्डनीयौ किन्तु प्रेतीभूताभ्यामेव
ताभ्यां पितरं सपिण्डयेदिति कात्यायनवचनम् ।

ननु कथमसंस्कृताभ्यां सह पितुः प्रेतस्य सपिण्डनेन शुद्धि-
रित्याह पापिष्ठमपीति ।

पापिष्ठमकृतसपिण्डनं पितरं शुद्धेन कृतसपिण्डनेनापि वा
* [पापकृता अकृतसपिण्डनेनापि] शुद्धं कुर्यात् सपिण्डयेदिति
शास्त्रीयो निश्चयः । ततश्च शास्त्रबोधितेऽर्थे का अनुपपत्तिरिति ।

एवञ्च—पञ्चान्मृतेन भर्ता प्रेतीभूतेनापि सह मातुः सपिण्डनं
पापिष्ठमपि शुद्धेनेत्यनेन तुल्यन्यायात् सिद्धम् ।

अत्र आहविवेकः—

प्रेतीभूतेनापि पितामहेन सह पितुः सपिण्डने कृते तेनैव
प्रेतीभूतेन सह पार्व्वणमपि कार्यम् ।

कृन्दोगपरिशिष्टम्—

पितामहः पितुः पञ्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

पौत्रेणैकादशाह्वादि कर्त्तव्यं श्राद्धघोडशम् ॥

नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवाञ्छेत् पितामहः ।

पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

एतत् पितामहस्य घोडशश्राद्धं सति पित्र्ये पौत्रेण न कार्यं
किन्तु पित्र्य एव तत्राधिकारीति ।

तर्हि पौत्रेण क्रियमाणे पार्वणे प्रेतीभूतपितामहस्यानु-
प्रवेशोऽस्ति न वेत्यत्राह पितुरिति—पितुः सपिण्डतां कृत्वा प्रेती-
भूतस्यापि पितामहस्य मासानुमासिकं प्रतिमासविहितं पार्वणं
पौत्रः कुर्यात् न तु तस्य सपिण्डनापेक्षा कार्या वचनात् ।

मासानुमासिकमिति सपिण्डनोत्तरश्राद्धोपलक्षणम् ।

न चैतद्वचनं पितुः पार्वणोपदेशकतया अन्यथासिद्धमिति
वाच्यम् । प्रेतीभूतपितामहश्राद्धप्रकरणादिति ।

वस्तुतस्तु—सति पित्र्ये यथा पितामहस्य प्रेतक्रियायां
पौत्रस्य नाधिकारस्तथा तत्पार्वणेऽपि नाधिकारोऽस्तु तुल्ययुक्ते-
रित्यत्राह पितुः सपिण्डतामिति—पितुः सपिण्डतां कृत्वा पौत्रः
पितामहस्य पित्र्यवत् पार्वणं कुर्यात् दयोरेव तुल्याधिकार
इत्यर्थः । पितामहप्रेतौभावदशायान्तु ।

तं विहाय तत्पूर्वपुरुषयोः कार्यम् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वणमुग्धवेत् ।

विन्दते पित्र्यलोकाच्च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते ।

इति मत्स्यपुराण हारीतादिभिः प्रेतस्य पार्व्यणनिषेधात् ।

न चैकपुरुषिकं पार्व्यणमिति वाच्यम् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

तत्र तत्र त्रयं कुर्व्याद्वर्जयित्वा मृताहनि ॥

इति शङ्खादिभिस्त्रैपुरुषिकविधानात्

पितामहे सजीवे वै पितर्येव समापयेत् ॥

इति हारीतादिभिर्जीवित्वेव पितामहे एकपुरुषिकविधानाच्च ।

न च

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

इति वचनाविषयत्वात् कथं प्रेतमतिक्रम्य तत्पूर्व्ययोः श्राद्धमिति वाच्यम् ।

पार्व्यणानर्हपितृकेण कथं पार्व्यणं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां ब्राह्मणादीति वचनं तच्चात्रापि तुल्याकाङ्क्षायां तुल्यन्यायात् प्रवर्त्तत एव पतितादिपदानां पार्व्यणानर्हत्वोपलक्षकत्वात्* ।

अन्यथा जीवत्पितृकेण पौत्रेण स्वपुत्रस्यावश्यकचूडादावनु-
ष्ठीयमाने प्रेतस्य पार्व्यणनिषेधात् प्रेतीभूतं पितामहं विहाय
तत्पूर्व्येषां वृद्धिश्राद्धमसङ्गतं स्यात् ।

एवञ्च वचनात् प्रेतीभूतेन पितामहेन सह पितुः कृतेऽपि

सपिण्डने प्रेतपितामहं विहाय तत्पूर्वयोः पार्व्वणं कार्यं प्रेतस्य
पार्व्वणनिषेधात् मानाभावाच्चेति ।

नारायणोपाध्यायस्याप्ययं स्वरसः ।

अत्र च प्रेतोभूतपितामहेन पितुः सपिण्डने कृते बृद्धप्रपिता-
महस्य लेपभागित्वात् कथं तेन सह पुनः पार्व्वणमिति नाशङ्कनीयं
लेपभागित्वस्याजातत्वात् ।

तथाहि —

त्रिभिः सपिण्डोकरणैरासेकचितयं पिता ।

यदा प्राप्स्यति कालेन तदा मुच्येत बन्धनात् ॥

मुक्तोऽपि लेपभागित्वं प्राप्नोति कुशमार्ज्जनात् ॥

इति मत्स्यपुराणात् यदीयपुरुषत्रयसपिण्डने यस्यासेकत्रय-
प्राप्तिर्वृत्ता तस्यैव तदीयलेपभागित्वं तस्य च पितृप्रपितामहयोः
सपिण्डने आसेकद्वयमात्रं भूतं तृतीयस्वासेकः पितामहसपिण्डने
भावीति ।

ननु जीवति पितामहे प्रपितामहादिभिः पितुः सपिण्डने
कृतेऽतिबृद्धप्रपितामहस्यासेकत्रयप्राप्ता लेपित्वे सति कथं तेन सह
पञ्चात्पितामहसपिण्डनं लेपिनां आङ्गनिषेधात् ।

अत्र प्राञ्चः—

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय
इति त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्येत्यादि विष्णुगोभिलादिवचनबला-
देव लेपावापश्चाद्भूमिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु—

चतुर्थस्य पुनः कार्यं न कदाचिद्यतो भवेत् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्मै तस्मान्न दीयते ॥

इति मन्त्रपुराणादिनिषेधात् सपिण्डेने लेपिनोऽनुप्रवेशो नास्त्येव किन्तु द्वाभ्यां सहैव तत्र सपिण्डेन विष्णादिवचनन्तु यथासम्भवपरं मन्तव्यम् ।

यत्र तु प्रेतीभूतपितामहेन पितुः सपिण्डेन कृतं तत्रातिवृद्ध-
प्रपितामहस्यासेकनिश्चयात्नाभेन लेपित्वाभावात्तेन सह पश्चात्
पितामहसपिण्डेन च निर्दिवादमेव किन्तु तत्परं द्वयोरैकदैव
लेपित्वलाभ इति ।

एवं स्त्रीशूद्राभ्यां मन्त्रवर्जं सपिण्डेन कार्यम् ।

अदृष्टार्थसिद्धितु नमोमन्त्रजपात् दृष्टार्थप्रकाशनन्तु
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ।

इति वचनात् ब्राह्मणपठितमन्त्रादेवेति प्राशुक्तम् ।

आधुनिकासु—

अर्थार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ।

ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डेनम् ॥

इति भविष्यपुराणान्मन्त्रद्वयस्य प्रधानशरीरघटकत्वावधारणा-
त्तत्राधिकारबोधकविधिर्नैव स्त्रीशूद्रयोर्ये समाना इति मन्त्रद्वय-
पाठेऽधिकारः कल्प्यते ।

अतएव अनयैवोत्सृजेरन्निति पारस्करे एवकारेण वाक्यान्तर-

निरासात् वृषोत्सर्गं एनं युवानमिति मन्त्रपाठे शूद्राधिकार
इत्याहुः । तन्मन्त्रम्—

वर्षाष्ठु रथकार आदधीत इत्यत्र लाघवात् कृत्वा
प्रतीतिजातिविशेषरूपार्थान्यथानुपपत्त्या (?) अग्न्याधानसाधनी-
भूतमन्त्रे सुतस्याधिकारकल्पनाऽस्तु वृषोत्सर्गोऽपि त्यागवाक्यतया
नियमेनाभिधानात्तथास्तु इह तु तथाविधनियमाभावान्नमस्कारो-
ऽस्य विहितो मन्त्र इत्यापस्तम्बवचनात् नमोमन्त्रेणैव सपिण्डी-
करणजन्यादृष्टसिद्धेः, दृष्टार्थप्रकाशस्य च ब्राह्मणपठितमन्त्रादे-
रजातत्वात् । त्वैवर्णिकगोचरतया तु विधेयविरतिर्यत्वात् ये समाना
इति मन्त्रे शूद्रस्याधिकारकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ।

किञ्च—

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डविवर्जितम् ।

इति हारीतेनार्घ्यपिण्डयोर्वर्जनात् प्रधानस्य च वर्जनासम्भ-
वात् श्राद्धेऽन्नोत्सर्गं एव प्रधानमित्यत्र सर्वेषामविवादात् सपि-
ण्डनश्राद्धस्य च त्यागविशेषत्वात् पिण्डजलमिश्रणस्य तु त्याग-
त्वाभावात् प्रधानत्वमेवानुपपन्नं पिण्डार्घ्यदानयोरङ्गत्वेनोपाङ्ग-
त्वाच्च ।

किन्तु पाङ्गान्तरापेक्षया अतिशयितत्वं मिश्रीकरणस्येति
कुतस्तत्साधनीभूतमन्त्रे शूद्राधिकारप्रत्याशा ।

भविष्यपुराणे—द्वादशविधश्राद्धमुपक्रम्य भेदकधर्ममात्रमुप-
न्यस्तम् ।

किञ्च द्वादशाहं आङ्गानि कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा सपिण्डनं
कुर्यात् मन्त्रवर्जं शूद्राणां द्वादशेऽङ्गि ।

इति विष्णुना शूद्राणां सपिण्डनममन्त्रकमेव विहितमिति
सर्व्वदेशविरुद्धमाधुनिकमतं हेयमेव ।

यज्ञान्दुक्तं तैः—सपिण्डनदिने तत्पश्चादम्बुघटश्चाहं पितृ-
पदेन कार्य्यमिति तदपि मन्दम्—

सपिण्डनस्यापराहः कालः, अम्बुघटस्यैकोद्दिष्टातिदेशा-
न्मध्याह्नः कालः कुतः सपिण्डनात्परकर्त्तव्यताऽम्बुघटश्चाहस्य ।

न च नित्यश्चाहत्वात् पार्व्वणात् पूर्व्वमप्रसक्तमिति वाच्यम् ।

वैश्वदेवपरकर्त्तव्यस्य महायज्ञान्तर्गतस्यैव नित्यश्चाहस्य
स्वभोज्याशान्नेन विधानात् सर्व्वपश्चात् कर्त्तव्यता ।

यत्तु—आङ्गानामथ सर्व्वेषां पश्चादम्बुघटं स्मृतम् ।

इति पठन्ति तदमूलम् ।

समूलत्वेऽपि षोडशश्चाङ्गापकर्षे कृते तत्परतोऽम्बुघटं विद-
धातीति ।

सपिण्डनात्परं तद्दिने सांवत्सरिकं पितृपदेन कार्य्यम् ।

तथा लघुहारीतः—

प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्य्या पिण्डक्रिया बुधैः ।

क्वचित्तयोदशे मासि आद्यं मुक्ता तु वत्सरम् ॥

चक्रवत् परिवर्त्तेत सूर्यः कालवशाद्यतः ।

अतः सांवत्सरं आहं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि ।
यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्तितः ॥
असङ्ख्यान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्धिकं प्रथमं नरैः ।
तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणन्तथा ॥
गर्भे बार्हस्पिके कृत्ये ऋतानां पिण्डकर्मसु ।
सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं विदुर्बुधाः ॥

ऋताहे प्रतिसंवत्सरं कुर्यादित्यनेन ऋताहविहितं सांवत्सरिकश्राद्धं “ऋताहादवधर्मृताहपर्यन्तं मासः” इति व्यवस्थया द्वादशे मासि प्रत्यब्दं कार्यमित्युत्सर्गः । क्वचित्तु वत्सरे द्वादशे वा मासे तत्पूर्वेषु वा मासेषु मलमासपाते त्रयोदशमासि कार्यं तस्यैव प्रकृतमासत्वात् ॥

श्राद्यन्तु सांवत्सरिकं वचनादुत्तरं प्रकृतमासं विज्ञाय द्वादशे मलमास एव सपिण्डनानन्तरं कार्यं सांवत्सरिकविधेः सपिण्डनोत्तरकालप्राप्तत्वात् ।

यच्च—

जातकर्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तथैव च ।
प्रतिसंवत्सरश्राद्धं मलमासेऽपि तत् स्मृतम् ॥

इति सत्यव्रतवचनं तदेतद्वचनविरोधादाद्यवत्सरेऽन्याधिमास-
विषयमाद्यं सुक्ता तु वत्सरमित्यस्य समानार्थम् ।

मध्याधिमासे तु त्रयोदशमासेव श्राद्धं तत्रैव ऋतमासीय-
तिथिलाभादिति प्रागुक्तम् ।

ननु सौरतयोदशमासस्य सौरसृतमासेतरत्वात् कथं तच्च
 आह्नमित्याह चक्रवत्परिवर्त्ततेति चक्रवत्परिभ्रमणवशेन गते-
 र्मन्दत्वशौघत्वाभ्यां कदाचिदेकराशिभोगे तिथिद्वयप्राप्तौ आह्न-
 संशयात् कदाचिन्मृततिथ्यलाभे आह्नलोपापत्तेस्तदा च प्रतिसंवत्सरं
 कुर्यादिति विधिवाधापत्तेः सौरं मासचिह्नं विहाय पौषमाघादि-
 चान्द्रमासचिह्नितं सांवत्सरिकस्याहं कार्यम् ।

यतस्तच्च सांवत्सरिकस्याह्ने विधानेन शास्त्रेण स माघादि-
 विज्ञितस्याह्नो मासः कौर्त्तितः । माघादिपदवाच्यता तु चान्द्र-
 मासस्यैवेति शुद्धिकौमुद्यां विवेचितमस्ति ।

आद्यं मुक्ता तु वत्सरमित्युक्तमेव स्पष्टयति ।

असंक्रान्तेऽपीति असंक्रान्ते मलमासे प्रथममाब्दिकं सपिण्डना-
 नन्तरविहितं प्रथमसांवत्सरिकं तथा सपिण्डनात् पूर्वं मासिकं
 द्वादशमासिकं सपिण्डीकरणञ्च प्रकृतमुत्तरमासं विहाय कर्त्तव्यं
 प्रथमविशेषणान्मलमासे द्वितीयसांवत्सरिकव्युदासः । गर्भं इति
 गर्भकृत्ये गर्भाधानपंसवनादौ सपिण्डीकरणे सपिण्डीकरणापकर्षे
 इत्यर्थः ।

अत्राधुनिकाः—

आब्दिकं द्वादशमासिकमिति व्याख्याय सपिण्डनानन्तरं
 क्रियमाणं सांवत्सरिकस्याह्नमनादृत्याचारो दुराचार एव इति
 वदन्ति । तदशुद्धम्—

सृताह्ने प्रतिसंवत्सरं कुर्यादिति वीष्माविधिवाधापत्तेः ।
 आद्यं मुक्ता तु वत्सरमित्यनेन प्रकृते त्रयोदशे मासि निरस्य द्वादश-

एव भलमासे प्रत्यब्दविहितस्य सांवत्सरिकआह्नस्य प्रथमसंवत्सरं दर्शितत्वाच्च ।

अतः सांवत्सरं आह्नमित्यनेन प्रत्यब्दविहितआह्नस्यैवोप-
संहाराच्च ।

तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणन्तथा ।

इत्यनेन द्वादशमासिकसपिण्डीकरणयोः पृथक् प्रतिप्रसवाच्च ।

आह्निकं प्रथमं नरैरित्यत्र प्रथमपदवैयर्थ्याच्च मृताहे प्रति-
संवत्सरं कुर्यादिति विधिविहितस्यैव सांवत्सरिकस्य प्रथमद्विती-
यादिव्यवहारो युज्यते न तु द्वादशमासिकस्येति ।

न च द्वादशमासिकमेव प्रतिसांवत्सरिकआह्नमिति वाच्यम् ।

मृताह्नि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासञ्च वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरञ्चैव आद्यमेकादशेऽहनि ॥

इति याज्ञवल्क्येन प्रतिमासविहितस्य द्वादशमासिकस्य
प्रतिसांवत्सरविध्यगोचरत्वात् ।

यच्चान्यदुक्तमाधुनिकैः—

प्रतिमासन्तु वत्सरं प्रतिसंवत्सरञ्चैव इत्यनेन सामान्यविशेष-
न्यायात् पदाहवनीयवत् प्रथमाब्देतरप्रत्यब्दे विधीयमानं कथं
प्रथमाब्दे प्रसज्येतेति, तदतीवाशुद्धम् ।

सामान्यविशेषन्यायस्यैकविषयकत्वनियमात् अन्यथाप्रसङ्गात् ।

न चात्र प्रतिमासं कुर्यात् प्रतिसंवत्सरञ्च कुर्यादिति
विधिद्वयस्यैकविषयकताऽस्ति । अन्यथा अभावस्यायां पितृभ्यो

दद्यादित्यपेक्ष्य मृताहे [प्रति]संवत्सरं कुर्यादित्यस्य सामान्य-
विशेषन्यायादसावस्थेतरत्वमस्तु ।

न च वत्सराधिकरणतामादायैकविषयता वाच्या, मासिक-
आह्निकविधेर्वत्सरान्तर्गतमासा एवाधिकरणानि प्रत्यब्दविधेस्तु वत्सरा
इति कथमेकविषयता ।

किञ्च प्रत्यब्दप्रतिमासविध्योर्व्याप्यव्यापकभावाभावेन स्वात-
न्त्र्यात् सामान्यविशेषभावस्य कः प्रसङ्गः । उभयोरेव विशेष-
त्वात् ।

किञ्च—आद्यं मुक्ता तु वत्सरमित्यनेन हारीतेन प्रकृतचयो-
दशमासं विहाय द्वादश एव मूलमासे प्रथमाब्दे कथं प्रत्याब्दिक-
आह्नं विहितम् ।

यच्च—ब्राह्मणाय दधि दीयतां तन्नं कौण्डिन्याय इतिवत्
प्रतिमासञ्च वत्सरं प्रतिसंवत्सरश्चेत्यत्रोक्तिबाधया प्रथमसंवत्सरतर-
परत्वं प्रतिसंवत्सरविधेरिति तैरुक्तम् । तदतीव मन्दम्—

उक्तिबाधया अपि समानविषयकत्वनियमात् ।

अतएव चैत्रो भुङ्क्ते मैत्रो व्रजतीत्यत्र नोक्तिबाधा ।

किञ्च यदि पूर्वोक्तसामान्यविधिमपेक्ष्य उत्तरस्य विशेष-
विधिप्रवृत्तिः स्यात् तदा सामान्यविधिरुक्तिबाधाविषयः स्यात् ।

न च प्रत्यब्दविधिमपेक्ष्य प्रतिमासविधिः, न वा सामान्य-
विशेषभावो व्याप्यव्यापकभावाभावात् । न च प्रत्यब्दविधिः पूर्वः

प्रत्युत याज्ञवल्करावचने प्रत्यब्दविधिः परत एव श्रूयते इत्युक्ति-
बाधायाः कः प्रसङ्गः ।

किञ्च हारीतस्य प्रथमाब्देऽपि सांवत्सरिकश्राद्धविधान-
मसङ्गतं स्यात् ।

न च द्वादशमासिकश्राद्धे तन्त्रेणैव सांवत्सरिकं सिद्धमिति
वाच्यम् ।

वाक्ये उभयोन्नेखप्रसङ्गात् द्वादशमासिके प्रेतपदत्वेन देव-
तात्वं सांवत्सरिकेऽपि पितृपदवत्त्वेनेति देवताभेदेन तन्त्रत्वा-
भावाच्च फलभेदेन प्रयोगाच्च द्वादशमासिकस्य प्रेतत्वपरीहारः फलं
सांवत्सरिकस्य तु पितृत्वमिति ।

एतेनानुपपन्नो निरस्तः प्रतिसंवत्सरविधेः सपिण्डनोत्तर-
कालविहितत्वेन कालभेदाच्च ।

न च सपिण्डनश्राद्धमेव सांवत्सरिकश्राद्धमिति वाच्यम् ।
विधिभेदेन कालभेदेन च श्राद्धभेदात् सपिण्डनस्य पार्वण्यैको-
द्दिष्टतया द्वाङ्गकत्वेन* सांवत्सरिकेतरत्वाच्च हारीतेन पृथक्
विहितत्वाच्च ।

अतएवापराह्णक्रियमाणसपिण्डनानन्तरमपराह्ण एव सृताह
सांवत्सरिकं प्राञ्चः कुर्वन्ति रात्रिसायाह्नेतरस्यैव श्राद्धयोग्य-
कालत्वादिति ।

अस्यैव श्राद्धस्य प्रतिग्रहे एकाहः पुनराब्दिक इति वचनेन

प्रायश्चित्तमुपदिश्यते अर्धे क्रियमाणस्य सपिण्डनस्य पश्चात् क्रियते
इति पुनराब्धिकं प्रथमसांवत्सरिकमित्यर्थः ।

यत्तु—पूर्वद्युर्वाधिकं आह्नं परेद्युः प्रथमाब्धिकम् ।

इति शङ्खनाम्ना वचनं पठन्ति ।

तदभूलं तत्संहितायामदृष्टत्वात् समूलत्वेऽपि पूर्वदिने
ऽपराह्णानुरोधेन कृते सपिण्डौकरणे परदिने यदि श्रुततिथेरभ्याह्ने
लाभः तदा परेद्युरेव पुनराब्धिकं कार्यं न तु सपिण्डन-
साहचर्यात् पूर्वदिन एवेति वचनार्थः । अतः प्रथमसंवत्सरेऽपि
सांवत्सरिकमवश्यं कार्यमिति सिद्धम् ।

ततश्चापकृष्य कृते सपिण्डने सांवत्सरिकस्यापकर्षविधाना-
भावात् पूर्णं संवत्सरे तदवश्यं कार्यम् ।

यतीनां निषेधमाह ब्रह्मपुराणे—

त्रयाणामाश्रमाणाञ्च कुर्याद्वाह्नादिकां क्रियाम् ।

यतः किञ्चिन्न कर्त्तव्यं न चान्येषां करोति सः ॥

परिशिष्टम्—

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमात्तु मृते देयं येभ्य एष ददात्यसौ ॥

सङ्गवर्जिते प्रव्रजिते अयञ्च सकलकर्म्मनिषेध एकदण्डिना-
मेव यतीनां त्रिदण्डिनान्तु एकादशाहश्चाह्नं प्रत्याब्दिकस्याह्नञ्च
पार्ष्ण्यविधिना कार्यं नान्यत् किञ्चिदित्याह उशनाः—

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत न्यासिनाञ्चैव सर्वदा ।

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्ष्ण्यन्तु विधीयते ॥

सपिण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं सुतेन वै ।
त्रिदण्डिग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥

तथा—

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमशीचं प्रेतसत्क्रियाम् ।
न कुर्याद्वार्षिकादन्यद्ब्रह्मभूता हि ते स्मृताः ॥

अथ सपिण्डनप्रयोगः ।

पूर्वदिने निरामिषं सकृद्भुक्त्वा पार्व्यणार्थं ब्राह्मणत्रयं एको-
द्दिष्टार्थं ब्राह्मणमेकं निमन्त्रयेत् ।

प्रातः स्नात्वा मध्याह्ने कृतवादशमासिकः पितर्यं प्रेतार्थं च
पाकद्वयं पृथक् कृत्वाऽपराह्णे विप्रानानीय स्वागतप्रश्न-पाद्याध्व्या-
चमनीयदानानि कृत्वा पूर्वदिने निमन्त्रणासम्भवे प्राङ्गणे
प्राङ्मुखं देवब्राह्मणद्वयमुदङ्मुखं पितामहादिब्राह्मणत्रितयं वाम-
क्रमेणोपवेश्य तद्दक्षिणे प्रेतब्राह्मणद्वौदङ्मुखमुपवेश्य निमन्त्रयेत् ।

ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुकशस्त्रेणः सपिण्डी-
करणश्चाद्वार्थं असुकगोत्रस्य पितामहस्यासुकशस्त्रेण एवं प्रपिता-
महस्य एवं बृद्धप्रपितामहस्य पार्व्यणविधिकया हि पुरोरवोमाद्रवसो-
र्विशेषां देवानां आर्चं कर्त्तुं त्वामहं* निमन्त्रये ।

ततो दक्षिणामुखः—ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रस्य प्रेतस्या-

मुक्तशर्माणः सपिण्डीकरणश्राद्धार्थं अमुकगोत्रस्य पितामहस्य एवं
प्रपितामहस्य एवं बृहत्प्रपितामहस्य पार्वणविधिकश्राद्धं कर्तुं
युष्मानहं निमन्त्रये ।

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुक्तशर्माणः सपिण्डनै-
कोद्दिष्टश्राद्धं कर्तुं त्वामहं निमन्त्रये ।

सर्वत्र निमन्त्रितोऽस्मीति प्रत्युत्तरम् । अक्रोधनैरिति नियम-
श्रावणञ्च कुशब्राह्मणे तु स्वागतप्रश्न [पाद्यादिदाननिमन्त्रणानां]*
बाधः ।

तत आचम्य तैः सह गृहं प्रविश्य अन्नाद्यभिप्रायेण सिद्ध-
मित्युक्त्वा पूर्व्याग्रदर्भद्वययुक्ते आसनद्वये प्राङ्मुखं देवब्राह्मणद्वयं
दक्षिणाग्रदर्भैकयुक्तेष्वासनेषु पितामहादिब्राह्मणत्रयमुदङ्मुखं
तद्दक्षिणे प्रेतब्राह्मणञ्च यथाक्रममासनं स्पृशन् प्रत्येकमिदमासन-
मन्नासध्वमित्युक्त्वा दक्षिणहस्ते धृत्वा उपवेशयेत् । तेषां पादयो-
रधः कुशानास्तरि । न त्वेवैकं सर्वेषां काममन्नाद्य इत्यापस्तम्ब-
वचनात् सपिण्डीकरणे पितामहादिब्राह्मणोपवेशने तन्मता
नास्तीति ।

ततः प्रत्येकमासनसमीपे दीपं ज्वालयेत् ।

ततो यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य यज्ञेश्वरमिति पठित्वा द्वारदेशे गृहा-
न्तरे च सर्वतस्तिलसर्पपानपहता इति विकीर्य्य श्रीविष्णुः
श्रीगुण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति स्मृत्वा रक्षार्थं जलं प्रतिब्राह्मण-
समीपे स्थाप्यम् ।

ततो गायत्रीजपं देवताभ्य इति चिर्जपञ्च कृत्वा उदङ्मुख
उपवीती—ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुकशर्मणः
सपिण्डीकरणश्राद्धार्थं असुकगोत्रस्य पितामहस्य एवं प्रपितामहस्य
एवं वृद्धप्रपितामहस्य पार्व्यणविधिकश्राद्धे पुरोरोमाद्रवसो-
र्विशेषां देवानां श्राद्धमन्त्रेण सोपकरणेन युवयोरहं करिष्ये इति
कुरुष्वेत्युत्तरम् ।

ततो दक्षिणामुखः प्राचीनावीती—

ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुकशर्मणः सपिण्डनार्थं
असुकगोत्रस्य पितामहस्यासुकशर्मणः एवं प्रपितामहस्य एवं वृद्ध-
प्रपितामहस्य पार्व्यणविधिकश्राद्धमन्त्रेण सोपकरणेन युष्मास्वहं
करिष्ये कुरुष्वेत्युत्तरम् ।

कुशमयब्राह्मणे तु युष्मच्छब्दप्रयोगो न कार्यः किन्तु कुशमय-
ब्राह्मणेऽहं करिष्ये इति प्रत्युत्तरन्तु सन्निधापितब्राह्मणेन
कार्यम् ।

प्रेतपक्षे—ॐ अद्येत्यादि ततः—असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुक-
शर्मणः सपिण्डनैकोद्दिष्टश्राद्धमन्त्रेणेत्यादि पूर्व्ववत् ।

अत्र च दैवपक्षे कृत्वा पितामहादिपक्षे कार्यम् ।

ततश्च प्रेतपक्ष इति क्रमः ।

तत्र च श्राद्धस्य काण्डत्रयं गन्धादिदानान्तमेकं काण्डं
द्वितीयमन्नोत्सर्गः तृतीयं पिण्डदानादि ।

अत्र सपिण्डीकरणे देवकाण्डं समाप्यैव पितृकाण्डारम्भः
कार्यो न तु पदार्थानुशयः स च देवे एकैकपदार्थं कृत्वा पित्रादिषु
तत्तत्पदार्थं कुर्यादित्येवं रूपः ।

ततश्च देवे गन्धादिदानान्तं समाप्य पितामहादिषु प्रेतक्रमेण*
पञ्चात् कार्यम् । मृज्जलेन सर्वाणि द्रव्याणि प्रोक्ष्य देवे कुशास-
नावाहनार्घ्यदानगन्धादिदानानि कृत्वा † [पितामहादिपत्ने
प्रेतपत्ने च क्रमात् कुशासनमुलूज्य जलं स्पृष्ट्वा पितामहादिपत्ने
आवाहनं कृत्वा पार्ष्णवत् पवित्रजलतिलादिना अर्घ्यपात्रत्रयं
संस्थाप्य प्रेतपत्ने चैकोद्दिष्टवदर्घ्यपात्रमपरं संस्थाप्य प्रेतार्घ्यपात्रं
पूर्ववदुलूज्य तच्चतुर्थभागजलं प्रेतविप्रकरे दत्त्वा] अपरभागत्रय-
मानीय पितामहार्घ्यं पार्ष्णवदुलूज्य—

ॐ ये समाना समनसः पितरो यमराज्ये ।

तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ।

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।

तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समाः ॥

इति मन्त्रद्वयेन प्रेतार्घ्यभागत्रयस्य भागमिकं तच्चस्थतिल-
पुष्पादि च तत्र मिश्रयित्वा पितामहादिविप्रकरेऽर्पयेत् । एवं
प्रपितामह-बृद्धप्रपितामहयोरर्घ्यार्घ्यमुलूज्य ये समाना इति मन्त्र-
द्वयेन प्रेतार्घ्यजलं तिलपुष्पादि च मिश्रीकृत्य तद्विप्रकरयोरर्पयेत् ।

* ख, प्रेताञ्च क्रमेण ।

† ख पुस्तके [ ] चिह्नितार्थः पतितः ।

पितामहादिपक्षे संस्त्रवं गृहीत्वा ब्राह्मणवामे संस्थाप्य
गन्धादिकं दत्त्वा प्रेतगन्धादिकं दद्यात् ।

ततोऽग्नौकरणहोमं कृत्वा तच्छेषं देवादिभिरग्रेण प्रेतपात्रं
विना सर्वत्र दत्त्वा अन्नादिकं परिवेष्य देवेऽन्नोत्सर्गकाण्डं समाप्य
पितामहादिभ्यः पार्ष्णवत् प्रेतपक्षे चैकोद्दिष्टवदन्नोत्सर्गः कार्यः ।
अत्र शेषस्थापनं शेषप्रश्नोऽपि न कार्यः । पिण्डत्रयं प्रेताय चैको-
द्दिष्टवत् पिण्डमेकं दत्त्वा जर्जमिति जलाञ्जलिदानान्तं समाप्य
गन्धादिभिरभ्यर्च्य पितरञ्च सुभास्वरं ध्यात्वा सुवर्णरजतदर्भैः
प्रेतपिण्डं त्रिधा कृत्वा ये समाना इति मन्त्रद्वयेन पितामहादि-
पिण्डत्रयमेकैकभागं मिययित्वा तान् पिण्डान् सुवर्चुलान् कृत्वा
पितरं मुख्यं ध्यात्वा गन्धपुष्पादिभिः पुनः सर्वानर्चयेत् ।

ततो विप्रानाचम्य सुसुप्तोन्नितमस्तु शिवा आपः सन्तु इत्या-
द्यक्त्याग्नीःप्रार्थनस्वधावाचनपुनर्जलसेकान्युज्जोत्थानदक्षिणा--विश्व-
वाचन-देवताजप-विसर्जनानि पार्ष्णवत् कार्याणि प्रेतपक्षेऽपि
स्वधावाचनं विना सर्वं कार्यम् । आहोत्तरकस्माणि सर्वाणि
पूर्ववदेव ।

अथाधिकारिणः ।

मरौचिः—

मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः ।

बहवः सूर्यदा पुत्राः पितुरेकचवासिनः ॥

सर्वेषामनु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव च यत् कृतम् ।

द्रव्येष चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

पुत्रेणैत्यविशेषात् सर्वेषामधिकारः, एकवचनमविवक्षितं
सर्वैरेव कृतं भवेदिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

प्रमौतस्य पितुः पुत्रैः आहं देयं प्रयत्नतः ।

इति बृहस्पतिवचनाच्च सर्वेषां पृथगनुष्ठानप्राप्तावाह बहवः
स्युरिति ।

ज्येष्ठश्चात्र सर्वापेक्षयाऽग्रेत्युक्तो आह्निकः तस्य च पितृवर्णपरि-
शोधकत्वेन सर्वोत्तमत्वात् ।

मनुः—

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्तत्सुमर्हति ॥

एवम्भूतज्येष्ठाभावेऽप्यपृथगेव आह्निकः ।

हारीतः—

सपिण्डीकरणान्तानि यानि आह्निकानि षोडश ।

पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथक्द्रव्या अपि क्वचित् ॥

किन्त्वापेक्षिकज्येष्ठ एव कुर्यादिति प्राञ्चः ।

कर्तुरनियम इति आह्निकविवेकः । एकत्रवासिन इत्यनेन प्राप्ते
द्रव्येष चाविभक्तेनेति ग्रहणात् विभक्तधनानामपि पुनः कृत-
संस्मरणेनाविभक्तेन आह्निकद्रव्येणापृथगेव आहं दर्शितम् ।

ततश्च द्रव्यार्पणानुमतिभ्यां ज्येष्ठहारा आह्निकसम्पादनेन सर्वै-
रेव आहं कृतं भवेत् प्रत्यवायपरीहारादिफलसिद्धिः स्यादित्यर्थः ।

सर्वेषां सत्यधिकारे वचनान्न पृथगनुष्ठानम् ।

एवञ्च यत्र देशान्तरादावनुमतिद्रव्यार्पणयोरभावस्तत्र पृथगेव सर्वकर्मनुष्ठानं अन्यथा प्रत्यवायपरौहारो न स्यात् ।

अत्र पूरकपिण्डदानं पुनर्नार्वर्त्तनीयमिति हारस्तताकारः ।

वस्तुतस्तु पुत्राणां नियताधिकारादकरणे प्रत्यवायात् द्रव्या-
र्पणानुमत्यसम्भवे कनिष्ठेनापि पिण्डदानमारभ्य सर्वं कर्म
कार्यम् ।

यत्तु—

असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् ॥

इति वचनं तस्य प्रथमपिण्डदाता दशाहं समापयेदेवेत्यर्थो
ऽवगम्यते न त्वन्यो न दद्यादिति वचनार्थः ।

एवञ्च

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायान्नोदके द्विजः ।

यत्नान्नवसु चान्येषु स एव प्रदद्यात्पि ॥

इत्यादिपुराणवचन एवकारोऽभिन्नक्रमे सोऽपि दद्यादेवेत्यर्थः ।

अन्यथाऽपिशब्दो व्यर्थः स्यात् । अतएव वशिष्ठमहर्षिणाऽ-
धिष्ठितेन भरतेन दत्ते पूरकपिण्डे श्रीरामेण पुनः पिण्डो दत्त
इति रामायणे वाल्मीकिमहर्षिवर्णितं सङ्गच्छते ।

यथा,—

ऐङ्गुदं वदरोन्मिश्रं पिण्डाकं दर्भसंस्तरे ।

न्युप्य रामः स दुःखार्त्त इदं वचनमब्रवीत् ॥

इदं भुङ्क्षु महाराज इक्षुदीफलमिश्रितम् ।

यदन्नः पुरुषो राजस्तदन्नाः पितृदेवताः ॥

वाचस्यतिमित्रादीनामपि मतमेतत् ।

एवञ्च ज्येष्ठस्याप्यपाटवाद्यशक्तौ देशान्तरस्थितौ वा तदानी-
मधिकारिणा कनिष्ठेन स्वयमकरणे प्रत्यवायात् कृते आदि
द्रव्यार्पणानुमतिविधानाभावेन प्रत्यवायपरिहारस्याजातत्वात्
पाटवादौ भूते ज्येष्ठेन सर्व्वे कर्त्तव्यमेव ।

ब्रह्मास्तु—चिरकालीनापाटवसम्भावनायां द्रव्यार्पणानुमती
स्वयं विधाय कनिष्ठद्वारापि कार्य्यम् । ततः पश्चात् पाटवे सति
पुनर्नावर्त्तनीयमित्याहुः ।

एतच्चाप्यथगनुष्ठानं सपिण्डनपर्य्यन्तं तत्परन्तु विभक्तानाम-
विभक्तानाञ्च पृथगेव सांवत्सरिकं आर्द्धं कार्य्यम् ।

यथा व्यासः—

अर्द्धाक् संवत्सराज्ज्येष्ठः आर्द्धं कुर्यात् समेत्य च ।

जर्द्धं सपिण्डीकरणात् सर्व्वे कुर्युः पृथक् पृथक् ॥

यच्छार्द्धं ज्येष्ठः समेत्य कुर्यात् तन्मृताहसम्बन्धिआर्द्धं सपिण्ड-
नात् परं सर्व्वे अविभक्ता विभक्ता अपि पृथक् कुर्युरित्यर्थः ।

अमावस्यादिकन्तु अविभक्तानामपृथगेव विभक्तानान्तु
पृथगेव ।

यथा बृहस्पतिः—

एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥

तथाच शङ्कः—

अविभक्ता विभक्ता वा कुर्युः आङ्गमदैवतम् ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥

अदैवतम् सांवल्लरिकं आङ्गं मघायाङ्गञ्च पृथगेव सर्व्वं कुर्युः ।

अतोऽत्रामावस्यादौ पृथग्भूतं विभक्तं विना अविभक्तानां नाधि-
कारः किन्त्वेकस्यैव विभक्तानान्तु पृथगेवेत्यर्थः ।

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।

इति लघुहारीतेन स्वयमेवेत्यनेनान्यद्वारा निषिधाञ्च ।

तथा—

नास्मात् परतरः कालः आङ्गेष्वन्येषु विद्यते ।

यत्र साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यसृतमुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मपुराणे साक्षादसृतपदानुवादेन स्वयमनुष्ठानस्यैव
युक्तत्वाच्च आङ्गचिन्तामणि-निर्णयामृतादीनामपि मतमेवम् ।
शिष्टाचारोऽपीदृश एव ।

आङ्गविवेके तु—

सपिण्डनोत्तरकाले सकलआङ्गानां विभक्तस्य पृथगनुष्ठान-
नियमः । अविभक्तानामनियमः किन्तु पृथगनुष्ठाने फलातिशय
इत्युक्तम् ।

कृष्यशृङ्गः—

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत् स्वधाम् ।

अत्राविशेषात् बहुवचनाच्च द्वादशविधपुत्राणामेवाधिकारः ।

तथा याज्ञवल्क्यः—

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।
 क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥
 गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।
 कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ।
 अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ॥
 दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ।
 क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः ॥
 दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गरविज्ञः सहोद्वजः ।
 उत्पृष्टो गृह्यते यश्च सोऽपविद्धो भवेत् सुतः ।
 पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वभावे परः परः ॥
 सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।
 धर्मपत्न्यां स्वयमुत्पादित औरसः ।

विष्णुः—

स्वक्षेत्रे स्वयमुत्पादितः प्रथमः ।
 अत्र परिणीतक्षत्रियावैश्याशूद्राणामौरसत्वेऽपि नाधिकारः ।
 सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।
 इत्युपसंहारात् ।
 यत्तु— पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ।
 इत्यादिपुराणवचनं तत्क्षपिण्डाद्यभावेऽत्यन्तापह्निष्यम् ।
 तत्सम इति—

अस्या यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेत् ।

इति वावाभिसन्धिना वा नियम्य या दत्ता सा पुत्रिका
तत्पुत्र औरससम इत्यर्थः ।

अत्र पुत्रिकाभावे तत्पुत्र इति बोद्धव्यम् ।

ब्रह्मस्यतिः—

आज्यं विना यथा तैलं सङ्गिः प्रतिनिधीकृतम् ।

तथैकादशपुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥

मनुः—तेन मातामहपौत्रौतीति—

गुर्वाज्ञया यस्य क्षेत्रे जनितः स तस्य क्षेत्रजनितः स क्षेत्रजः ।

मातामहसुत इति वोढुरपि पुत्रान्तरासत्त्वे स एव पुत्रः ।

ब्रह्मपुराणे—

अदत्तायान्तु यो जातः सर्वर्णेन पितुर्गृहे ।

स कानीनः सुतस्तस्य यस्य सा दीयते पुनः ॥

क्षतयोन्ध्यामक्षतयोन्ध्यां वा पुनरूढायां जातः पौनर्भवो जनक-

पुत्रः । ताभ्यां मातापितृभ्यां क्रेतुः पुत्रार्थं विक्रीतः ।

यथा मनुः—

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्वोर्यमन्तिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ।

दत्तालेति—मनुः—

मातापितृविहीनो यस्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पर्शयेद्यस्तु स्वयं दत्तः स उच्यते ॥

गर्भेण सहोद्भायास्तद्गर्भजातः सहोद्भजः ।

एषां सजातीयानामेव पुत्राणां साम्राज्यधिकारे एव क्रमः

द्रव्यार्पणानुमतिद्वारा तु सर्वेषां युगपदधिकारोऽस्त्येव ब्रह्मस्मृति-
वचने ऋष्यशृङ्गवचने च पुत्रत्वाविशेषेण प्रतिपादनाद्ब्रह्मवचनाच्च ।

यत्तु—औरसः क्षेत्रजस्यैव पुत्रिकापुत्र एव च ।

इत्यादि नारदादिवचनं तद्वर्णनामात्रपरं न क्रमपरं एषाम-
भावे पौत्रप्रपौत्रयोः क्रमेणाधिकारः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा इति
वक्ष्यमाणविशेषवचनात् धनहारित्वाच्च ।

तदभावे पत्न्याधिकारमाह शङ्खः—

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

तदभावे च पत्नी स्यात्तदभावे सहोदरः ॥

अत्र अपुत्राया बालदेशान्तरितपुत्रायाश्च द्वयोः पत्नयोः सद्भावे
अपुत्राया एवाधिकारः ।

यथा व्यासः—

अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्यपि भर्त्तरि ।

दद्यात् पिण्डं जलञ्चैव जलमात्रन्तु पुत्रिणी ॥

तदभावे सहोदर इति अत्र दुहितृभावेऽपि इति बोद्धव्यम् ।

पत्नी दुहितरस्यैव इति याज्ञवल्क्येन पन्थनन्तरं दुहितुर्धनाधि-
कारप्रतिपादनात् तस्य चोपकारकत्वव्याप्यत्वात् पिण्डदानादिक-
चोपकारः ।

मनुरपि—

अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवत् दुहिता नृणाम् ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो हरिश्चनम् ॥

भरद्वाजः—

दुहिता पुत्रवल्गुर्थात् मातापित्रोस्तु संस्कृता ।

अत्र च अदत्तायाः सगोत्रत्वात्तदभावे दत्ताऽधिकारिणीति ।

कश्चित्—दुहितनन्तरं दौहित्राधिकारः पार्व्वणपिण्डदाह-
त्वेन भ्रातृतो बलवत्त्वादित्याह । तन्न—

पुत्राभावे सपिण्डास्तु तदभावे सहोदकाः ।

कुर्युरेतं विधिं यस्य पुत्रस्यापि सुतासुताः ॥

इति ब्रह्मपुराणे—

मार्कण्डेयपुराणे च पुत्रस्यात्मनः सुतायाः सुता दौहित्रा एतं
दाहादिकं विधिं कुर्युरिति समानोदकाभावादौहित्राधिकार-
प्रतिपादनात् ।

गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डः, इति मनुवचनात् संशये गोत्रस्यैव
पिण्डदानप्रयोजकत्वावगमाच्च ।

आह्नचिन्तामणौ च—

स्वकुल्याभाव एव दौहित्राधिकारः पार्व्वणपिण्डदानस्य पत्नी-
दुहितवदकिञ्चित्करत्वेन स्वकुल्यतया *सम्बन्धापकर्षादित्युक्तम् ।

आह्नविवेकेऽपि—

मातामहानां दौहित्राः कुर्व्वन्त्यहनि चापरं ।

तेऽपि तेषां प्रकुर्व्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्व्वदा ॥

इत्यादिपुराणवचने मातामहाधिकारतुल्यतया प्रतिपादनात्
स्वकुल्याभावे दौहित्राधिकारो व्यक्तीकृतः ।

नानुजस्य तथाग्रजः, इति हृन्दोगपरिशिष्टवचनं कनिष्ठभ्रातृ-
सद्भावविषयम् ।

आदिपुराणे,—

भ्रातुर्भ्राता स्वयं चक्रे तद्गार्ह्या चेन्न विद्यते ।

तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः ॥

अत्र सहोदराभावे तत्सुतस्याधिकारकथनात् तदभाव एव
सपत्नभ्रातृतत्पुत्रयोः क्रमेणाधिकारः । तयोरपि भ्रातृभ्रातृपुत्र-
शब्दार्थत्वात् । भ्रातृपुत्राभावे पिता—

पुत्रो भ्राता पितरावापोति प्रचेतोवचनात् ।

तुल्यन्यायाभ्यातापि—

सर्व्याः पितृपत्न्यो मातर इति स्मरणात् विमातापि ।

न पुत्रस्य पिता कुर्यादिति परिशिष्टवचनं पत्न्यादि-
सद्भावविषयम् ।

ततः पितृतुल्यन्यायात् पितामहः ततः श्वश्रुदेव स्नुषा चैवेति
शङ्कवचनात् । तदभावे सम्बन्धसन्निकर्षमपेक्ष्य सपिण्डाः तदभावे
समानोदकाः तदभावे दौहित्र इति प्रागुक्तं तदभावे मातृ-
सपिण्डाः ।

यथा गौतमः —

पुत्राभावे सपिण्डाः समानोदका मातृसपिण्डा वा शिष्याश्च
दद्युः तदभावे ऋत्विगाचार्या इति ।

अत्र मातृसपिण्डेष्वपि सम्बन्धसन्निकर्षोऽपेक्षणीयः प्रथमं

मातामहः ततो मातुलः ततोऽन्ये मातृसपिण्डाः तदभावे मातृ-
समानोदका वक्ष्यमाणाः ततो जामातृश्चशुरयोः परस्परम् ।
आदिपुराणे—

जामातुः श्वशुराः कुर्युस्तेषां तेषु च संयताः ।

मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा ।

भागिनियसुतानाञ्च सर्वेषामन्वपरेऽहनि ॥

अपरेऽहनीति यस्य यावदशौचं तस्य द्वितीयदिने आह्नं कार्य-
मित्यर्थः ।

स्त्रियास्तु—पुत्र-पौत्र-प्रपौत्राभावे कन्या ।

दुहिता पुत्रवल्कुर्यात् मातापितृसु संस्कृता ।

इति भरद्वाजवचनात् धनग्रहणाधिकाराच्च । तदभावे सपत्नी-
पुत्रस्तस्यापि पुत्रत्वस्मरणात् ।

यथा मनुः—

बन्धुनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्व्वास्तास्तेन पुत्रेण ग्राह्ये पुत्रवतीर्मनुः ॥

तदभावे पतिस्तदभावे स्नुषा ।

शङ्खः—

भार्यापिण्डं पतिः कुर्यात् भर्तुं भार्या तथैव च ।

श्वशुरादेश्च स्नुषा चैव तदभावे द्विजोत्तमः ॥

आदिग्रहणात् श्वशुरस्य च ।

न भार्यायाः पतिर्दद्यात् इति कात्यायनवचनं दुहितृ-
सपत्नीपुत्रसद्भावविषयम् । स्नुषाभावे पुंवत्सपिण्डसमानोदकादयः

सर्वाभावेऽसम्बन्धिद्विजोत्तमः कृपया कुर्यात् । एतच्च
सजातीयविषयम् ।

आदिपुराणे—

ब्राह्मणस्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।
कामाक्षीभाङ्गयान्मोहात् कृत्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥
पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय चत्रविट्शूद्रयोऽनयः ।
स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ।
स्वमाता कुरुते तेषां तेषां तस्याश्च कुर्वते ॥

विष्णुपुराणे—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृसन्ततिः ।
सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियाहो नृप जायते ॥
एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः ।
मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धा ये जनेन वा ।
कुलद्वयेऽपि चीत्सन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप ।
संहतान्तर्गतैर्वापि कार्य्या प्रेतस्य वा क्रिया ॥
उत्सन्नवन्मुक्तिधाद्वा कारयेदवनीपतिः ।
पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः ॥
त्रिप्रकाराः क्रियाः ह्येतास्तासां भेदान् शृणुष्व मे ।
आदाह्वार्यायुधादिसर्गाद्यन्ताश्च याः क्रियाः ॥
ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोदिष्टसंज्ञिताः ।

प्रेते पिष्टत्वमापन्ने सपिण्डीकरादनु ।

क्रियन्ते याः क्रिया पितृणाः प्रोचन्ते ता नृपोत्तराः ॥

पिष्टमाहसपिण्डेस्तु समानसलिलैस्तथा ।

संहतान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा ।

पूर्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।

दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयेस्तथा ॥

मृताह्निं तु कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः ।

प्रतिसंवत्सरं राजन्नेकोद्दिष्टविधानतः ॥

अत्र प्रपौत्रो वेति वाशब्दः क्रमेणाधिकारज्ञापनार्थः दुहितृ-
पत्नीभ्रातृणामभावे भ्रातृसन्ततिरिति प्राशुक्तम् ।

एवं सपिण्डाभावे सपिण्डसन्ततिः समानोदक इत्यर्थः ।

एषां समानोदकानामभावे समानोदकसन्ततिः सगोत्र इत्यर्थः
तदभावे मातृपक्षस्य मातामहस्य पिण्डेन जलेन च सम्बद्धाः
मातामहसपिण्डा मातामहसमानोदकाश्च क्रमेणेत्यर्थः ।

तदभावे असवर्णा परिणीता स्त्री तदभावे शिष्यऋत्विगाचार्या
गोतमोक्ताः ।

तदभावे वाणिज्यतीर्थादिकरणे मिलित्वा गतानां संहताना-
मन्तर्गतः कश्चित् । तदभावे शङ्कोक्तः—असम्बन्धी द्विजोत्तमः ।

तदभावे उत्सन्नबन्धोर्धनेनान्यद्वारा नृपतिः कारयेदित्यर्थः ।

तथाच मार्कण्डेये—

तदभावे च नृपतिः कारयेदकुटुम्बिनाम् ।

तज्जातीयैर्नरैः सम्बन्धं दाह्याद्याः सकलाः क्रियाः ॥

क्रियाभेदेनाधिकारमाह पूर्व्याः क्रिया इति ।

दाहादवधेरशौचान्तदिने विहितजलायुधादिकस्यर्थाद्यन्ता
याः क्रियास्ताः पूर्व्याः ।

मासि मासीति एकादशाहादिसपिण्डनान्तप्रेतक्रियोपलक्षणं
एतद्व्याहरीकरोति प्रेते पितृत्वमापन्ने इति सपिण्डनोत्तराः पार्व्वण-
सांवत्सरिकादिक्रिया उत्तराः । पितृमातृसपिण्डादयः पूर्व्वीक्ताः
पूर्व्व्या क्रियां अवश्यं कुर्य्युर्मध्यमायामनियमः । सांवत्सरिकं
विना उत्तरायां नाधिकारः । पुत्राद्यैरेवेत्येवकारेण व्यावर्त्तनात्
सांवत्सरिकस्य तु न व्युदासः तस्य स्लोकर्त्तव्यतया वक्ष्यमाणत्वात् ।

सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ।

प्रतिसंवत्सरं कार्य्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ॥

मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम् ।

इति मार्कण्डेयपुराणे अपुत्रपुंवदपुत्रस्त्रीणां सांवत्सरिकविधा-
नाच्च तच्चानियतम् ।

पुत्राद्यैरिति पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा इति वचनाद्धौक्तेर्भात-
सन्ततिपर्य्यन्तैर्दौहित्रैश्च* नियमेनोत्तराः कार्य्या एषां त्रिप्रकार-
क्रियासु नियताधिकार इत्यर्थः ।

तत्र भ्रातृभ्रातृपुत्राभ्यां सांवत्सरिकमेव कार्य्यं न तु पार्व्वणम्,
पित्रादिषट्पुरुषाणामेव पार्व्वणादिसपिण्डनस्य मध्यमायामन्त-

र्भावात् । न तत्र स्त्रीणामधिकारप्रतिषेधः सपिण्डत्वेन तासामधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि इति याज्ञवल्क्येन सपिण्डनैकोद्दिष्टयोः कर्त्तव्यतानियमाच्च ।

एवञ्च क्रमेणाधिकारनियमात् पुत्रसद्भावे सृतपितृकपौत्रस्य दुहितुर्दौहित्रस्य च नियताधिकाराभावादेच्छिकमेव सांवत्सरिकानुष्ठानमिति ध्येयम् ।

न च काम्याधिकारे किं मानमिति वाच्यम् ।

अनिषिद्धविषये कामनैव प्रमाणमिति । अतएव सर्व्वदेशीय-
शिष्टाचारोऽपि ।

तदयं संक्षेपः ।

औरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रजो गूढजस्तथा ।

कानीनश्च पुनर्भूजो दत्तः क्रीतः स्वयं कृतः ॥

स्वयं दत्तः सहोदोऽपविद्धो द्वादशधा सुताः ।

पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु विधिः सदा ।

पौत्रः प्रपौत्रः पत्नी स्यादपुत्रैव हि पुत्रिणी ॥

अदत्ता दुहिता दत्ताऽनुजो ज्येष्ठस्तयोः सुताः ।

वैमात्रेयोऽथ तत्पुत्रः पिता माता विमातरः ॥

पितामहः स्नुषा चैव सपिण्डाः सन्निकर्षतः ।

स्वकुल्यगोत्रौ दौहित्रो मातामहोऽथ मातुलः ॥

मातामहसपिण्डाश्च तत्समानोदकास्ततः ।
 भागिनियोऽथ जामाता श्वशुरः शिष्यः ऋत्विजौ ॥
 आचार्यश्चाप्युपाध्यायः सतीर्थश्च सखा ततः ।
 संहतान्तर्गतः कश्चित् कृपावांश्च द्विजोत्तमः ॥
 सर्वाभावे तु नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बवत् ।
 अन्यक्रियाणां संप्रोक्ताः क्रमादेतेऽधिकारिणः ॥
 स्त्रीणां पुत्रोऽथ पौत्रश्च प्रपौत्रो दुहिता ततः ।
 सपत्नीतनयः स्वामी क्षुषा पुंवत्परं स्मृताः ॥

अथ सपिण्डनाधिकारिणः ।

साकण्डेये—

सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ।

तासां स्त्रीणां पुत्राभाव इति पुत्रभिन्नाधिकारिणमुप-
 लक्षयति । तेन बालदेशान्तरितपुत्राया अन्येन सपिण्डनं
 कार्यम् ।

हारीतः—

पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयो मताः ॥

पुत्रेणैवेत्येवकारः पतिं विनाऽन्यव्याहृत्यर्थः ।

अपुत्रायां स्मृतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

इति पैठोनीसिवचनात् ।

तर्हि सपत्नीपुत्रस्य कथमधिकार इति चेत् सत्यम्—

बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥

इति मनुना पुत्रत्वमतिदिश्य पुत्रकार्यविधानात् सपिण्डनस्य
च पुत्रकार्यत्वात् ।

अत्र केचित्—

बह्वनामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणी मनुरब्रवीत् ॥

इति वचनात् पुत्रत्वातिदेशेन प्राप्ते सपिण्डनाधिकारे भ्रातृ-
पुत्रस्य यत् पुनर्विधानं तत्सपिण्डनातिदेशप्राप्ताधिकारनिरासार्थं
तेन सपत्नीपुत्रस्य सपिण्डनाधिकारो नास्तीत्याहुः । तन्नन्दं
भवेदेवं यद्येकेन मुनिना पुत्रत्वमतिदिश्य पुनर्विधीयते किन्तु
भ्रातृपुत्रस्य सपिण्डनाधिकारो मनुना पुत्रत्वातिदेशमुखेनोक्तः ।

हारीतेन तु साक्षादिति कथं पुनर्विधानं येन तद्वत्तादति-
देशप्राप्तं निरस्यते ।

भ्रातृपुत्रादयस्तु—

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

इत्यनेन हारीतेनैव प्राशुक्ताः ।

अत्र चाविशेषात् पिण्डपदेन स्त्रीपुंसोर्ग्रहणाददत्तदुहिद्व-पत्नी-
सुषादीनां पुंसः सपिण्डनाधिकारः, तेन समानोदक-दत्तदुहिद्व-
द्वौहित्रादिभिः सपिण्डनं न कार्यम् ।

अत्र केचित्—दौहित्रस्योत्तरक्रियायामधिकारात् सपिण्डनेऽ-
प्यधिकारमाहुः । तन्न—

लघुहारीतेन भ्रातृपुत्रादीनां नियमविधानादन्येषां पर्यु-
दस्तत्वात् ।

न च सपिण्डनाधीनोत्तरक्रिया सपिण्डनं विनापि स्त्रीणा-
मुत्तरक्रियादर्शनात् किन्तु पितृत्वप्राप्तप्रधीना सा च पञ्चदश-
आक्षैरेव स्त्रीवत् पुंसोऽपि जातेति प्राशुक्तम् ।

न च—

यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्येतराण्यपि ।

एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाञ्च योषितः ॥

इति परिशिष्टवचनविरोधः पुत्रीतरस्य पञ्चदशआङ्गविधाना-
दिति वाच्यम् ।

भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये इति विशेषवचनदर्शनादपुत्रसपिण्डन-
निषेधकपरिशिष्टवचनस्य तदितरपरत्वात् ।

इतराण्यपि एकस्यैव तु दातव्यमिति सामान्यविशेषभावे-
*नान्वयाद्दातव्यमित्येकवचनम् ।

अपुत्रस्येतराणि यानि वचनान्तरात् प्राप्तानि प्रत्याब्धिक-
आङ्गशस्त्रहतापुत्रविषयाश्चिनकृष्णपक्षचतुर्दशीआङ्गानि तानि एक-
स्यैव एकोद्दिष्टविधिर्नैव दातव्यानि नत्वभावस्यादिमरणनिमित्तेन
पार्ष्णविधिर्नेति ।

इतराणीति बहुवचनं व्यक्तिभेदेनेति न वा पुत्राणां हृदि-
आहस्यायेकोद्दिष्टविधिकत्वमस्त्विति वाच्यम् ।

हृदिआहत्वविधातात् नह्येकोद्दिष्टविधिकत्वे सति हृदिआहत्वं
सम्भवति युग्मद्विजभोजनोपवीतित्वोदङ्मुखत्वमात्रादिआहसदैवक-
त्वादिबाधात् ।

अतएव कूर्मपुराणे—

अहन्यहनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं पुनः ।

एकोद्दिष्टञ्च विज्ञेयं हृदिआहञ्च पार्वणम् ॥

इति आह्नभेदा दर्शिताः ।

केचित्तु—

इतराण्यमावस्यादीन्यपुत्रस्यैकोद्दिष्टविधिना कार्याणीत्याहुः ।
तच्चिन्त्यम् ।

अस्य वचनस्य वचनान्तरप्राप्त्याहानुवादेनैकोद्दिष्टधर्माति-
देशकत्वात् अपुत्रगोचरतया अमावस्यादिविधौ तु कल्पना-
गौरवात् ।

विष्णादिभिः पित्रादीनां प्रसासेव पार्वणविधाननियमात् ।

एतेन एकस्यैव एकोद्दिष्टविधिनेव यानि प्राप्तानि प्रत्याह्निक-
आह्नानि तान्येव दातव्यानि नामावस्यादीनीति यदन्यैर्व्याख्यातम् ।

तदपि निरस्तम् । अमावस्यादीनामप्राप्तत्वेन व्याहृत्य-
विषयत्वात् ।

किञ्चापुत्राणां हृदिआहस्यापि व्यावृत्तिः प्रसज्येतेति ।

अत्र केचित्—

पुत्राद्यैरेव चोत्तरा इति विष्णुपुराणे—

एवकारव्यावृत्त्या पुत्र-पौत्र-भ्रातृ-भ्रातृपुत्र-दौहितेभ्योऽन्येषां
सांवत्सरिकेतरोत्तरक्रियानिषेधादपुत्रस्यापुत्रायाश्च पुत्रचूडादौ
कन्याविवाहे येन केनापि कन्यादात्रादिना हृद्विश्राद्धं न कर्त्तव्य-
मनधिकारादित्याहुः तच्चिन्त्यम् ।

मुख्येऽधिकारिणोऽङ्गेऽधिकार इति नियमाद्बृहदाधिकारिणः
कर्माङ्गीभूते हृद्विश्राद्धेऽधिकारस्य दुर्निवारत्वात् । एवकार-
व्यावृत्तिस्तु स्वतन्त्र एव पार्वणादाविति ।

अतएव गयायामपुत्रस्य पार्व्यं नास्ति किन्तु पिण्डदानमात्रं
ततश्च सपिण्डशिष्यमित्रादिना बृहदाधिकारिणा वा सपुत्रस्यापुत्रस्य
वा पुंसस्तादृश्याः स्त्रियाश्च पुत्रकन्यासंस्कारे कन्यादानाधिकारिणा
जनन्यापि स्वकन्याविवाहे हृद्विश्राद्धं कर्त्तव्यमेव वाचस्पतिमिश्रा-
दीनामपि मतमेतत् ।

अत्रासुकगोत्रस्यासुककर्म्मण्यभ्युदयार्थं संस्कार्यस्यास्य पितुः
पितामहस्य प्रपितामहस्य हृद्विश्राद्धमहं करिष्येत्यनुज्ञावाक्यम् ।

इति आह्निकौमुद्यां प्रेतक्रियाकाण्डं समाप्तम् ।

श्रीगोविन्दपदध्याननिर्मलीकृतचेतसा ।

सपिण्डनोत्तरश्राद्धमत्र सम्यक् विविच्यते ॥

शातातपः—

प्रदानं यत्र यत्रैषां सपिण्डीकरणात्परम् ।

तत्र पार्व्यवच्छ्राद्धं ज्ञेयमभ्युदयादृते ॥

अर्वाक् संवत्सराद्बुद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा ।
 ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान् पृथक्क्रिया ॥
 न पृथक्पिण्डदानन्तु तस्माद्बुद्धं विधीयते ॥
 प्रेतानामिह सर्वेषां ये मन्त्रेऽस्तु नियोजिताः ।
 प्रेतत्वाच्चेह निस्तौर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते ॥
 यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डेन योजयेत् ।
 विधिवन्मतेन भवति पितृहा चोपजायते ॥

यत् यत्रैति वीप्सा सपिण्डनोत्तरश्चाहव्याप्तार्था एतच्च प्रत्या-
 व्दिकव्यतिरिक्तविषयम् उत्तरवचने पूर्णसंवत्सरे सपिण्डनोक्तेर्निरग्नि-
 विषयोपसंहारात्मान्नेः प्रथमदर्शमध्यएव सपिण्डननियमात्पार्वण-
 वदिति त्रैपुरषिकाद्यभावास्याश्चाहैतिकर्त्तव्यता दृश्यते ॥*

अभ्युदयादृत इति हृदिश्चाहस्यैतिकर्त्तव्यतावैलक्षण्यादित्यर्थः
 तेनाभ्युदयश्चाह पार्वणविधिना श्राद्धं करिष्य इत्यनुज्ञावाक्यं
 केनचिदुक्तं हेयमेव ।

तर्हि वत्सरादर्वाक् सपिण्डापकर्षे कृते स्वकालप्राप्तमासिकं
 तथा पूर्णेऽह्ने कृते सपिण्डे पतितमासिकञ्च कथं कर्त्तव्य-
 मित्याशङ्कयामाह अर्वागिति अपकर्षस्थले मासिकापकर्षोऽपि
 कार्यः पतितस्थले तु कर्षणैकादश्यां सपिण्डनोत्कर्षः कार्यो न तु
 सपिण्डनात्परं मासिकमिति । पृथक्क्रिया एकोद्दिष्टम् ।

अयं भावः—अर्वाक् संवत्सरादित्यनेन तदादितदन्तन्यायात् सपिण्डनापकर्षे मासिकापकर्षोऽपि कार्यं इत्युक्तम् ।

पूर्णे संवत्सर इत्यनेन सपिण्डनदिने पतितमासिकविधानाभावात् तदादितदन्तन्यायेनाकृतमासिकस्य सपिण्डनेऽधिकाराभावात् कृष्णैकादश्याच्च पतितमासिकविधानात्तदनुरोधेन सपिण्डनमपि कृष्णैकादश्यां पतितमासिकानन्तरं कार्यम् ।

एवञ्च मासिकमपि पतितपूर्वमासिकानुरोधात् कृष्णैकादश्यामेव न स्वकाले इति वक्ष्यते ।

तथा पूर्वदिनेऽपराह्णमात्रे मृताहप्राप्ती परदिने च मध्याह्नमात्रप्राप्ती क्रमानुरोधात् पूर्वदिन एवापराह्णे स्वकालप्राप्त-सपिण्डनात्पूर्वं द्वादशमासिकं कार्यम् ।

न च परदिने मासिकानुरोधात् मध्याह्ने द्वयं कार्यमिति वाच्यम् । सपिण्डनकालस्यापराह्णस्य प्रथमोपस्थितत्वात्तं विद्यायानुपस्थितस्य मध्याह्नस्य न्याय्यत्वात् एवञ्च पूर्वदिनेऽपराह्णप्राप्ती परदिने च मध्याह्नापराह्णप्राप्ती परदिन एव स्वस्वकालानुरोधादुभयं कार्यम् । उभयदिनेऽपराह्णलाभे* परदिने मध्याह्ने द्वयं कार्यम् पूर्वदिने सायाह्ने निषेधादिति ध्येयम् ।

पृथक्क्रियानिषेधे हेतुमाह न पृथगिति प्रेतानां मृतानां तस्मादूर्ध्वं सपिण्डनादूर्ध्वं विधीयते शास्त्रेणेति शेषः ।

ननु सुख्यकाले सपिण्डनाभावात् कथं प्रेतत्वपरिहार इत्याह

ये मन्त्रैरिति वृद्धार्थापकर्षे उक्तर्षे च सद्यः प्रेतत्वनिस्तारो भवती-
त्यर्थः । न केवलं कृतसपिण्डनानां पृथक्क्रिया न कार्या अपि तु
तेषां लेपिनामपि सांवत्सरिकैकोद्दिष्टपिण्डेन सह योजनं न
कार्यमित्याह यः सपिण्डीकृतमिति ।

मत्स्यपुराणे—

यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात्परम् ।

पार्व्येन विधानेन देयमग्निमता सदा ॥

सदा सर्व्वच सृताहेऽपीत्यर्थः । अत्राग्निमत्पदं जावालवचन-
विरोधात् सामान्यविशेषन्यायेन औरसक्षेत्रजाग्निमत्परम् ।

यथा जावालः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं त्रिभिः सामान्यमिष्यते ।

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्व्येन तु ।

प्रत्यब्दमितरे कुर्य्युरेकोद्दिष्टं सृता दश ।

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्व्येण यः समाचरेत् ।

सदैव पितृहा स स्थान्मातृभ्रातृविनाशकः ॥

यस्तु—सृताहे पार्व्येण कुर्व्वन्नधोऽधो याति मानवः ।

इति मत्स्यपुराणवचनं तदग्निमता सदैवेति तदीय-
विशेषवचनविरोधादौरसक्षेत्रजाग्निमदितरविषयं सामान्यविशेष-
न्यायात् ।

एवञ्च—

प्रतिसंवत्सरञ्चैव एकोद्दिष्टं सृताहनि ।

इति व्याघ्रादिवचनमेतत्समानार्थम् ।

तथा—प्रदानं यत्र यत्रेति श्रुतातपवचनमपि प्रत्याब्धिकाति-
रिक्तविषयम् ।

तदाच साग्निक्षेत्रजौरसेतरे ये साग्निदशविधपुत्राः सर्वे
निरग्नयश्च ते श्रुताहं वर्जयित्वा सपिण्डनोत्तरं सर्वत्र पार्व्यं
कुर्युर्मृताहे त्वेकोद्दिष्टमित्यर्थः ।

तथाच शङ्खः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

तत्र तत्र त्रयं कुर्याद्वर्जयित्वा श्रुताहनि ॥

न च जावालवचनं निरग्निविषयम् अग्निमता सदेति सर्व-
शास्त्रिसाधारणमिति वाच्यम् ।

वाक्यभेदगौरवात् साग्नयः सर्वे सर्वदेव पार्व्यं कुर्युः, तथा
निरग्नय औरसक्षेत्रजाः सर्वत्र पार्व्यणमितरे दशपुत्रा निरग्नयो
श्रुताहं विहायान्यत्र पार्व्यं श्रुताहे त्वेकोद्दिष्टमिति वाक्य-
चतुष्टयम् ।

अस्मन्मते तु औरसक्षेत्रजाः साग्नयः सर्वत्रैव पार्व्यणमितरे
सर्वे श्रुताहं विहाय पार्व्यं श्रुताहे त्वेकोद्दिष्टं कुर्युरिति
वाक्यत्रयम् ।

किञ्च—ततः प्रभृति संक्रान्ताविति मत्स्यपुराण-शङ्खादिवचनं
किं निरग्निमात्रविषयं किं वा औरस क्षेत्रजनिरग्निविषयम् अथवा
निरग्निदशविधपुत्रविषयम् आद्ये द्वितीये च जावालवचनविरोधः
तृतीये निरग्नौरसक्षेत्रजयोर्मृताहेतरस्थलव्यवस्थानध्यवसायः ।

किञ्च-शङ्खादिवचनानां मुख्यपुत्रपरत्वं न स्यात् एवञ्च श्रुताहे

एकोद्दिष्टप्राप्तौ अमावस्याप्रौष्ठपद्यूर्ध्वक्षणापक्षमरणनिमित्तं साग्नि-
दशपुत्रैर्निरग्निना च पार्वणविधिना पितुः प्रत्याब्दिकयाहं कार्य-
मित्याह—

ग्रहः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

तत्र तत्र त्रयं कुर्याद्वर्जयित्वा सृताहनि ॥

अमावस्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः ॥

एवं त्रैपुरुषिकं कुर्यादित्यर्थः किन्तु सृताहविहितं प्रत्याब्दिकं
वर्जयित्वा सृताहे त्वेकोद्दिष्टमेव एकोद्दिष्टं सृताहनौति वचना-
दित्यर्थः ।

तत्रैव प्रतिप्रसवमाह अमावस्यामिति अमावास्यायामित्यर्थः
प्रेतपक्षः प्रौष्ठपद्यनन्तरितक्षणापक्षः ।

प्राहृदृती यमः प्रेतान् पितृंश्चाथ यमालयात् ।

विसर्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

इति प्रौष्ठपद्यूर्ध्वक्षयुक्क्षणापक्षमधिकृत्य ब्रह्मपुराणात् ।

तेन भाद्रमलमासमरणे तस्याश्वयुक्क्षणापक्षत्वाभावात्
आश्विनमलमासमरणे तस्य प्रौष्ठपद्यनन्तरितपक्षत्वाभावे एको-
द्दिष्टविधिर्नैव सांवत्सरिकं न पार्वणविधिर्नेति सिद्धम् ।

अमावस्यायां प्रेतपक्षे वा यस्य क्षयः तस्य सपिण्डीकरणादूर्ध्व-
सृताहप्रत्याब्दिकयाहे उक्तः प्रागुक्तस्तत्र तत्र त्रयं कुर्यात्
इत्युत्सर्गविहितस्त्रैपुरुषिकः पार्वणो विधिरेव न चात्र सृताह-

वर्ज्यनमित्यर्थः । तेनामावास्याप्रेतपक्षेतरमृताहं वर्ज्ययित्वाऽन्यत्र सर्वत्र त्रयं कुर्यादित्येक एव विधिः सम्पन्नः, कालोप्यस्याप्यपराह एव न तु मध्याह्नः, एकोद्दिष्टत्वाभावेन एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने इति वचनाविश्रयत्वादपराहस्य पार्वणसामान्यकालत्वाच्च ।

अत्र पारिजातरत्नाकरश्रीदत्तादयः —

तस्योक्तः पार्वणी विधिरिति तस्येत्येकवचनाद्यस्य मृताहस्तस्यैव पार्वणविधानातिदेशात् पितामहप्रपितामहश्राद्धस्य च प्रधानस्यानतिदेशादैकपुरुषिकमेव पार्वणमिति वदन्ति ।

तच्चन्दं प्रतिप्रसवादन्वया वाक्यभेदात् । ततश्च सति प्रतिप्रसवे कुतोऽतिदेशप्रसङ्गः । येनोच्यते प्रधानस्यानतिदेशादिति ।

तथा — त्रिपिण्डमाचरेच्छाहमेकोद्दिष्टं मृताहनि ।

इति मत्स्यपुराणेन शङ्खवचनैकवाक्यतयाऽमावास्याप्रेतपक्षेतरमृताहे एकोद्दिष्टं विधायान्यत्र सर्वत्र युगाद्यादौ अमावास्याप्रेतपक्षमृताहे च त्रिपिण्डकं श्राद्धं विधीयते ।

जावालेनापि — सपिण्डीकरणादूर्ध्वं त्रिभिः सामान्यमिष्यते ।

इति सामान्यतोऽभिधाय औरसक्षेत्रजावित्यनेन सामन्वीरसक्षेत्रजयोस्तदेव प्राप्तं त्रैपुरुषिकं पार्वणमनूद्यान्वेषां साम्नीनामेकोद्दिष्टं विधीयते ।

न च मृताहे मृतस्यैव श्राद्धं प्राप्तं नान्यस्येत्याशङ्कनीयं मृताहे पितुः पितामहादिसहभावेन श्राद्धस्यौत्सर्गिकवचनबोधितत्वात् । तस्येत्येकवचनन्तु यत्तदोः सम्बन्धेनोपन्यस्तस्य मृतस्य पूर्ववचनस्य मृताहसम्बन्धापेक्षया सन्तव्यम् ।

अतएव

कर्षुसमन्वितं सुक्ता तथायं आह्नघोडशम् ।

प्रत्यादिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥

इति कन्दोगपरिशिष्टेऽमावास्यादिमरणनिमित्तं त्रैपुरुषिक-
आह्ने प्राप्ते सत्येव—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ॥

इति मातामहादितिकापेक्षया षट्संख्याप्राप्तौ प्रत्यादिके
तन्निषेधः सार्थकः स्यात् ।

अन्यथा प्रत्यादिके एतस्यैव आह्नप्राप्तौ अन्येषां विधाना-
भावादेव निषेधात् षट्संख्यानिषेधो व्यर्थः स्यात् । अतएव
प्रेतयाह्ने निषेधो नोक्त इति ध्येयम् ।

आह्नविधेक-आह्नचिन्तामणि-निर्णयामृतादीनामप्येतन्मतम् ।
कर्षुसमन्वितमन्वष्टकायाह्नं षोडशानां पूरणं पार्वणस्यादिभूतं
सपिण्डनमित्यर्थः ।

अतः सिद्धं पितुरमावस्यादिमरणे सदैवतं त्रिपिण्डकं
त्रैपुरुषिकआह्नमिति । अत्रेदृशमनुज्ञावाक्यम् ।

अथेत्यादि असुकगोत्रस्य पितुरसुकशस्मिणोऽमावस्यामृतस्य
पार्वणविधिकसांवत्सरिकयाह्नं तन्निमित्तकञ्च असुकगोत्रस्य
पितामहस्यासुकशस्मिण एवं प्रपितामहस्य पार्वणविधिकयाह्न-
महं करिष्ये ।

* [अधिकाङ्गकर्मानुष्ठानं न चात्र न्यूनाधिकाङ्गता अतः
पृथगेव आह्नयं अन्यथा विकृतपार्वणस्य नित्यमनुष्ठानप्रसङ्गः ।

अत्र तुल्यकालप्राप्तयोः पार्वणयोर्विकृतपार्वणमादौ कार्य-
मित्याचारः ।

न च पार्वणविकृतपार्वणयोस्तन्त्रता । पार्वणस्य घाट्पुरु-
धिकत्वेन प्रयोगभेदात् ।

न च पार्वणेन विकृतपार्वणं प्रसङ्गाद्गतार्थमिति वाच्यम् ।

पार्वणे घट्आह्नानामिव गतार्थत्वमिति वाच्यं न त्वन्येन ।
ततश्च तयोरेव पितृआह्नयोः समानम्] अभावस्यादिक्षयनिमित्तेन
मातुरपि पार्वणमाहापस्तम्बः—

अपुत्रा ये सृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

मित्रबन्धुसपत्नीभ्यः स्त्रीकुमारीभ्य एव च ।

दद्यात्तु मासिकं आह्नं संवत्सरमतोऽन्यथा ।

सृताह्नप्रकरणान्मृताह्न इत्यभिधानाच्च प्रत्याब्दिकआह्नविषयं
वचनमिदं येषां प्रत्याब्दिके पार्वणं विहितं तेषामपुत्राणां सृताह्ने
पार्वणं निषिध्य एकोद्दिष्टं विधीयते । अतएव न पार्वण-
मित्युक्तम् ।

अत्रापुत्रा इति विशेषणोपादानं अपुत्रायाः पार्वणाभ्यनु-
ष्ठानार्थमन्यथा वैयर्थ्यात् ।

तच्चान्वष्टकादर्शनाभ्याहृतितयदैवतं सदैवकं कार्यम् अत्रापुत्रा
इति पुत्रभिन्नाधिकारिणमुपलक्षयति ।

तेन बालपुत्राया बालपुत्रस्य वा अभावस्यादिश्रुताहे भ्रात्रा-
दिना एकोद्दिष्टमेव कार्यं ततश्च पौत्रदौहित्रादिभिः पितामह-
मातामहादीनां एकोद्दिष्टमेव कार्यम् ।

तथाच स्मृतिः —

अभावस्यां प्रमीतस्य पौत्रः संवत्सरं प्रति ।

पितामहस्य चेद्दद्यादेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम् ॥

न केवलमपुत्राणां श्रुताहे पार्व्वणं न देयम् अपि त्वभावस्या-
दावपौत्याह मित्रेत्यादि-मितं मातुलभागिन्यादि ।

बन्धुश्रोक्तो यथा—

आत्ममातुः स्वसुः पुत्रा आत्मपितुः स्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

स्त्री पत्नी कुमारी अनूढा एतत् सर्व्वमपुत्रोपलक्षणम् एव
कारो भिन्नक्रमे एभ्यः संवत्सरं व्याप्य यन्मासिकं तदेव दद्यात् ।
अतः परं संवत्सरात् परं मासिकमभावस्याविहितं पार्व्वणमन्यथा
न दद्यादित्यर्थः ।

श्रुताह्राज्ञाने आज्ञमाह प्रचेताः—

अविज्ञातश्रुतेऽभावस्यायां आज्ञदिवसे वा ।

श्रुतशब्दोऽत्र श्रुताहपरः अज्ञातमरणस्थीर्षदेहिकाभावात्
मासज्ञाने तिथ्यज्ञाने तन्मासीयमावस्या वक्ष्यमाणा वा कृष्णैका-
दशी ग्राह्या उभयोरज्ञाने अवणदिवसे इति व्यवस्था ।

एवञ्चामावस्यायां पर्णनरं दग्ध्वाऽशीचोत्तरमेकोद्दिष्टं कृत्वा
श्रवणदिनादारभ्य प्रतिमासिकं संवत्सरपर्यन्तं यथाक्रमं समाप्य
श्रवणदिवस एव सपिण्डनं प्रत्यादिकञ्च कार्यम् ।

श्रवणदिवसमवधारणदिनोपलक्षणम् ।

तथा स्मृतिः—

मृतस्य न भवेद्दार्त्ता यावद्वादशवार्षिकी ।

प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतबान्धवैः ॥

संवत्सरविशेषाज्ञाने मासाज्ञाने च तिथिमात्राज्ञाने पर्णनरं
दग्ध्वाऽशीचोत्तरमेकोद्दिष्टं कृत्वा पतितमासिकं पतितवार्षिकञ्च
कृण्वेकादशां कृत्वा प्रकृतमासिकं प्रकृतवार्षिकं वा तन्मासस्या-
मावस्यायां कृण्वेकादशां वा कार्यम् ।

श्रवणदिवसाज्ञाने बाल्ये वा पित्रोर्मरणे व्यवस्थामाह ।

पद्मपुराणे—

न जानाति दिनं यस्तु न मासं वस्तुधाधिप ।

तेन कार्यममावस्यां आहं संवत्सरं खलु ॥

मार्गशीर्षे तथा माघे वैशाखे ज्येष्ठे एव वा ।

तिथिविशेषज्ञाने मासाज्ञानेऽप्येवम् ।

एवञ्चामावस्यायां पर्णनरदाहे कृते तत्र सांवत्सरिकआहमेको-
द्दिष्टमेव कार्यम् न तु पार्वणं “अमावस्यां क्षयो यस्य” इति
शङ्खवचनेन अमावस्यामरणनिमित्तमेव पार्वणविधानात् ।

लघुहारीतः—

आह्नविघ्ने समुत्पन्ने ऋताहेऽविदिते तथा ।

एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

आह्नपदमतं ऋताहसम्बन्ध्याह्नस्य दाहावध्यशौचान्त-

द्वितीयदिनविहितत्वेन ऋताहसम्बन्धित्वाभावात् ।

अन्ये तु—

ऋताहसम्बन्ध्याह्नसजातीयआह्नमिति विवक्ष्य साग्नेरप्या-
द्यैकोद्दिष्टे ऋताहस्याह्नसजात्यमस्येवेति वदन्ति ।

तदपि मन्दम् ।

अमावस्यादिऋतस्य पार्व्येणविधिकसांवत्सरिकसजातीयतया
अमावस्यादिआह्नेऽप्यतिप्रसङ्गात् ।

वस्तुतस्तु—सांवत्सरिकानिरिक्तसपिण्डनीत्तरआह्नेतरआह्नं वा
विवक्षितम् । तेन सर्वत्र निस्तारः ।

ऋताह इति ऋतमासीयतिथावज्ञात इत्यर्थः ।

अत्र आह्नचिन्तामणिः—

विशेषतःपदोपादानात् आदित्यसंक्रमणं विशेषेणायनद्वय-
मिति वत् शुक्लैकादश्यामपि ऋताहस्याह्नस्य कर्त्तव्यत्वं कृष्णपक्षे तु
प्राशस्त्यम् । अन्यथा तदनर्थकं स्यादित्याह ।

वस्तुतस्तु विशेषतो ऋताहादपि भक्तियद्वाद्रव्याद्यतिशयेन
कृष्णैकादश्यां कुर्वीत न तत्रोत्साहहानिः कर्त्तव्येत्यर्थः ।

अथवा अविज्ञातऋतेऽमावस्यायां श्रवणदिवसे वेति प्रचेतो-
वचनोक्तामावस्याश्रवणदिवसाभ्यामपि कृष्णैकादश्यां विशेषतः
आह्नं प्रशस्तम् ।

अतएव राजमातृशुद्ध भोजराजः—

आह्नविघ्ने समुत्पन्ने स्मृतस्याविदिते दिने ।

अमावस्यां प्रकुर्वीति वदन्त्येके मनीषिणः ॥

न तु शुक्लपक्षात् कृष्णपक्षे विशेषत इत्यर्थी युक्तः, विधिद्वय-
कल्पनापत्तेः कुर्वीति प्रधानक्रियया सहान्वये सम्भवति विशेष-
षणीभूतकृष्णपक्षपदेन सह विशेषपदान्वयस्यान्यायत्वाच्च सर्व-
देशीयाचारविरोधाच्च ।

एतच्चावश्यकआह्नमेव न तु कास्यं “नैपक्षिकादिनानुकल्प-
विधिः कास्यः” इति सर्वशक्त्यधिकरणे दर्शितत्वादिति ।

विघ्नोऽत्र शरीरापाटवद्रव्याद्यसम्पत्तिरूपोऽशीचेतर एव ऋष-
शृङ्गवचनदर्शनात् सामान्यविशेषन्यायाच्च ।

ऋष्यशृङ्गः—

देये पितॄणां आह्ने तु अशीचं जायते यदि ।

तदशीचे व्यतीते तु तेषां आह्नं विधीयते ॥

शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदाचन ॥

देयविशेषणवैयर्थ्यात् ।

न तु अशीचान्तदिनोत्तरदिनमित्यर्थः ।

अथवा अशीचानन्तरप्रशस्तकालोपलक्षिततिथिरुच्यते ।

प्रशस्तता च मध्याह्नप्राप्तयेति अन्यथा पक्षिण्यशीचे रात्रावेव
तत्तिथेर्लाभात् परदिने तु भिन्नतिथौ “न त्वन्या वै कदाचन”
इति निषेधात् अकरणप्रसङ्गः स्यात् ।

तथा शुद्धिदिने शुद्धिकालीनतिथेर्द्वित्रिमुहूर्त्तव्यापित्वे तन्मध्येऽपि आह्नं प्रसज्येत । न च तथा सर्वदेशीयशिष्टाचारलोपात् ।

अत्र चाशीचोत्तरदिने रक्तपातादिना आह्नविघ्ने सति लघु-
हारीतवचनादनन्तरकृष्णैकादश्यामेव कार्यं कपालाधिकरण-
न्यायादतिप्रसङ्गाच्च* ।

ततश्च तत्रापि यद्यशीचान्तरं स्यात् तदा तदशीचे व्यतीति
कार्यं पूर्ववचनात् विघ्नान्तरे त्वन्यस्यां कृष्णैकादश्यामेव इति ।

शूद्रस्य तु त्रिंशद्विंशतीश्रीचमध्ये मासिकआह्नप्राप्ती तच्छ्राद्ध-
मनन्तरकृष्णैकादश्यामेव कार्यं न त्वशीचान्तोत्तरदिने आद्यैको-
द्दिष्टादिसपिण्डनान्तानां षोडशश्राद्धानां तदादितदन्तन्यायात्
कृताद्यैकोद्दिष्टस्यैव मासिकआह्नेऽधिकारादशीचोत्तरकर्त्तव्याद्य-
आह्नाकरणकृताधिकाराभावरूपविघ्नेनैव बाधितस्य प्रथममासिक-
स्याशीचमध्ये प्राप्तभावेनाशीचबाधितत्वाभावादिति ध्येयम् ।

कृष्णैकादश्यामपि करणाशक्तौ द्वितीयमासिकदिने प्रथम-
मासिकस्य विधानाभावात्तदादितदन्तन्यायेनाकृतप्रथममासि-
कस्य द्वितीयमासिकेऽधिकाराभावान्मासिकद्वयमेव कृष्णैकादश्या-
मेकत्र कार्यमिति प्राचीनाचारः ।

मासिकं पतितं दृष्ट्वा मासिकेनैव कारयेत् ।

इति मूर्खकल्पितं वचनमुपहसनीयमेव । समूलत्वभ्रमे तु
तेनैव पतितमासिकेन सह कृष्णैकादश्यां मासिकान्तरं कारयेदिति
तदादितदन्तन्यायमूलकं वचनमेवेति ।

* ख पुस्तके—अतिप्रसङ्गभयाच्च अनन्तरकृष्णैकादश्या एव न्यायत्वात् ।

अत्र च आश्रमविवेके—अपाटवाद्यशौचाभ्यामपि पतितमेकी-
द्विष्टमेकादश्यामशौचान्ते च मलमासपाते न कर्त्तव्यं किन्तु मल-
मासाव्याप्तकृष्णैकादश्यामेवेत्युक्तम् ।

अस्यायमाशयः—

या तिथिरित्यत्र तिथिपदेन पूर्वोक्तयुक्त्या शुचिभावानन्तर-
दिनग्रहणे प्रशस्तकालोपलक्षितानन्तरतिथिग्रहणे वा तस्मिन्
दिने मलमासाख्यविघ्ने सति रक्तपातादिवत् हारीतवचनात्
कृष्णैकादश्यामेवेति ।

समयप्रकाशकारसु —

न त्वन्या वै कदाचन इति वचनात् मलमास एवाशौचपतित-
आश्रमं कार्यमित्याह । तन्न समीचीनम्—

तस्मिंस्तु प्रकृते मासि कुर्याच्छ्राद्धं यथाविधि ।

तथैवाभ्युदयं कार्यं नित्यमेकञ्च सर्व्वदा ॥

इति हारीतेन प्रकृतमास्येव आश्रमविधानात् ।

गर्हितः पितृदेवेभ्यः सर्व्वकर्मसु तं त्यजेत् ।

इति गृह्यपरिशिष्टवचनाच्च ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

इष्टं वाप्यथवा पूर्त्तं तन्न कुर्यान्मलिनमुचै ॥

इति लघुहारीतेन यत्किञ्चिदित्यनेन सर्व्वेषां आश्रमानां निषेधाच्च ।

न च—

नेहेतात्र विशेषेज्यामन्यत्रावश्यकादिधेः ।

इति गृह्यपरिशिष्टेनासम्भवत्कालान्तरकाणां प्रतिप्रसवात्
“न त्वन्या वै कदाचन” इत्यनेनास्याप्यसम्भवत्कालान्तरकत्वादिति
वाच्यम् ।

विघ्नपतितश्चाद्वस्य क्षणैकादश्यां विधानेन सम्भवत्कालान्तर-
कत्वात् “न त्वन्या वै कदाचन” इति निषिधस्तु स्वेच्छया अन्य-
तिथ्यनुष्ठानविषयः ।

अन्यथा तत्तिथौ रक्तादिपाते पक्षिण्याद्यशौचस्थले रात्रौ च
का गतिः ।

अन्ये तु—

अशौचानन्तरयोग्यकालग्रहणात् रात्र्यादिनिषिद्धेतरस्यैव
योग्यत्वात् रात्रिवन्मलमासस्यापि निषिद्धत्वान्मलमासोत्तरतिथ्या-
वेव कार्यमित्याहुः । तन्नन्दम् ।

शुद्धदिनेऽचिरोदितसूर्यमुद्भूते वान्तादौ जाते तद्विवसस्य
निषिद्धत्वेनायोग्यत्वात्तत्परदिने आङ्गं प्रसज्येतेति संचेपः ।
विस्तारस्तु शुद्धिकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

अथ वृद्धिश्राद्धम् ।

तत्र गोभिलः—

सर्व्वाण्येवान्वाह्यार्थवन्ति ।

सर्वाणि प्रकृतानि गृह्योक्तकर्माणीत्यर्थः ।

तानि च छन्दोगपरिशिष्टनिषिद्धेतराणि अन्यत्र वैदिके लौकिके वा तत्तद्वचनविशेषादेव आह्नं तच्च वक्ष्यते । स्नानसन्ध्ययो-
र्निषेधाभावेऽपि आह्नाधिकारसम्पादकतया आचमनवन्न तत्र
आह्नम् । स्नातोऽधिकारी भवतीति ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ।

इति विष्णादिवचनात् काम्यस्नानस्य गृह्यानुक्तत्वेन तत्र
आह्नम् । ब्रह्मयज्ञे तु वेदारम्भे कृतत्वान्न पृथक् आह्नम् ।
अन्वाहार्यपदेन मातृपूजादिभ्योऽनु पश्चादाक्रियते इति व्युत्पत्त्या
हृद्विआह्नमुच्यते ।

तथाच गृह्यपरिशिष्टम्—

यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।

अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते ॥

पिण्डपितृयज्ञरूपश्राद्धाद्वितीयश्राद्धमित्यर्थः, अन्वाहार्यवन्तीति
नित्ययोगे मतुप् तेनास्य कर्माङ्गता दर्शिता ।

तथाच भविष्यपुराणम्—

निषेककाले होमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने चैव आह्नं कर्माङ्गमिष्यते ॥

निषेककाले गर्भाधानदिने होमे चेति चकारादग्निष्टोमादि-
सकलयज्ञानां ग्रहणं, तथाच मत्स्यपुराणे—यज्ञोद्वाहादिमङ्गल
इति । पुंसवने चेति चकारात् गृह्योक्तसकलकर्मणां ग्रहणम् ।

अत्र केचित्—निषेककाल इति सामगेतरपरम् ।

विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो

गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्व्या-

च्छ्राद्धं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥

इति परिशिष्टवचने अन्तशब्दस्यावयवार्थत्वेन विवाहादिषु गर्भाधानावयवेषु कर्मसु एकमेव विवाहकाले श्राद्धं न प्रति-
कर्मादाविति निषेधस्य सामगमात्रपरत्वोपसंहारात्, अन्यथा
वचनद्वयविरोधात् ततश्च सामगानां गर्भाधाने श्राद्धं
नास्तीत्याहुः । तन्मन्दम्—

निषेककाल इति वचनस्य सामगेतरपरतया सङ्कोचे प्रमाणा-
भावात् परिशिष्टवचने दशाहान्ते पुनः क्रियेतिवदन्तशब्दस्य
समीपार्थतयैवोपपत्तेः ।

अन्यथा परिशिष्टवचनस्य सामगमात्रपरत्वे विवाहगर्भाधानयो-
र्मध्यपठितेषु चतुर्थीहोमादिषु सामगेतरेषां श्राद्धनिषेधः कुतो
लभ्यत इति । तस्मात् सर्व्वशास्त्रिभिरेव गर्भाधाने श्राद्धं कार्य्यम् ।
श्राद्धचित्तामणिमतमप्येतत् श्राद्धविवेकस्वरसोऽप्यत्रेति ।

एतच्च कर्माङ्गश्राद्धं कर्मादौ कार्य्यं “यच्छ्राद्धं कर्मणामादा-
विति ऋद्धपरिशिष्टवचनात्” श्राद्धं नादौ कर्मणः स्यादिति
प्रागुक्तपरिशिष्टवचनाच्च ।

तथाच शातातपः—

नानिद्वा तु पितृन् श्राद्धैः कर्म वैदिकमारभेत् ।

वैदिकं वेदप्रमाणमात्रगम्यम् अनिद्वा नारभेदिद्वैवारभेदित्यर्थः ।

यत्र गृह्योक्तोऽन्यत्र वैदिकेऽग्निष्टोमादियज्ञदेवप्रतिष्ठादौ तत्त-
द्विशेषवचनात् कर्माह्नतया आह्नं प्राप्तं, तस्मिन्नेव वैदिके कर्माणि
तच्छ्राद्धस्य प्राक् कर्त्तव्यतामात्रमनेन विधीयते । न तु वैदिकमात्रे
गङ्गास्नानदानदुर्गोत्सवादौ आह्नमपि उभयविधेर्गौरवात् ।

केचित्तु—वचनमिदं गृह्योक्तवैदिककर्माणि आह्नविधायक-
मिति व्याचक्षते । तन्नन्दम्—

यज्ञप्रतिष्ठादौ गृह्योक्तेतरस्मिन् श्राद्धस्य प्राक्कर्त्तव्यतानियमा-
भावात् परतः प्रसङ्गः स्यादिति ।

वैदिकविशेषणादवैदिके रागप्राप्ते गृह्यप्रवेशे श्राद्धस्य प्राक्-
कर्त्तव्यत्वनिरासः । तच्च नाह्नं वैदिकस्य लौकिककर्माह्नत्वानुप-
पत्तेः, किन्तु नैमित्तिकमेव स्वतन्त्रं, यद्यपि निमित्तत्वं प्राक्
सिद्धस्य सत एव प्रवेशक्रियायास्तु क्षणविनाशित्वात्तथात्वाभाव-
स्तथाप्यगत्या बुद्धिस्थतया निमित्तत्वमुपचर्यते ।

निमित्तान्तरञ्च नैमित्तिकं, ततश्च तीर्थप्राप्त्यादिनिमित्तक-
श्राद्धवत् गृह्यप्रवेशानन्तरमेव आह्नं कार्यम् ।

न च रविसंक्रान्तिवत् भाविनोऽपि तस्य बुद्धिस्थतया निमित्तत्व-
मुपचर्य्यं प्रागपि कथं न क्रियत इति वाच्यम् ।

यद्यतिरेकेण न कार्यनिष्पत्तिस्तस्य सत्त्वं प्राक्सिद्धत्वञ्चोभयं
निमित्तताघटकं, तत्र चागत्या बुद्धिस्थतया संस्कारद्वारा सत्त्व-
मुपचर्य्यते, अथवा अधिकरणसत्त्वेन सत्त्वमुपचर्य्यते, द्रव्यसत्त्वेनैव
द्रव्यप्राप्त्यादेः ।

किन्तु प्राक्सिद्धत्वोपचारे को हेतुः, रविसंक्रान्तिस्थले तु

वचनात् कुत्रापि तथा (१) अन्यथा तीर्थ-द्रव्य प्राप्ति-ब्रीहिपाका-
दिनिमित्तकेषु आह्वेषु तथात्वप्रसङ्गः ।

किञ्च गृहप्रवेशआह्नस्य देशाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वाद्गृहमेवाधि-
करणं, तीर्थप्राप्तिआह्नस्य तत्तीर्थवत् तच्च प्रवेशं विना न घटत
इति आह्नस्य प्रवेशानन्तरत्वं सिद्धमेव ।

मदनपारिजाते च वचनं लिखितम्—

नवं गृहं प्रविश्यैव तन्मध्ये पूजयेच्छ्रियम् ।

वृद्धिआह्नं ततः कुर्याद्वाङ्मनानपि तर्पयेत् ॥

विष्णुपुराणे—

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।

नामकर्म्मणि बालानां चूडाकर्म्मादिके तथा ॥

सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पितृगणमर्चयेत् प्रयतो गृही ॥

अत्र नानिष्टा तु पितृनित्यत्र क्ताप्रत्ययात् समानकर्तृकत्वा-
वगमेऽपि कन्यापुत्रविवाहेष्विति वचनं विवाहाख्यसंस्काराङ्गभूते
आह्वे पितुरधिकारमात्रं बोधयति, न तु पितृकर्तृकं आह्वान्तरमपि
गौरवात् ।

ततश्च कन्यापुत्रविवाहाङ्गआह्नस्य वचनात्-भिन्नकर्तृकत्वे
सिद्धे नानिष्टेति वचनात्-कर्म्मादिषु सर्वेष्विति परिशिष्टवचनाच्च
प्राक्कर्तव्यत्वमव्याहृतमेव । इत्यञ्च बाधकस्य पितुरभावेऽपि
पितृव्यादिसत्त्वेऽपि पुत्रस्यैव स्वविवाहे आह्वानधिकारः सामान्य-
विधिबलात्, एवं पितरि विदेशस्थेऽपीति ध्येयम् ।

अथच पितुरधिकारः पुत्रस्य प्रथमविवाह एव ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मणि ।

इति वचनात् ।

संस्कारत्वञ्च प्रथमविवाहस्य* द्वितीयविवाहे तु स्वयं कार्यम्,
नानिष्टेति वचने क्ताप्रत्ययात् समानकर्त्तृकत्वावगमात् । न च
तत्र आहमेव नास्तीति वाच्यम् । गृह्योक्ततया आहप्राप्तेः ।

उत्सवानन्दसन्ताने यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।

मातरः प्रथमं पूजाः पितरस्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहा राजन् विश्वेदेवास्तैव च ॥

इति मत्स्यपुराणे उद्वाहमात्रग्रहणाच्च । उत्सवे पुत्रजन्मनि ।
आनन्दसन्ताने गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तीन्नयनेषु यज्ञे ग्रह-
यज्ञाग्निष्टोमादौ ।

उद्वाहादीत्यादिशब्दानामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडोपनय-
नानां ग्रहणम् ।

विश्वदेवानां पश्चात् पाठो मात्रादिषु त्रिषु गणेषु विश्वदेव-
ज्ञानार्थः । चूडाकर्म्मादिक इति प्रकरणादा*दिशब्देन निष्क्रम-
णान्नप्राशनीपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनानि गृह्यन्ते ॥

अत्र केचित् नामकर्म्मणीति पृथगभिधानान्नमकरणचूडाकरण-
मध्यभूतयोर्निष्क्रमणान्नप्राशनयोः आहं नास्तीत्याहुः । तन्मन्दम् ।
सर्वार्थेवाहार्थवन्तीति गृह्योक्तकर्म्ममात्रे आहविधानात् ।

* क पुस्तके—द्वितीयविवाहे इत्यारभ्य वाच्यमित्यन्तोऽंशः परितः ।

* ख पुस्तके—प्रकारार्था ।

अतएव परिशिष्टकृता—

न शोष्यन्ती-जातकर्म्म-प्रोषितागतकर्म्मसु ।

इत्यादिना गृह्योक्तशोष्यन्यादिकर्म्मसु आहं निषिद्धान्येषु गृह्यो-
क्तेषु आहमावश्यकमिति दर्शितम् ।

ननु अन्नप्राशनस्य गोभिलगृह्यानुक्तत्वात्तत्र हृन्दोगानां आहं
मा भवत्विति चेत् कथं तर्हि हृन्दोगानामन्नप्राशनलाभः ।

अथ पारस्कारोक्तत्वेन परोक्तमविरोधि चेति वचनात् ।

तथा—

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥

एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ।

इति याज्ञवल्क्येन संस्कारमध्यपाठाच्च हृन्दोगानामपि तत्ताभ
इति चेत् ।

तर्हि गृह्योक्तत्वेन संस्कारत्वेन च कर्म्माङ्ग-आहलाभे को
विरोधः ।

अतएव गोभिलभाष्यकृता यशोधरेण-

श्रीनकवचनं लिखितम्—

कृत्वाभ्युदयिकं आहं दधिमध्वाज्यसंयुतम् ।

अन्नञ्च प्राशयेदन्नपत इत्यादिमन्त्रतः ॥

इति ।

एतेन भोजनस्य रागप्राप्तत्वेन लौकिकत्वात् गृहप्रवेशवत्

परत एव आङ्गमिति यत् कैश्चिदुक्तं तदप्यपास्तं पितान्नं प्राशये-
दिति शिजर्थस्य वैदिकत्वात् ।

*तथा राजभार्त्तण्डे भोजराजः—

पुत्रोत्पत्तौ भवेच्छाङ्गमन्नप्राशे च निष्कृषे ।
चूडाकार्ये महादाने नास्मि पुंसवने व्रते ॥
पाणिग्राहप्रतिष्ठायां प्रवेशे नववेश्मनः ।
एतद्वृद्धिकरं नाम गृहस्थस्य विधीयते ॥

निर्णयामृतेऽपि कूर्मपुराणवचनं लिखितम्—

अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥
सेतुवृक्षजलादीनां प्रतिष्ठासु विशेषतः ।
तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्चाङ्गं विधीयते ॥

अत्र प्रतिष्ठादीनां गृह्योक्तत्वाभावेऽपि वचनाच्छाङ्गम् ।

एवञ्च विष्णुपुराणे नामकर्म्मणीति पृथगुपादानमुपलक्षण-
सूचनपरमेवेति प्रतीमः ।

सीमन्तोन्नयने चेति चकारात् पुंसवनगर्भाधानयोरुपसंग्रहः ।
पुत्रादिमुखदर्शन इति पुत्रस्य प्रथममुखदर्शन इत्यर्थः ।

अत्र केचित्—

पुत्राग्नौ नरकाद्यस्मात् चायते पितरं सुतः ।

मुखसन्दर्शनेनास्य तदुत्पत्तौ यतीत सः ॥

इति बृहस्पतिवचनेनापि रागप्राप्तस्य पुत्रमुखदर्शनस्य
नरकनिस्तारकारणतयोपन्यासान्नियमकर्तव्यत्वाद्दैदिकत्वं रागती
नियमासम्भवात् गर्भाधानवत् ततश्च पुत्रमुखदर्शनात् प्राक्
आवमित्याहुः ।

तदयुक्तम् । मन्वादिवचनैः पुत्रजन्ममात्रस्य पुत्रामनरकनिस्तार-
कत्वाभिधानात् तद्विरोधात् बृहस्पतिवचने मुखसन्दर्शनपदेन
मुखं सन्दर्शयतीति व्युत्पत्त्या जम्बोच्यते ।

यथा मनुः—

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ।

पितृणामनृण्यैव स तस्मात्तुमुहति ॥

जातमात्रेण पुत्रीभवति पुत्रामनरकात् चातो भवतीत्यर्थः ।

तथा—हरिवंशे पृथूपाख्यानं सृतस्य वेणुस्य दक्षिणभुज-
मथ्रनाज्जातेन पृथुना वेणुस्त्रातः ।

यथा—

ससुत्पन्नेन कौरव्य सत्पुत्रेण महात्मना ।

चातः स पुरुषव्याघ्रः पुत्राग्नौ नरकात्तदा ॥

विष्णुपुराणे—

सत्पुत्रेण च जातेन वेणोऽपि त्रिदिवं ययौ ।

पुत्राग्नौ नरकात्चातः स तेन सुमहात्मना ॥

एवञ्च नियमविधित्वाभावात् पुत्रमुखदर्शनस्य लौकिकत्वे
गृहप्रवेशवत्तन्निमित्तकश्राद्धं पश्चादेवेति यदा तु पुत्रमुखदर्शनपुत्र-
जन्मनिमित्तकश्राद्धयोर्यौगपद्यं स्यात् तदा तन्त्रेण सकृदेवानुष्ठानं,
अन्यथा पृथगेवेति ।

नान्दीमुखं पितृगणमित्यनेन नान्दीमुखविशेषणवतः
पितृदेवदेव देवतात्वं तस्य च नान्दीमुखपदस्य सख्यग्निवाचक-
पितृादिपदात् प्राक् प्रयोगनियम इत्यपि दर्शितम् ।

तथाच कात्यायनः—

नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छति ।

नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यादि ।

मातृमातामहादीनामपि तथात्वमाह ब्रह्मपुराणम्—

प्रपितामहसंज्ञाश्च नान्दीमुख्यश्च मातरः ।

मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीवक्त्रेभ्य एव च ॥

अत्र च मातृपदमपि* दर्शितम् ।

ज्ञातातपः—

मातृणामग्रतः कृत्वा पितृणान्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

एषु च मत्स्यपुराण-कात्यायन-ज्ञातातप-विष्णुपुराणवचनेषु
स्वमातृमातामहादीनामिव स्वजनकादीनां देवतात्वप्रतीतिः तेभ्य
एव श्राद्धं देयम् । तेन—

* ख पुस्तके मातृश्राद्धमपि ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयो ह्यशुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्व्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैषिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी सङ्गृहिरिति कथ्यते ॥

कर्मण्यथाभ्युदयिके मङ्गल्यवति शोभने ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ।

पितृन् नान्दीमुखान् नाम तर्पयेत् विधिपूर्व्वकम् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनाद्ब्रह्मप्रपितामहादीनामेव हृदिआहमिति
यत् कैश्चिदुक्तं तन्निरस्तम् ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु । इति ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आहदानमुपक्रमेत् ।

इत्यादिपरिशिष्टवचनाच्च ।

ब्रह्मपुराणवचनन्तु पित्रादित्रिकस्य पतितप्रव्रजितत्वे हृद-
प्रपितामहादीनां आहविषयकम् ।

अतएव आह्वानहर्त्वात् पित्रादीनामशुमुखत्वं तत्परेषां
आह्वानत्वेन प्रसन्नमुखत्वान्नान्दीमुखता दर्शिता । इति आह-
विवेकः । कल्पतरौ तु पित्रादित्रिकविषयमित्युक्तम् ।

हलायुधेन तु शाखिविशेषव्यवस्थितमित्युक्तम् ।

आभ्युदयिके अभ्युदयसाधने ग्रहयागादौ मङ्गल्यवति
पुंसवनादावित्यर्थः ।

लघुहारीतः—

मातृआहन्तु युग्मैः स्नात् सदैवं प्राङ्मुखैः पृथक् ।

युग्मैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः ।

पृथक् सदैवं कर्त्तव्यं मात्रार्थं देवश्राद्धं पृथक् कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
पृथक् देवकरणं फलातिशयार्थं तन्त्रेणापि सिद्धेः ।

अतएव —

वैश्वदेवविहीनन्तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।

इति मार्कण्डेयपुराणे पृथक् वैश्वदेवनिषेध उक्तः ।

माहश्राद्धञ्च कन्दोगैर्न कर्त्तव्यम् ।

न योषिद्भिः पृथक् दद्यादवसानदिनादृते ।

स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥

इति कन्दोगपरिशिष्टे निषेधात् ।

नचैतद्वचनं पार्वणे योषितां पित्रादिभिः सह पृथक् दान-
विधायकं पृथक्पदोपादानात् ततश्च सहदानविधानात् पार्वणे
सपत्नीकस्य देवतात्वमिति वाच्यम् ।

स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्य इति हेतुमद्वचनार्हविरोधात् तस्या
अपि तद्वानात् ।

किञ्च—तस्यास्तत्पिण्डत्वात् स्वभर्तृपिण्डेत्यनुपपन्नं स्वस्य
भर्तृश्च पिण्ड इति व्याख्याने तु हेतुत्वानुपपत्तिरुत्तरार्हवैयर्थ्यञ्च
स्यात् । तर्हि पृथक्पदस्य का गतिरिति चेत् ।

अन्वष्टका-गया-वृद्धि-श्राद्धञ्चैव स्मृताहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा मुक्ता मातुर्नान्यद्भवेत् क्वचित् ॥

इति श्रद्धादिवचनादन्वष्टकादौ पृथक् प्राप्तं श्राद्धमनूय
कन्दोगगोचरतया निषिध्यते ।

छन्दोगपरिशिष्टोक्तत्वात् ।

नच पार्व्वणे निषेधस्य चरितार्थत्वात् अन्वष्टकादौ सामान्यतो
विधायकवचनात् सामगानामपि माह्न्याह्नमिति मैथिलमत-
मुपादेयम् ।

पार्व्वणे माह्न्याह्नस्याप्राप्ततया निषेधस्य पर्य्युदासस्य वा
असम्भवात् तयोःप्राप्तपञ्जीवितादन्यथा वैयर्थ्यात् ।

एतेन यदन्यत्सैकम् अवसानदिनपदेन विशेषविहितआह्न-
मुपलक्ष्यते अन्यथाद्यैकोद्दिष्टन्यूनप्राप्तमासिकादावनिस्तारात् ।

ततश्च अन्वष्टकादावपि विशेषविहितं माह्न्याह्नमायात-
मिति । तदपि निरस्तम् ।

अस्य वचनस्य प्रकरणात् सपिण्डनोत्तरविषयत्वेनाद्यैको
द्दिष्टादेरविषयत्वात् । उपलक्ष्ये प्रमाणाभावात् ।

मातुः सपिण्डने पितामहीत्याहं नतु पर्य्युदस्यते परिशिष्टे-
नैव छन्दोगानां विशेषाभिधानात् । यथा—

मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् । इति ।

अतएव परिशिष्टे—

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आह्नदानमुपक्रमेत् ।

इति षट्संस्थानियमो ब्रह्मै कृतः । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् ।

तथा—

प्रागग्रेषु च दर्भेषु आद्यमामन्त्रं पूर्व्ववत् ।

द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः ॥

मातामहप्रभृतीन् एतेषामेव वा मतः ॥

इति षट्पिण्डमात्रदानमुक्तम् ।

गोभिलेनापि वृद्धावन्वष्टकायाञ्च मातृश्राद्धगन्धोऽपि न सूचितः ।

ततश्चान्वष्टकायां वृद्धौ गयायाञ्च प्राप्तं मातृश्राद्धं हृन्दोगितरे-
रेव कर्त्तव्यमिति सिद्धम् ।

तथाच हृन्दोगपरिशिष्टम्—

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु ।

पिण्डानोद्धहनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत्क्रमात् ॥

वचनमिदं न आश्रयविधायकम् ।

सर्व्वाख्येवान्वाहार्यवन्तीति गोभिलवचनात् सामान्यतः
प्राप्तेः ।

किन्तु संस्कारस्य पुत्रगोचरतया श्राद्धे तस्मैव पित्रादि-
मातामहादीनामौचित्यप्राप्तौ पितुरेव पित्रादिमातामहादीनां
आश्रदेवतात्वं विदधाति ।

अतएव पुत्रमातामहादिव्यावर्तकः स्वशब्दो दत्तः ।

स्वपितृभ्य इत्यत्र पितृपदमजहत्स्वार्थलक्षणाया जनकादि-
वृद्धिश्राद्धोद्देश्योपलक्षकम् । तेन पितुर्मातृगणलाभः । अथवा
परिशिष्टकृता हृन्दोगाभिप्रायेण भोक्तृत्वोपाधिना षट्सु पुरुषेषु
पितृपदं प्रयुक्तम् । अध्वर्युरपि तुल्यन्यायात् स्वमातृभ्यो दद्यात्
सुतसंस्कारकर्म्मस्त्रित्यनेन कन्यासंस्कारेषु श्राद्धं नास्तीति
सूचितम् ।

कन्यापुत्रविवाहेष्वित्यादि विष्णुपुराणवचने कन्याविवाहे

विशिष्टाह्निकमुक्ता अन्येषु कन्या-नामकरणादिसंस्कारेषु आह्नं
नास्तीति स्फुटमेवोक्तम् ।

अन्यथा चूडाकश्मादिक इत्यनेन विवाहस्यापि प्राप्ती कन्या-
पुत्रविवाहेष्विति व्यर्थं स्यात् ।

किञ्च-गोभिलादिगृह्ये पुत्रजन्मोपक्रम्य जातकश्मादिसंस्कार-
विधानात् कन्यासंस्कारस्य गृह्योक्तत्वाभात् कुतः आह्नप्राप्तिः ।

कथं तर्हि कन्यायाः संस्कारप्राप्तिरिति चेत्—

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्वकः ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

कन्याविवाहे तु आह्नं पितुः पितृणामिव—

नान्दीमुखं पितृगणमर्चयेत् प्रयतो गृही ।

इत्युक्तत्वात् ।

संस्काराश्चात्र नामकरणाद्या विवाहान्ताः ।

जातकश्मणि आह्ननिषेधात् पुंसवन-सीमन्तोन्नयनयोस्तु न
पुत्रसंस्कारत्वमनिश्चयात् किन्तु गर्भसंस्कारत्वमेव ।

अतएव—

सकञ्च कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः शुद्धिमर्हति ॥

इति वचनात् गर्भसंस्कारद्वारा सर्वेषां गर्भस्थानामपि संस्कार
उक्तः ।

यच्च-प्राप्ते तृतीयमासि स्फुरदिन्दुकलाकलापपक्षे च पुंसवनं
पुत्रेच्छुर्गर्भे गर्भे प्रकुर्वीत ।

इति राजमार्त्तण्डे प्रतिगर्भे पुंसवनमभिहितम् ।

तत् पुत्रकामस्यैव पुत्रेच्छुरित्युपादानात् गर्भसंस्कारस्य प्रथमे-
नैव जातत्वात् ।

तत्रापि तस्मादेव विष्णुपुराणात् पितुः पितृणां आह्लाभः ।

तर्हि कथं पुंसवनसीमन्तोन्नयनकन्याविवाहेषु तस्याभावेऽपि
तत्क्रमादिति सङ्गच्छते । सत्यं, पुत्रसंस्कारे तथा दृष्टत्वेन एकत्र
दृष्टार्थन्यायात् तस्याभावेऽपि तत्क्रमादित्यस्यैवैचित्यात् ।

आ उदहनात् इत्यभिविधावाङ् न मर्यादार्थं कन्यापुत्र-
विवाहेष्विति विष्णुपुराणवचनात् ।

अस्मादेव विष्णुपुराणात् पिण्डानित्यस्य सविधिकश्राद्धोप-
सक्तकता ।

तर्हि पितुर्मरणेऽन्येन संस्कारा कथं आह्नं देयमित्याह तेषा-
मिति तेषां पितुः पितृणामित्यर्थः ।

तत्क्रमादिति नात्र तस्य पितुः क्रमस्तत्क्रमः स एव वा
पूर्वोक्तः क्रमस्तत्क्रम इति । तेषां तस्याभावेऽपीत्यनेनैव
सिद्धेस्तत्क्रमादित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेर्लेपभागिनां आह्ननिषिधाच्च ।

किन्तु तमारभ्य क्रमः तत्प्रधानक्रम इति वा मध्यपदलोपी
समास एव ततश्च तेषां तत्क्रमादित्यनेन लेपभागिनं पितुः
प्रपितामहं विहाय पितरमादाय तेषां पितुः पितृणां दद्यादित्यर्थे
सति पितुर्मातामहादीनां आह्नमायातम् ।

कन्याविवाह-पुंसवन-सीमन्तोन्नयनेषु संस्कार्यक्रमासम्भवाच्च
तत्पदेन प्राधान्यात् पितुरेव प्रत्यवमर्षस्य न्याय्यत्वाच्च ।

तस्मात् पितुर्मातामहपक्षः श्रीनारायणोपाध्यायसम्मत
एवोपादेयः ।

तथाच कृत्यचिन्तामणिलिखितं वचनम्—

अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् ।

पिता कुर्यादथान्योऽपि तस्याभावे तथैव च ॥

अष्टौ गर्भाधानविवाहौ विना तथैव पितुः प्रकारेण कुर्या-
दित्यर्थः । युज्यते हि पिढमरणेऽप्यन्यकर्तुरपि तत्प्रकारः ।

अतएव विदेशस्थे पितरि आवश्यकसंस्कारस्यान्यथानुपपत्त्या
कृतेनान्येन संस्कर्त्ता प्रतिनिधिवत् पितुः पिढगण-माढगण-
मातामहगणानां आहं कर्त्तव्यं, एवञ्च संस्कार्यमाढमरणे पित्रा
यथास्वमाढभ्य एव दौयते तथान्येनापि पिढमरणे पितुर्मातादिभ्य
एव देयं नतु संस्कार्यमाढादिभ्य इति ।

यत्र तु पतितो प्रव्रजितो वा पिता मृतस्तत्र न पित्रादिक्रमेण
आहं तत्क्रमादित्यत्र तत्पदेन पार्वणार्हपिढग्रहणात् ब्राह्मणा-
दिहते तात इति तस्य आहनिषेधात् । किन्तु पितुः प्रपितामहस्य
लेपभागित्वहेतुकआहनिषेध एव तत्क्रमादित्यस्य बीजं तद्बीजाभावे
च तत्क्रमादिति विधेर्निवृत्तिरेव अतएव जीवति पितरि तत्पुत्रेण
स्वपुत्रसंस्कारे क्रियमाणि प्रेतीभूतपितामहं विहाय प्रपितामहादि-
लोकस्य क्रियते इति ।

अत्र केचित्—

तत्क्रमादित्यनेन संस्कार्यपित्रादिक्रमोपदेशात् संस्कार्य-
मातामहादीनां प्राप्तिः ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

इति वचनैर्यस्य पित्रादित्रिकं तस्यैव मातामहादीनां ग्रहणा
दित्याहुः । तत्र—

तेषामिति वचनादपिशब्दाच्च पित्रा येभ्यो दत्तं पितुर्मरणेऽपि
तेषां पितुः पितृणामेव दानम् ।

केवलं तत्क्रमादित्यनेन तत्रैव पितरमनुप्रवेश्य लेपभाशि-
तया पितुः प्रपितामहो निषिध्यते अन्यथा तेषामित्युपादान-
मनर्थकं स्यात् बहुवचनानुपपत्तिश्चेति ।

अतएव—

*दौहित्रैर्वा नरयेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा ।

इति विष्णुपुराणे दौहित्रतनयस्योत्तरक्रियायामधिकारकथन-
मप्युपपन्नम् ।

किञ्च गर्भसंस्कारयोः पुंसवनसीमन्तोद्वयनयोः संस्कार्य-
मातामहग्रहणं विदुषामुपहसनीयमेव ।

यच्च—तस्य संस्कार्यस्य क्रमस्तत्क्रमः येन क्रमेण संस्कार्येण
आह्नं कर्त्तव्यं तत्क्रमादिति आह्नचिन्तामण्यवुक्तं तदप्यतीव
मन्दम् । पूर्वोक्तसर्वदोषयस्तत्वात् ।

एवञ्च जीवति ऋते वा पतितप्रव्रजिते पितरि तत्पुत्रसंस्कारे
तेभ्यः पितुर्मातामहादिभ्यो देयं इति सर्व्वं समञ्जसम् पुत्रजन्म-
निमित्तकान्तु आह्नं पित्रा स्वयमेव कार्य्यं नान्येन ।

तस्यैव पुत्रजननादन्यं प्रति तस्य निमित्तत्वाभावात् ।

तथाच विष्णुपुराणे—

जातस्य जातकर्त्तृमादिक्रियाकारण्डमशेषतः ।

पुत्रस्य कुर्व्वीति पिता आह्नं चाभ्युदयात्मकम् ॥

संस्कारस्वन्येनापि कार्य्यं आवश्यकत्वात् पूर्व्ववचनाच्च ।

अभ्युदयात्मकं पुत्रजन्मनिमित्तकआह्नमित्यर्थः ।

यथा मार्कण्डेयपुराणे—

नैमित्तिकमथो वक्ष्ये आह्नमभ्युदयात्मकम् ।

पुत्रजन्मनि तत्कार्य्यं जातकर्त्तृसमं नरैः ॥

पुत्रमुखदर्शननिमित्तकआह्नं तु पृथगेवेति प्रागुक्तं तदपि
काम्यम् ।

शातातपः—

अकृत्वा मातृयागन्तु यः आह्नं परिवेषयेत् ।

तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसां कुर्व्वन्ति मातरः ॥

मातरो गौर्यादयो वक्ष्यमाणाः, अत्र युगपत्याप्तयोर्मातृयाग-
आह्नयोर्मातृयागस्य प्राक्कर्त्तव्यता दर्शिता आह्नेन सहाव्यभि-
चारश्च न तु आह्नाङ्गता ।

व्यक्तमाह च्छन्दोगपरिशिष्टम्—

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।
 पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥
 प्रतिमासु च शुभासु लिखिता वा पटादिषु ।
 अपि वाचतपुञ्जेषु नेवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥
 कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्तवारान् हृतेन तु ।
 कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् ॥
 आयुष्याणि च शान्तिर्धनं जप्त्वा तत्र समाहितः ।
 षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आह्निकदानमुपक्रमेत् ॥

कर्मादिष्वित्यनेन मातृयागस्य कर्माङ्गता दर्शिता कर्मापदमत्र
 हृदिआह्नाङ्गकवैदिककर्मापरम् । तेन गृह्यानुक्तेषु प्रतिष्ठादिविध्यादौ
 मातृपूजनं वैदिकेतरस्थले तु गृहप्रवेशे पुत्रजन्मनि च—

यच्च यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ।

इति वक्ष्यमाणवचनान्मातृपूजालाभः । अत्रापि शातातप-
 वचनात् आह्नात् प्राक् मातृपूजेति परिशिष्टे-तदनु आह्नमित्यनेन
 वसुधारापि आह्नात् प्रागेव ।

एवञ्च मातृपूजा-वसुधारा-हृदिआह्वानां क्रमकर्त्तव्यत्वे सिद्धे
 युगपदुपस्थितत्वाभावात् केषाञ्चित् युगपत्संकल्पाचरणमनाचार
 एवेति प्रतीतः ।

नचैतेषु संकल्प एव नास्तीति वाच्यं अकृतमुख्यसंकल्पस्य
 पुंसोऽभ्युदयसाधनानामेषामुपरञ्जकाङ्गानां पृथक् संकल्पस्याव-
 श्यानुष्ठेयत्वात् वाचाभिलपतीति हारीतेन नियमविधानात् ।

न च मुख्यसङ्कल्प एव आदौ कथं न क्रियते इति वाच्यम्—

नानिष्टा तु पितृन् आद्वैः कर्म वैदिकमारभेत् ।

इति वचनात् ।

सगणाधिप इत्यनेन विघ्नवारणाय ततोऽपि प्राक् गणेशपूजा कार्या आदौ विनायकः पूज्य इति वक्ष्यमाणवचनाच्च । प्रयत्नेन भक्तिश्रद्धातिशयेन पूजयन्ति अभ्युदयदानेन पूजकं प्रीणयन्तीत्यर्थः ।

शुभ्रासु शुक्तासु स्फटिकादिमयीषु लिखिता मातरः पूज्या आलेख्येषु वेत्यर्थः ।

पुञ्जेष्विति बहुवचनात् पृथक् पृथक् यवपुञ्जेषु वा पूजनीयाः । अत्र पूर्वं पूर्वं फलातिशयः न तु मुख्यकल्पानुकल्पेन व्यवस्था शक्तस्यान्यत्र फलाभावकल्पनागौरवात् पृथक्विधैर्नानाविधैः । अत्रापि बहुवचनात् पृथक् नैवेद्यैरित्यर्थः ।

मातरश्चोक्ता गृह्यपरिशिष्टे—

गौरो पद्मा शची मेधा साविली विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥

मातरो लोकमातर इति सर्वासां विशेषणमिति प्राञ्चः ।

अन्ये तु नामगणमध्यपाठात् बहुवचनान्तमेव देवताद्वयमिति वदन्ति । पितृदयिता-पशुपतिनिबन्धादिषु लिखनात्—

शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरित्येव पाठ इति प्राञ्चः ॥

अन्ये तु —

सामगगोचरोऽयं पाठः यजुर्वेदिनान्तु धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टि
रिति वदन्ति । तन्मन्दम्—

एकेनेव गृह्यपरिशिष्टेनोक्तत्वात् पाठद्वयस्थानौचित्यात् ।
न ह्येकमुनिना एकस्मिन् वचने पाठद्वयं कल्पयति मातृणां षोडश-
संस्थकत्वप्रसिद्धेऽपि ।

एतेन मातरो लोकमातर इति पृथक्देवताद्वयमिति मतं
निरस्तम् ।

श्रीदत्तसु—

हृष्टिः पुष्टिस्तथा तुष्टिस्तथैव कुलदेवता ।

इत्येतावन्मात्रं पठित्वा सर्वशाखिगोचरतया एताः षोडश
मातर इत्याह ।

कुडां भित्तिर्वसुरत्रोद्देश्यश्चेदिराजः तस्य सम्बन्धिनीं धारां
धृतेन दद्यादित्यर्थः ।

महाभारते मोक्षधर्म्यं वसुं प्रति देववाक्यम्—

एकं त्वनुग्रहं तुभ्यं ददाम नृपनन्दन ।

यावन्तं शापदोषेण कालमासिष्यसेऽनघ ॥

भूमेर्विवरगो भूत्वा तावन्तं कालमापदि ।

यज्ञेषु जुह्वतां विप्रैर्वसो धीरां महात्मभिः ॥

पास्यसेऽस्मदनुध्यानान्मा च त्वां ग्लानिरस्पृशत्* ।

न क्षुत्पिपासे राजेन्द्र भूमेऽम्बुद्रे भविष्यतः ॥

* आदर्श पुस्तके—आविशत् ।

वसोर्धाराभिपीतत्वात्तेजसाप्यायितेन च ।

स देवोऽस्मद्वरप्रीतो ब्रह्मलोकं नयिष्यति* ॥

विप्रैः सह यज्ञेषु जुह्वतां यजमानानां सम्बन्धिनीं वसोर्धृतस्य धारामित्यर्थः ।

स देवो ब्रह्मा पञ्चवारानिति बहुष्टतासम्भवे इति केचित् ।
उद्देश्यगतप्रीत्यतिशयद्वारा सप्तवारेषु फलातिशय इत्यभिमुक्ताः ।

फलञ्चास्य वृद्धिश्चादवत् प्रकृतकर्म्मणोऽभ्युदय एव । मन्त्रसु-
वसोः पवित्रमसीत्यादिर्वसुधाराप्रकाशको यजुर्वेदोक्त एव सर्व्व-
शास्त्रिणां परोक्तमविरोधि चेति वचनात् । अस्य सक्रदेव पाठो
नत्वावृत्तिः प्रमाणाभावात् । मन्त्रान्तरे प्रमाणाभावात् ।

एतच्चोपविश्यैव कर्त्तव्यम्—

आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः ।

तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता ॥

इति परिशिष्टवचनात् ।

आयुष्याणीति आयुषे हितानि आयुष्यं वर्चस्वमित्यादीनि
जप्यानि अर्थादमङ्गलशान्तये इत्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्—

पठेच्छकुनस्तुतञ्च स्वस्तिसूक्तं शुभं तथा ।

तदन्विति क्रमविधानार्थं षड्भ्य इति मातृआह्ननिषेधार्थम् ।

अन्यथा वैयर्थ्यादिति प्रागुक्तम् ।

* क पुस्तके—हि नेष्यति ।

जीवन्मात्रादित्त्रिकविषयमिति श्रीदत्तः । तच्चिन्त्यम् ।
न योषिद्भ्य इति सामान्येन*छन्दोगविषये निषेधात् ।

परिशिष्टे—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ।
वसिष्ठोक्तो विधिः कर्त्तव्योऽत्र निरामिषः ॥
प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।
उपवेश्य कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना ॥
निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् ।
सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनप्यत्र देववत्† ॥
पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
गोचरानामभिरामन्त्र्य पितृनर्घ्यं प्रदापयेत् ॥
नात्रापसव्यकरणं न पितॄन् तीर्थमिष्यते ।
पात्राणां पूरणादीनि देवेनैव हि कारयेत् ॥

पार्व्ये वसिष्ठेन यो विधिरुक्तः सोऽत्रामिषव्युदासेन बोद्धव्यः ।

अत्रामिषत्वातिदेशान्धुनो निवृत्तिरिति केचित् । तन्न—

शाल्यन्नं दधिमध्वत्तं वदराणि यवांस्तथा ।

इति ब्रह्मपुराणे पिण्डे मध्वनुज्ञानेन आहोऽपि तदनुज्ञानात्
पिण्डस्य आह्वशेषद्रव्यकर्त्तव्यत्वात् ।

उक्तञ्च गोभिले—सर्वमन्नमेकत्रोद्धृत्येति ।

* क युक्तके—सामान्यछन्दोगविषये ।

† ख युक्तके—देवते ।

किञ्च—

मधु मध्विति यस्तत्रेति वचने मधुमन्त्रवर्जनान्मधुनो निवृत्ति-
नांस्तीत्यवगम्यते इति वक्ष्यते । प्रातरामन्त्रितानिति पूर्वदि-
नामन्त्रणनिषेधः ।

नचामन्त्रितान् विप्रान् प्रातरुपवेश्येत्यन्वयेन प्रातःकाल-
विधानादतिदेशप्राप्तस्य पूर्वदिनामन्त्रणस्य न बाध इति वाच्यम् ।

आमन्त्रितानित्यस्य वैयर्थ्यभिया तस्य प्रातःपदसम्बन्धेन पूर्व-
दिननिमन्त्रणप्रतिषेधस्य दुर्निवारत्वात् । युग्मानिति पित्रादि-
पक्षेऽयुग्मस्थाने युग्मविधिविषयः* मन्थया वैयर्थ्यात् देवे युग्मस्य
प्राप्तत्वात् ।

तथाच शातातपः—

मातृश्राद्धन्तु पूर्वं स्यात् पितृणान्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहादीनां द्वितीयाह्वयं स्मृतम् ॥

त्रिविध्येषु युग्मांस्तु भोजयेद्ब्राह्मणान् शुचिः ।

प्रदक्षिणन्तु सव्येन प्रदद्याद्देवपूर्वकम् ॥

उभयतस्तथेति उभयत उभयदिशि पार्व्वणवत् दक्षिणे पितृ-
ब्राह्मणान् पश्चिमे देवब्राह्मणानुपवेश्य इत्यर्थः ।

नतु—

मातृश्राद्धन्तु युग्मैः† स्यात् सदैवं प्राङ्मुखैः पृथक् ।

इति हारीतवचनात् पितृनप्यत्र देववदित्यतिदेशाच्च पश्चिमे
सामगानामपि पितृब्राह्मणोपवेशनम् ।

* अ उक्तञ्जे—विधिरयम् ।

† अ उक्तञ्जे—अग्नौ ।

अतएवाश्वलायनगृह्ये—

आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणाः प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो दद्यात्
उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखो दद्यात् । इति व्यवस्थितो विकल्प उक्तः ।

तत्र च सामगीतरेषां प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो दद्यादिति ।

सामगानान्तु उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुख इति ।

अतएव छन्दोगपरिशिष्टे—

संयोज्य यवकर्कश्वदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ।

इति पिण्डदाने प्राङ्मुखत्वं वक्ष्यते ।

तथाच ब्रह्मपुराणे—

नान्दीमुखानां कर्त्तव्यं पितृकार्यार्थसिद्धये ।

सयवैश्च तथा ऋजुभिर्दमैः पूर्वामुखस्थितः ॥

किन्तु दक्षिणदिश्येव पितृब्राह्मणवाने मातामहब्राह्मणीप-
वेशनं पार्वणाद्विपरोतमत्रेति । आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचार
इति गोभिलवचनात् ।

केचित्तु—

उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुख इति सामान्यतो विधानात् देव-
ब्राह्मणस्यापि दक्षिणस्यामुदङ्मुखोपवेशनमाहुः । तन्मन्दम् ।

पार्वणातिदेशप्राप्तं पित्रादिब्राह्मणानामुदङ्मुखत्वमनूद्य
कर्त्तुः प्राङ्मुखत्वमात्रविधानेनैवोपपत्तेर्देवब्राह्मणस्योदङ्मुखत्व-
विधानगौरवात् ।

किञ्च पित्रादिब्राह्मणे उदङ्मुखत्वमनुवादो देवब्राह्मणे विधिरिति विधिवेषस्यं स्यात् ।

यजुर्वेदिनान्तु पश्चिमे सर्वादौ देवब्राह्मणं तद्वामे मातृणां तद्वामे पितृणां मातामहानां ब्राह्मणोपवेशनमिति क्रमः ।
तथाच निर्णयान्तलिखितं भविष्यपुराणवचनम्—

सर्वादौ दक्षिणे देवा मातृणाञ्च तदुत्तरे ।

पित्रादीनामुदक् तस्मात्ततो मातामहद्विजाः ॥

अत्र दक्षिणशब्दो दक्षिणदिग्वाचक उदक्शब्दसान्निध्यात् ।

एतेन—पार्वणे देवविप्रदक्षिणे पितृविप्रावस्थानात् प्रकृतिवद्विहृतिरिति न्यायादत्रापि तथा किन्तु दैवे दत्त्वा प्रदक्षिणीभूय मातादिभ्यो देयमित्याधुनिकानां मतमपास्तम् ।

प्रदक्षिणमुपचार इति पारस्करादिभिरुक्तत्वात् प्रदक्षिणक्रमोपवेशनस्यापि तुल्यन्यायेनानुसिद्धत्वाच्च । अन्यथा सामगानां मातामहविप्रोपवेशनं पितृविप्रदक्षिणे पार्वणवत् कथं न स्यात् । तत्रापि प्रदक्षिणीभूय मातामहेभ्यो दाने दक्षिणोपचारसम्भवात् देववदिति उपवीतित्व—दक्षिणजानुपातादिना पितृनपि परिचरेदित्यर्थः ।

शातातपः—

पूर्वाह्णे दैविकं आहुं कार्यमभ्युदयार्थिना ।

सर्वेण चोपवीतेन ऋजुदर्भेण धीमता ॥

पितृभ्य इति वक्ष्यमाणगोत्रनामामन्त्रप्रकारेण पितृभ्यो दत्तेषु कुशेषु उपविश्येत्यर्थः* । न केवलं पितृपरिचरणे अपि तु अर्घ्यपात्रपूरणपरिवेषणान्नविकरणादिष्वपि दैवपरिपाटीत्याह नात्रापसव्येत्यादि पार्वणवन्नात्र प्राचीनावीतिकरणं न पितॄन् तीर्थ-
मिष्यत इत्यनेनैव प्राप्तौ दैवेनैव इत्येवकारः सामगानां विष्णु-
पुराणोक्तप्राजापत्यतीर्थविकल्पव्यवहेदार्थः ।

यथा—

दध्यक्षतैः सवदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।

दैवतीर्थेण वै पिण्डं दद्यात् कायेन वा पुनः ॥

कार्यं प्राजापत्यम् । अतएव

नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजापतेः ॥

इति मार्कण्डेयपुराणं न नियमपरं किन्तु कायतीर्थ-
विधायकम् ।

पारस्करः—

आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः, पित्र्यमन्त्रवर्जं जपः, ऋजवो
दर्भाः यवैस्तिलार्थः, सम्यन्नमिति हस्तिप्रश्नो दधिवदराक्षतमिश्राः
पिण्डा नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छति† [नान्दी-
मुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने नान्दीमुखान् पितॄन्
वाचयिष्ये] वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः

* स पुस्तके—कुशेषूपविशेदित्यर्थः ।

† क पुस्तके—[ ] चिह्नितार्थः पतितः ।

प्रपितामहा मातामहाः प्रमातामहा ह्यहप्रमातामहाश्च प्रीयन्तां
न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत युग्मानाशयेत् ।

आभ्युदयिके अभ्युदयसाधने आह्वे एतेनाभ्युदयोऽस्य आहुस्य
फलमिति दर्शितं पित्रामन्ववर्जमिति ब्राह्मणभोजनकाले पितृ-
प्रकाशमन्त्रं स्तवं वा वर्जयित्वा पुरुषसूक्त—त्रिसुपर्णादिकं जपे-
दित्यर्थः ।

तथाच परिशिष्टे—

नचाश्वस्तु जपेदत्र कदाचित् पितृसंहिताम् ।

अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥

ऋजवो दर्भा इति द्विगुणभुग्नकुशनिषेधः समूला दर्भा इत्या-
श्वलायनवचनादत्र समूला दर्भा ग्राह्याः । यवैस्तिलार्थ इति
तिलकार्थं यवविधिः । दधिवदरेत्यादिना ह्यह्यिआह्वे दध्यादीनां
प्राशस्त्यमुक्तम् । नान्दीमुखानिति नान्दीमुखविशेषणवत्तया पित्रा-
दीनामत्र देवतात्वं दर्शितम् । नान्दीमुखाः पितर इति अक्षय्यस्थाने
इत्यनेन पार्व्यणोक्ताक्षय्यदानवाक्यस्य नान्दीमुखे प्रकारान्तरविधि-
रयं न तु कर्मान्तरविधिः ।

एकोद्दिष्टे उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थान इतिवत्तत्र पार्व्यणे-
ऽमुकगोत्रस्य पितुरमुकशस्त्रैः सर्वं दत्तमिदमन्नपानादिकमक्षय्य-
मस्त्विति यथाक्रमं पित्रादिब्राह्मणहस्तो सतिलजलदानम् ।

सर्वत्रास्त्विति ब्राह्मणवचनमिति गरुडपुराणादक्षय्यदानस्य
दत्तपानादीनामक्षय्यप्रश्नार्थत्वे सति तत्र प्राप्तानां षष्ठान्तगोत्र-

नान्त्रां प्रथमाबहुवचनान्तता तथाक्षय्यमस्त्विति स्थाने प्रीयन्ता-
मिति विधीयते ।

नान्दीमुखः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने नान्दीमुखान्
पितॄन् वाचयिष्य इति पृच्छति ततश्च प्रीयन्तामिति क्रियान्वया-
नुरोधोक्तचोक्तस्यान्नपानादिकमित्यस्य तृतीयान्ततया परिणामः ।
अतएव पितृपदस्य सम्बन्धार्पकपदोपलक्षकत्वम् ।

तेनासुक्तगोत्रा नान्दीमुखः पितरोऽसुक्तशर्माणः सर्व्वेण दत्ते-
नानेनान्नपानादिना प्रीयन्तामिति वाक्यं सम्पन्नम् । एवं पिता-
मह-प्रपितामह-मात्रादित्रिक-मातामहादित्रिकाणामक्षये बहु-
वचनान्तपितामहादिपदप्रक्षेपः कार्य्यः ।

अर्घोऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजनं ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च ॥

इति परिशिष्टेन तन्त्रतानिषेधादेकस्मिन् बहुवचनमदृष्टार्थ-
मेव स्वधावाचनवत् न बहुवचनात्तन्त्रताविधिरत्रेति वाच्यम् ।
अन्यथा सिद्धस्य निषेधबाधाक्षमत्वात् पितृपदस्य षट्पुरुषिक-
परतया मात्रादिपक्षेऽनिस्ताराच्च ।

न च स्वधावाचनेऽपि गोत्रनामानुकीर्त्तनप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।

प्रकृती तथाऽनुक्तत्वादक्षये तु प्रकृती तथोक्तत्वात् ।

यथा पारस्करः—

अर्घ्यदानेऽन्नसंकल्पे पिण्डदाने तथाक्षये ।

गोत्रसम्बन्धनामानि यथावत् प्रतिपादयेत् ॥

एतेन नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्येव सकृदेव वाच्य-
मित्याधुनिकानां मतमपास्तम् ।

अक्षय्यदानात् पृथगेव कर्मान्तरविधिरयमिति श्रीदत्तमत-
मपि तिरस्कृतम् । * [सामगानान्तु गोभिलेन विशेषानुक्तत्वात्
पार्व्वणवत् षष्ठ्यन्तेनैवाक्षय्यदानम् ।

एतदेव विवृतं छन्दोगपरिशिष्टे—]

अक्षय्योदकदानान्तु अर्घ्यदानवदिष्यते ।

षष्ठैव नित्यं तत्कुर्वान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥

अर्घ्यदानवदिति सर्वेषां ब्राह्मणानां करोपरि पंक्तिश्रेष्ठस्य
करं कृत्वा यथार्घ्यं दीयते तथाक्षय्योदकमपि सर्वकरोपरि पंक्ति-
ज्येष्ठकर एव देयम् न तु पार्व्वणवत् पृथक् पृथगिति ।

तत्त्वतानिवृत्तिस्तु अर्घ्योऽक्षय्योदके चेति वचनादस्येवेति ।
षष्ठैवेति गोत्रनामान्ते सम्बुद्धिस्थाने षष्ठीविधानम् । न चतुर्थ्येति
चतुर्थ्यन्ततच्छब्दनिषेधः ।

एतेनामुकशर्क्षन्नक्षय्यमिदं तुभ्यमस्तु इति वाक्यम् निरस्यामुक-
शर्क्षणः सर्वम् दत्तमिदमन्नपानादिकमक्षय्यमस्त्विति वाक्यम्
दर्शितम् ।

अतएव गोभिले शर्क्षणोऽक्षय्यकाले त्वित्युक्तम् । नित्यमिति
न केवलं प्रकरणान्दानीमुखे पार्व्वणेऽपीत्यर्थः । अक्षय्यप्रश्रवनेन
स्वधाशब्दनिषेधः ।

नचासुकगोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितुरसुकशर्म्भस्यो दत्तेनानेनान्न-
पानादिना नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति सामगानां वाक्यं
केषाञ्चिदादरणीयम् ।

गोभिले परिशिष्टे च नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यश्रुत-
त्वात् । नित्यमित्यनेन पार्वणवत् नान्दीमुखेऽप्युक्तत्वाच्च ।
यत्तु—

अथाक्षय्योदकस्थाने दद्यात् क्षीरयवोदकम् ।

इति ब्रह्मपुराणं तत् फलातिशयार्थम् अक्षय्योदकदानन्विति
परिशिष्टवचनात् ।

स्वधावावनवाक्यस्य पार्वणात् प्रकारान्तरमाह नान्दीमुखान्
पितृनिति अत्रापि बहुवचनमदृष्टार्थम् । अत्र चकारं कृत्वा
प्रत्येकेन क्रियान्वयदर्शनात् स्वधावाचने तन्वतानिषेधाच्च पृथगेव
प्रत्येकं वाक्यम् न तु सकृदेवेति श्रीदत्तमतमादरणीयम् ।

एवञ्च मात्रादिपक्षे स्वधावाचनप्रकारापेक्षायां लाघवात्
पित्वादिदृष्टमेव वाक्यम् । नान्दीमुख्यो मातरः प्रीयन्तामिति
मन्तव्यम् । प्रतिवचनञ्च प्रीयन्तामिति सर्वत्रैव । सामगानान्तु
नान्दीमुखेभ्यः प्रीयन्तामिति प्रथमास्थाने चतुर्थी वाचनिकी ।
यथा गोभिलः—

आभ्युदयिके युग्मानाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः । ऋजवो
दर्भा यवैस्त्रिलार्थः । सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नो दधिवदराक्षत-
मिश्राः पिण्डा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाच-
यित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो

मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो बृहप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तामिति न स्वधां प्रयुञ्जीत ।

अत्र नान्दीमुखः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा इति देवब्राह्मणे पितृप्रीतिवाचनं पार्ष्णादधिकं सामगाना-
मेवेति । स्वधावाचनप्रश्नसु गोभिलेन नोक्तः नान्दीमुखान् पितॄन्
वाचयित्वा इति वाचतामित्यनुज्ञात इति पारस्करोक्त एव आह्वः
परोक्तमविरोधि चेति वचनात् ।

पारस्करे गोभिले च स्वधावाचने प्रकारमुक्त्वा न स्वधां
प्रयुञ्जीतित्यनेन मन्त्रे वाक्ये च स्वधाशब्दो निषिध्यते किन्तु सर्वत्र
मन्त्रे स्वधास्थाने पुष्टिपदप्रयोगः कार्यः । आश्वलायनगृह्ये-
तिलोसीति मन्त्रे यवपदोऽहं कृत्वा स्वधास्थाने पुष्टिपदनिष्पेपात् ।
यथा तत्र—

शन्नोदेवीरित्यभिमन्त्रितान् सप्तयवानावपति ।

यवोऽसि सोमदेवत्यो गोषवो देवनिर्म्मितः प्रब्रमद्भिः पृक्तः

पुष्ट्या नान्दीमुखान् पितॄन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ।

इति ।

अतएव मन्त्रेऽपि सर्वत्र पितृपदे नान्दीमुखविशेषणं देयम् ।

एवञ्च मन्त्रे पुष्टिपददर्शनाद्वाक्येऽपि स्वधास्थाने पुष्टिपदं
केचिदाहुः तन्मन्दं तस्य त्यागवाचकत्वाभावात् । तद्योगे
चतुर्थ्यनुपपत्तेश्च किन्तु स्वधास्थाने नमःप्रयोग एव कार्यः—

सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत् ।

देवानां नमसा देयं पितॄणाञ्च स्वधेति च ॥

इत्यतिदेशात् ।

देवलादिवचनात् देवदाने नमःपदं प्रागेव निर्णीतं ततश्च-
खाद्यापदं श्रीदत्तेन हृदिश्राद्धे लिखितं प्रमादकृतमेव ।

कृन्दीगपरिशिष्टम्—

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवितकान् ।
कृत्वार्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥
मधु मध्विति यस्तत्र त्रिजपोऽशितुमिच्छताम् ।
गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥
नचाश्रुजु जपेत् किञ्चित् कदाचित् पितृसंहिताम् ।
अन्य एवं जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥
यस्तत्र प्रकरोऽन्नस्य तिलवद्यववत्तथा ।
उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र दर्भेषु विपरीतकः ॥
सम्पन्नमिति दत्ताः स्थ-प्रश्नस्थाने विधीयते ।
सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥
प्रागग्रेषु च दर्भेषु आद्यमामन्त्रं पूर्व्ववत् ।
अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्षेपेति निस्तिलाः ॥
द्वितीयश्च तृतीयश्च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।
मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वा मतः ॥
सर्व्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च ।
संयोज्य यवकर्कशुदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ॥
अवनेजनवत्पिण्डान् कृत्वा विष्वक्प्रमाणकाम् ।
तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥

उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः ।
 भवेदधश्चाचरणादधोऽधः* आह्वकर्मसु ॥
 तस्माच्छास्त्रेषु सर्वेषु हृदिमत्स्वितरेषु च ।
 मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्व्वपेत् ॥
 गन्धादीन्निक्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेद्विजान् ।
 अन्यत्राप्येष एव स्याद् यवादिरहितो विधिः ॥
 दक्षिणाप्रवणे देशे दक्षिणाभिमुखेन तु ।
 दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र स्मृतो विधिः ॥
 अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसुप्रोक्षितमस्त्विति ।
 शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन तु ॥
 सीमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।
 अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतान् प्रतिपादयेत् ॥
 अक्षत्योदकदानान्तु अर्घ्यदानवदिष्यते ।
 षष्ठैव नित्यं तत्कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥
 प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वास्वेव द्विजोत्तमैः ।
 पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ॥
 युग्मानेव स्वस्ति वाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा ।
 कृत्वा धुर्य्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः ॥

एषामर्थः—

ज्येष्ठस्य प्रथमोपवेशितस्य कर उत्तरः प्रधानः करेषु येषां
 ते तथा सर्व्वेषां करोपरि ज्येष्ठस्य करं कृत्वेत्यर्थः । करान्ने पवि-

चाग्रं येषां ते तथा ईदृशान् विप्रान् कृत्वा अर्घ्यं देयं हेतुमाह यतः
पार्व्यणवदेकैकस्य नात्र दीयत इति ।

अत्र सर्व्यकरोपरिस्थिते पंक्तिश्रेष्ठकर एव पवित्रार्घ्यदानं
पार्व्यणादधिकं विधोयते कराग्रे पवित्राग्रकरणन्तु पार्व्यणेऽपीति
नैकैकस्येत्युपसंहारात् पार्व्यणे विशेषानभिधानादिह दृष्टस्यैव
न्याय्यत्वाच्च अन्यत्राप्येष एव स्यादिति वक्ष्यमाणवचनात् ।

अत्र च मातृपक्षे न्युजीकरणं न कार्यं सर्व्वत्र पित्रपात्रस्यैव
न्युजीकरणाभिधानात् ।

यथा मातृये—

पित्रपात्रे निधायथ न्युजमुत्तरतो न्यसेत् ।

यान्नवल्काः—

यस्मिंस्ते संस्त्रवाः पूर्व्वमर्घ्यपात्रे निवेशिताः ।

पित्रपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्जयेत् ॥

शौनकः—

आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ।

किञ्च पित्रभ्यः स्थानमसीति मन्त्रादपि षष्ठां पितृणांैव
न्युजीकरणं पार्व्यणश्राद्धार्हत्वापाधिना षट्पुरुषेष्वेव पित्रपद-
प्रयोगात् ततश्च पित्रमातामहादिद्विजानां वामपार्श्वे न्युजीकरण-
मिति प्रागुक्तम् ।

मधु मध्विति । मध्वशितुमिच्छतां ब्राह्मणानां आव्यत्वेन
सम्बन्धी मध्विति यस्मिंर्जपो गायत्रीपाठानन्तरं मधुवातेति मन्त्र-

सहितः पार्ष्णि क्रियते सोऽत्र मध्विति चिर्जपो मधुवातेति
मधुदानमद्वर्जितः कार्यः । एवञ्च भोजनकाले मधुमन्त्रः
पठनीय एव तत्रागिव निषेधात् । मधुमन्त्रनिषेधाच्च मधुनो
निवृत्तिर्नास्तीत्यवगम्यते ।

अन्यथा प्रधाननिवृत्तौ गुणनिवृत्तेरप्यार्थसिद्धत्वान्निषेधविधे-
रसम्भवात् । न च गुणनिवृत्त्या प्रधाननिवृत्तिरिति वाच्यम् । गुण-
लोपेन मुख्यस्येति न्यायविरोधात् मध्विति चिर्जपाभ्यनुष्ठानञ्च न
स्यात् मध्वशितुमिच्छतामित्यनुवादाच्च ।

अन्येतु—मधु मधु मध्विति मन्त्रस्य मधुमध्विति एकदेश-
कीर्तनमात्रं अन्यथा षड्जपप्रसङ्गात् । न च तथा । पार्ष्णि
गायत्रीं मधुवातेति वृत्तं मध्विति त्रिकञ्च जपित्वेति गरुड-
पुराणादौ त्रिर्जपविधानादित्याहुः ।

पितृसंहितामित्युपलक्षणं पितृप्रकाशकस्तवादिकमपीति
यस्तवेति योऽन्नस्य प्रकारोऽन्नविकरणं पार्ष्णि उच्छिष्टसन्निधौ
तृप्तेषु भुक्तवसु ब्राह्मणेषु तृप्तिप्रश्नानन्तरं तिलयुक्तं यथा स्यात्तथा
क्रियते । अत्र नान्दीमुखे स विकिरो यवयुक्तं यथा स्यात्तथा विप-
रीतः अतृप्तेषु भुक्तानेषु विप्रेषु तृप्तिप्रश्नात् प्राक् कार्यं इत्यर्थः ।
एतच्च सामगमात्रपरं यजुर्वेदिनां पार्ष्णिऽपि तृप्तिप्रश्नात् प्रागिवान्न-
विकरणम् ।

न च पार्ष्णि पौत्रधर्मेण नान्दीमुखे दैवधर्मेणेति वैपरीत्यं
कल्पतरुक्तं तृप्तेष्वित्यस्य वैयर्थ्यात् ।

नात्रापस्यकरणं न पितॄन् तीर्थमिष्यते ।

पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ॥

इति पूर्ववचने सर्वत्रैव दैवधर्मप्राप्तेः पृथगुक्तिवैकल्याच्च ।

तृप्तिप्रश्नोऽत्र कीदृश इत्याह सम्यन्नमिति पितृपक्ष एवायं
प्रश्नो न तु दैवे “तृप्ताः स्थ स्थाने” इत्यभिधानात्, दैवे तु रुचित-
मेवेति । प्रागग्रेष्विति प्रागग्रत्वञ्च कृन्दोगविषयम् ।

यत्पूर्वेदिनान्तु उदङ्मुखानामध्वर्यूणामुत्तरोत्तरक्रमेणोत्तराग्र-
दर्भेषु पिण्डदानस्यौचित्यात्, अर्घ्येष्वपि तथा दृष्टत्वाच्च । आद्य-
मिति आद्यं पुरुषं पूर्ववत् गोत्रनामभिरामन्त्येत्यर्थः । निस्तिलाः
किन्तु सयवा अपो दर्भमूले क्षिपेत् यवैस्तिलार्थ इति वचनात् ।
यत्तु—

पाङ्मुखेष्वथ दर्भेषु दद्यात् क्षीरावनेजनम् ।

इति ब्रह्मपुराणम् तत् फलातिशयार्थं प्रागग्रत्वं निस्तिलत्वञ्च
पार्ष्णादिशेषः । द्वितीयं तृतीयं पुरुषमामन्त्र्य दर्भस्य मध्याग्र-
देशयोरपः क्षिपेदित्यन्वयः । एवं पिण्डस्थाने आवाहितानां
पित्रादितयाणां प्रत्यङ्मुखानां वामे कर्तुर्दक्षिणे यथा दक्षिणो-
पचारो भवति मातामहादीनामन्त्र्य दर्भेष्वपः क्षिपेदिति
सम्बन्धः ।

एवमध्वर्यूणामप्युत्तराग्रमूलमध्याग्रेष्ववनेज्य प्रथमं मातादीनां
पिण्डान् दत्त्वा तत्पूर्वदिशि कर्तुर्दक्षिणे पित्रादीनां तत्पूर्वदिशि
मातामहादीनां प्रदक्षिणोपचारेण पिण्डा देयाः । एवमध्वर्युसाम-
गयोर्यथायथमर्घ्यपात्रस्थापनपरिपाटी मन्तव्या ।

सर्वस्मात् प्रकृतादन्नादित्यर्थः, यवादिशंयोजनं फलाति-
शयार्थम् । अवनेजनवत् अवनेजनक्रमेण पिण्डान् दत्त्वा पुनरवने-
जयेदित्यन्वयः ।

उत्तरोत्तरदानेन दर्भमूलादिक्रमेण उपर्युपरिदानेन दाता-
प्यूङ्गुगतिर्भवतीति स्तुतिः । विपरीतदानेनाधोगतिर्भवतीति निन्दा
तूष्णीमिति गन्धादिदानवाक्यनिषेधः । अन्यत्र पार्वणादौ यव-
देवतीर्थीपवीतदक्षिणोपचारशून्यो विधिरित्यर्थः ।

अग्रभूमिं ब्राह्मणस्येति शेषः प्रकृतत्वात्तस्य न तु पिण्डाग्र-
भूमिमिति व्याख्यानं युक्तं एषोऽन्यत्र स्मृतो विधिरित्यनेन पिण्ड-
कृत्यं समाप्य अथेत्यनेन कर्मान्तरविधानात् । शिवा इति युग्मान्
विप्रानेकैकसुदकेन हस्ते आसिञ्चेदिति पूर्व्वेणान्वयः । अक्षय्योदक-
दानमिति प्रागेव व्याख्यातम् ।

प्रार्थनास्विति-सुसुप्रोक्षितमस्त्वित्यादिषु प्रतिप्रोक्ते असु
सन्वित्यादिप्रतिवचने कृते अर्घ्यसम्बन्धिपवित्राच्छादितान् पिण्डान्
कृत्वा जजं वहन्तीरित्यनेन सिञ्चेत् । पवित्रान्तर्हितानित्यनेन
स्वधावाचनं सूचितं तच्च पार्वणे प्रागुक्तम् ।

नान्दीमुखे तु सामगानां गोभिलोक्ताध्वर्यूणाञ्च पारस्करोक्ती
विशेषः प्रागेव विवृतोऽस्ति । अनन्तरसुत्तानपात्रकृत् स्यादित्यर्थः ।

युग्मानिति सर्वान् युग्मद्विजान् दक्षिणाभिः स्वस्ति वाच्य
धूर्यस्य पंक्तिमूर्धन्यस्य अङ्गुष्ठवर्जितपाणेरग्रहणं सदा पार्वणे नान्दी-
मुखे च कृत्वा प्रणम्यानुगच्छेत् ।

दक्षिणा च ब्रह्मपुराणे उक्ता—

शाल्यन्नं दधिमध्वतं वदराणि यवांस्तथा ।
 मिश्रीकृत्य तु चत्वारि पिण्डान् श्रीफलसन्धितान् ॥
 दद्यान्नान्दीमुखेभ्यश्च पितृभ्यो दधिपूर्वकम् ।
 अर्घ्यं पुष्पञ्च धूपञ्च प्रशस्तमनुलेपनम् ॥
 वासश्चाप्याहृतं वस्त्रं देयञ्च सदृशं समम् ॥
 द्राक्षांमलकमूलानि यवांश्चाथ निवेदयेत् ।
 तान्येव दक्षिणार्थन्तु दद्याद्विप्रेषु सर्व्वदा ॥

मध्वतं मधुमिश्रं दधीति मिलितमेकं तेन चत्वारोति, वासो
 वासःसूत्रमित्यर्थः । आहृतवस्त्रदानन्तु फलातिशयार्थम् ।

सममिति प्रतिपिण्डेषु तुल्यमेव वस्त्रं देयं, नतु विषमं कार्य्यं,
 मूलमाद्रकादि निवेदयेच्छास्त्रे इत्यर्थः ।

तान्येवेत्यनेन द्राक्षांमलकमूलानां ग्रहणम् न तु यवस्य
 पृथग्विभक्तिनिर्देशात् तानीति नपुंसकलिङ्गाच्च ।

अत्र द्राक्षादीनां इन्द्रसमासात् समुदितानामेव दक्षिणात्वं
 नत्वैकैकस्य इति । एवकारो रजतादिदक्षिणान्तरव्याप्त्यर्थः ।
 द्राक्षादिदक्षिणा तु पितृपत्न्येव पूर्व्ववचनान्दीमुखेभ्यः पितृभ्य
 इत्यनुषङ्गात्, देवे तु काञ्चनदक्षिणा स्थितैवेति ।

विप्रेषु सर्व्वदेति यदुक्तं तद्वोधयति द्विजाभावे आह्वयद्रव्यस्य
 जलादिप्रक्षेपपक्षेऽपि ब्राह्मणायैव दक्षिणा न तु जलादौ
 प्रक्षेप्येति ।

गृह्योक्तत्वात् सर्वत्र प्राप्तौ कर्मविशेषे आह्निकनिषेधमाह—
छन्दोगपरिशिष्टम्—

असकृद् यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा ।

प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः आहमेव च ॥

प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरञ्च यानि वैश्वदेवबलिकर्मादीनि
गर्भाधानदर्शपौर्णमासादीनि आवस्थाग्रहायण्यादीनि च
कर्माणि क्रियन्ते तेषु प्रथमप्रयोग एव आहं मातृपूजा चकारात्
*वसुधारादानञ्च नतु द्वितीयादिप्रयोगेषु ।

अग्न्याधानादिनवयज्ञान्तेष्वष्टकर्मसु† प्रथमप्रयोगेऽपि आधान
एवैकं आहं नतु पृथक्, किन्तु तत्रैव कृते सर्वत्रैव कृतं
भवेदित्याह ।

आधानहोमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।

बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ॥

नवयज्ञेषु यज्ञज्ञा वदन्तेऽग्नं मनीषिणः ।

एकमेव भवेच्छाहमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥

होमयोः सायंप्रातर्होमयोः नवयज्ञो नवशस्त्रेष्टिः, निरग्निना
वैश्वदेवे कृते आह्ने बलिकर्मणि न कर्त्तव्यं तुल्यन्यायात् ।
तथा—

नाष्टकासु भवेच्छाहम् न आह्ने आह्नमिथ्यते ।

न शोष्यन्ती-जातकर्म-प्रोषितागतकर्मसु ॥

* ख पुस्तके—अम्बुधारा—।

† ख पुस्तके—षट्कर्मसु ।

त्रिवष्टकायागेषु आह्ने पार्वणादौ आसन्नप्रसवायाः सुख-
प्रसवार्थं गोभिलोक्ते शीथन्तीकर्म्मणि ब्रीहियवपिष्टेन मधुना च
कुमारस्य जिह्वामार्जनरूपे जातकर्म्मणि तथा प्रवासादागतगृह-
पतेः कुमारमूर्धाभिघ्राणरूपे प्रोषितागतकर्म्मणि च आह्नं न
भवेत् ।

तथा—

विवाहादिः कर्म्मगणो य उक्तो

गर्माधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात्

आह्नं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात् ॥

आदिशब्दाच्चतुर्थीहोम-समसनीयचरुहोम-यानारोहण-चतु-
ष्ययामन्त्रण-गृहप्रवेशाच्चभङ्गसमाधानार्थहोमानां ग्रहणम् । विवाहे
कृतेनेव आह्नेन सर्वत्रैव कृतं भवेदित्यर्थः, अन्तशब्दोऽत्र समीप-
वचनो नत्वत्रयवार्थो निषेककाले सोमे चेति वचनविरोधादिति
प्रागेव विवृतम् ।

तथा—

प्रदोषे आह्नमेकं स्यात् गोनिष्क्राम-प्रदेशयोः ।

न आह्नं युज्यते कर्त्तुं प्रथमे पुष्टिकर्म्मणि ॥

गाः प्रचाल्यमाना अनुमन्त्रयेत् इमा मे विश्वतो वीर्य्य इति
प्रत्यागताश्च इमा मधुमतीर्मह्यमित्यनेन गोभिलेन वैश्यानां
गोनिःसरणप्रवेशयोर्ध्यं कर्म्मणी विहिते तयोः प्रवेश एव प्रदोषे
एकं आह्नं भवेत् नतु निःसरणे प्रदोषे प्रदेशात् । गवां

पुष्टिकर्मत्रयं गोभिलोक्तं तच्च प्रथमे पुष्टिकर्मणि आहं न कार्यं
किन्वितरयोरिव ।

तथा—

हलाभियोगादिषु षट्सु आहं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।

प्रतिप्रयोगमन्येषामादावेकञ्च कारयेत् ॥

हलाभियोगो हलस्याभिसुख्येन योजनम् पक्षेषु धान्येषु
सीतायज्ञः कष्टक्षेत्रमध्ये खलयज्ञः, बीजवपने धान्यच्छेदने च
धान्यानां खलादृगृहानयने च ये यज्ञा गोभिलेनोक्तास्तेषु
हलाभियोगादिषु षट्सु पृथक् पृथक् प्रतिप्रयोगञ्च प्रत्यब्दं कार्य-
मन्येषां आवष्टादौनामादौ प्रथमारम्भ एवैकं आहम् ॥

तथा—

बृहत्पत्र-क्षुद्रपशुस्वस्थर्थं परिविध्यतोः ।

सूर्येन्धोः कर्मणी ये तु तयोः आहं न विद्यते ॥

बृहत्पत्रं हस्त्यश्वादि क्षुद्रपशुरजादिः तयोः स्वस्थयनार्थं परि-
विध्यमानयोः सूर्येन्धोः सतोर्यथासंख्यं ये होमकर्मणी गोभिलोक्ते
तयोः आहं न कार्यम् ।

तथा—

न दशाग्रन्यिकेनैव विषवहृष्टकर्मणि ।

क्रिमिः*दष्टचिकित्सायां नैव शेषेषु विद्यते ॥

वर्त्मनि तस्करव्याघ्रादिभये सति उपेत्य वसनवतः स्वाहाकारा-

न्ताभि ऋग्भिर्दशानां ग्रन्थीन् बध्नीतेति गोभिले दशाग्रन्थिकास्थं
कर्म्मोक्तम् । तथा मा भैषीर्मा मरिष्यसीति विषवता दष्टमङ्गि-
रभ्युक्षन् जपेदिति विषवदष्टकर्म्मोक्तम् । तथा इतस्तेऽतिष्ठा
क्लिमिरिति क्लिमिमन्तं देशमङ्गिरभ्युक्षन् जपेदिति क्लिमिदष्ट-
चिकित्सोक्ता ।

तस्मिन् कर्म्मत्रये आह्नं नास्ति तथा एतदन्तरोक्तेषु शेषेषु अर्ह-
णीयानामृत्विगादीनां पाद्यार्घ्यविष्टरमधुपर्कादिष्वपि नास्तीति ।

तथा—

गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥

यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ।

एकस्मिन्नहनि वास्तुगमन-गोयज्ञ-हलाभियोग-सेत्वारामप्रति-
ष्ठादिषु समुदायेन क्रियमाणेषु मातृपूजनं श्राद्धञ्च तन्त्रेण गणादौ
एकमेव भवेत् न तु कर्म्मसंस्थानुसारेण पृथक् पृथगिति ।

मातृभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी । एवञ्च सामान्यतो विधानादेक-
स्मिन् दिनेऽनेकपुत्रसंस्कारेष्वपि सकृदेव आह्नं गणत्वाविशेषात् ।

यद्यप्यङ्गानामेक* [प्रकरणमात्रत्वेन बाह्यत्वात् कर्म्माङ्गाचमना-
दिवदकृतेऽपि प्रधाने] एकप्रयोगविध्युपसंहारे सत्येव तत्कृत्वं
तथाप्यत्र वचनादिति श्राद्धचिन्तामणिः ।

* ख पुस्तके—चिह्नितानां पतितः ।

वस्तुतस्तु अनेकानुष्ठानजन्यानेकफलोद्देशेन सङ्गदेवानुष्ठानं हि तत्त्वता नात्रैकप्रयोगविध्युपसंग्रहः कारणम् । किन्त्वर्हि ।

समानाङ्गदेशकालकर्तृकत्वे सत्यगृह्यमाप्तविशेषतया लाघवमेव तच्चाङ्गेष्विव प्रधानेष्वप्यस्तीति किमिति तत्त्वानुष्ठानेन भवितव्यम् ।

यत्र यत्रेति मातृपूजनमुपलक्षणं वस्तुधारादानमपि ज्ञेयं पूर्वन्तु कर्मादिषु च सर्वेष्वित्यनेन वैदिककर्मादौ मातृपूजनं विहितम् ।

अत्र तु वैदिकेतरस्थले गृहप्रवेशे पुत्रमुखदर्शने पुत्रजन्मनि च आह्निसाहचर्यान्मातृपूजादिकं विधीयते ।

अष्टकायागादौ च यत्र यत्र आह्नं निषिद्धं तत्र मातृपूजनञ्च निषिध्यते इति ।

अत्र च यस्मिन् दिने प्रधानकर्मारम्भस्तस्मिन्नेव दिने मातृपूजाष्टविश्राद्धादिकं न तु प्रतिष्ठायज्ञादीनामधिवासदिने ।

नानिष्टा तु पितृन् आह्वैः कर्मा वैदिकमारभेत् ।

इति वचनेन प्रधानकर्मारम्भादव्यवहितप्राग्विधानात् । विशेषविधानं विना अङ्गानां प्रधानदेशकालकर्तृव्यवत्वनियमाच्च ।

यच्चाधिवासदिनेऽधिवासरूपाङ्गाधिकारार्थं तद्बीजोभूतकाम्य-प्रधानाधिकारसम्पादकः प्रधानाभिलाषः कार्यः प्रधानाधिकारि-णोऽङ्गेऽधिकारात् इति मैथिलहैतनिर्णये लिखितं तदप्ययुक्तम् ।

अङ्गं हि द्विविधं भवति उपरञ्जकमुपनायकञ्च परस्वरोप-कारकमुपरञ्जकं आरादुपकारकन्तु उपनायकं तत्र पूर्वदिने

देवतावाहनरूपस्याधिवासस्योपरञ्जकाङ्गस्याङ्गान्तरोपकरणमात्र-
त्वेन वाङ्मत्वात् कर्माङ्गाचमनादिवदङ्गतेऽपि प्रधानाभिलाषे तदनु-
ष्ठाने विरोधाभावात् । न वाऽभिलाषोऽधिकारसम्पादको
नित्यकर्माणि तदभावेऽप्यधिकारात् ।

किन्तु मनसा सङ्कल्पयति वाचाभिलपति कर्माणां प्रतिपादय-
तीति हारीतवचनम् ।

मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ।

क्रियते कर्माणां पश्चात् प्रमाणं मे मनस्ततः ॥

इति वनपर्ववचनञ्च निमित्तनिश्चयादिकरणकेनासुककाम-
नया मयेदं कर्त्तव्यमिति निश्चयरूपेण मनःसंकल्पेनैव सम्पादि-
तस्याधिकारस्यानन्तरं काम्यप्रधानाभिलाषस्याङ्गविशेषरूपतया
कर्त्तव्यत्वनियमं बोधयति ।

अतएव स्फुरास्तेषभक्तयागे निमित्तनिश्चयाभावेनैव मनःसंकल्पा-
निश्चयादधिकारविरहात् पूर्वदिनेऽधिवास उक्तः ।

एवञ्च वाचाऽभिलपति कर्माणां प्रतिपादयतीति वचनेन
प्रधानाभिलाषानन्तरमेवाहृत्योपकारकस्य प्रधानाङ्गस्यैवानुष्ठान-
नियमविधानादन्यथा कर्माङ्गाचमनाभ्युदयिकआह्लादीनामपि
तत्परतः प्रसङ्गात् प्रधानाङ्गानुष्ठानदिन एव प्रधानाभिलाषः ।

*[ततश्च यथा आहपूर्वदिने कृतेऽपि प्रधानाभिलाषे
ब्राह्मणानुमतिरूपस्य निमित्तत्वस्योपरञ्जकाङ्गस्यानुष्ठानम् ।

यथा च शारदीयदुर्गापूजायां सप्तमीकर्त्तव्यप्रधानाभिलाषस्य ।]

पूर्वं बोधन-पत्नीस्थापनादीनामुपरञ्जकाङ्गानामनुष्ठानं तथाधिवास-
स्यापीति ।

अन्यथा एष्वपि स्थानेषु निमग्नत्वाद्युपरञ्जकाङ्गानां पूर्वं
प्रधानाभिलापप्रसङ्गः स्यादिति ।

नवाधिवासस्य पृथक् संकल्पः कुत इति वाच्यम् ।

अयोगे क्षेत्रहरणमसंकल्पे व्रतक्रिया ।

अब्रह्मचर्यं चर्या च चयं स्यात् कुम्भसङ्कितम् ॥

इति हरिवंशे संकल्पं विना कर्मनिषेधात् । अन्यथा मातृपूजा-
वसुधारादान-वृद्धिआङ्गानां शारदीयदुर्गापूजायां बोधनादीनाञ्च
कथं पृथक् सङ्कल्प इति । विस्तारस्तु दानकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

अथ प्रयोगः ।

अभ्युदयदिने कृतप्रातःस्नानसन्ध्यादिकोऽभीष्टदेवतामभ्यर्च्य
कृतकर्मआङ्गाचमनो ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा—

ॐ अद्येत्यादि असुककर्मण्यभ्युदयार्थं सगणेशमातृपूजा-
कर्मार्हः* करिष्ये इति संकल्प्य प्रथमं घटे गणेशमावाह्य पाद्या-
दिभिरुपचारैरभ्यर्च्य रजतस्रष्टिकादिप्रतिमासु पटादौ वा शक्त-
वर्णेन चित्रितासु पृथक् यवपुच्छेषु गौर्यादिमातृः पृथक् पृथक्
महाव्याहृतिभिरावाह्य पृथक् पृथक् पाद्यादिभिर्नानाविध-
नैवेद्यैश्चार्चयेत् ।

* ख ग पुस्तकद्वये—कर्मपदं नास्ति ।

मातरो यथा—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥

ततः पूर्व्ववत् संकल्प्य गृहभित्तिलग्नान् पञ्चवारान् अभ्युदया-
धिक्यकामः सप्तवारान् वा नातिनीचां नचोद्धृतां वसोधारा-
मुपविष्टः प्राङ्मुखो वसोः पवित्रमसि इति मन्त्रेण घृतेन
दद्यात् ।

मन्त्रो यथा—

ॐ वसोः पवित्रमसि शतधारं

वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् ।

देवस्त्वा सविता पुनातु

वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्याः कामधुक्षः ॥

तत आचाराद् वसुं सम्पूज्य आयुष्यमन्त्रं जपेत्—

ॐ आयुष्यं वर्चस्वं रायस्योषमौद्भिदम् ।

इदं हिरण्यं वर्चस्वं जैत्रायाविशतादुमाम् ।

न तद्रक्षांसि न पिशाचाः स्तवन्ति

देवानामोजः प्रथमं जह्नेतत् ।

यो विभर्त्ति दाक्षायणं हिरण्यं

स देवेषु कण्ठते दीर्घायुः

स मनुष्येषु कण्ठते दीर्घमायुः ।

अथवा—

ॐ तच्चतुर्देवहितं पुरस्तात् शुक्रमुच्चरत् ।

पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुवाम शरदः शतम् ।*

इत्यादि शुभमन्त्रान् अशक्तौ स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवा इत्यादि
वा जपेत् । अथ च मातृपूजादिप्रयोगः सर्वशास्त्रसाधारणः
आइप्रयोगस्तु विभिन्न लिख्यते ।

अथाध्वर्यूणां प्रयोगः ।

प्रातःस्नातान् ब्राह्मणान् दण्डद्वयोपर्याङ्ग्य स्वागतं पृष्ट्वा
पादार्धाचमनीयानि दत्त्वा पूर्व्ववत् संकल्प्य निमन्त्र्य च अन्ना-
द्यभिप्रायेण सिद्धमित्यभिधाय यवोदकप्रोक्षितेषु प्रागग्रदर्भद्वय-
युक्तेष्वासनेषु अत्रासध्वमिति प्राङ्मुखान् युग्मब्राह्मणान्
प्रतीच्यामुपवेशयेत् ।

तत्रायं क्रमः—

आदौ देवब्राह्मणी तदुत्तरे मातृब्राह्मणी तदुत्तरे पितृब्राह्मणी
तदुत्तरे मातामहब्राह्मणाविति । कुशब्राह्मणे निमन्त्रणवाधः ।
प्रत्यासनसमीपे हृतेन तिलतैलेन* वा आइसमामिस्थायिनो दीपान्
दद्यात् ।

ततः शालग्रामादौ यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य यज्ञेश्वरो हव्येत्यादि

* ख पुस्तके—दृष्टुवाम शरदः शतमित्यंशोनास्ति ।

* क पुस्तके—तैलन वा इतिभावपाठः ।

म त्वञ्च पठित्वा—ॐ अपहतेति द्वारदेशे गृहान्तरे च सर्वतो
यवान् विकीर्त्तय श्रीविष्णुः श्रीगुण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति स्मृत्वा
रक्षाये जलं प्रतिद्विजसमीपे स्थापयेत् ।

ततो गायत्रीजपमहं करिष्ये इति द्विजान् पृष्ट्वा कुरुष्वेति
तैरनुज्ञातः प्रणवव्याहृतिसहितां गायत्रीं जपित्वा—

ॐ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः पुष्ट्यै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

इति त्रिजपेत् ।

अत्र सर्वं कर्म्मोपवीतिना पातितदक्षिणजानुनोदङ्मुखेन
सयवोदकेन ऋजुकुशत्रयेण देवतीर्थेन नमःपदेन दैवपरिपाद्या
कार्यं तिलकार्यं यवैः सम्पाद्यम् ।

दैवपक्षे—

ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रस्यासुकस्यासुककर्म्मखभ्युदयार्थं
असुकगोत्राया नान्दीमुख्या मातुरसुकीदेव्या एवं पितामह्या एवं
प्रपितामह्या-असुकगोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितुरसुकशर्म्माण एवं
पितामहस्य एवं प्रपितामहस्य-असुकगोत्रस्य नान्दीमुखस्य
मातामहस्यासुकशर्म्माण एवं प्रमातामहस्य एवं हृदप्रमातामहस्य
हृदिश्राद्धे कर्त्तव्ये वसुसत्ययोर्विश्वेषां देवानां हृदिश्राद्धमन्त्रेन
घृताद्युपकरणसहितेन सोकदेन युवयोरहं करिष्ये ।

कुरुष्वेति प्रत्युत्तरं कुशब्राह्मणे तु शुभच्छब्दप्रयोगो न कार्यः
किन्तु कुशब्राह्मणयोरहं करिष्ये इति । सन्निधापितब्राह्मणास्तु
प्रत्युत्तरं दद्युः ।

ततो मातृपत्ने—

ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रस्यासुकस्य असुककर्त्तृण्यभ्युदयार्थ-
मसुकगोत्राया नान्दीमुख्या मातुरसुकीदेव्या एवं पितामह्या एवं
प्रपितामह्या वृद्धिआह्नमन्त्रेण सोपकरणेन युवयोरहं करिष्ये ।

एवं पितृमातामहपक्षयोरपि । ऋज्जलेन आह्नियद्रव्याणि
प्रोक्षयेत् । देवादिक्रमेण करचालनार्थं ब्राह्मणकरेषु जलं दद्यात् ।
कुशब्राह्मणे तु बाधः ।

ॐ वसुसत्तौ विश्वे देवा एतद्दः कुशासने नमः । ऋजुकुश-
त्रयात्मकमासनद्वयमुत्सृज्य दद्यात् । ॐ असुकगोत्रे नान्दीमुखि
मातरसुकिदेवि एवं पितामहि एवं प्रपितामहि एते ते कुशासने
नम इत्युत्सृज्य दद्यात् । एवं पितृमातामहयोरपि । शूद्रस्य तु
एते तुभ्यं कुशासने नम इति प्रयोगः सर्वत्र ज्ञेयः ।

ततः कृताञ्जलिः—ॐ विश्वान् देवानावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा
आवाहयेत्यनुज्ञातो द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा ॐ विश्वेदेवाः स आगते-
त्यावाह्य ॐ अपहता इति यवान् विकीर्य ॐ विश्वेदेवाः
शृणुतेममिति जपित्वा आगच्छन्तु महाभागा इति पठेत्
कुशद्विजाङ्गुष्ठग्रहणबाधः ।

ततो नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनु-
ज्ञातः—

ॐ उग्रन्तस्त्वा निधीमह्युग्रन्तः समिधीमहि ।

उग्रन्नुग्रत आवह नान्दीमुखान् पितृन् हविषे अत्तवे ॥

इत्यावाह्य अपहृतेति यवान् विकीर्य-
 ॐ आयान्तु नो नान्दीमुखाः पितरः-
 सौम्यासो अग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः
 अस्मिन्यज्ञे पुष्ट्या मदन्तोऽधिभुवन्तु ते अवन्त्वस्मान् ।

इति जपेत् ।

शूद्रस्तु ब्राह्मणद्वारा मन्त्रं पाठयन् नम इति जपेत् ।

ततोऽर्घ्यपात्रमुत्तराग्रं संस्थाप्य ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति
 मन्त्रेण प्रादेशप्रमाणं पवित्रं कृत्वा ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थ
 इत्यभ्युच्चार्यपात्रे निधाय शन्नो देवीति अपो दत्त्वा यवोऽसीति
 यवं दत्त्वा तूष्णीं गन्धपुष्पदूर्वा निक्षिप्य दर्भान्तरेणाच्छाद्य एवं
 मातृ-पितृ ब्राह्मणाग्रतो मातृणां तत्पूर्वं पितृणां तत्पूर्वं माता-
 महानां प्रत्येकं पात्रत्रयमुदग्रयमुपर्युपरिक्रमेण स्थापयित्वा पूर्व्ववत्
 पवित्रकंदनादिकं कृत्वा * [नवपवित्राणि यथाक्रमं दत्त्वा] शन्नो
 देवीति प्रत्येकमपः क्षिप्त्वा—

“ॐ यवोसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः ।

प्रत्नमग्निः पृक्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान्

पितॄण् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ॥

इति प्रतिपात्रं यवान् दत्त्वा तूष्णीं गन्धपुष्पदूर्वा निधाय
 कुशान्तरेणाच्छाद्य अच्छिद्रोऽयमर्घ्योऽस्त्विति प्रत्येकमुक्त्वा सर्व्वत्र
 दर्भानुद्वाप्य हस्ताभ्यां देवपात्रमुत्थाप्य वामहस्ते कृत्वा तत्रस्थं

पुष्पं पवित्रञ्च प्रागयं ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा जलान्तरञ्च दत्त्वा या
दित्येति पठित्वा—

ॐ वसुसत्त्वौ विश्वे देवा एष वोऽर्घ्यौ नमः ।

इति दक्षिणहस्तेन विप्रकरोपरि जलं दद्यात् ।

ततो मातुरर्घ्यपात्रं हस्ताभ्यामुत्तोल्य वामहस्ते कृत्वा पंक्ति-
मूर्धन्यस्य करमन्येषां करोपरि स्थापयित्वा तत्र पवित्रं पूर्वार्घ्यं
कृत्वा कराग्राग्रकं यथा स्यात्तथा निधाय तत्रस्थं पुष्पं जलान्तरञ्च
दत्त्वा या दित्या आप इति पठित्वा ॐ अमुकगोत्रे नान्दीमुखे
मातरमुक्ति देवि एष तेऽर्घ्यौ नम इति यवोदकं दद्यात् ।

एवं पितामहीप्रपितामह्योरप्यर्घ्यं पङ्क्तिमूर्धन्यकरे दद्यात् ।
एवं पितृ-मातामहपक्षयोरपि तत्पङ्क्तिमूर्धन्यकर एवेति ।

ततः पितामहादीनां पञ्चानां पात्रस्थ यव-पुष्प-जलानि पितृ-
पात्रे निधाय प्रपितामहपात्रेणाच्छाद्य न्युज्जीकृत्य कुशोपरि सकल-
आहुयविप्रवामे उत्तरभागे स्थापयेत् । ततो दैवादिक्रमेण
पार्वणवद्वाक्येन नान्दीमुखविशेषणवता गन्धादीनि नमःपदेन
दद्यात् ।

ततो मण्डलानि विधायाष्टौ पात्राणि दैवादिक्रमेण पातयित्वा
पार्वणवदग्नौकरणहोमं कृत्वा हुतशेषं सर्वपात्रेषु दत्त्वा पिण्डार्धं
किञ्चिदवस्थाप्य अन्नव्यञ्जनादि दैवादिक्रमेण परिवेषयेत् । अत्र
मिष्टद्रव्य दधिवदरमूलामलकयवानां प्राशस्त्यम् ।

अन्नेषु-प्रचुरष्टतं दत्त्वा भूमिलग्नकुशेन पात्रब्राह्मणयोः स्पर्शं
कारयित्वा अधोमुखहस्ताभ्यां प्रत्येकं सर्वपात्राण्यालभ्य —

ॐ पृथिवी त इति जपित्वा क्षणं हव्यमिदं रक्षेत्युक्त्वा
अभ्युक्ष—

ॐ इदं विष्णुरिति ॐ विष्णो हव्यं रक्षस्वेति मन्त्रद्वयेनाधो-
मुखद्विजाङ्गुष्ठं द्विजाभावे स्नाङ्गुष्ठमपि निधाय अपहृता इति
यवान् विकीर्य इदमन्नं इदं हविरिमा आप एतान्युपकरणानीति
ब्राह्मणयोर्निवेद्य—

ॐ वसुसत्यौ विश्वे देवा एते वो अन्ने घृताद्युपकरणसहिते-
सोदके नम इत्युत्सृजेत् ।

सव्याहृतिकां गायत्रीं जपित्वा ॐ मधु मधु मध्विति जपन्
मधुनाभिघार्थ—

अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवित् ।

तत् सर्वमच्छिद्रमस्तु ।

इत्युक्त्वा यथासुखं वाग्यती जुषेयामिति वदेत् । कुशब्राह्मणे-
ऽस्य वाधः । भवन्ती प्राशयेतामित्युक्त्वा आपोशानजलं दद्यात् ।

एवं मात्रादिपक्षेऽपि देवपरिपाद्या सर्वं कार्यं, केवलमुत्सर्ग-
वाक्ये विशेषः । ॐ अमुकगोत्रे नान्दीमुखि मातरमुक्तिदेवि
एवं पितामहि एवं प्रपितामहि एतत्तेऽन्नं घृताद्युपकरणसहितं
सोदकं नमः । एवं पितृ-मातामहपक्षयोरपि ।

ततः सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवातेति वृषचं मध्विति त्रिकञ्च
यज्ञेखरो हव्येति पुरुषसूक्तं त्रिसुपर्ण-सोमसोमादिकञ्च मङ्गल्यं
पितृप्रकाशमन्त्रस्तववर्जं पठेत् ।

वेणुवीणाध्वनिभिर्ब्राह्मणान् सन्तोष्य तस्मिन् ब्राह्मणेभ्यु
उच्छिष्टसन्निधावुत्तराग्रदर्भानास्तीर्थं सयवान्नं गृह्येत्वा—

ॐ अग्निदग्धायेति जलेनाप्लाव्य विकीर्य कृताञ्जलिर्येषां न
मातेति पठित्वाचम्याशक्तौ दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा हरिं स्मृत्वा माचादि-
देवान्तब्राह्मणेभ्य आपोशनार्थं जलगण्डूपान् दत्त्वा प्रणवव्याहृति-
सावित्रीसहितां गायत्रीं मधुवातेति तृचं मध्विति त्रिकञ्च
जपित्वा रुचितं भवद्भिरिति देवे, पैत्रे सम्पन्नमिति पृच्छेत् ।

सुसूचितं सुसम्पन्नमिति प्रत्युत्तरं कुशब्राह्मणे तस्मिन्प्रश्नबाधः ।
शेषमन्नमप्यस्तीति पृच्छेत् । इष्टैः सह भुङ्क्षेत्युत्तरम् ।

ततः पिण्डान्यहं करिष्ये इति पृच्छेत् । कुरुष्वेत्यनुज्ञातो
मातृपितृब्राह्मणयोः सम्मुखस्थमध्यभागे उत्तरप्रवर्णां वेदीं कृत्वा
जलेनाभ्युक्ष्य* ॐ निहन्मीति पठित्वा पंक्तित्रयेण नवमण्डलिका
उत्तराग्राः कार्याः ।

तत्र पश्चिमे मातृपंक्तिं मध्ये पितृपङ्क्तिं पूर्वे मातामहपंक्तिं
क्रमेण कृत्वा अपहृता निहन्मीति च मन्त्रद्वयेनोत्तराग्रं रेखात्रयं
पंक्तित्रये एकदर्भमूलेन कृत्वा तं दर्भमूलं उत्तरस्यां प्रक्षिप्य—

ॐ असुकगोत्रे नान्दीमुखि मातरमुखि देवि एतत्ते यवोदक-
भवनेनिक्ष्व नमः । इति क्रमेणोत्सृज्य यथायथं पंक्तित्रये मूलादि-
क्रमेण नवमण्डलिकोपरि यवोदकानि दद्यात् । क्षीरावनेजने
तु फलातिशयः ।

तत्र समूलान् दर्भानास्तीर्थं देवताभ्य इति त्रिर्जपित्वा
सर्वस्माच्छादयेत् किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्य घृत-मधु-दधि-वदर-

यवानग्नौकरणशेषञ्च दत्त्वा विल्वफलोपमान् नवपिण्डान् कृत्वा
दक्षिणहस्तेन ऋजुकुशचयसहितं पिण्डं गृहीत्वा वामहस्तस्थित-
जलप्रेक्षेपण ॐ अमुकगोत्रे नान्दीमुखि मातरमुकि देवि एतत्ते
पिण्डं नम इति पिण्डं दर्भमूले दत्त्वा जलं स्पृशेत् ।

एवं दर्भमध्याग्नयोः पितामही—प्रपितामह्योः पिण्डं
देयम् । तत्पूर्वपंक्तिद्वये क्रमेण पित्रादीनां मातामहादीनाञ्च
पिण्डा देयाः पिण्डान्तिके पिण्डशेषं विकीर्य पितृपक्षास्तरण-
कुशमूलेन लेपभुजः प्रीयन्तामिति हस्तं समृज्य पिण्डपात्रे हस्तं
प्रक्षाल्य तज्जलं प्रत्यवनेजनार्थं स्थापयित्वा द्विराचम्य हरिं स्मरेत् ।
आचमनाशक्तौ दक्षिणकर्णस्पर्शः ।

ॐ अत्र नान्दीमुखाः पितरो मादयध्वं

यथाभागमावृषायध्वम् ।

इति जपित्वा प्राणायामत्रयं कृत्वा अशक्तौ यथाशक्ति श्वासं
विष्ट्व्य वसन्तायेति ऋतून् नमस्कृत्य पितृन् भास्वरमूर्त्तिकान्
ध्यात्वा—

ॐ अमीमदन्त नान्दीमुखाः पितरो यथाभागमावृषायिषत ।

इति जपेत् ।

ततः पात्रक्षालनजलं वामहस्तेन गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्रे
नान्दीमुखि मातरमुकि देवि एतत्ते जलं प्रत्यवनेनिक्ष्व नम इति
मातृपिण्डे दत्त्वा अन्येषामपि यथावयं दद्यात् ।

ततो नीवीं विस्रंस्याचम्य दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा सर्वानुद्दिश्या-
च्छलिषट्कं कुर्यात् ।

ॐ नमो वो नान्दीमुखाः पितरः शुभाय ।
 नमो वो नान्दीमुखाः पितरस्तपसे ।
 नमो वो नान्दीमुखाः पितरो यज्जीवन्तस्तस्मै ।
 नमो वो नान्दीमुखाः पितरो रसाय ।
 नमो वो नान्दीमुखाः पितरो घोराय ।
 मन्यवे पुष्ट्यै त्वा नान्दीमुखाः पितरो नमो वः ॥

ततः शुक्लवस्त्रोद्भवदशाः सूत्रमात्रं वा पूर्व्ववदुवाक्येन
 मातादिभ्यो दत्त्वा ॐ एतद्वो नान्दीमुखाः पितरो वास इति
 जपित्वा ग्रन्थेकं पित्रादिभ्यः षड्भ्यः सूत्रं पूर्व्ववदुवाक्येन
 दद्यात् ।

ततो मातृवयपिण्डान् तूष्णीमभिषिच्य पित्रादि-षट्पिण्डेषु—
 ॐ जर्जं वहन्तीरञ्चतं हृतं पयः कीलालं परिश्रुतम् ।

पुष्टयः स्त्र तर्पयत मे नान्दीमुखान् पितॄन् ॥
 इति जलधारां दद्यात् । एवं मातामहादिपिण्डेषु ।

ततो गन्धादिभिरष्टभिर्द्रव्यैस्तूष्णीं पिण्डानभ्यर्च्य पितॄन् भास्व-
 रान् ध्यात्वा पिण्डानि सम्पन्नानि सन्त्विति तेनोक्ते किञ्चि-
 न्नस्त्रीभूय पिण्डान्युत्तोल्यान्नाय पात्रे स्थापयेत् । तत आचमनार्थ-
 मुदकादिकं द्विजेभ्यो देयम् । कुशद्विजे तु जलादिदान-
 बाधः । स्वयम्प्रव्याचम्य सुसुप्तोद्भूतमस्त्विति विप्राग्रभूमिमभिषिच्य
 पार्श्वणवद्देवादिक्रमेण शिवा आपः सन्त्वित्यादिना सर्व्वत्र जल-
 पुष्पाक्षतानि दद्यात् । सन्त्विति यथायथं विप्रोत्तरम् ।

तत ॐ अमुकगोत्रा नान्दीमुख्यो मातरोऽसुकीदेव्यः सर्वेण
दत्तेनान्नपानादिना प्रीयन्तामिति यवोदकं दद्यात् । एवं
पितामह्यादिभ्योऽष्टभ्यः प्रत्येकं बहुवचनान्तप्रयोगेनाक्षय्यं कृत्वा—
अघोरा नान्दीमुखाः पितरः सन्त्विति पृच्छेत् । सन्त्विति
प्रत्युत्तरम् ।

गोचं नो बर्हतामिति पृच्छेत् । बर्हतामिति प्रत्युत्तरम् ।

दातार इत्यादिना पार्व्वणवदाशिषः प्रतिगृह्य उत्तरायान्
दर्भान् पवित्राणि चार्घ्यसम्बन्धीनि भूमावास्तवीर्य्यं नान्दीमुखान्
पितॄन् वाचयिष्ये इति पृच्छेत् वाच्यतामित्यनुज्ञातः—

ॐ नान्दीमुख्यो मातरः प्रीयन्तां नान्दीमुख्यः पितामह्यः
प्रीयन्तां नान्दीमुख्यः प्रपितामह्यः प्रीयन्तां नान्दीमुखाः
पितरः प्रीयन्तामित्यादिक्रमेण प्रत्येकं वदेत् प्रीयन्तामिति सर्व्वत्र
प्रत्युत्तरम् ।

पुनरुर्ज्जं वहन्तोरिति हस्तद्वयेण जलधारया सेकः । ततो-
ऽर्घ्यपात्रमुत्तानीकृत्य देवे काञ्चनदक्षिणां मात्रादिषु* द्राक्षा-
मलकमूलानि तन्मूल्यं वा दक्षिणां दत्वा विश्वे देवाः प्रीयन्ता-
मिति ब्रूहीति पृष्ट्वा देवद्विजहस्ते यवोदकं क्षिपेत् विश्वेदेवाः
प्रीयन्तामिति तेनोक्ते देवताभ्य इति त्रिर्जपेत् ।

ततो वाजि वाज इति कुशाग्रेण पितृन्मातामहान् देवांश्च
विस्मृत्य भवद्भिरहं कृतार्थीकृत इति प्रियवचनमुक्त्वा पंक्तिमूर्धन्य-

स्थानङ्गुष्ठं पाणिं गृहीत्वा मात्रादिक्रमेण ब्राह्मणानुश्याप्य आमा-
वाजस्येत्यनुब्रज्य प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य च गृहं प्रविश्याच्छिद्रं
कृत्वा विष्णुं स्मृत्वा दीपं निर्वाप्य पिण्डांश्च जलादिषु निक्षिप्य
हस्तपादान् प्रक्षाल्याचम्य प्रकृतं कर्म्म कुर्यात् ।

अथ सामगानां प्रयोगः ।

प्रातःस्नातान् ब्राह्मणान् दण्डद्वयोपर्याङ्ग्य स्वागतं पृष्ट्वा
पाद्यार्घ्याचमनीयानि दत्त्वा ब्राह्मणान् निमन्त्र्य आहस्थानं गत्वा
अन्नाद्यभिप्रायेण सिद्धमित्यभिधाय यवोदकप्रोक्षिते प्रागग्रदर्भद्वय-
युक्तासनद्वये अवासध्वमिति प्राङ्मुखं देवब्राह्मणद्वयं पश्चिमे
उपवेश्य दक्षिणस्यामुत्तराग्रदर्भैकयुक्तेषु उत्तराग्रासनेषु उदङ्-
मुखान् पिढमातामहपक्षयोर्युग्मब्राह्मणानुपवेशयेत् ।

तत्र पूर्वभागे पिढब्राह्मणौ तद्वामे मातामहब्राह्मणौ
प्रदक्षिणक्रमेणोपवेशयेत् । कुशब्राह्मणे निमन्त्रणवाधः । प्रत्यासन-
समीपे घृतेन तिलतैलेन वा आहसमाप्तिस्थायिनो दीपान्
दद्यात् ।

ततः शालग्रामशिलादौ यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य ॐ यज्ञेश्वरो-हृत्ये-
त्यादि पठित्वा ॐ अपहतेति द्वारदेशे गृहाभ्यन्तरे च सर्व्वतो
यवान् विकीर्य्य—श्रीविष्णुः श्रीगुण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति स्मृत्वा
रक्षार्थं जलं प्रतिद्विजसमीपे स्थापयेत् ।

ततो गायत्रीजपमहं करिष्ये इति द्विजान् स्पृष्ट्वा कुरुष्वेति
तैरनुज्ञातः प्रणवव्याहृतित्रयसहितां गायत्रीं जप्त्वा—

देवताभ्यः पित्र्यभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः पुष्ट्यै स्वाहायै नित्यमेव भवन्त्विति ॥ त्रिर्जपेत् ।

अत्र सर्व्वं कर्म्मोपवीतिना पातितदक्षिणजानुना देवपक्षे
उदङ्मुखेन पित्रादिपक्षे प्राङ्मुखेन यवोदकेन ऋजुकुशत्रयेण
देवतीर्थेन नमःपदेन दैवपरीपाद्या कार्य्यं तिलकार्य्यं यवैः
सम्पाद्यम् ।

दैवपक्षे—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्यामुकस्याभ्युदयिके अमुककर्म्मणि
अमुकगोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितुरमुकशर्म्भेण एवं पितामहस्य एवं
प्रपितामहस्य अमुकगोत्रस्य—नान्दीमुखस्य मातामहस्यामुक-
शर्म्भेण एवं प्रमातामहस्य एवं वृद्धप्रमातामहस्य वृद्धिश्राद्धे कर्त्तव्ये
वसुसत्ययोर्विश्वेषां देवानां वृद्धिश्राद्धमन्त्रेन घृताद्युपकरणसहितेन
सोदकेन युवयोरहं करिष्ये कुरुष्वेति प्रत्युत्तरम् । कुशब्राह्मणे तु
युष्मच्छब्दप्रयोगो न कार्य्यः किन्तु कुशब्राह्मणयोरहं करिष्ये
इति । सन्निधापितब्राह्मणास्तु कुरुष्वेति प्रत्युत्तरं दद्यात् ।

ततः पित्रपक्षे प्राङ्मुखः क्षताञ्जलिः—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्याभ्युदयिकेऽमुककर्म्मणि अमुक-
गोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितुरमुकशर्म्भेण एवं पितामहस्य एवं
प्रपितामहस्य वृद्धिश्राद्धमन्त्रेन सोपकरणेन युवयोरहं करिष्ये
कुशब्राह्मणे तु युष्मच्छब्दप्रयोगो न कार्य्यः । एवं मातामहेऽपि ।

मृज्जलेन आह्नियद्रथ्याणि प्रोक्षयेत् । देवादिक्रमेण
करञ्चालनार्थं ब्राह्मणकरेषु जलं दद्यात् कुशब्राह्मणे बाधः ।

ॐ वसुमत्स्यौ विश्वे देवा एते वः कुशासने नमः ।

इति ऋजुकुशत्रयात्मकमेकमासनद्वयमुत्सृज्य दद्यात् ।

ॐ असुकगोत्र नान्दीमुख पितरमुकशर्म्भन् एवं पितामह
एवं प्रपितामह एते ते कुशासने

ये चात्र त्वामनु यांस त्वमनु तस्मै ते नमः ।

इत्युत्सृज्य ऋजुकुशत्रयात्मकमेकमासनद्वयं दद्यात् ।

एवं मातामहपक्षेऽपि ।

ततः कृताञ्जलिः—

ॐ विश्वान् देवानावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनुज्ञातो
द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा—

ॐ विश्वे देवा स आगतेति, विश्वेदेवाः शृणुतेममिति ।

ॐ ओषधयः सममदन्तेति । मन्त्रत्रयेणावाह्य—

ॐ आयान्तु नो महाभागा इति पठित्वा ॐ अपहतेति यवान्
विकिरेत् । कुशब्राह्मणे अङ्गुष्ठग्रहणबाधः ।

ॐ नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनु
ज्ञातः—

ॐ एत नान्दीमुखाः पितरः सौम्यासौ

गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिः ।

दत्तात्मभ्यं द्रविणेह भद्रं

रयिच्च नः सर्व्ववीरं नियच्छत ॥

ॐ उशन्तस्त्वानिधीमह्यशन्तः समिधीमहि ।

उशन्नुशत आवह नान्दीमुखान् पितृन् हविषे अत्तवे ॥

ॐ आयान्तु नो नान्दीमुखाः पितरः सौम्यासो

अग्निश्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः ।

अस्मिन् यज्ञे पुष्ट्या मदन्तोऽधिभुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥

इत्यावाह्य अपहृतेतिति यवान् विकिरेत् ।

ततो देवब्राह्मणाग्रभूमौ उत्तराग्रकुशोपरि अर्घपात्रमुत्तराग्रं
संस्थाप्य—ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ इति प्रादेशप्रमाणं पवित्रं
क्षित्वा—

ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थ इत्यमुच्छ्यार्घ्यपात्रे निधाय शन्नीदेवी
रित्यपो दत्त्वा यवोऽसीति यवान् दत्त्वा तूष्णीं गन्धपुष्पदुर्व्या
निक्षिप्य दर्भान्तरेणाच्छाद्य अक्षिद्रुमिदमर्घ्यपात्रमस्त्विति वदेत् ।

ततः पितृब्राह्मणाग्रतः पूर्व्याग्रकुशोपरि पितृपात्रत्रयमुपर्यु-
परिक्रमेण पूर्व्याग्रं स्थापयित्वा तदक्षिणे मातामहपात्रत्रयं पूर्व्याग्र-
कुशोपरि पूर्व्याग्रं कृत्वा उपर्युपरिक्रमेण स्थापयित्वा पूर्व्ववत्
पवित्रकृदेनादिकं कृत्वा षट् पवित्राणि यथाक्रमं दत्त्वा शस्त्रीदेवी
रिति प्रत्येकमपः क्षिप्त्वा—

ॐ यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्द्भितः ।

प्रत्नमद्भिः पृक्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान् ।

पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ॥

इति प्रतिपात्रं यवान् दत्त्वा गन्ध-पुष्प-दूर्व्या निक्षिप्य

कुशान्तरैणाच्छाद्य अष्टिद्रुमिदमर्घ्यपात्रमस्त्विति* प्रत्येकमुवाच्य
हस्ताभ्यामुत्तोल्य वामहस्ते कृत्वा तत्रस्थं पुष्पं पवित्रं प्रागग्रं
ब्राह्मणहस्ते दत्वा जलान्तरं पुष्पान्तरञ्च दत्वा या दिव्या आप
इति पठित्वा—

ॐ वसुसत्वी विश्वे देवा एतद्दोऽर्घ्यं नमः ।

इति दक्षिणहस्तेन विप्रकरोपरि जलं दद्यात् ।

ततः पितुरर्घ्यपात्रं हस्ताभ्यामुत्तोल्य वामहस्ते कृत्वा पङ्क्ति-
मूर्धन्यस्य करमन्त्रेषां करोपरि स्थापयित्वा तत्र पवित्रमुत्तराग्रं
कृत्वा कराग्रायकं यथा स्यात्तथा निधाय तत्रस्थं पुष्पं जलान्तरं
पुष्पा*न्तरञ्च दत्वा या दिव्या आप इति पठित्वा—

ॐ अमुकगोत्र नान्दीमुख पितरमुकशर्भन् एतत्ते सयवोदका-
मर्घ्यं “ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमतु तस्मै ते नमः” इति यवोदकं
दद्यात् । एवं पितामहप्रपितामहयोरप्यर्घ्यं पंक्तिमूर्धन्यकर
एवेति ।

ततः पितामहादीनां पञ्चानां पात्रस्थयवपुष्पजलानि पितृ-
पात्रे निधाय प्रपितामहपात्रेणाच्छाद्य न्युज्जीकृत्य कुशोपरि
मातामहब्राह्मणवामे देवब्राह्मणदक्षिणे स्थापयेत् ।

ततो देवादिक्रमेण पार्वणवहाक्येन नान्दीमुखविशेषणवता
गन्धादीनि नमःपदेन दद्यात् ।

ततो मण्डलानि विधाय देवादिक्रमेण षट्पात्राणि पात-

* (ख) पुस्तके—पुष्पान्तरञ्चेत्यधिकः पाठः ।

यित्वा पार्वणवदग्नीकरणहोमं कृत्वा हुतशेषं सर्वपात्रेषु दत्त्वा
पिण्डार्थं किञ्चिदवस्थाप्य अन्नव्यञ्जनादि दैवादिक्रमेण परिवेषयेत् ।

अत्र मिष्टद्रव्य-दधि-वदर-मूलामलक-यवानां प्राशस्त्यम् ।
अन्नेषु प्रचुरष्टृतं दत्त्वा भूमिलग्नकुशेन पात्रब्राह्मणयोः स्पर्शं कार-
यित्वा अधोमुखहस्ताभ्यां प्रत्येकं सर्वपात्राण्यालभ्य ॐ पृथिवी ते
इति जपित्वा—

क्षणं कव्यमिदं* रक्षेत्युक्त्वा अभ्युक्ष्य ॐ विष्णो हव्यं रक्षस्विति
मन्त्रहयेनाधोमुखद्विजाङ्गुष्ठं द्विजाभावे स्वाङ्गुष्ठमपि निधाय
अपहृता इति यवान् विकीर्य—

ब्रह्मन् ब्रह्मं हविरिमा आप एतान्युपकरणानीति ब्राह्मण-
हस्ते जलं दत्त्वा सव्याहृतिकां गायत्रीं जपित्वा मधुमन्त्रवर्जं मधु
मधु मध्विति जपन् मधुमयमन्त्रं कृत्वा ॐ वसुसत्वी विश्वेदेवा
एतद्वोऽन्नं पृताद्युपकरणसहितं सोदकं नम इत्युत्सृजेत् ।

अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यज्ञवेत् ।

तत्सर्वमच्छिद्रमसु ।

इत्युक्त्वा यथासुखं वाग्यतीं जुषेथामिति वदेत् ।

ब्राह्मणाभावेऽस्य बाधः । भवन्ती प्राशयेतामित्युक्त्वा आपो-
शानजलं दद्यात् । एवं पित्रादिपक्षेऽपि दैवपरिपाठ्या सर्वं कार्यं
केवलमुत्सर्गवाक्ये विशेषः ।

असुकगोत्र नान्दौमुख पितरसुकशर्मान् एवं पितामह एवं

प्रपितामह एतत्तेऽन्नं घृताद्युपकरणसहितं सोदकं ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते नम इति । एवं मातामहपक्षेऽपि ।

ततः सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवातेति तृपचं मध्विति त्रिकञ्च यज्ञेश्वरो हव्येति पुरुषसूक्तं त्रिसुपर्ण-सोमसामादिकञ्च मङ्गल्यं* पितृप्रकाशकमन्त्रस्तववर्जं पठेत् । वेणुवीणाध्वनिभिर्ब्राह्मणान् सन्तोष्य भुज्जानेषु ब्राह्मणेषु उच्छिष्टसन्निधौ पूर्व्याग्रदर्भानास्तीर्थं सर्वप्रकारमन्नं सयवं गृहीत्वा ॐ अग्निदग्धाद्येति जलेनाप्लाव्य विकीर्य कृताञ्जलिर्येषां न मातेति पठित्वाचम्याशक्तौ दक्षिण-करणे स्पृष्ट्वा हरिं स्मरेत् ।

ततो भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु रुचितं भवद्भिरिति दैवे पेषे सम्पन्नमिति पृच्छेत् । सुरचितं सुसम्पन्नमित्युत्तरं कुशब्राह्मणे तृप्तिप्रश्नबाधः ।

ततः पित्रादिक्रमेण ब्राह्मणेभ्यो जलगण्डूपान् दत्वा शेषमन्न-मप्यस्तोति पृच्छेत् इष्टैः सह भुङ्क्ष्वेत्युत्तरम् ।

ततः पिण्डदानमहं करिष्य इति पृच्छेत् कुरुष्वेत्युक्तः पितृ-सम्मुखभागे उच्छिष्टसन्निधौ पूर्व्यप्रवणां वेदीं कृत्वा जलेनाभ्युक्ष्य निहन्तीति पठित्वा पंक्तिद्वये षण्मण्डलिकाः पूर्व्याग्राः कार्य्याः ।

उत्तरे पितृपंक्तिं तदक्षिणे मातामहपंक्तिं प्रदक्षिणक्रमेण कृत्वा सायंकुशगुच्छत्रयात्मिकां प्रादेशप्रमाणां पिञ्जलीं वामहस्तेन गृहीत्वा तां दक्षिणहस्तेनादाय उभाभ्यां हस्ताभ्यां धृत्वा—

ॐ अपहृता निहन्तीति च मन्त्रद्वयेन पूर्वार्थाय रेखाद्वयं पंक्ति-
द्वये कृत्वा तां पिञ्जलीमुत्तरस्यां दिशि त्यक्त्वा जलेनाभ्युक्षेत् ।

ततो रेखायां सकृदाङ्घ्रिनाम् समूलान् पूर्वार्थाग्रान्दर्भानास्तीर्थं
ॐ एत नान्दीमुखः पितरः सौम्यास इति मन्त्रेण पितृनावाह्यं
तिलान् विकीर्य सयवपुष्पं जलपात्रं वामहस्ते धृत्वा—श्रीं असुक-
गोत्रं नान्दीमुखं पितरमुकशस्मन्नेतत्ते जलमवनेनिक्ष्वये चात्र
त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते नम इति कुशमूले अवनेजनं दत्वा
जलं स्पृशेत् ।

एवं पितामहं प्रपितामहयोः कुशमध्याग्रयोर्दद्यात् एवं माता-
महादीनामपि यवोदकं दद्यात् क्षीरावनेजने तु फलातिशयः ।

ततो देवताभ्य इति विजृम्भित्वा सर्वस्माच्छादशेषात् किञ्चि-
दुद्धृत्य घृतं मधु-दधि-वदर-यवानग्नौकरणशेषञ्च दत्वा विस्वफलोप-
मानं षट् पिण्डान् दत्वा दक्षिणहस्तेन ऋजुकुशत्रयसहितं पिण्डं
गृहीत्वा मधुवातेति त्राचं

ॐ अक्षन्नमीमदन्त यवप्रिया अधूषत

अस्तीषत स्वभानवो विप्रा-

नविष्टया मतौ योजान्विन्दते हरौ ॥

इति जपित्वा वामहस्तस्थजलप्रक्षेपेण—

ॐ असुकगोत्रं नान्दीमुखं पितरमुकशस्मन्नेष ते पिण्डो ये
चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते नम इति दर्भमूले पिण्डं दत्वा
जलं स्पृशेत् एवं दर्भमध्याग्रयोः पितामहप्रपितामहयोः पिण्डद्वयं
देयं एवं तद्दिने मातामहादीनां पिण्डा देयाः ।

ततः पिण्डान्तिके पिण्डशेषं विकीर्य पिष्टपक्षास्तरणकुशमूलेन
ॐ लेपभुजः प्रीयन्तामिति हस्तं सम्भार्ज्य पिण्डपात्रे करं
प्रक्षाल्याचम्य हरिं स्मरेत् आचमनाशक्तौ दक्षिणकरस्पर्शः ।

पात्रप्रक्षालनजलं वामहस्ते गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्र नान्दीमुख
पितरमुकशस्त्रं एतत्ते जलं अग्नेनिष्कस्य ये चात्र त्वामनु यांश्च
त्वमनु तस्मै ते नम इति पिष्टपिण्डे दत्त्वा जलं स्पृशेत् एवमन्येषा-
मपि पिण्डेषु यथायथं दद्यात् ।

ततः कृताञ्जलिः—अत्र नान्दीमुखाः पितरो मादयध्वं यथा-
भागमावृषायध्वमिति जपेत् ।

ततो वामावर्त्तनीदङ्मुखो भूत्वा प्राणायामत्रयं कृत्वाशक्तौ
यथाशक्ति श्वासं विष्टव्यं वसन्तायेति ऋतून् नमस्कृत्य पितॄन्
भास्वरमूर्त्तिकान् ध्यात्वा—

ॐ अमीमदन्त नान्दीमुखाः पितरो

यथाभागमावृषायिषत ।

इति जपन् तेनैव पथा प्रत्यावृत्त्य श्वासं मुञ्चेत् ।

ततः समुदित-षट्पितॄनुद्दिश्याञ्जलिद्वयं कुर्यात् ॐ नमो वो
नान्दीमुखाः पितरो नान्दीमुखाः पितरो नमो व इति ।

ततः ॐ गृहान्नान्दीमुखाः पितरो दत्त इति गृहावेक्षणं
कृत्वा ॐ सदोवो नान्दीमुखाः पितरो देष इति पिण्डा-
नामुद्दीक्षणं कुर्यात् ।

ततः श्वेतवस्त्रभवा दशा असम्भवे सूत्रमात्रं मेषलोमानि
वा वामहस्ते गृहीत्वा ॐ एतद्वो नान्दीमुखाः पितरो वास इति

प्रत्येकं जपित्वा पूर्ववद्वाक्येन प्रत्येकं पित्रादिभ्यः षड्भ्यः सूत्रं दद्यात् । ततः—

ॐ ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कौलालं परिश्रुतम् ।

पुष्टयः स्थ तर्पयत मे नान्दीमुखान् पितॄन् ॥

इति पितृब्राह्मणं पृच्छेत् । सुसम्पन्नाः सन्त्विति तेनोक्ते पिण्डान् किञ्चिच्चालयित्वा विप्रेभ्यः पित्रादिक्रमेणाचमनाथ जलादिकं दद्यात् । [*ततस्तुष्णीं गन्धादि ।] ब्राह्मणाभावे जलदानबाधः ।

तत आचान्तेषु ब्राह्मणेषु स्वयमप्याचम्य सुसुप्रोक्षितमस्त्विति विप्राग्रभूमिमभिषिच्य पार्व्वणवत् देवादिक्रमेण शिवा आपः सन्त्वित्यादिना जलपुष्पाक्षतानि दद्यात् सन्त्विति यथायथं विप्रोत्तरम् ।

ततः—ॐ अमुकगोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितुरमुकदेवशर्म्भेणः सर्व्वं दत्तमिदमन्नपानादिकमक्षय्यमस्त्विति पितृब्राह्मणकरे यवोदकं दद्यात् एवं पितामहादीनां पञ्चानां प्रत्येकं देयं सर्व्वत्रास्त्विति प्रत्युत्तरम् ।

ॐ अघोरा नान्दीमुखाः पितरः सन्त्विति पृच्छेत् सन्त्वित्युत्तरम् । गोत्रं नो वर्द्धतामिति पृच्छेत् वर्द्धतामित्युत्तरम् । ततो नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति ब्रूहीति देवब्राह्मणं वदेत् तेनापि नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युक्तेऽर्घ्वसम्बन्धीनि

पूर्वाग्राणि पवित्राणि दर्भांश्च पिण्डोपर्यास्तीर्य पित्रादि-
ब्राह्मणमापृच्छेत् ।

ॐ नान्दीमुखान् पितृन् वाचयिष्ये इति वाच्यतामित्यनुज्ञातः-
ॐ नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्तां नान्दीमुखेभ्यः पितामहेभ्यः
प्रीयन्तां ॐ नान्दीमुखेभ्यः प्रपितामहेभ्यः प्रीयन्तामित्यादिक्रमेण
प्रत्येकं षट्पितृनुद्दिश्य पृच्छेत् प्रीयन्तामिति सर्व्वचोत्तरम् ।

ततः पूर्व्ववत् पुनः—ऊर्जं वहन्तीरिति हस्तद्वयेन जल-
धारया पिण्डशेकः । ततोऽर्घ्यपात्रमुत्तानीकृत्य दैवे काञ्चनदक्षिणां
पित्रादिषु द्वाक्षामलकमूलानि तन्मूल्यं वा दक्षिणां दत्त्वा ॐ
विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूहीत्युक्त्वा देवद्विजहस्ते यवोदकं क्षिपेत् ।

ॐ विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति तेनोक्ते पार्व्वणवत् दातार
इत्यादिनाशिषः प्रतिगृह्य देवताभ्य इति त्रिर्जपेत् । ततो वाजे
वाजे इत्यनेन पितृन्मातामहान्देवांश्च विष्टुज्य भवद्भिरहं कृतार्थी-
कृत इति प्रियवचनमुक्त्वा पंक्तिमूर्ध्वन्यस्याङ्गुष्ठवर्जितं पाणिं
गृहीत्वा पित्रादिक्रमेण ब्राह्मणानुत्याप्य उदकपात्रं गृहीत्वा
आमावाजस्येत्यनुव्रज्य वारिधारया प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य च
तेनानुज्ञातो गृहं प्रविश्याच्छिद्रं कृत्वा विष्णुं स्मृत्वा दीपं
निर्व्वाप्य पिण्डांश्च जलादिषु निक्षिप्य हस्तपादान् प्रक्षाल्याचम्य
प्रक्षतं कर्म कुर्यात् ।

एतच्च वृद्धिश्चाहं जीवत्पितृकेणापि कार्य्यमित्याह हृन्दोग-
परिशिष्टम्—

सपितुः पितुकार्येषु अधिकारो न विद्यते ।
 न जीवन्तमतिक्राम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥
 पितामहे भ्रियमाणे पितुः प्रेतस्य निर्वपेत् ।
 पितुस्तस्य च वृत्तस्य जीवेच्चेत् प्रपितामहः ॥
 पितुः पितुः पितुश्चैव तस्यापि पितुरेव च ।
 कुर्यात् पिण्डत्रयं यत्र संस्थितः प्रपितामहः ॥
 जीवन्तमति दद्याद्वा प्रेतायान्नोदके द्विजः ।
 पितुः पितृभ्यो वा दद्यात् सपितेत्यपरा श्रुतिः ॥

पितृकृत्येषु पिण्डपितृयज्ञपार्ष्णादिषु जीवज्जनकस्याधिकारो
 नास्ति हेतुमाह न जीवन्तमिति सपितुरित्यत्र पितृपदमधिकारि
 पितृपरं तेन पतिते प्रव्रजिते वा अचिकित्स्यरोगजरादिना अन्नमे
 वा पितरि जीवत्यपि पितृकृत्येऽधिकारोऽस्ति ।

अतएव तत्रैव परिशिष्टम्—

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।
 व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

ब्राह्मणादि इत्यादिशब्दात् चण्डालादीनां ग्रहणं पतिते-
 पितरि सङ्गवर्जिते प्रव्रजिते च जीवत्यपीत्यर्थः । व्युत्क्रमात् गल-
 पाशादिनेत्यर्थः । मृतपितृकस्य तु जीवत्यपि पितामहादौ सर्वेषु
 पितृकृत्येष्वधिकारमाह पितामह इति भ्रियमाणे जीवति प्रेतस्य
 मृतस्य पितुरेव निर्वपेत् न तु जीवन्तं पितामहमति प्रपिता-
 महस्यापीति ।

यथा हारीतः—

पितामहे सजीवे वै पितर्येव समापयेत् ।

वृत्तस्य मृतस्य तस्य पितामहस्य पितृभ्योभयोरेव निर्व्वपेत् ।
पितुर्जनकस्य पितुः पितुः पितामहस्य तस्यापि पितुः प्रपिता-
महस्येत्यर्थः ।

पक्षान्तरमाह जीवन्तमति दद्यादिति हेतुमाह सपिता
पितुः पितृभ्यो दद्यादित्यपरा श्रुतिरस्ति ।

तथा च हारीतः—

जीवे पितरि वै पुत्रः आइकालं विवर्ज्जयेत् ।

येषां वापि पिता दद्यात्तेषामेके प्रचक्षते ॥

नन्वेवं श्रुतिद्वयविरोधः कथं परिहरणीयः । सत्यं पुत्रजन्म-
नामकरणादिनिमित्तक-वृद्धिआइविषयं जीवन्तमति दद्यादिति
वचनं, न जीवन्तमतिक्रम्येति वचनं तदितरपितृकृत्यविषयम् ।
यद्वा पूर्व्ववचनं तर्पणपार्व्वणादिषु सकलपितृकृत्येषु नित्याधिकार-
निषेधार्थं उत्तरवचनन्तु उपकारातिशयादैर्च्छिकानुष्ठानार्थम् ।
कर्त्तव्यआइन्त्ववश्यमनुष्ठेयमन्यथा कर्त्तव्यैगुण्यप्रसङ्ग इति भावः ।
अतः—

भ्रियमाणे तु पितरि पूर्व्वेषामेव निर्व्वपेत् ।

विप्रवहापि तं आइ स्वकं पितरमाशयेत् ॥

पिता यस्य तु वृत्तः स्यात् जीवेच्चापि पितामहः ।

पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहम् ॥

पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतित्यब्रवीन्मनुः ।

कामाद्वा तदनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥

पितुः पूर्वेषां पुरुषत्रयाणामित्यर्थः पक्षान्तरमाह विप्रवदिति
आह्वे आह्ननिमित्तं तं पितरं विप्रवदादराद्यतिशयेन भोजयेत्
तेन जीवन्तं पितरमादौ भोजयित्वा पुरुषद्वयस्य आह्नं कर्त्तव्यमित्यर्थी
न तु जीवतोऽपि पितुस्तस्मिन् आह्नं कर्त्तव्यम् ।

पितरं भोजयित्वा तु पिण्डौ निष्टणुयात् परौ ।

इति यज्ञपार्श्वपरिशिष्टवचनात् ।

पिता यस्येति नामसंकीर्त्तनमत्र आह्वोपलक्षणं प्रपितामह-
मित्यत्र वृद्धप्रपितामहकीर्त्तनमपि ज्ञेयम् ।

यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं
निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् ।

इति विष्णुवचनात् ।

पितामहो वेतिआह्नं आहार्हद्रव्यं आह्नकश्रमणौ भोजना-
सम्भवात् तेन जीवन्तम् पितामहं आहार्हद्रव्यैरादौ भोजयित्वा
पितुः प्रपितामहस्य च आह्नं कुर्यादित्यर्थः ।

यच्च—

जीवेत् पितामहो यस्य पिता चान्तरितो भवेत् ।

पितुरेकस्य दातव्यमेवमाहुर्मनीषिणः ॥

त्रीन् वा पिण्डान् समारोप्य मध्यमं तेन भोजयेत् ।

द्वौ पिण्डौ ब्राह्मणे दद्यादग्नावश्वसि वा क्षिपेत् ॥

इति यज्ञपार्श्वपरिशिष्टवचनं तस्यायमर्थः पित्रप्रपितामहवत्
जीवत्पितामहस्यापि तदुद्देशेन ब्राह्मणरहितं आहुं कृत्वा आहुद्वये
ब्राह्मणान्तरवत् पितामहमपि तेन आहुयद्रव्येण भोजयेत् ।
अथवाग्नीं जले वा आहुयद्रव्यं क्षिपेत् न तु साक्षात् पितामहे
आहुं करणीयं एतत्तु शास्त्रन्तरीयमेव बहूनामननुमतत्वात् ।
कामादेति—तेन जीवता अनुज्ञातः काममभिलषितं वाचरेत् ।
तत्प्रीत्यैव आहुफललाभात् तच्छ्राद्धं न चरेदित्यर्थः ।

विष्णुः—

पितरि जीवति यः आहुं कुर्यात् येषां पिता कुर्यात् तेषां
कुर्यात्, पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः, पितरि
पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात्, यस्य पिता
प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात्
यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा
पितामह-पितामहाय दद्यात्, यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै
पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् यस्य पिता
प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात् परं
द्वाभ्यां दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं आहुं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोद्देशेण यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥

पितरि जीवतीति अन्येषु ऋतेष्विति शेषः । यस्य पिता
प्रेतः स्यादिति पितामहप्रपितामहयोर्जीवतीरिति शेषः ।

यस्य पिता पितामहश्चेति प्रपितामहे जीवतीति शेषः ।

यस्य पितामहः प्रेतः स्यादिति पितरि प्रपितामहे च जीवतीति शेषः । यस्य पिता प्रपितामहश्चेति पितामहे जीवतीति शेषः । मातामहानामिति एवं पूर्वोक्तं सर्वं मातामहादीनां त्रयाणामप्यतिदेशम् ।

मन्त्रोद्देशेति प्रकृतौ समवेतार्थकमन्त्रे विकृतौ यत्पद-
मसमवेतार्थं स्यात् तत्र समवेतार्थकपदप्रक्षेपेण आहं कार्यं यत्तु
प्रकृतावसमवेतार्थकं पदं तत्र नास्त्युहोऽदृष्टार्थकत्वादिति प्रागेव
व्याख्यातमिदं वचनमेकोद्दिष्टप्रकरणे ।

इति जीवत्पितृकश्राद्धम् ।

अथ नित्यश्राद्धम् ।

यमः—

दद्यादहरहः श्राद्धमन्त्राद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥

आदिपुराणम् —

अप्येकं भोजयेच्छ्राद्धे षण्णामप्यन्वहं गृही ।

अष्टमाः प्रहरन्त्यस्मै चक्रेणैते षडश्रिणा ॥

षष्ठां पितॄणां श्राद्ध इत्यर्थः । मनकादिश्राद्धञ्चात्र कार्यम् ।

छन्दीगपरिशिष्टम्—

पितृभ्य इदमित्युक्ता स्वधाकारमुदीरयेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः ॥

ब्रह्मपुराणे—

नित्यश्राद्धमदैवं स्यान्मनुष्यैः सह गीयते ।

कार्ष्णाजिनिः—

दर्माश्चैवासने दद्यान् त्रु पाणी कदाचन ।

पितृदेवमनुष्याणामेवं हस्मिहिं शाश्वती ॥

मनुष्यैः सह गीयत इति ब्रह्मपुराणात् सनकादिश्राद्धं स्वतन्त्र-
मध्येकप्रयोगेणैव कार्यं तच्च प्रत्यङ्मुखेनोदङ्मुखेन वेति ।

यथा श्रुतिः—

प्राचीं देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या
उदीचीं वेति ।

अयञ्च व्यवस्थितविकल्पो वेति हन्तकारेण मनुष्यान् सनकादि-
कान् ।

कुशस्य मध्यदेशेन सुतीर्थेन ह्युदङ्मुखः ।

इति तर्पणे योगियाज्ञवल्कादर्शनात् अध्वर्युणोदङ्मुखेन
निवीतिना कार्यं न तु प्रत्यङ्मुखेनेति तेषां तर्पणे गोभिले तथा
दर्शनात् ।

निवीतं मनुष्याणामिति च श्रुतिः ।

मत्स्यपुराणे—

नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

हारीतः—

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्थ्यपिण्डादिवर्जितम् ।

अत्रार्थादिनिषेधात् पार्व्यणधर्मातिदेशप्राप्तेर्निषिद्धेतर-
पार्व्यणेतिकर्तव्यतया कार्यम् ।

आदिशब्दाद्विज्ञास्वधावचनयोर्निषेध इति प्राञ्चः ।

सम्यादिवन्नित्यकर्म्मणि दक्षिणाभाव इत्यन्ये ॥

श्रीदत्तस्तु—

पिण्डादिकर्म्मकलापानां वर्जनमुक्त्वाऽन्नोत्सर्गपर्यन्तमेव कार्य-
मित्याह ।

नित्यश्राद्धं होमपिण्डवर्जमिति जातुकर्णवचनात् अग्नी-
करणनिषेधः तद्वाधे च हुतशेषदानाङ्गत्वान्मन्त्रलिङ्गाच्च पात्रा-
लम्बनबाधः ।

अत्र गृहस्थस्य प्रत्यहभोजनद्वय-मत्स्यमांसभक्षणमैथुन-
विधानात् प्रत्यहकर्तव्यनित्यश्राद्धे पूर्वदिनविहित निरामिष-
सक्तज्ञोजनादीनां श्राद्धदिनविहितानाञ्च नियमानामनियमः ।

एतन्मूलकमेव भविष्यपुराणवचनम्—

नित्यश्राद्धमहोमं स्यात् दातृभोक्तृव्रतोऽङ्गितम् ॥

काशीखण्डेऽपि—

नित्यश्राद्धं देवहीनं नियमादिविवर्जितम् ।

दक्षिणारहितं कार्यमर्थ्यपिण्डोऽङ्गितं तथा ॥

पारस्करः—

उद्धृत्यान्नं ब्राह्मणायावनेज्य दद्यात् हन्त इति ।

अस्यार्थः—

सर्वस्मादन्नात् किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्य भवनेज्य संकल्प्य पृथक्-
श्रुतिकल्पनाभिया पार्वणवत् सम्बोधनान्तवाक्येनैव ब्राह्मणाय
दद्यात् आहं कुर्यात् किन्तु मनुष्यस्याहं स्वधास्थाने हन्तप्रयोगः
कार्यं इत्यर्थः ।

सनकादीनाञ्च हन्तप्रयोगे चतुर्थ्यनुपपत्तेः षष्ठान्त एव
प्रयोगोऽनिरुद्धशूलपाणिप्रभृतीनां सम्मतः । तथापि सनकादीनां
सम्बोधिततया देवस्याहृतया च नमःपदेनैव दानाच्छब्दार्थयोर्न-
कश्चिद्विशेषः । प्रयोगस्तु क्रियाकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

आज्ञाशक्तौ केवलान्नोत्तर्गोऽपि कार्यः ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

अप्येकमाशयेच्छाहं पितृकार्यार्थसिद्धये ।

इति षड्दृशेन एकमप्याशयेदिति आहमुक्त्वा तन्नाप्यसामर्थ्यं—

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजे ॥

इत्यनेनान्नोत्तर्गमात्रं कर्त्तव्यमिति विधाय तद्वाक्याकाङ्क्षायां—

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदीरयेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः ॥

इत्यनेनाकलितं पित्रादिषट्कमुद्दिश्य पितृभ्यः स्वधेति
बलिदानवत् पितृभ्य इदमन्नं स्वधा मनुष्येभ्य इदमन्नं हन्तेति
वाक्यरचनापि पृथगीवोक्ता ।

कर्मभेदाच्छादवाक्यतः श्रुतिभेदकल्पनापि न दोषाय इति ।
अत्र तु हन्तयोगे चतुर्थी वाचनिकी वा तादर्थ्यं विवक्षया वेति
ध्येयम् ।

गरुड़पुराणे—

एष आहविधिः प्रोक्तः पठितः पापनाशनः ।
अनेन विधिना आहं कृतं वै यत्र कुत्रचित् ।
अक्षयं स्यात् पितृणान्तु स्वर्गप्राप्तिस्तथा ध्रुवा ॥
गोविन्दानन्दकृतिना कृतं यं आहकौमुदी ।
कृतिनः कलयन्वत्र कौतुकाद्बुद्धिकौशलम् ॥
यच्चिन्तनं भवविनाशभयं निहन्ति
यत्कीर्त्तनं भुवनमङ्गलमातनोति ।
यद्वन्दनं निखिलमीप्सितमुच्चिनोति
सोऽस्यां हरिः कृतधियां धियमादधातु ॥

इति श्रीगोविन्दानन्दकविकङ्कणाचार्यविरचिता

श्रीमच्छाहकौमुदी समाप्ता ।

श्राद्धक्रियाकौमुद्या विषयसूची ।

			पन्नाङ्काः	पङ्काङ्काः ।
अग्नीकरणम् ...	...	...	१४७	१४
अधिकारिनिर्णयः ...	...	...	४४८	१७
अधिकारिनिर्णयसंक्षेपः ...	...	...	४६३	११
अध्वर्यूणां द्विश्चाद्धप्रयोगः ...	...	...	५३१	७
अनावश्यकश्राद्धकालाः ...	...	...	२८८	१५
अपकर्षकालाः ...	...	...	३५५	८
अमावस्या ...	...	...	३२३	८
अम्बुघटश्राद्धम् ...	...	...	३८६	३
अश्वयुक्कृष्णपक्षः ...	...	...	२८१	१
अष्टका ...	...	...	२५४	१८
आद्यैकोद्दिष्टश्राद्धप्रयोगः ...	...	...	३८८	११
आवश्यकश्राद्धकालाः ...	...	...	२५२	८
उत्सर्गप्रयोगसंक्षेपः ...	...	...	७४	१५
एकोद्दिष्टपरिपाटी ...	...	...	३८०	१२
एकोद्दिष्टम् ...	...	...	३३६	४
काम्यश्राद्धकालाः ...	...	...	२८७	१
गन्धः ...	...	...	१३१	३

			पलाङ्काः	पञ्चगङ्गाः ।
गन्धादिदानम् ...	...	...	१३८	४
ग्रन्थकृद्दन्दापरिचयौ ...	...	...	१	१
जीवत्पिष्टकश्चाद्वनिरूपणम् ...	...	...	५५१	२०
दीपः ...	...	...	१४४	१६
धूपः ...	...	...	१४४	१
नवान्नम् ...	...	...	२६०	१०
नित्यश्चाद्वम् ...	...	...	५५६	१०
निषिद्धफलानि ...	...	...	१८	१
पात्रनिरूपणम् ...	...	...	१२६	४
पुष्पाणि ...	...	...	१४१	१२
पृथिवीस्तवः ...	...	...	३८५	११
प्रेतक्रियाधिकारिनिर्णयः ...	...	...	४६३	११
वृद्धिश्चाद्वम् ...	...	...	४८३	१६
भोजनविधिः ...	...	...	१६८	१
मघात्रयोदशी ...	...	...	२७०	१७
मातृपूजावसुधाराप्रयोगः ...	...	...	५२८	११
मृताह्वानानि दिननिरूपणम् ...	...	...	४७७	१८
यजुषां पार्व्यश्चाद्वप्रयोगः ...	...	...	२२७	१
वस्त्राणि ...	...	...	१४५	११
वाजसनेयिनां श्राद्धक्रमसंक्षेपः ...	...	...	२२५	१२
विहितफलानि ...	...	...	१७	१

		पत्राङ्काः	पङ्क्त्याङ्काः ।
शस्त्रहतचतुर्दशी	...	२८२	१
शेषभोजनेपरिसंख्यानिरूपणम्	...	२२०	१०
श्राद्धदिनकृत्यम्	...	८६	१
श्राद्धदेवाः	...	५६	८
श्राद्धपरिभाषा	...	४२, १५, २३४-१	
श्राद्धपूर्वदिनकृत्यम्	...	७६	१५
श्राद्धवर्ज्याणि	...	२१	४
श्राद्धवेला	...	३०५	७
श्राद्धसमयकृत्यम्	...	१०८	१३
श्राद्धस्थानम्	...	१०२	१
श्राद्धस्वरूपनिरूपणम्	...	२	५
श्राद्धेऽपसारणीयाः	...	१०५	११
श्राद्धे हविर्द्रव्याणि	...	११	१
सपिण्डनकालनिर्णयः	...	३४६	८
सपिण्डनप्रयोगः	...	४४५	६
सपिण्डनश्राद्धम्	...	४१७	१
सपिण्डनाधिकारिणः	...	४६४	८
सामगानां द्विश्चाद्धप्रयोगः	...	५४१	५
सामगानां श्राद्धक्रमसंक्षेपः	...	२५१	१
सांवत्सरिकश्राद्धप्रयोगः	...	४०६	३

ऋषिनामानि ।

अङ्गिराः २८६, ६। ३५८, ८। ३६८, २ ।

आपस्तम्बः ८, ५। २५, १७। ८५, ३। १००, ३। १५२, १५। ३१५, १। ३७३,
६। ४७६, १० ।

उशना २६, १४। १०७, १८। ४३१, १६। ४४४, २० ।

ऋष्यगृह्णः १०७, १। ३७३, १८। ४५३, १८। ४५६, २। ४८०, १२ ।

कात्यायनः ३८, १४। ४२, ११ । ५८, १२। १२५, १०। १८२, ५। १८३, ६,
१८८, ३। १८२, १२। १८५, १। १८७, ५। १८३, १। १८८, ८। २५६,
१०। २८८, १२। ३२८, ५। ३५२, १६। ४८२, ८ ।

काष्णजिनिः २१, १। ११७, १४। १६०, ७। २८२, २। ५५७, ६ ।

कुशुमिः ३४८, ८ ।

गार्ग्यः २८४, ४। २८६, १५ ।

गीतमः १२४, ११। ३१७, १७। ४५८, १८। ४६१, १६ ।

गोभिलः ८, १८। १४, १५। ३६, १७। ४४, १२। ४७, १६। ५०, १६। ६२, ८।
६६, १७। ६८, ६, १५। ७०, ३, १८। ७१, ८। ७८, १२। ८१, १, १२। ८०,
८। ८६, १४। १२०, २१। १२३, १-१३-१५। २४, १२, १४। १२५, ८।
१२८, ७। १३७, १८। १३८, ५। १४८, ६, १८। १५१, ५। १५४, ११।
१६२, ७। १६७, १८, १०। १६८, १८। १५२, ५, ८। १७२, ३। १७३, ८।
१७८, २०। १७८, १७, १८। १८३, ३, ६। १८४, १, १८। १८६, १० ।

१८७, १२११८८, १८१ १८०, १०११८३, १४१ १८४, ११११८५, १२१
 १८७, १८११८८, ८, १२१२१२, १४१२१४, २११३३३, १२१ ३३३, ८
 ३५३, १४१ ३३३, १८१ ३७५, १८१ ३८५, ६१ ३८७, ८१ ३८८, १२१
 ३८७, २१ ४१७, २१ ४१८, १६१ ४२१, १७१ ४२८, १२१ ४३५, २०१
 ४८३, १७१४८६, १२१५०६, १८१५१३, १८१५१४, १८१

छागलियः २८६, १ ।

जातुकार्यः २८३, १ ।

जावालः ७३, १२१ २८२, २०१३५४, २१३८८, १८१४७१, १०१४७४, १५१

देवलः १३, ४१ १५, १८१ २०, ३१ २१, ८१ ३२, २११ ४३, १६१ ५३, १०१

५८, ६१७७, ४१ ८३, ७१ ८६, १०१ ८८, १११ १०४, १२१ १०७, ४१

१०८, १४११०८, १५१११०, ३१-१५११४७, ६११५८, २०१ १६१, १११

१८०, ८१ १८१, ८१ १८८, १८१ २०६, १८१ २१३, १११ २१६, १४१

२१८, १८१२५३, ११३०७, १५१३१५, १३१३१६, १२१

नारदः ४५६, ४ ।

पराशरः ८८, १२१३०४, ४ ।

पारस्करः ४५, १११ ६२, ४१ ६३, १६१ ६४, ३१-६१४१ ६६, ७१ ८०, ४१

८२, १६१ ८३, १४१ ८८, ७१ ११८, ११५१ १२२, १८१ १२५, २०१

१३१, १२१-१६१ १३३, ४१ १३४, ३१, २११ १३५, ५१ १३७, ६१ १८१

१३८, ३११३८, ५११४०, २१११४८, ८११४८, ३१, १३१, १४११५०, १८१

१५४, ११११५६, १२११६२, १११७१, १८१ १७५, १११७८, १३१, १६१

१८५, १४१ १८६, २१ १८८, ६१ २०१, १२१ २०२, ६१ २१०, ४१

२११, ५१-८१ २१२, १४१ २१४, २११ ३७५, १८१ ३८१, १२१ ३८५, ६१

३८७, १४१ ३८८, ४१ ३८९, २०१ ३९०, ४१ ३९१, २१ ४१२, २१

४१८, १६१ ४२१, १७१ ४२२, १५१ ४२३, १६१ ४२४, २१

पैठौनसि: ८०, ६१ १५३, १३१ १६४, ११ ३५३, १०१ ४२६, १२१ ४२८, ४१

४६४, २०१

प्रचेता: २६, २०१ ३०, १२१ ६१, २१ ३२८, १८१ ४७७, १८१

ब्रह्मगार्ग्य: ३३८, १२१

ब्रह्मशातातप: १५३, ८१

ब्रह्मन्मनु: २८, ४१ ११४, ५१ २८२, १११

ब्रह्मस्मृति: ५६.१०१ ७३, ८१ ८१, १०१ १२५, ३१ १७१, ८१ १७६, ३१

२११, १६१ २१७, १२१ ३४४, ५१ ३८४, ४१ ३८७, ११ ४३१, ४१

४५०, ६१ ४५५, ४१ ४८१, ३१ ४५२, २०१

बौधायन: ४५, १८१ ७८, १०१ २६१, १७१ ३१७, ५१

भरद्वाज: ४५७, ११

मनु: ३, १, १४१ ५, १५१ ६, १४१ ७, ११ १४, १८१ २०, १५१ ३४, २१ ३८, ६१

३८, ८१ ४०, ११ ४४, ७१ ५४, १२१ ८३, ५१ ८४, ४, १०१ ८७, ६१

१०२, २१ १०५, १२१ १५०, २१ १५३, ४, १११ १६४, ७१ १६८, २१

१७०, ११ १७२, ७१ १७७, १३१ १८०, १३१ १८३, १६१ २७१, ११

२७२, २१ २७३, १८१ २७५, १८१ २०१, ४१ २१५, ८१ २२१, १२१

२२२, ८१ २५२, ५१ २८६, १८१ २८३, १११ ३०५, ८१ ३०७, ८१

३१४, ११-१४-१६१ २०७, १३१

४५०, १०१ ४५५, ७१ ५१ ४५६, १८१ ४८१, १०१ ५३३, १६१

मरीचि: ८, १६१ ४८, १५१ १००, ८१ २८२, १८१ ३४७, १८१ ४४८, १८१

मार्कण्डेयः ७८, १४। ८३, ८। १०१, ४। ११३, १७। ११७, २०। १४७, १३।
 १६६, १७। १७८, ५। १८०, १३। १८६, ४। २१२, ६। २१८, ५। ३०२, ३।
 ३३३, १४। ३७८, १४, २१। ३८८, ११। ४५७, ८। ४६१, २०। ४६२, १३।
 ४६४, १० ।

यमः ३७, ७। ५७, १७। ८०, ७। ८८, ६। ८६, २। १०२, ८। १०३, ७। १०४, १३।
 १०६, ८। १०८, ६। ११०, ८। १११, १४। १३६, २२। १३८, १।
 १४८, १०। १५४, १६। १५५, १६। १५८, ११। १६६, ३, १०, १३।
 १७०, ७। २१६, ३, १७। २२३, १४। २८४, ७। ३०६, १, ५। ३०७, १०।
 ३४५, ५। ३६२, ३। ५५६, ११ ।

याज्ञवल्क्यः ७, १२। १३, ११। २१, ५। ३४, १६। ३८, १८, २२। ७४, १२।
 ८८, १। ८२, ८। ८३, ११। १११, ८। ११२, ८। ११५, ४। ११७, १, १०, २०।
 ११८, ५। १२२, ७, ८। १२८, १। १४८, ३। १३४, ३, ७। १३५, ११।
 १३६, ८। १३७, १, १८। १५६, १। १६०, ४। १६१, १७। १६३, १ ।
 १६५, १, ७। १६६, ८, १३। १७२, २। १८०, ८। २०१, १६। २१२, १६।
 २१३, ४। २१६, १। २१८, २। २२१, ४। २२२, ३। ३०५, ३। २८८, ८, १८।
 ३०८, ४, ५, ११। ३५२, ४। ३६८, १७। ३८१, १४। ३८२, १३। ३८३, २१।
 ४२७, ६। ४२८, ११। ४४१, १३। ४५४, १। ४५६, १६। ४८८, १२।
 ४८७, ८। ५१८, ११ ।

लघुहारीतः २६, ११। ३२४, ७। ३३५, २। ३४६, १७। ३५५, १५।

४२६, १७। ४३८, १७। ४६६, ३। ४७८, २२। ४८२, १८। ४८३, २१ ।

वसिष्ठः २४, १४। २८, ४। ३५, ७। ८४, १६। १५८, १५। २१७, ६ ।

वाल्मीकिः ४५१, १८ ।

विष्णुः ४४, १। ४७, ६। ५८, १६। ७३, १७। १००, १७। १०३, ११।
 १०५, ८। १०७, १२, १५। १११, ११। १४१, ४, १८। १५३, २। १७७, ३।
 २२२, १४। २५२, ८। २५७, १८। २५८, १८। २७१, ६-१०। २८०, १२।
 २८३, ४। २८४, १३। २८८, ७-१६। ३३८, १५। ३४६, ४। ३४८, १३।
 ३७१, ५। ३७६, १६। ३८१, ११। ४३५, २०। ४३८, ३। ४५४, १४।
 ४८४, ६। ५५४, १३। ५५५, ८।

वैजवापः ७, २०। ६३, १३। ६६, ७। १५२, १८। ४१८, ८।

व्याघ्रः ३५०, १४, १५। ४७१, २२।

व्यासः ८१, ७। ८८, १५। १५०, ११, १८। ३४७, १०। ४५२, १३। ४५६, १२।

शङ्करः ३१६, ४।

शङ्खः १८, १४। ५२, २१। ५८, ४। ६३, २१। ६४, ६। ६६, ७। १०८, ८।
 १४४, ७-१७। १४०, १०। १६०, ८। १६८, १२। १७४, ६। २७०, ४।
 २७१, १५। २८०, ८। २८४, १०-१८। २२३, १४। ३१०, ३। ४३४, ५।
 ३३८, ८। ३४५, १०। ४४४, ४। ४५३, १। ४५६, ७। ४७२, ६। २२।
 ४७, ३, ४। ४८४, २१।

शातातपः ४२, १६। ५३, १३। १७०, १६। १७१, १५। २६५, ८। ३११, ८।
 ३१४, १८। ३१७, १४। ३४६, १६। ३५१, ८। ३६८, ३। ३६०, १।
 ३८१, ६२०। ३८२, १६। ४१७, ११। ४१८, १७। ४२१, १५-२१।
 ४२२, ४-१३। ४८५, २०। ४८२, १५। ५०८, १८। ५०१, १५। ५०६, ११।

शौनकः ३५३, १। १३५, १५-१६। १३६, १५। १३७, १। १५२, २०।
 ४८८, १७। ५१८, १४।

सत्यव्रतः २८, १०। ८८, १८। ३४८, १७। ४३८, १८।

हारीतः ५, ८, ६, ४, १६, ६, २३, ४, ३२, १३, ३५, ८, ४५, १६, ४६, ३।
 ४८, १७, ४८, १२, ८२, १८, ८६, १६, ८८, १२, १०१, ११०, ३।
 ११२, १२, ३२३, २। ३२८, १२, ३५०, ८। ३५८, १७, ३६२, १०।
 ३६३, १२, ३६७, २। ३६८, १६। ४२७, १८। ४२८, ६, २, ४३१, ८।
 ४३७, १३, ४४३, ३, १५। ४५०, १४। ४६४ १५। ४६५, १४। ४८२, १४।
 ५०७, २, ५५३, १, ८।

पुराणनामानि ।

अग्निपुराणम् ११६, १४। १८७, २, ३। ३००, १४। ३०१, १८। ३०३, ७, ८।
 ३०४, ४। ३६०, १५।

आग्नेयम् २१०, ७, २७०, १५।

आदिपुराणम् २६, ८। १८०, ८। २८२, ७। २८३, १२। ३२७, ६। ३३६, ८।
 ३३८, १। ३६६, २१। ३७८, ६। ४५१, १६। ४५७, २०। ४५८, ३।
 ४५८, ३। ४६०, ३। ५५६, १४।

आदित्यपुराणम् १८, १३। २१८, ४।

कालिकापुराणम् १३, २०। १०५, ७। १४५, ३। १४६, १३। ३५६, १८।

काशीखण्डम् २२५, ३। ३८७, ८। ५५८, १८।

कूर्मपुराणम् १२, ८। १८, १७। ३८, १४। ७६, ६। ७७, १८। ८३, ११। १४२,
 २०। १६०, १८। २६७, ६। २६८, १८। ३५८, ६। ४६७, ५। ४८०, ८।

गरुडपुराणम् ५३, १६। ५४, ५। ८३, १७। ११६, ६। ११८, ८। १२३, ४।
 १२४, १८। १२८, ११। १३२, ७। १३८, १६। १८। १४१ २। १४८, १४।

१५५, ४। १६२, १८। १६५, १०। १६६, १५, २०। १६८, १८। १७८, ३।
 १८४, ११। १८२, १। १८७, ४। १८८, १८। २०६, ४। २११, ४।
 ३१८, १४। ३४६, ८। ३७३, २०। ३८८, १४। ५६०, ४।

गारुडम् ११३, २०। १५५, २०। १५७, ३, १७। १६३, ४, ७, १४। १७३, १।
 १८०, १७। १८१, ३। १८२, १। १८३, ८। २०४, ५। २१०, १०।
 ३८८, २०।

दानधर्मः १६०, १५। २८७, ४।

देवीपुराणम् २६८, १८। २७६, ४। २८४, ५। २८७, ५। २८२, १४।
 ३५६, १५।

नरसिंहपुराणम् १००, १८। १४६, १८।

नारदीयम् ७८, २। ८३, १३। १६८, १५। १७२, १२।

पद्मपुराणम् ८२, १। १४२, ३। २८८, ११। ४७८, १३।

बृहन्नारदीयपुराणम् ७८, १६। ८८, १। ११३, १२। ३०७, ७। ३२८, ४।
 ३३५, २०।

ब्रह्मपुराणम् ८, १। १६, १७। २३, २०। २४, १। २५, २। २८, ४। ३०, २१।
 ३४, १५। ४६, १३। ५८, १३। ५८, १८। ६१, ५। ६५, १३। ६६, ७।
 ७१, ६। ७२, १०-१४। ८४, १४। ८४, १८। ८८, ४। १०४, १।
 ११०, १३। ११२, १४। ११४, ७। ११७, १७। ११८, १६। १२२, ५।
 १२६, १३। १३०, १४। १३३, ४-८। १३४, ८। १३८, २। १४०, ३।
 १४१, ७-१३। १४४, २। १४५, १२। १४७, १। १५१, १५। १५४, १, ३।
 १५८, १०। १६१, १०। १६३, १२, १६। १६४, २१। १६७, १०।
 १६८, १८। १७०, १३। १७१, २, १२। १७४, १-१८। १७६, ५। १७८, १४।

१८१, ११८ । १८२, १६ । १८४, १७ । १८६, १८ । १८८, ३, ७।
 १८९, ८-१३ । १९१, १-११ । १९५, १ । १९६, १८ । १९७, १०।
 २१५, १७। २१७, ८। २५५, १८। २५७, ८। २५८, १५। २६०, २०।
 २६१, १४। २६३, १८। २६६, १२। २६७, ८। २७१, १८। २८०, २।
 २८१, २। २८५, २०। २८९, १०। २९६, ११। ३००, १२, १४। ३०२, ६।
 ३०३, ६। ३०४, ८। ३०५, १४। ३०८, १६। ३११, ३। ३१३, ४। ३१४, १।
 ३१७, २०। ३३७, १। ३३८, १४। ३४३, ३। ३४४, १०। ३५१, १३।
 ३६६, १७। ३७०, ४। ३७१, ८। ३७५, १२-२१। ३८२, १। ३८०, ११।
 ३८१, १। ४१८, १०। ४१८, ८। ४२०, ५। ४२२, १७। ४२३, १६।
 ४२७, १२। ४४४, १२। ४५३, १२। ४५५, १०। ४५७, ८। ४७३, १६।
 ४८२, ११। ४८३, ८। ५०५, १७। ५०८, ८। ५१४, ८। ५२०, १३।
 ५२२, १। ५५७, ४।

ब्रह्माण्डपुराणम् ८५, १४ ।

ब्राह्मम् १५, ३। १७, २। १८, २। १९, ५। २०, ६। ४२, ४। ४३, १०। ६४, १२।
 ७४, ८। ८४, १८। ११२, १८। १२२, १२। १४१, १०। १४२, १०।
 १४३, ११०। १४४, ८। १४८, १। १७२, १६। १८७, ७। २०३, ८।
 २०६, १०। २१०, १५। २१२, ३। २२५, ७। ३०३, १७।

भविष्यपुराणम् ५, २०। ३०, ८। ५७, १०। ६६, ३। ७५, २१। १३३, १५।
 १५४, ८। २६४, २०। २६८, १। २८३, १४। २८९, ४। २८४, १।
 ३११, ८। ३६५, १२। ३८०, ८। ३८१, १५। ३८६, १८। ३८७, ४।
 ४३६, १८। ४३७, २०। ४८४, १५। ५०८, ५। ५५८, १६।

भारतम् ३१८, २० ।

मत्स्यपुराणम् ११, २। २७, १४। २८, १। ३२, १४। ३५, १४। ४१, १६।
 ५८, १४। ८१, ६-१२। ८४, ५। ८८, १५। १०३, ३-१४। ११८, २।
 १२२, ११। १२६, ३। १२७, १४। १२८, ३-५। १३७, ८, १३। १४२, ८।
 १५०, ३। १५२, ११। १५३, ७। १८६, १७। १८२, १७। १८४, ३।
 १८६, १८। १८७, ३। २०३, ११। २०७, ६। २०८, ७। २१२, १।
 २१४, ८। २५२, १७। २५८, १२। ३००, १८। ३०१, १३। ३०६, ८।
 ३१२, १८, २२। ३१८, ८। ३२६, ८। ३३६, १६। ३३७, ७। ३४६, १।
 ३५७, १। ३६२, ८। ३८१, १७। ३८८, ६, १४। ३८८, ४, १६। ४२५, ७।
 ४३४, १। ४३५, ११। ४३६, ४। ४७१, ५-१७। ४७४, १२। ४८८, १०।
 ५१५, १। ५५७, २१।

महाभारतम् १२, १४। १४, ११। १५, १८। २१, १७। ८७, ७। ८८, ५।
 ११२, २। १३८, ८। १६०, १२। २७३, १०। ३८८, २। ५०४, १५।
 मात्स्यम् १६, १। २२, १८। १७२, २०। १७५, ७। १८६, ७। २०३, ११।
 २०७, ६। २१५, १४। २१६, १७। २१७, १७। ३४०, ५। ३६७, २१।
 ३५८, २०। ३८८, १७। ३८३, ८। ४१८, ५। ५१८, ८।

मार्कण्डेयपुराणम् ४६१, २०। ४८४, ६। ५०१, १०। ५१०, १३।

रामायणम् १२, १७। ८१, १८। ३४०, २०। ३७२, १४। ३८४, १८।
 ५५१, १८।

वनपर्व २७४, ४। ५२८, ८।

वराहपुराणम् ७५, ८। ७६, १६। ७८, १। ८१, १८। ८३, १५। १४०, १३।
 २८२, ३। ३७७, ८। ३८०, १३। ३८१, ८। ३८४, १। ३८५, ८।

वामनपुराणम् ३८, १८। २६१, ६।

(१३)

वायुपुराणम् १२, ३। १७, ८। १८, १६। २० १२। २३, ८। ३३, १८।
४३, ५। ४७, १८। १०१, ११। ११३, २। १०८, ६। ११६, ११।
१४०, १६। १६८, १०। १८०, २। २०४, ३। २५४, १७। २५७, २०।
२८२, २। ३०३, १४। ३११, १२। ३१३, १३।

वाराहम् १७१, ७। २८२, ११।

विष्णुपुराणम् ७, ८। १०, ११। १८, ८। २२, ८। ४३, १३। ५४, ३।

५५, १५, १७। ८०, १। ८४, ११। ८८, १। ८९, १। १००, १३।
१०१, १५। १०६, १। ११३, ५। १२७, १७। १४७, ११। १६७, ४।
१७३, ३। १७४, १०। १८०, १८। २००, ७। २०३, १। २१३, ८। २१७, २०।
२४३, १। २६४, ३। २५२, १५। २५३, ६। २६४, ३। २६५, ६। ३०२, ८।
३०४, ३, ४। ३०८, ८। ३३७, १२। ३४८, ३। ३६३, १०। ३८१, १८।
४६०, ८। ४८७, ८। ४८०, १३। ४८६, २२। ५००, १४। ५०१, ५।
५१०, ५।

स्कन्दपुराणम् ३८, ४। १००, ११। १४३, ४। ३१०, १४, १६।

हरिवंशम् ४८१, १४। ५२८, ८।

संग्रहकारनामानि ।

अनिरुद्धः ७१, ४। ११५, १५। १३०, ११। १३८, १३। १४८, ११। १६८, २०।

३७४, ११। ३८८, १। ३८०, ३। ५५८, ७।

अपिपालः ५६, ६। ३८८, २।

कल्पतरुकारः ५५, १५। १५३, १। २५८, १६ ३७२, ८। ४१८, १६ ।

कुसुमभट्टः २०७, १८।

गौड़वृद्धः २८५, १५।

गौड़मैथिल-संग्रहकारः १६८, १८।

जिकनः ३५१, २।

दाक्षिणात्यः २४, १८।

नारायणीपाध्यायः ४१८, २१। ४२७, २१। ४३५, ३। ४८८, १३।

परिशिष्टकारः ५१ २०।

पाश्चात्यः १६४, ८।

वृद्धः ४२८, १२। ४३१, २१। ४५२, ८।

भट्टपादः २१८, ८।

भाष्यकारः ३८८, ११।

भोजराजः ४८०, १।

मैथिलः ८, १८। ५८, ८। ७१, ३। ८६, १४। ११५, २०। १२८, १। १७४, २१।

१८३, १७। १८८, ८। २०३, १८। २६७, ३। २७६, १८। २८३, ३, १३।

३१७, ८। ३२२, ८। ३२४, ८। ३६८, ७। ३८५, १५। ३८१, ११। ४१८, १।

४८५, ३।

शूलपाणिः ३१, ३। ७१, ४। १३८, १२। ३७४, ११। ३८०, १६। ५५८, ७।

आद्यप्रदीपकारः १३८, १०।

श्रीदत्तः ५७, २। ६७, १८। ८५, २०। ८२, २०। ११६, १। ११८, ११।

१२३, १२। १३०, १०। १३७, १४। १३८, १०। १५४, ५। १५७, १५।

१४८, ११। १६२, १८। १६४, १२। १६८, २०। १७८, १५। १८५, ६, १६।

१८८, ६।२८५, १६। ३०५, १३। ३१०, ७। ३८०, १६। ४२२, ८।

४२७, १७।४७४, ५।५०४, ८।५१४, १३।५५८, ।

रत्नाकरः ५८, ६।४०४, ५।

रुद्रधरोपाध्यायः ११५, १०।११६, ८।

वाचस्पतिमिश्रः ४५२, ३।

हलायुधः १३८, १०, १४।३८८, १।४१८, १७।४२७, २०।४८३, १७।

हेमाद्रिः ५२, १८।

संग्रहग्रन्थनामानि ।

कल्पतरुः ४, १।८५, ५।१३८, ७।१५७, १५।२८८, ६।३५५, ६।३८०, १६।

३८४, ७।४२७, २०।४८३, १६।५१८, २१।

कामधेनुः २६१, ८।२६४, २०।३२८, ५।

कालविवेकः ३२७, १७।

कृत्यचिन्तामणिः ४८८ ५।

क्रियाकौमुदी ५५८, ८।

दानकौमुदी ३४०, ४।५२८, १०।

निर्णयामृतः ४५३, १३।४७५, १२।४८०, ८, ५०८, ५।

पशुपतिनिबन्धः ५०३, २०।

पारिजातः १३८, १३।३८८, २।४७४, ५।

पितृदयिता ५०३, २०।

भट्टभाष्यम् १६८, २०।१७८, १८।

मदनपारिजातम् ३२७, १०१४८७, ६।

रत्नाकरः ४७४, ५।

राजमार्त्तण्डः ५८, ५४८०, १४८०, १४८८, १।

शुद्धिकौमुदी ३२३, ६। ३४२, २। ३४८, ४। ४४०, ८। ४८३, १५।

आवृत्तिनामणिः १६३, १३। १८५, १३। २६३, २१। २६५, १। २७८, १८।

२८६, २। ३१८, ६। ३४३, ५। ३५४, १५। ३८३, १४। ४३१, २१।

४५३, १४। ४५०, १२। ४५७, १४। ४७५, १२। ४७८, १४।

आवृत्तिभाष्यम् ५८, ४।

आवृत्तिविवेकः ५४, १८। ८१, १८। ८५, ४। २२३, ८। २६४, ७। २८४, १३।

२८६, ४। २८८, ६। ३१८, १३। ३५६, ४। ३८७, १८। ४३२, १७।

४५३, १५। ४५७, १७। ४७५, १२। ४८२, १४। ४८३, १६।

षट्त्रिंशत्तमम् १४६, ४।

संवत्सरप्रदीपः ५८, ४। ३००, १५।

समयप्रकाशः २८४, १६। ३४८, ८। ४८२, १।

स्मृतिः ४७७, ६। ४७८, ५।

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

अमरकोषः २५, ११। १४५, २। १८८, ५। २७५, ४। ३६८, ४। ३७७, १२।

आश्वलायनः ५७, २०। ७०, ७। ८४, १। १११, ८। ११७, १२। १२७, १०।

३३७, १४। ३७०, १७। ३७४, १६।

आश्वलायनगृह्यम् ५०८, १५। १५, १०।

आश्वलायनपरिशिष्टम् ३७४, ३।३८३, १५ ।

गृह्यपरिशिष्टम् ४८, ७।७६, १२। १२४, १-१६। १४५, १८ । १८८, १७।
२८३, ६ । ३१५, ५। ३१६, १८। ४८२, १७। ४८३, १। ४८४, १८।
५०३, १३।

ऋग्वेदपरिशिष्टम् ११, १७। ४०, १८। ४३, १। ४६, ७। ४८, ८। ५१, १ ।
५२, ७। ५५, १। ६८, ६। ७१, १। ४। ८३, ३। ८०, १२। ८१, १। ८२, १७ ।
८६, १८। ८७, १। ४। १२४, ५। १२५, ७। १२८, १। ४। १३१, ८। १३२, १३।
१४०, ५। १५०, ८। १५१, ८, १७। १५५, ११। १५८, ५। १६५, १३।
१८२, १। ५। १८३, १६। १८५, १०। १८७, १। ४। १८२, ४-७। १८४, १७।
२६१, ३। २०३, १। ४। २०४, १६। २०५, ३। २१३, १७। २१८, १। ५।
२५६, ७। २५७, ३। २५८, १३। २५९, ३। २६१, ३। २६२, ८। २६३, ३।
३३७, २०। ३५८, ३। ३६७, १। ४। ४२४, ३। ४२८, ६। ४३२, २। ४३३, १।
४७५, ४। ४८४, १। ४८४, १०। ४८५, १। ४८६, ६। ५०१, २। १। ५०८, ६।
५१३, ६। ५१६, ४। ५२३, २। ५५१, ११। ५५७, १। ५५८, ११।

ज्योतिषम् २६२, २० । २६४, १२, १८ । ३०६, २० । ३२० ५, ११।
३२२, १४।

तैत्तिरीयशाखा १५२, १५।

त्रिकाण्डशेषः २३, ११ ।

निगमः २५४, ८ ।

निगमपरिशिष्टम् ५३, ४। ३१७, १ ।

परिशिष्टम् ५१, २०। १६८, ५। १८२, १८। १८७, १। २०३, २२। २०४, २०।
२०५, २०। २०८, २२। २११, १२। २८५, १०। ३४५, १८। ३५२, २०।

३५४, १४। ३५८, ११। ४२८, १६। ४४४, १५। ४६६, ११। ४८५, ५।
४८८, १। ४८३, ११। ४८५, १६। ५०५, १४। ५०६, ३। ५११, ५।
५५२, १३।

परिशिष्टप्रकाशः ३३३, १७।

पारस्करगृह्यम् १२४, १५। १३४, ३।

ब्रह्मसिद्धान्तः ३४१, १६।

मिताक्षरा १६५, १८। ३८७, १८।

मैत्रावरुणीयपरिशिष्टम् ४७, ११।

यज्ञपार्श्वपरिशिष्टम् ५२, १४। ५५४, ८। ५५५, १।

रुद्रयामलः २६६, ६।

लीगाक्षिः ३५३, १।

वराहसंहिता २६२, ८।

विष्णुधर्मः २६२, ७। ३४१, १२। ३४३, १४। ३४८, २। ३६०, १०।

विष्णुधर्मोत्तरम् ४८, ४। ५४, ७। ५५, ८। १७७, १। २५६, ५। २५८, १८।

२७२, १२। २७४, १। २७८, ३। २८१, १५। २८४, १३। २८५, १।

२८७, १। ३०३, २। ३१६, ११, १४, १६। ३२०, १। ३६५, १२।

विष्णुसूत्रम् ६१, १६। ३७१, १२। ४२६, ६।

वैजवाप्यगृह्यम् १५२, १८।

शब्दसंस्कारशास्त्रम् ६१, १।

श्रुतिः ६३, ८। ६६, ७। २६०, १२। ३१०, ८। ३१८, २। ५५७, ११।

सायनभाष्यम् ३८८, ७।

सूर्यसिद्धान्तः ५८, ३। २८५, २। ३०१, ८। ३४१, १७।

श्राद्धक्रियाकौमुदीधृतव्यवस्थाप्रकवचनानां वर्णानुसारेण सूचिपत्रम् ।

अ	पञ्चाङ्गाः ।	पञ्चाङ्गाः ।
अकृताग्रयणश्चैव	...	... २२, १०१२६४, १
अकृत्वा मातृयागन्तु	...	... ५०१, १७
अकृत्वा मण्डलं ये तु	...	... १४७, ८
अक्रुद्धो निश्चतः सुस्थः	...	... ७७, ५
अक्रोधनैः शौचपरैः	...	... ८१, ४१२२८, ६
अक्षताग्निः संप्रधाभिः	...	... १०३, १८
अक्षय्यं वाचयेत् पितॄणाम्	...	... २०६, १८
अक्षय्याघोरगोचं नः	...	... २२६, १४
अक्षय्योदकदानञ्च	...	... २०५, ४१५१३, ७
अगच्छन् स्त्रियमाप्नोति	...	... ३२०, ४
अगतेऽपि रवी कन्याम्	...	... २८२, २१
अग्निराविकवस्त्रञ्च	...	... १४६, ११
अग्निदग्धास्तथाचम्य	...	... २२६, ५
अग्निहोत्रं गवालम्भम्	...	... २५६, १८
अग्नीकरणशेषन्तु	...	१४८, ८११५४, १७११५५, १७
अग्नी वा कव्यहोमश्च	...	... १५१, १८

अग्नी तु हुज्यात् पिण्डं	...	...	२१६, ८
अग्न्यभावे तु विप्रस्य	...	...	१५०, ४१
अङ्गादङ्गात् सञ्भवति	...	...	५५६, २०
अय्याः सर्वेषु वेदेषु	...	...	३४, १७
अग्रभागांस्ततस्तेभ्यः	...	...	१०४, ४
अजेन सर्वलोहेन	...	...	१५, १७/२७३, १३
अटव्यः पर्वताः पुण्याः	...	...	१०४, २०
अत ऊर्ध्वं कन्यायाः	...	...	५८, १/२८६, ६
अत्रासन्नमिति ब्रूयात्	...	...	१११, १
अत्यस्त्रमतिलवणं	...	...	१६, १४
अचेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते	...	...	३२८, १६
अथ कश्चित् प्रसादेन	...	...	२८६, १८
अथ तृप्तांस्तु तान् ज्ञात्वा	...	...	१७६, ८
अथ पत्रपुटे दत्त्वा	...	...	१२७, ७
अथ तेनैव विधिना	...	...	४२२, १८
अथार्घ्यभोज्यपिण्डादौ	...	...	१२६, ८
अदत्तायान्तु यो जातः	...	...	४५५, ११
अध्येतव्यं नचान्येन	...	...	७६, १
अध्वनीनो भवेदश्वः	...	...	८८, १८
अनङ्गलङ्गं यद्वह्मं	...	...	१४५, १५
अनन्तर्गभिर्णिणं सायं	...	...	५१, २/१२८, १५
अनतीतद्विषसु	...	...	३६८, ३

पलाङ्काः । पङ्कजङ्काः ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः	...	...	४८४,५
अनामिकायाः प्रथमं	...	...	५३,५
अनुज्ञाञ्च ततः प्राप्य	...	...	८४,१२
अनेन विधिना आहं	...	...	२५२,१८।२५३,२
अन्नमिष्टं हविष्यञ्च	...	...	१६०,५
अन्नन्तु सदधिचौरं	...	...	११,३
अन्नप्राप्ते च सीमन्ते	...	...	४८०,८
अन्नं मधुमयं कृत्वा	...	...	१६६,४
अन्नं कुम्भञ्च दातव्यं	...	...	३६७,१
अन्नमादाय दत्ताः स्थ	...	...	१८०,६
अन्नं प्रवर्जितां नित्यं	...	...	२०८,१५।४१६,१
अन्नेन वा यथाशक्ति	...	...	२५३,७
अन्यदेशगता पत्नी	...	...	२१५,१८
अन्यायाधिगतां दत्त्वा	...	...	२२२,१५
अन्यायोपात्तवित्तेन	...	...	२२२,१८
अन्यत्राप्येष एव स्यात्	...	...	१३३,१।२०३,२१
अन्वष्टका-गया-वृद्धि-	...	...	२७०,५।४८४,१८
अन्वष्टका पितृणान्तु	...	...	२५७,२१
अन्वष्टकायां वृद्धौ च	...	...	६५,२
अपत्नीकः प्रवासी च	...	...	२८,१७
अपराह्णद्वयगामि-	...	...	३३५,२१
अपराह्णे च संप्राप्ते	...	...	३१३,१

अपसव्यक्रमाहसं	...	४५, ७
अपसव्येन वा कार्यः	...	१५१, २०
अपि नः स कुले जायात्	...	२७१, २१२, ७३, ११
अपि वा भोजयेदेकं	...	८४, १८
अपुत्रायां मृतायान्तु	...	४२८, २१४, ६४, १८
अप्येकं प्लावयेत् पिण्डं	...	२१६, ४
अप्येकं भोजयेच्छास्त्रे	...	५५६, १५
अब्दमम्बुघटं दद्यात्	...	३४८, १०
अभिरम्यतां विसर्गे स्यात्	...	३७८, ५
अमङ्गलं तद्यज्ञेषु	...	१२६, १०
अमावस्या यदा मैत्र-	...	१०, १२
अमावस्या यदा पुष्ये	...	१०, १४
अमावस्यादिनियतं	...	२८, १८
अमावस्याष्टमे भागे	...	३३२, १८१, ३३३, ६
अमावस्याष्टका वृद्धिः	...	७, १३
अमावस्यां क्षयो यस्य	...	४७६, ८
अमावस्यां यत् क्रियते	...	६, १
अमावस्यान्तु यो मर्त्तयः	...	१००, १२
अमृताय च यहत्तं	...	१६०, १३
अयनहितये आश्वं	...	३००, ६
अयमेव विधिः प्रोक्तः	...	७५, ८१, ३७७, ८
अर्घ्यदानेऽन्नसंकल्पे	...	६२, ५१, ५१२, २०

		पत्राङ्काः । पङ्क्त्याङ्काः ।
अर्घ्यञ्च ताभ्यामुक्त्य	...	१२८, ८
अर्घ्यपुष्पैस्तथा धूपैः	...	४२३, ३
अर्घ्यपात्राणि पिण्डानां	...	२१०, १६
अर्घ्यं तेनैव विधिना	...	४२०, १२
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु	...	४३५, १६
अर्घ्योत्तयोदके चैव	...	७१, १२।५१२, ११
अक्षराः पुष्पैश्च गन्धैश्च	...	१३०, १८
अर्घं भुङ्क्ते तु यो विप्रः	...	१७०, १०
अर्घ्याक् संवत्सराहुतौ	३५१, १८।३६०, २।३८२, १८।४६८, १	
अर्घ्याक्संवत्सराद्यस्य	...	३६०, १६।३६८, १८
अर्घ्याक् संवत्सराज्येष्ठः	...	३४७, ८।४५३, १४
अवनेजनवत् पिण्डान्	...	५१६, २१
अवनेजनात्पितरः	...	२५१, १६
अवकाशेषु चोक्षेषु	...	१०२, ५
अवजिघ्रेच्च तान् पिण्डान्	...	२०१, ५
अविभक्ता विभक्ता वा	...	२८०, १०।४५३, २
अशून्यन्तु करं कुर्यात्	...	५१, १८
अश्राद्ध्यानि धान्यानि	...	२१, १८
अशूणि पातयेन्नैव	...	१६१, १२
अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु	...	२८१, ३
अश्विन्यादि च मैत्रेषु	...	२६६, ४
अष्टवर्षा तु या दत्ता	...	३६, ६

अष्टका माघ्यभ्युदयाः	...	... २६६, १६६, ५
अष्टकासु च कर्त्तव्यं	...	... २५८, १७१२६३, १५
अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः	...	... ३२८, १२
अष्टौ संस्कारकर्मणि	...	... ४८८, ६
असक्तयानि कर्मणि	...	... ५२३, ३
असगोत्रः सगोत्रो वा	...	... ४५१, ८
असपिण्डीकृतं प्रेतं	...	... ३६६, १४१३८८, २१३८८, ४
असमर्थोऽन्नदानस्य	...	... २५३, ८
असङ्क्रान्तेऽपि कर्त्तव्यं	...	... ३५०, ६
असंस्कृतप्रमीतानां	...	... १७५, १७, २७५, १८
असंस्कृतौ न संस्कार्यौ	...	... ७५, ८१३६७, १२१४३२, ३
अस्तङ्गते तथादित्ये	...	... ८१, १८१२२८, ६
अस्तङ्गते ततः सूर्ये	...	... २१७, १०
अस्त्वित्युक्ते ब्राह्मणासु	...	... २१२, ४
अस्नातसु पुमान्नाहः	...	... १००, २०
अहन्यहनि यच्छाब्दं	...	... ३८६, १७
अहन्येकादशे नाम	...	... ३५८, १८१४८८, ८
अहिंसा सत्यमक्रोधः	...	... ८८, ५
अक्रो मुहूर्त्ता विख्याताः	...	... ३०६, १३
अक्रः पञ्चदशांशः	...	... ३०६, २१

आ ।

आग्रहायणमावस्या	...	...	३२८, १४
आचम्योदक् परावृत्य	...	...	१८३, १७
आचान्तेषूदकं दद्यात्	...	...	२०४, ४
आज्यं विना यथा तैलं	...	...	४५५, ५
आग्रहायणमतीतायां	...	...	२५६, ४
आतपार्थं ततः सूत्रम्	...	...	३८२, ११
आत्मनो देशकालानां	...	...	२६, १५
आद्यावसाने आदस्य	...	...	११४, १४१८८, ५
आधानहोमयोच्चैव	...	...	५२३, १२
आनन्त्याय भवेद्भूतं	...	...	१५, २०
आनन्त्यात् कुलधर्माणां	...	...	३२२, १६१३५०, १६
आपद्यन्मनी तीर्थे च	...	...	२६, २१
आपादसेचनात् पूर्वं	...	...	५४, २
आपः क्षीरं कुशाग्राणि	...	...	१३३, १६
आमश्चाङ्गं यदा कुर्यात्	...	...	१४८, ६
आम्रमाम्रातकं विल्वं	...	...	१७, ३
आमं शूद्रस्य पक्वान्नं	...	...	३२, २२
आमश्चाङ्गप्रदोऽनग्निः	...	...	२८, ११
आयसेन तु पात्रेण	...	...	१५४, ८
आयुष्मन्तं सुतं सूते	...	...	२१५, १२
आयुष्याणि च शान्त्यर्थं	...	...	५०२, ७

आयुः प्रजा धनं धान्यं	...	...	७५, १३
आर्षक्रमेण सर्वे तु	...	...	७६, ७
आरण्यमहिषीक्षीरं	...	...	१२, ७
आरण्यमाहिषञ्चाजं	...	...	१३, १
आरभेत नवैः पात्रैः	...	...	१०२, १५
आरभ्य कुतपे आर्द्धं	...	...	३१७, १५
आवर्त्तनात्तु पूर्व्याह्नः	...	...	३१०, १३
आविकं वै सदा वस्त्रं	...	...	१४६, ७
आविकेन तु वस्त्रेण	...	...	१४६, ५
आवृत्य प्राणमायम्य	...	...	१८४, १८
आश्वयुज्याञ्च कृष्णायां	...	...	३७४, ८
आषाढस्यापि दशमी	...	...	३०४, १७
आषाढीमवधिं कृत्वा	...	...	२८३, २
आसनाद्यर्घ्यपर्यन्तं	...	...	६८, २
आसनेषु च क्लृप्तेषु	...	...	८४, ८
आसनं कुतपं दद्यात्	...	...	११०, २०
आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा	...	...	५०५, १२
आसीरन् दक्षिणासंस्थाः	...	...	१११, १७
आसु आर्द्धं द्विजः कुर्यात्	...	...	२५५, ४
आहवेषु विपन्नानां	...	...	८, २१
आहुतिव्रितयं दद्यात्	...	...	१५१, १४
आह्वय मन्त्रतस्तेषु	...	...	८५, ११२२, १४

इ ।

इतिहासपुराणैश्च	...	...	३६,५
इदमन्नमन्त्रोत्सर्गं	...	...	२५१,१०

ई ।

ईषद्धीतं नवं श्वेतं	...	...	१४६,१
---------------------	-----	-----	-------

उ ।

उग्रगन्धीन्यगन्धीनि	...	...	१४३,८
उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान्	...	...	१८१,८
उच्छिष्टं भूमिगतं	...	...	२१७,१
उत्तरे चास्य सौवर्णं	...	...	१३८,८
उत्तरान्वितय-पूर्वरोहिणी	...	...	३२२,१०
उत्तरादयनाच्छाङ्गे	...	...	२७७,१७।२७८,७
उत्सवानन्दसन्ताने	...	...	४८८,७
उदङ्मुखसु देवानां	...	...	४२,१७
उदक्याः सूतिकाशीचि	...	...	१०६,४
उपकूलनितम्बेषु	...	...	१०४,१८
उपरागे तथा श्राद्धे	...	...	२२४,१८
उपवासी यदा नित्यः	...	...	२२५,१
उपवासे तथा श्राद्धे	...	...	८८,६
उपवीतं कटी कृत्वा	...	...	१४०,१४

पताङ्गाः । पञ्चमङ्गाः ।

उपवीती ततः कुर्यात्	...	...	१४०,११
उपवेश्य जपेद्धीमान्	...	...	११४,८
उपह्वरनितम्बेषु	...	...	२७३,२०
उप्तकोशमधीतञ्च	...	...	१४६,१६
उभयोर्हस्तयोर्युक्तं	...	...	१५८,१०
उभौ हस्ती समौ कृत्वा	...	...	८४,१५।११४,१८
उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः	...	...	१६०,१०

ज ।

जचुः सुखदितं विप्राः	...	...	३६६,१६।३७१,८
जर्जं पिण्डार्चनं पिण्डे	...	...	२२६,१२
जडं मुहूर्त्ताकुतपात्	...	...	३१३,१४
जघरे कृमिसंयुक्ते	...	...	१०५,८

ञ ।

ञत्विक् पुत्रो गुरुभ्राता	...	...	३२,१
---------------------------	-----	-----	------

ए ।

एकपाकेन वसतां	...	...	४५२,२१
एकवासा यदश्रीयात्	...	...	१७१,८
एकमूर्त्तित्वमायाति	...	...	४२७,१७।४३१,११
एकशफोऽर्धचन्द्रश्च	...	...	१५,१४
एकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः	...	...	३८३,८

पलाङ्काः । पङ्कजङ्काः ।

एकादशाहं निर्वर्त्य	...	३५४, १२।३५८, ४
एकाहेन तु षण्माषाः	...	३३८, ३
एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं	...	२८, १६।४५३, ७
एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राव्यं	...	५७, ८।३८१, १६
एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु	...	७०, ८।७६, ११।३७०, १८।३८३, १८
एकोद्दिष्टस्य शेषन्तु	...	३८१, १२
एकोद्दिष्टं जलं पिण्डं	...	४४५, ४
एकोद्दिष्टं दैवहीनं	...	३८७, २०
एकोद्दिष्टं परित्यज्य	...	४७१, १४
एकोद्दिष्टं न कुर्वीति	...	४४४, २१
एतच्चानुपनीतोऽपि	...	२७, १५।२५८, ११।३२४, ८
एतच्चः पितरो वासः	...	७२, ७।१८५, १७।३७५, ११
एतच्चो ह्यन्नमित्युक्ता	...	५८, १७।६५, १५।१६३, ११
एतानेव हि हिंसन्ति	...	२८२, ७।२८८, ३
एता युगाद्याः कथिताः	...	३०२, १३
एतांसु आहकालान् वै	...	२५२, १२।३००, १
एवमासाद्य तत्सर्वं	...	१०३, १७
एवं शूद्रोऽपि सामान्यं	...	२८, २।३२, १५

ऐ ।

ऐङ्गुदं वदरोन्मिश्रं	...	४५१, २१
ऐन्द्रगन्तु प्रथमायां वै	...	२५७, ११

श्री ।

ॐकारं पूर्वसुचार्थ्य

...

११५,५।१६५,५

क ।

कदलीदलस्य चापि

...

१५४,२

कदाचिन्नाहरेद्विद्वान्

...

४८,२

कन्यापुत्रविवाहेषु

...

४८७,१०

कन्यास्ये च रवाविषे

...

२७६,५

कन्यायां कृष्णपक्षे तु

...

२८४,३

कन्यां गते सवितरि

...

२८३,१५।२८५,१६

कमलं पद्मकुमुदं

...

१४२,१५

कथं दत्तन्तु सायाङ्गे

...

३०७,५

कर्पूरं नागरक्षैव

...

१८,२१

कर्मकाले प्रकुर्वीत

...

५३,१

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः

...

३५,१

कर्मस्थयाभ्युदयिके

...

४८३,५

कर्मदिषु च सर्वेषु

...

५०२,१

कर्षुसमन्वितं सुक्ता

...

८३,१८।२५८,५।४७५,३

कसेरुः कीविदारश्च

...

१७,१२

काङ्कन्तः पुलपौत्रेभ्यः

...

२७४,१२

कामं आङ्गेऽर्चयेन्मित्रं

...

४१,१०

कार्तिकं सकलं वापि

...

२८०,१३

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री	...	...	३०४, १८
कार्यं आहमभावस्यां	...	...	३२७, ५।३३३, १३
कालशाकं दधिक्षीरं	...	...	१८, १७
कालशाकं महाशल्काः	...	...	१४, १८
काशाः कुशा वल्जजाय	...	...	४६, १६
कुक्षुटो विट्पराहय	...	...	१०६, ८
कुड्यलग्नावसोर्धारां	...	...	५०२, ५
कुप्यभागी भवेन्मर्त्तः	...	...	२८७, १५
कुजकं तगरच्चैव	...	...	१४२, १३
कुर्यात् पुंसवनं सुयोगकरणे	...	...	३२२, २
कुलद्वयेऽपि चोत्सवे	...	...	५६०, १४
कुलालचक्रनिधनं	...	...	८७, १५
कुशानां धारयेन्मूलं	...	...	५२, १७
कुष्ठी रक्तेक्षणः कुजः	...	...	४२, ८
कुष्माण्डालावुवार्त्ताकु-	...	...	२१, ८
कृतञ्च लवणं सर्वं	...	...	२१, ११
कृते सपिण्डीकरणे	...	...	३६०, ११
कृत्तिकादिभरणन्तं	...	...	२८८, ५
कृत्वा पितामहादिभ्यः	...	...	४२३, १
कृत्वा स्वधावाचनकं	...	...	२०७, ७
कृषिजीवी श्रीपदी च	...	...	४०, १५
कृषिभागी भवेच्छाङ्गं	...	...	२८७, ११

कृष्णपक्षापराह्णे तु	...	३२५, ७
कृष्णपक्षे दशम्यादौ	...	६, १८, ८, २८, १७
कृष्णपक्षे यवश्राद्धं	...	२६४, २१
कृष्णमाषास्त्रिलाद्यैव	...	१२, २, २३, ८
कृष्णाजिनस्य सान्निध्यं	...	११३, ३
कृष्णाजार्जीं विडङ्गञ्च	...	२२, १
क्षत्रादिः सूतक्रान्ते तु	...	३३६, १५
क्षत्रियैस्तु मृगव्यायां	...	१६, ७
क्षयं केचिदुपात्तस्य	...	३६५, १३
क्षेत्रेण कर्मणा जीवेत्	...	२२२, ४
क्षीरमेकशफानां यत्	...	१२, ११
क्षतुर्दक्षो वसुः सत्यः	...	५६, ११
क्षोणीयाद्यस्वपत्न्याथे	...	४५५, १६

ख ।

खञ्जः काःण कुणिः श्वित्री	...	१०६, १७
---------------------------	-----	---------

ग

गङ्गायाञ्च गयायाञ्च	...	२६८, १८
गच्छन् देशान्तरं यस्तु	...	२६८, २
गणशः क्रियमाणेषु	...	५२६, ८
गते वयसि वृद्धानि	...	१८६, १

	पत्राङ्काः	पङ्क्त्याङ्काः ।
गन्धधूपादिकं दद्यात्	...	१८६, १७
गन्धादीन् निक्षिपेत्तुष्णीम्	...	५१७, ५
गन्धोदकतिलैर्युक्तं	...	४२७, ७
गर्भाधानमृत्तौ पुंसः	...	३५८, १६
गर्भाधानादिसंस्कारैः	...	३५८, ८
गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे	...	३५८, २०
गव्यं पयो दधि घृतं	...	१७०, ११
गुग्गुलुं चन्दनं चैव	...	१४४, १०
गुडशर्करामल्लण्डी	...	२०, ७
गुणाञ्च सूपशाकाद्यान्	...	१५८, ११
गुन्नाः आढे क्षीरकुशाः	...	४८, १
गोकर्णमात्रासु कुशाः	...	४६, १४
गोत्रसम्बन्धिनामानि	...	६२, १
गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र	...	६२, ८
गोमयेनोदकैर्भूमिं	...	७७, १८
गौरमृत्तिकया कृत्वा	...	१०२, १३
गौरी-पद्मा-शची-मेधा	...	५०३, २

घ ।

घृतप्रदीपः प्रथमः	...	१४५, ४
घृतेन दीपो दातव्यः	...	१४४, १८
घृतेन भोजयेद्दिपं	...	१६०, १८

घृतं न केवलं कुर्यात्	...	...	१४४,५
घ्राणेन विट्प्राह्व	...	...	१०६,१३

च ।

चक्रवत्परिवर्त्तत	...	...	४३८,२६
चण्डालश्च वराहश्च	...	...	१०५,१३
"	...	...	१६८,५
चण्डालाग्नेरभिध्याग्नेः	...	...	२७,३
चण्डालो जायते यज्ञ—	...	...	२१,६
चतुर्थस्य पुनः कार्यं	...	...	४३६,१
चतुर्थे नवमे चैव	...	...	५७,१५
चतुर्थे पञ्चमे चैव	...	...	३४५,६
चतुर्दश्यान्तु यच्छ्राद्धं	...	...	२८४,५
चतुर्भिर्दर्भपत्रैश्च	...	...	५२,२
चतुर्भ्यश्चार्घ्यपात्रेभ्यः	...	...	४२०,६
चन्दनागुरुणी चोभे	...	...	१४४,३
चन्द्रक्षयाहःपूर्वद्युः	...	...	७८,१४
चान्द्रायणं नवम्याह्ने	...	...	३४५,११
चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः	...	...	३४१,१४
चिकित्सकान् देवलकान्	...	...	४०,२
चितौ दर्भाः पथि दर्भाः	...	...	४८,१३

ज ।

जपेच्च पौरुषं सूतं	...	...	१७२, १३
जवादि कुसुमं भिण्टी	...	...	१४३, १२
जलं क्षीरं दधि घृतं	...	...	१३३, १३
जातकर्मणि यच्छाङ्गं	...	...	४३८, १६
जातश्राद्धे न दद्यात्	...	...	२६, १०
जातीचम्पककुन्दानि	...	...	१४२, ११
जातीदर्शनमात्रेण	...	...	१४२, १८
जुहुयात् व्यञ्जनचार—	...	...	१४७, १२
ज्ञातीनाञ्च भवेच्छ्रेष्ठः	...	...	२८७, १८
ज्येष्ठोत्तररान् युग्मान्	...	...	१३२, १५
ज्ञेयश्च वृषसंक्रान्त्वां	...	...	३०४, १

त ।

तच्चापि देवरहितं	...	...	३८०, १२
तत आचामयेद्विप्रान्	...	...	२०३, ८
तत एकादशाहं तु	...	...	३४०, ७
ततः पितामहादिभ्यः	...	...	४२०, १०
ततः पिढत्वमापन्नः	...	...	३८२, ८१४२५, ४
ततः प्रभृति वै प्रेतः	...	...	३१८, ८१३६२, ११
ततः प्रभृति पितरः	...	...	३०१, २१३२५, १६
ततः प्रभृति संक्रान्ती	...	...	३००, १५१३३७, ५१३४५, २०१३५८, २१

ततः प्रातः समुत्थाय	...	...	८८, २
ततः सिद्धिमिति प्रोच्य	...	...	१११, १५
ततस्तानग्रतः स्थित्वा	...	...	२१४, ८
ततस्तिलान् गृहे तस्मिन्	...	...	१२०, ५
ततस्तु वैश्वदेवाभ्यां	...	...	२१७, २१
ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः	...	...	१०८, १
तत आचामयेद्विप्रान्	...	...	२०३, ८
ततो ज्ञातिषु भुक्तेषु	...	...	२१८, १
ततो दक्षिणपूर्वस्थां	...	...	१८१, २
ततो द्वादशभिर्मासैः	...	...	३४३, १
ततो नित्यक्रियां कुर्यात्	...	...	२१८, ६
ततोऽनिवृत्ते मध्याह्ने	...	...	१०८, १७
ततोऽन्नं बहुसंस्कारं	...	...	१०८, १५
ततोऽन्नं सृष्टमत्यर्थं	...	...	८८, २०११६७, २
ततो मन्त्रं जपेन्मौनी	...	...	११८, १०
ततो यज्ञीयवृत्तौ—	...	...	१३०, १५
ततो वृश्चिकमायाते	...	...	२८३, १७
तत्र ते पितरः पूर्व्वं	...	...	३२५, १८
तत्रापि महती पूजा	...	...	२७६, ७
तत्राप्यसामर्थ्ययुतः	...	...	२५३, ११
तत्राष्टमो सुहृत्तो यः	...	...	३१७, २०
तत्रासनानि देयानि	...	...	११०, १४

तथाचान्तेषु चाचम्य	...	...	२०३, १२
तथा भाद्रपदे कृष्ण—	...	...	३०३, ४
तथा मातामहस्याङ्गं	...	...	८३, २
तन्वस्य विनिवृत्तिः स्यात्	...	...	२११, ७
तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तः	...	...	४३, ११
तस्मादन्तरितं देयं	...	...	१५८, १८
तस्माच्छ्राद्धानि देयानि	...	...	१०४, १६
तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु	...	...	८८, ८१३१, ७
तस्मिंस्त्रयोदशे आहं	...	...	३४८, १६
तस्मिंस्तु प्रकृते मासि	...	...	४८२, १२
तस्मिन् सति सुताः कुर्व्युः	...	...	४२६, २०१५३०, १५
तस्य त्रिरात्रमशौचं	...	...	२८६, २१३३८, १३
तालं करुणकाकाशि	...	...	१८, ३
तिथिचये सिनीवाली	...	...	३२८, १६
तिथिनैकेन दिवसः	...	...	२८४, १४३४१, ११
तिर्य्यगूर्ध्वं समिन्मात्रा	...	...	८७, १७
तिलमिश्रं च पानीयं	...	...	१६४, १८
तिलैर्विरहितं आहं	...	...	१६०, १६
तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि	...	...	२५३, १०
तीर्थे द्रव्योपपत्तौ च	...	...	२६६, १८
तीर्थायतनगोष्ठेषु	...	...	१०३, १५
तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव	...	...	३४, १२१२६८, २०

तुलसीगन्धमाघ्राय	...	१४३,५
तुलादि षडशीत्यंशे	...	२८६,२
तुल्यांशुजालसम्पर्कात्	...	३०१,११
तूष्णीमिताः क्रियाः स्त्रीणां	...	४८७,८
तूष्णीं पृथगपो दत्त्वा	...	६८,४।१३२,११
तृतीयञ्च जपेन्मन्त्रं	...	११८,२१
तृतीया चैव माघस्य	...	३०४,१५
तेभ्यश्च पैटकः पिण्डः	...	४२७,१२
तेभ्यः पूर्वतरा ये च	...	४८३,३
तेभ्यो दद्यादपोशानं	...	१६७,८
तेषु दर्भेषु तं हस्तं	...	१८४,४
तैलमुद्वर्त्तनञ्चैव	...	१०८,१८
त्रयाणामाश्रमाणाञ्च	...	४४४,१३
त्रयोदशी नभस्ये या	...	२७२,२१
त्रयोदश्यां प्रयत्ने न	...	२६६,११
त्रयोदश्यां भाद्रपदे	...	३००,१०।३०३,१८
त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं	...	१४,१
त्रिभिर्दर्भैः कृतं यत्तु	...	५२,११
त्रिभिः सपिण्डीकरणैः	...	४२५,१८
त्रिसुहृत्तापि कर्त्तव्या	...	३१८,८।३३५,३
त्रिशङ्खवर्ष्यरौद्रान्ध—	...	४२,१
त्रिष्वप्येतेषु युग्मांस्तु	...	५०७,१४

पत्राङ्काः । पङ्कगङ्काः ।

त्रीणि आद्वे पवित्राणि	...	...	३८, ८
त्रीन् वा पिण्डान् समारोप्य	...	...	५५४, २१

द ।

दक्षिणं पातयेज्जानु	...	...	४३, २
दक्षिणं जानुमालभ्य	....	...	८१, १३
दक्षिणं वामतो वाह्यं	...	...	१५८, ३
दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं	...	...	१०३, ८
दक्षिणामुखमुक्तानि	...	...	११०, १८
दक्षिणाग्रास्तथा दर्भाः	...	...	११२, ३
दत्त्वा पिण्डमथाष्टाङ्गं	...	...	४२२, २०
दत्त्वा हेममये पात्रे	...	...	१२६, २०
दत्त्वा न्यग्रोधपात्रे च	...	...	१२७, ३
दत्त्वार्घ्यं संस्तवांस्तेषां	...	...	१३६, ७
दत्त्वान्नं पृथिवीपात्रं	...	...	१५६, ४
दद्यात् क्रमेण वासांसि	...	...	१८५, १८
दद्यात् प्रेताय पिण्डान्तु	...	...	३६६, २०
दद्यादहरहः आर्घ्यं	...	३, १३१२८८, १८५५६, १२	
दद्यान्नान्दीमुखेभ्यश्च	...	...	५२२, ४
दद्यान्माता पिता वा यं	...	...	४५४, ७
दन्तधावनताम्बूलं	...	...	२२४, १५
दर्भमूले लेपभुजः	...	...	१८०, १६

		पत्राङ्काः । पङ्क्ताङ्कः ।
दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राः	...	४८, ८
दर्भाः पवित्रमित्युक्तं	...	५१, ४
दर्भाश्चैवासने दद्यात्	...	११७, १५।५५७, ७
दर्शश्चाङ्गन्तु यत्प्रोक्तं	...	३१४, २०
दर्शे तु माघमासस्य	...	३०३, ११, १८
दर्शां विवर्जयेत् प्राज्ञः	...	१४५, १
दारुणं चौरगं रौद्रं	...	३२०, ६
दारुणेषु च सर्वेषु	...	३२०, १
दिनत्रयाधिके विंशे	...	२६२, २१
दिवसस्याष्टमे भागे	...	३१३, ११।३१७, १२
दिव्यभौमान्तरीक्षाणि	...	२८५, १४
दीपमालाश्च कर्त्तव्याः	...	२८१, ११
दुर्गन्धिफेनिलञ्चासु	...	१०१, १२
दुहिता पुत्रवत् कुर्यात्	...	४५७, २
देये पितृणां श्राद्धे तु	...	४८०, १३
देवानां नमसा कार्यं	...	३७३, १।१०४, ११
दैवाद्यन्तं तदीहेत	...	५४, १५
दैवे युग्मान् यथाशक्ति	...	८२, ८
दैवे कर्मणि पैत्रे च	...	८७, ५
दैवे वा यदि वा पैत्रे	...	१०८, ४
दौहित्रैर्व्या नरश्रेष्ठ	...	५००, १३
द्वादश्यामीहमानस्य	...	२८७, १५

	पत्राङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
द्वादश प्रतिमास्यानि	...	३३८, ६
द्वादशाहेन वा कुर्यात्	...	३५४, २०
द्वादश्यान्तु सिते पक्षे	...	२८२, १२
द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा	...	१११, ७।११७, ८
द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु	...	१२२, ४
द्वितीयादिकयुग्मानां	...	३१७, २
द्वितीयेऽहनि भाण्डानां	...	२२५, ८
द्विःस्त्रिन्नं परिदग्धञ्च	...	२४, २
द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे	...	३०३, २१
द्वौ देवे प्राक् त्रयः पित्रे	...	८२, ११।११२, ८
द्वौ देवे पितृकृत्ये त्रीन्	...	८४, ११
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन	...	११, ५

ध ।

धनं विद्यां भिषक्-	...	२८८, ३
धानाश्च मधुसंयुक्ताः	...	२०, ४
धूपार्थं गुग्गुलं दद्यात्	...	१४४, ८
धौताधीतं तथा दग्धं	...	१४६, ८

न ।

न कदाचित् सगोत्राय	...	३०, २२
न कुतश्चित् क्षता	...	१२२, १६

	पलाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः ।
नक्ताहृतमनुत्सृष्टं	...	१०१, १६
नक्षत्रं देवदेवेश	...	३१६, २
नक्षत्रे न च कुर्वीत	...	३१८, २१
न च द्विजातयो ब्रुयुः	...	१७०, २
नवाश्वम् जपेत्किञ्चित्	...	५१६, ८
न जानाति दिनं यसु	...	४७८, १४
न तदश्वन्ति पितरः	...	१६८, ११
न दशायन्त्रिकेनैव	...	५२५, १५
न निर्वपति यः श्राद्धं	...	३२७, ७
नन्दायां भार्गवदिने	...	२६४, १६। ३२०, १५
न पृथक् पिण्डदानन्तु	...	३५१, २। ३६०, ४
न पैटयन्नीयो होमः	...	७, २
नवम्यां कुर्वीतः श्राद्धं	...	२८७, १२
नवम्यां शुक्लपक्षस्य	...	३०३, ८
न वह्निर्जानुस्त्ववयाः	...	१७१, १३
न ब्रह्मचारिणः कुर्युः	...	३१, ५
न ब्राह्मणं परीक्षेत	...	३४, ७
न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत	...	१५३, १२
न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु	...	१४५, ८
न स्नेच्छविषये श्राद्धं	...	१०५, १०
नमोऽस्ति वित्तं न धनं	...	२५३, १८
न योषिद्वाः पृथग्दद्यात्	...	४८४, ८

	पत्राङ्कः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
न रक्तमुल्लनं वासः	...	१४६, १८
नवान्नं नैव नन्दायां	...	२६४, १३
नवान्नालभने देवौ	...	५८, १६
नवोदकी नवान्ने च	...	२६५, ११
न आद्वे भोजयेन्मित्रं	...	४१, ६
न सन्ति पितरश्चेति	...	२८१, ५
न स्पृशेद्वामहस्तेन	...	१७१, १०
न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत	...	३७३, १६
नात्रापसव्यकरणं	...	४०६, ११
नाद्यादविधिना मांसं	...	२२०, ८
नानिष्टा तु पितृन् आद्वेः	...	५७, ४८५, २१
नान्दीमुखं पितृगणं	...	३७१, १५
नान्दीमुखानां कुर्वीत	...	५१८, ११
नान्दीमुखानां कर्त्तव्यं	...	५०८, १०
नाष्टकास्तु भवेच्छ्राद्धं	...	५२३, १८
नान्दीमुखास्त्वमूर्त्ताः स्युः	...	३३६, ११
नाप्रोक्षितं स्पृशेत्किञ्चित्	...	३३, १७१४३, ६
नाप्तपिण्डाग्निमान् पुत्रः	...	३५४, ३
नारङ्गञ्च सखर्जुरं	...	१७, ५
नास्मात् परतरः कालः	...	२८०, १६
नास्त्रमापातयेज्जातु	...	१६१, ५
नित्यनैमित्तिके कुर्यात्	...	३४४, ३

नित्यश्राद्धं देवहोत्रं	...	...	३८७,८
नित्यश्राद्धमदैवं स्यात्	...	५,८३८६,१८१४३७,१२१५५८,२	
नित्यश्राद्धमहोमं स्यात्	...	...	३८७,५
निधायथ दर्भचयं	...	...	८८,१६
निपातो नहि सव्यस्य	...	...	५०६,८
निमन्त्रणं स्वागतञ्च	...	...	२२५,१३१२५१,२
निमन्त्रयीत त्रवरान्	...	...	८३,६
निमन्त्रयीत पूर्व्येद्युः	...	...	७८,३१५१८३,१०
निमन्त्रयेद्भिजं प्राञ्चं	...	...	८३,१४
निमन्त्रितश्चिरं नैव	...	...	८८,७
नियोजयेत् शुचीन्	...	...	१४१,१८
निरङ्कुष्ठन्तु यच्छ्राद्धं	...	...	८८,१३
निरामिषं सकङ्कुब्जा	...	...	७७,७
निरूप्य चतुरः पिण्डान्	...	...	४२१,१२१४२२,१४
निर्दशं मलिनं जीर्णं	...	...	१४६,१४
निवृत्ते पितृयज्ञे तु	...	...	२१६,१५
निवृत्य प्रणिपत्याथ	...	...	२१७,१८
निषेककाले होमे च	...	...	४८४,१६
निहन्ति सर्व्वमित्यादिः	...	...	१८१,२०
नीलश्रीवो रक्तशिराः	...	...	१४,३
नीवीमध्ये च ये दर्भाः	...	...	४८,१७
नीवीं विस्त्रंस्य च जपेत्	...	...	१८५,१५

नृणान्तु त्यक्तदेहानां	...	...	३४२,१८
नेहेतात्र विशेषेज्यां	...	...	४८२,२१
नैतत् पीत्रेण कर्त्तव्यं	...	...	४३३,४
नैनं व्याहारयेद्ब्रह्म	...	...	३७८,३
नैमित्तिकमथो वक्ष्ये	...	...	३०२,८१५०१,११
नैवाग्नीकरणं तत्र	...	...	३८३,१८
न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांसु	...	...	१८०,१४

प ।

पक्षादावेव कुर्वीत	...	...	३२५,४
पक्षिकीटसृगैर्ये तु	...	...	२८२,१५
पङ्क्त्यां चैवोपविष्टेभ्यः	...	...	१६०,१
पचनः पाचनस्त्रेता	...	...	३५,१०
पञ्चमे च ततो भागे	...	...	३११,१८
पञ्चम्यां बहवः पुत्राः	...	...	२८७,८
पञ्चमूर्द्धञ्च तत्रापि	...	...	२७७,२०१२८४,२२
पञ्चाशद्भिर्भवेद्ब्रह्मा	...	...	८०,२१
पतिताभिश्च स्त्रीवान्ध-	...	...	४१,१७
पतिनैकेन कर्त्तव्यं	...	...	४२८,१३
पतिव्रता धर्मपत्नी	...	...	२१५,१०
पत्नीन्तु मध्यमं पिण्डं	...	...	२१५,१५
पत्नीं नियोजयेत् पाके	...	...	८६,१२

पद्मविल्वार्कधूसुर —	...	...	१४२, ७
पयोमूलफलैः शकैः	...	...	८, २
परकौयग्रहे यस्तु	...	...	१०४, २
परदारिषु जायेते	...	...	३८, ८
परपूर्व्वापतिः स्तेनः	...	...	४१, १८
परमान्नेन यो दद्यात्	...	...	१३, १५
परिवेषयेत् प्रयतो गुणान्	...	१५८, १६१, १६४, ८	
परिष्कृते प्रदद्यात्	...	...	१०८, १
पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान्	...	२०१, ८१२१०, ११२११, १३	
पश्चाच्च वैश्वदेवाद्यान्	...	...	२१३, ८
पश्चाद्विसर्जयेद्देवान्	...	...	२१३, ५
पाकादि न प्रशंसेरन्	...	...	१६८, १६
पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा	...	...	११७, २
पाणिप्रक्षालनं दद्यात्	...	...	१११, ५
पाणिभ्यान्तूपसंगृह्य	...	...	१५८, ८
पात्रे तु सृज्ये यस्तु	...	...	२५३, ८
पात्रं वनस्पतिमयं	...	...	१२६, ११
पानीयमप्यत्र तिलैः	...	...	१००, १५
पापिष्ठमपि शुद्धेन	...	...	४३२, ५
पारक्वे भूमिभागे च	...	...	१०४, १४
पार्व्वेणेन विधानेन	...	...	५८, ६
पार्व्वेणेषु तु सर्व्वेषु	...	...	३८८, ३

पालाशि ब्रह्मवर्चस्वी	...	...	१२७,१
पिञ्जल्याद्यभिसंगृह्य	...	...	१८२,१३
पिण्डनिर्वपणं कार्यं	...	...	४७,७
पिण्डानां मासिकां श्राद्धं	...	...	३२४,१८
पिण्डार्थं ये स्मृता दर्भाः	...	...	४८,८
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं	...	...	३२३,१०।३२४,१६
पिण्डांश्च गोऽजविप्रेभ्यः	...	...	११६,२।४०५,१४
पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रां	...	...	३२६,१७
पिण्डैर्मातामहान्सूत्र	...	...	२०३,२
पितरः क्षिप्रमायान्ति	...	...	१७४,१८
पितरः पर्वकालेषु	...	...	२५५,६
पितरो यत्र पूज्यन्ते	...	...	८३,१२।५००,४
पिता पितामहश्चैव	...	...	१७३,६।२४२,८
पिता पितामहो भ्राता	...	...	३५७,१८
पितामहः पितुः पश्चात्	...	...	४३३,२
पितामहे सजीवे वै	...	...	४३४,६
पिता यस्य तु वृत्तः स्यात्	...	...	७४,७
पितुः पितामहे यद्वत्	...	...	४३१,१७
पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या	...	...	४५६,८
पितुः सपिण्डतां कृत्वा	...	...	३५२,१५
पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य	...	...	६,१५
पितृतीर्थेन सतिलान्	...	...	२००,१०

पत्राङ्काः । पङ्क्त्यङ्काः ।

पितृतीर्थेन तत्तीर्थं	...	...	१३१,१
पितृपात्रे निधायाथ	...	...	३८८,५
पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या	...	...	२०३,४
पितृभ्यश्च ततो दद्यात्	...	...	१६४,१७
पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यः	...	...	२१८,१६
पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य	...	...	६,१५।३८८,१८
पितृनञ्चयन् प्रतिपदि	...	...	२८७,४
पितृनेवाशयेत्तत्र	...	...	४१७,१६
पितृन् निमन्त्रयेत् पादौ	...	...	५३,१८।५४,४
पितृन् सन्तर्प्य विधिवत्	...	...	२१८,२
पित्रदानाय सूले स्युः	...	...	२५४,१८
पित्रादित्रयपत्नीसु	...	...	३१०,१४
पित्रादिनवदैवत्यं	...	...	२७०,१६
पित्रे यः पङ्क्तिमूर्धन्यः	...	...	१५०,८।१५५,८
पिप्पलीं मरिचञ्चैव	...	...	१८,१८
पिप्पलीं मरिचं हिङ्गुं	...	...	१८,१३
पुत्रमायुर्धनं धान्यं	...	...	२८२,५
पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय	...	...	३७८,८
पुनर्भोजनमध्यायं	...	...	८८,१६
पुनर्भोजनमध्वानं	...	...	८८,१६
पुराणवेत्ता धर्मज्ञः	...	...	३५,१७
पुरोरखी माद्रवाश्च	...	...	५६,१६

पलाङ्काः पङ्कजकाः ।

पूजयित्वा द्विजाग्रराणां	...	५५, १८
पूर्वं निमन्त्रयेद्विप्रान्	...	५३, १७।८३, १८
पूर्वाह्णे दैविकं आहुं	...	३११, ७।५०८, १८
पूर्वाह्णे मातृकं आहुं	...	३०८, १७
पृथक् तयोः केचिदाहुः	...	८३, ४
पृथक् पृथक् चासनेषु	...	११२, १५
पृथिवी ते पात्रमित्यन्नं	...	३, ४।१६१, १८
पैतृकं प्रथमं पात्रं	...	१३६, २०
पौनर्भवश्च काणश्च	...	४०, ८
पौर्णमासी तस्या माघी	...	२६०, १
पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे	...	२६५, २
प्रक्षाल्य विप्रपादांश्च	...	११३, १३
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेतान्	...	२८८, १०
प्रतिसंवत्सरञ्चैव	...	३५२, ३
प्रतिसंवत्सरं कार्यं	...	३७८, १३
प्रत्यग्रमेकदा स्निह्यन्	...	२५, १।१५७, १
प्रत्यब्दं द्वादशे मासि	...	४३८, १८
प्रथमं प्राङ्मुखो भूत्वा	...	१०८, १३
प्रथमेऽहनि यो दद्यात्	...	४५१, १४
प्रदक्षिणन्तु देवानां	...	४५, २०
प्रदक्षिणमनुव्रज्य	...	२१८, ५
प्रदानं यत्नं यत्नैषां	...	४६८, २१

प्रदोषे आद्वमेकं स्यात्	...	५२४, १७
प्रभुः प्रथमकल्पस्य	...	२८८, २०
प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः	...	४५०, ५
प्रमीती पितरौ यस्य	...	३५६, १३
प्रहसन्नपि यो भुङ्क्ते	...	१६८८
प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु	...	१८७, १५
प्राचीनावीतिना पित्रं	...	४३, १७
प्राचीनावीतिना सम्यक्	...	४५, ८५५, ११
प्राजापत्या द्वितीया स्यात्	...	२५५, २०
प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन्	...	३०६, ८
प्रातरामन्वितान् विप्रान्	...	८३, २५०६, ६
प्राप्तैरेव सदा कार्यं	...	२६८, ३
प्रायोऽनशनशस्त्राग्नि-	...	२८२, ८
प्रारम्भे कर्मणां विष्णुं	...	११३, २१
प्रार्थनासु प्रति प्रीते	...	२०५, १८
प्राहृदृती यमः प्रेतान्	...	२७४, ८
प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे	...	२८०, १५
प्रास्येदग्नी तदन्नञ्च	...	२८, १
प्रेतविप्रस्य हस्ते तु	...	१३३, ७१४१८, ११
प्रेतलोके च वसतिः	...	३८८, १२
प्रेतश्राद्धानि कुर्वीत	...	३०, १३
प्रेतश्राद्धे यदुच्छिष्टं	...	३८१, ७

प्रेतयाज्ञेषु सर्वेषु	...	३७४,२१३८३.१६
प्रेतसंस्कारकर्माणि	...	३४६,२०
प्रेतानामिह सर्वेषां	...	३६०,५
प्रेते पितृत्वमापन्ने	...	३६३,८
प्रेथो ग्रामस्य राज्ञश्च	...	४०,४
प्रीष्ठपद्यामतीतायां	...	२७१,२०१२७२,१३
प्रीष्ठपद्याः परः पक्षः	...	२७७,१८१२८१,१८१२८७,२

फ ।

फलं तालतरूणाञ्च	...	१८,७
-----------------	-----	------

ब ।

बर्हिमानामभावस्यां	...	३३०,७
बर्हिमानेन्दुपक्षस्य	...	३१७,६
बलिं दद्याच्च विधिवत्	...	१८६,३
बहिःप्रदक्षिणं कुर्यात्	...	२१४,११
बह्वल्यं वा स्वगृह्योक्तं	...	१२३,१८१८८,१५१२०८,१८
बह्वीनामेकपत्नीनां	...	४६५,२
ब्रह्मः शौचस्मृतेर्लुप्तः	...	२८६,१८
ब्रह्मत्पत्रचुद्रपशु-	...	५२५,१२
बैश्वदेव्यां तृतीयायां	...	२५७,१०
ब्रह्मणे दक्षिणा देया	...	५४,२१

ब्रह्मण्यो योगविच्छान्तः	...	...	३५, १८
ब्रह्मविष्णुर्कारुद्राणां	...	...	१७२, २१
ब्रह्मोद्याः सङ्ख्याः कुर्व्यात्	...	...	११२ २०
ब्राह्मणस्वन्यवर्णानां	...	...	३७८, ७१४६०, ४
ब्राह्मणः काममश्नीयात्	...	...	३८, २०
ब्राह्मणादिहते ताते	...	...	४२४, ११४३४, ८१४४४, १६१५५२, १४
ब्राह्मणानां ततो मध्ये	...	...	११३, १५
ब्राह्मणानुपसंगृह्य	...	...	१११, १२
ब्राह्मणार्थं ददच्छूद्रः	...	...	१५८, १२
ब्राह्मणो ह्यनधीयानः	...	...	४१, १४
ब्रीहिपाके च कर्त्तव्यं	...	...	२५८, १८

भ ।

भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं	...	...	२२३, १०
भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं	...	...	२०, २१११५८, १४
भग्नभाण्डानि वज्रग्रीनि	...	...	१२६, १४
भर्तृगोत्रेण दातव्यम्	...	...	४३१, ५
भवद्भिः स्वदितं कश्चित्	...	...	३८१, २
भाजनालम्बनं कृत्वा	...	...	१५७, ११
भार्यापिण्डं पतिः कुर्व्यात्	...	...	४५८, १८
भार्याभावे द्विजाभावे	...	...	२८, १५
भिच्चाभावेण यः प्राणान्	...	...	२७४, १६

भिन्नार्थमागतान् वापि	...	...	३८, १५
भुक्तवत्सु ततस्तेषु	...	...	१७५, ८
भुक्तानेषु तु विप्रेषु	...	...	१७१, ४
भूतविद्वाऽप्यमावस्या	...	...	३२८, १०
भृतकाध्यापकः क्रूरः	...	...	३८, ३
भोजयेच्चापि दौहित्रं	...	...	३६, ८
भ्राता वा भ्रातृपुत्री वा	...	...	३५५, १२। ४६५, १८
भ्रातुर्भ्राता स्वयञ्चक्रे	...	...	४३८, १८

म ।

मण्डलानि च कार्याणि	...	...	१४७, २
मद्यपः स्त्रैरिणी चैव	...	...	१०७, २
मधुकं रामठञ्चैव	...	...	१८, ४
मधु चाज्यं जलं पुष्पं	...	...	४२३, १४
मध्वाङ्गव्यापिनी या तु	...	...	३१८, ४
मध्वाङ्गे सर्व्वदा यस्मात्	...	...	३०६, १५
मध्ये चेदधिमासः स्यात्	...	...	३४८, २१
मध्वाज्यतिलमिश्रेण	...	...	२७४, १४
मध्वाज्यतिलसन्मिश्रं	...	...	१८८, १८
मनसा निश्चयं कृत्वा	...	...	५२८, ७
मरणादेव कर्त्तव्यं	...	...	३३८, ८
मलिङ्गुचसु मासी वै	...	...	२८३, ७

मसूरशननिष्पाव-	...	...	२२, २०
महागुरुनिपाते तु	...	...	३५६, १८।३५८, ४
माक्षिकं फाणितं शाकं	...	...	१५८, २१
मातर्यथ मृतायान्तु	...	...	४२३, ८
मातापितृगुरुत्यागी	...	...	३८, ५
मातापितृविहीनो यः	...	...	४५५, १८
मातामहानामप्येवं	...	...	७३, १६।३७६, १७
मातामहानां दौहित्राः	...	...	३३८, २
मातुः प्रथमतः पिण्डं	...	...	८४, ५
मातुः सपिण्डीकरणं	...	...	४२८, १, ४।४२८, १६
मातृपक्षस्य पिण्डेन	...	...	४६०, १३
मातृश्राद्धन्तु पूर्वं स्यात्	...	...	५०७, १२
मातृणामग्रतः कृत्वा	...	...	७३, २०।४८२, १६
मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यम्	...	...	४३८, १
मासपक्षतिथीनाञ्च	...	...	८५, १२
मासि मासि च कर्त्तव्यं	...	...	३५१, ११
मासि मास्यसिते पक्षे	...	...	७, ८।२५२, १६।३०८, ८
मासे नभस्यमावस्था	...	...	४८, १३
मित्रबन्धुसपत्नीभ्यः	...	...	४७६, १३
मित्राणां तदपत्यानां	...	...	३३८, ४
मुख्यं श्राद्धं मासि मासि	...	...	३४८, १८
मुन्यन्नानि प्रयःसोमः	...	...	४, १०।२०, १६

मृतस्य न भवेद्दार्ता	...	...	४७८, ६
मृताहनि च कर्त्तव्यं	३०८, ६।३४२, ११	३७९, १।४४१, ११	
मृताहनि च कर्त्तव्याः	...	...	४६१, ७
मृते पितरि पुत्रेण	...	...	४४९, १९
मृते पितरि यस्याथ	...	...	४२३, ५
मृते पितरि वै पुत्रः	...	...	३९७, १३

य ।

यक्ष्मी च पशुपालश्च	...	...	४०, ६
यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि	...	...	३२९, १०
यज्ञवासुनि मुष्ट्याञ्च	...	...	९०, १५।१८५, ८
यज्ञोपवीतं यो दद्यात्	...	...	१४०, १७
यत् किञ्चित् पच्यते गेहे	...	...	२२३, १२
यत् किञ्चिन्मधुना मिश्रं	...	...	११, १५
यत्कृतं धनुषि श्रावं	...	...	२६२, ११
यतः कुतश्चित् संप्राप्य	...	...	२५३, १५
यतिस्त्रिदण्डी करुणा	...	...	३१३, ५
यत्तु भुङ्क्ता पुनर्भुङ्क्ते	...	...	१७०, ८
यत्पुत्र्युत्थात्तु विप्रेभ्यः	...	...	१५०, १६
यत्र यत् क्रियते कर्म	...	...	५३, ११
यत्र यत्र प्रदातव्यं	...	...	४७१, ६
यथा चेवापरः पक्षः	...	...	३१४, १७

	पत्राङ्काः ।	पङ्काङ्काः ।
यथासुखं यूषध्वं भोः	...	१६६, १८
यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ	...	२६१, ४
यद्ददाति तिलोन्मिश्रान्	...	१६३, १७
यदा चतुर्दशीयामं	...	३२८, ६
यद्गर्हितेनार्जयन्ति	...	२२२, १०
यदुक्तं यदहस्त्वैव	...	३२८, ८
यद्येकं भोजयेद्विप्रं	...	७३, ६
यन्न सर्वार्थमुत्पृष्टं	...	१०१, ५
यद्देष्टितशिरा भुङ्क्ते	...	१६८, ३
यन्न सर्वार्थमुत्पृष्टं	...	१०१, ५
यन्नान्नातं स्वशाखायां	...	१२४, ३
ययास्तं सविता याति	...	३१५, ६
यवाः प्रियङ्गवो मुद्गाः	...	१८, १०
यवाम्बुना तु देवानां	...	४३, १४ १२७, १६
यवैरन्ववकीर्याथ	...	११८, ६ १२७, १८
यः सपिण्डीकृतं प्रेतं	...	३८२, १४ ४६८, ६
यसु पाणितले भुङ्क्ते	...	१७१, १३
यस्मादन्वाहता मात्रा	...	३२६, १०
यस्मिंस्ते संस्त्रवाः पूर्वं	...	१३५, १२ ५१८, १२
यस्मिन्नवे पुराणे वा	...	५७, १८
यस्मिन्नव्ये द्वादशैकश्च	...	३३०, १
यस्य ते प्रतिगच्छेयुः	...	२५५, ८

		पत्राङ्काः । पङ्क्त्याङ्काः ।
यस्य नैवाधरोष्ठाभ्यां	...	३८ २०
यस्य मित्रप्रधानानि	...	४१, ८
यस्य संवत्सरस्य प्राक्	...	३५३, ६
यस्यैतानि न दीयन्ते	...	३६२, ४
यानि च व्यवहार्याणि	...	१७, ७
यानि पञ्चदशाद्यानि	...	२८५, ८। ४६६, ८
यान्तिथिं समनुप्राप्य	...	३१५, १६
यावच्च कन्यातुल्यो	...	२८१, ७
यावदब्दश्च यो दद्यात्	...	३८८, ५
युष्मानिव स्वस्ति वाच्य	...	२१३, १८
युवानस्तु गृहे यस्य	...	२८२, ३
ये चात्र विश्वदेवार्थं	...	११०, १६
येयं दौपान्विता राजन्	...	२८१, ६
ये समाना इति हाभ्यां	...	४२१, १६। ४२५, २
यैरिष्टं विविधैर्यज्ञैः	...	३६४, १८
यो ददाति गुडोन्मिश्रान्	...	१५, ८
यो निष्क्रियावबोधाद्यैः	...	८०, ८
योऽप्रसन्नमना भुङ्क्ते	...	१६८, ७
यो यः कश्चित् तीर्थयात्रान्तु	...	२६७, ८

२ ।

रक्षणाय तु यद्वत्	...	...	११४,३
रक्षोघ्नांश्च जपेन्मन्त्रान्	...	...	११३,१८
रक्षोघ्नमन्त्रपठनं	...	...	१७३,४
रजस्वला च या नारी	...	...	८७,८
रत्निमात्राः प्रशस्ता वै	...	...	४७,२०
रविशुक्रदिने चैव	...	...	१००,७
राजतैर्भाजनैरेषाम्	...	...	१२६,६
राजतन्तु तथा पात्रं	...	...	२१२,७
राजसूयाश्वमेधाभ्यां	...	...	२८५,१८
राजामाषान् मसूरांश्च	...	...	२१,१२
रात्रौ श्रावं न कुर्वीत	...	...	३०५,८
रामठं मागधञ्चैव	...	...	१८,६
राहुदर्शनदत्तं हि	...	...	२६५,१८
राहुदर्शनसंक्रान्ति-	...	...	३०७,१८
रुचं क्षमियुतं क्षिप्तं	...	...	१०५,१
रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः	...	...	३८,१
रोहिताभिषमुन्यन्नं	...	...	१५,६
रोहिमांसञ्च पाठीनं	...	...	१६,२
रौरवेण तु मांसेन	...	...	११,८

ल ।

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः	...	...	१८०, २२
लोके श्रेष्ठतमं यत् स्यात्	...	...	१०४०, १८

व ।

वर्ज्यानि कुर्वता श्राद्धं	...	...	८८, २
वर्षास्त्रमेध्यशकैश्च	...	...	२५५, १७
वस्त्राभावे क्रिया नास्ति	...	...	१४५, १३
वस्त्रोत्तरं गन्धपूर्व्वं	...	...	१३७, ८
वाग्भावदुष्टञ्च तथा	...	...	२४, ६
वासवाजैकपादार्द्धं	...	...	१०, १६
वाससा चावधूतानि	...	...	१६१, ८
वित्तशाल्येन रहितं	...	...	२१२, २
विदेशगमनञ्चैव	...	...	३५८, ३
विपरीतायनगतौ	...	...	३०१, ८
विप्रान् पूर्व्वं परे वाङ्मि	...	...	३६, १५
विवाहादिः कर्मगणः	...	...	५२४, ७
विश्वेदेवाः क्रतुदक्षौ	...	...	५८, १४
विषवाणहतं मांसं	...	...	१६, ८
विषश्चापदशस्त्राहि—	...	...	२८२, १८
विसर्जयेत् प्रीतिवचः—	...	...	२१३, ११
विस्तृज्य ब्राह्मणांस्तान्मु	...	...	२०७, १४

वीभक्षमशुचिं नग्नं	...	...	८७ १।१०७,७
वृक्षेषु दीपो दातव्यः	...	...	१४५,८
वृक्षिके शुक्लपत्रे तु	...	...	२६२,१०
वैशाखमासस्य तु या	...	...	३०२,८
वैशाखे शुक्लपत्रे तु	...	...	३०३,२
वैश्वदेव्यां तृतीयायां	...	...	२५७,१३
वैष्णवादिपदे चन्द्रे	...	...	२८२,१६
व्यतीपातः प्रसिद्धोऽयं	...	...	३०१,१३
व्रतस्थमपि दौहित्रं	...	...	३८,६

श ।

शक्रुभिः पिण्डदानञ्च	...	...	२६८,६
शक्रध्वजनिपाताङ्कः	...	...	२८२,३
शन्नो देवोत्यपः क्षिप्त्वा	...	...	१२८,६
शरद्वसन्तयोः केचित्	...	...	२६२,१
शर्कराक्षीरसंयुक्ताः	...	...	१८,२०
शर्मन्धर्मादिके कार्यं	...	...	६२,१३
शशकूर्मयोस्तु मांसेन	...	...	११,११
शस्त्रं कालायसं शीमं	...	...	१०७,८
शस्त्रग्रहणमुद्देशं	...	...	८८,१२
शस्त्रविप्रहतानाञ्च	...	...	२८५,२१
शाकन्तु फाल्गुनाष्टम्यां	...	...	२५६,८

शाकमारण्यकञ्चैव	...	...	१८, १०
शाकैस्तृतीया कर्त्तव्या	...	...	२५५, १
शालग्रामशिलाये तु	...	...	८२, २
शालग्रामशिलायान्तु	...	...	८१, २०
शाल्यन्नं दधिमध्वत्तं	...	...	११, १८।५२२, २
शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्	...	...	२१२, १२
शुक्राङ्गारकसंयुक्ता	...	...	२८८, १२
शुक्लपक्षस्य पूर्वार्द्धे	...	...	३११, १३
शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या	...	...	३१६, ८
शुक्लपक्षे नवं धान्यं	...	...	२६१, १०
शुचिं देशं विविक्तञ्च	...	...	१०२, ३
शुचीभूतेन दातव्यं	...	...	४८०, १५
शूद्रशिष्यो गुरुञ्चैव	...	...	४०, ११
शूद्रस्य दशमः पिण्डः	...	...	३४६, १२
शृङ्गि दंष्ट्रि नाख-व्याल-	...	...	२८६, १२
श्यावदन्तोऽथ खल्वीटः	...	...	४२, ७
अद्वायुक्तः शुचिर्दान्तः	...	...	८१, ८
अवणाश्विधनिष्ठाद्वा-	...	...	३०१, १७
आहन्तेनापि कर्त्तव्यं	...	...	२७४, १८ -
आह्वयमुपक्रम्य	...	...	४१८, १
आह्वयिन्ने द्विजातीनां	...	...	२६, १२।२८, १४
आह्वयिन्ने समुत्पन्ने	...	...	४७८, १।४८०, २

आहमग्निमतः कार्यं	...	पलाङ्गः । पङ्कजाः ।	...	३३७, १८
आह्वे जालः प्रशस्ताः स्युः	...	...	...	१४३, १
आह्वे नियुक्तो भुक्त्वा च	...	...	...	८०, २
आह्वे नोद्वासनीयानि	...	...	...	२१७, ४
आह्वं करिष्य इत्येवं	...	...	...	८४, १७।११४, २०
आह्वं कृतं तेन समाः	...	...	...	३०२, १७
आह्वं कृत्वा परआह्वे	...	...	...	२२५, ४
आह्वं प्रतिरुचिश्चैव	...	...	...	३०५, ४
आह्वं भुक्त्वा य उच्छिष्टं	...	...	...	२१६, १८
ओत्रिया भोजनीयाश्च	...	...	...	३८४, ८
ओत्रियायैव दद्यानि	...	...	...	३४, ११
ओतं स्मार्त्तं हि वै धर्मं	...	...	...	७६, ३
श्वःकर्त्तास्मैति निश्चित्य	...	...	...	८३, ८
श्वगृध्रध्वाङ्गकाकानां	...	...	...	२६८, १
श्वपाक-घण्ड-पतिताः	...	...	...	१०७, १८
श्वश्वादिभिः सहैवास्याः	...	...	...	४२६, १३
श्वविधं शल्यकं गोधां	...	...	...	२२०, १६
श्वेतचन्दनकर्पूर—	...	...	...	१४१, ८
श्वेतार्कमन्दारमये	...	...	...	१२७, ५
श्वो भविष्यति मे आह्वं	...	...	...	७८, १

ष ।

षण्डापविद्धचण्डाल—	...	...	१०६,२
षण्मासान् कागमांसेन	...	...	११,७
षड्दैवतं वा कुर्वीत	...	...	२७०,८
षड्विंशे धनुषो भागे	...	...	२८६,४

स ।

सक्तच कृतसंस्काराः	...	...	४८७,१७
सत्क्रियां देशकालौ च	...	...	८४,१३
सतिलाम्बु पितृष्वदी	...	...	२०६,११
सतिलेन ततोऽन्वेन	...	...	१८६,५
सदा परिचरेद्भक्त्या	...	...	५१५,२०
सदैवं भोजयेच्छास्त्रे	...	...	५३,१४
सम्यारात्रोर्न कर्त्तव्यं	...	...	२६५,१७।३०७,१६
सपिण्डीकरणं कुर्यात्	...	...	३५४,५
सपिण्डीकरणन्तासां	...	...	३६३,१।४६२,१०
सपिण्डीकरणन्तेषां	...	...	४४५,१
सपिण्डीकरणं यावत्	...	...	३०,१०।३४६,१८।३८०१०
सपिण्डीकरणश्राद्धं	...	...	४१७,८।४१८,२।४१८,६
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं	७३,११।२८४,८।३१८,७।३२३,३।३५२,१८।		
	३५७,२।४२५,६।४३४,३।४७२,७।४८२,१७		
सपिण्डीकरणान्तानि	...	...	४५०,१५

सपिण्डीकरणान्ता हि	...	...	३५८, ८
सपिण्डीकरणे विप्रान्	...	...	४१८, ३
सपितुः पितृकार्येषु	...	...	५५२, १
समतौते दशाहे तु	...	...	३४०, २१
समत्वमागतस्यापि	...	...	२८४, २
समुत्सृजेत् भुक्तवतां	...	...	१७५, १०
समूलान् दक्षिणायांश्च	...	...	१८७, १८
सर्पिः कृष्णाः सिता रक्ताः	...	...	३१३, ७
सर्वैर्हता मृगैर्व्याघ्रैः	...	...	२८२, १२
सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः	...	...	६२, ११
सर्वं पर्युषितं वर्ज्यम्	...	...	१४३, १७
सर्वं प्रदक्षिणं कार्यं	...	...	३११, १०
सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यम्	...	...	२६५, ८१२७८, १
सर्वायासविनिर्मुक्तैः	...	...	८०, १०
सर्वाभावे वनं गत्वा	...	...	२५३, १७
सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः	...	...	३७४, १५
सर्वेष्वान्तु मतं कृत्वा	...	...	४५०, १
सहपिण्डक्रियायान्तु	...	...	२५२, ६
संवत्सरं तथा गव्यम्	...	...	१५, ४
संस्थितायान्तु भार्यायां	...	...	४३१, ८
सा तिथिस्तदहोरात्रं	...	...	३१६, ८
सायाङ्गस्त्रिमुहूर्तः स्यात्	...	...	३०६, ११

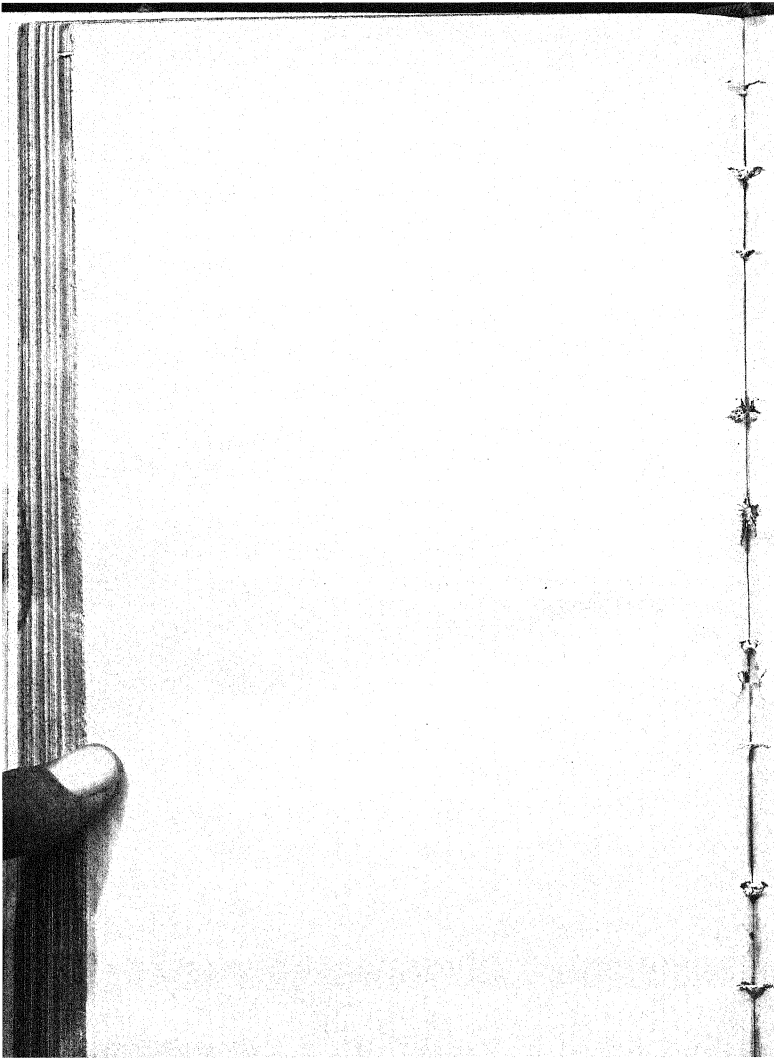
सिद्धेदस्थीनि सर्व्वाणि	...	...	४५,४
सिताः सुमनसः श्रेष्ठाः	...	...	१४१,१४
सितानि च सुगन्धीनि	...	...	१४२,४
सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः	...	...	२४,४
सिद्ध्यर्थकैः कृष्णतिलैः	...	...	१०८,८
सिनीवाली द्विजैः कार्य्या	...	...	३२७,१८
सीमन्तोन्नयने चैव	...	...	४८७,१२
सुदृढैस्त्रैरनुज्ञातः	...	...	२००,८
सुवर्ण-रूप्य-ताम्राश्म-	...	...	१५३,१८
सुशिखः शब्दरहितः	...	...	१४५,६
सुखधेत्याशिषां युक्तां	...	...	५६,१
सूतकान्ताद्वितीयेऽङ्गि	...	...	३३८,१८
सूतकान्ते गृहश्राद्धं	...	३३७,२१३८,१५३४४,११	
सूतके सूतके चैव	...	...	२७८,२०
सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यां	...	...	३०४,८
सेतुबृच्चजलादीनां	...	...	२६७,४१४८०,११
सैन्धवं लवणं तद्वत्	...	...	२०,१३
सैन्धवं सागरोत्थञ्च	...	...	२०,८
सोमपा नाम विप्राणां	...	...	७४,३
सौरसंवत्सरस्यान्ते	...	...	२८४,१७
सीवर्णं राजतं ताम्रं	...	...	१२६,४
स्तरणासनपिण्डेषु	...	...	४८,१८

स्त्रियो द्वितीयां जायन्ते	...	पताङ्गाः । पङ्कजङ्गाः ।	...	२८७, ६
स्त्रीणाममन्त्रकं आद्यं	...		...	३७७, १८
स्त्रीभिर्वर्णावरैः शूद्रैः	...		...	२८, ५
स्थालीपाकं पण्डस्थाने	...		...	२५७, ४
स्नातोऽधिकारी भवति	...		...	१००, १८३८६, ८
स्नानं दानं जपः आद्यं	...		...	३०६, ६
स्नानं सम्या जपो होमः	...		...	३०६, २
सृष्टमुद्धृतमन्यत्र	...		...	१३८, २
स्मरणं कीर्तनं केलिः	...		...	७८, १८
स्वतस्तु स्त्रीत आपन्नं	...		...	१६१, २
स्वदारनिरतश्चैव	...		...	२२१, ३
स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्	...		...	४८६, ७
स्वर्गं ह्यपत्यमोजय	...		...	२८८, २०
स्वशाखाययमुज्ज्य	...		...	१२५, ५
स्वस्त्रीय-ऋत्विक्-जामात-	...		...	३४, १८
स्वाध्यायं आवयेत् पित्रे	...		...	१७२, ८
स्वाहा कुर्व्यान्न मन्त्रान्ते	...		...	१५१, ८
स्वेन भर्ता सह आद्यं	...		...	६५, ८।४२८, ७
स्वेन भर्ता सहैवास्याः	...		...	४२६, १८।४२८, १८।

ह ।

हंसं वर्षासु कन्यास्ये	...	...	२८३, १८
हतमश्वीत्रियं दानं	...	...	२११, १७
हतमश्वीत्रियं आबं	...	...	८१, ११
हविषा संस्कृता ये तु	...	...	२६१, ७
हविषा संस्कृतानान्तु	...	...	१०८, ७
हविष्यान्नेन वै मासं	...	...	१३, १६
हरिता यज्ञिया दर्भाः	...	...	४६, ८
हस्तदत्ताश्च ये स्नेहाः	...	...	१५८, १६
हीनाङ्गः पतितः कुष्ठी	...	...	१०७, ५
हुतशेषं प्रदद्यात्तु	...	...	१५६, २
हुतावशिष्टमन्नन्तु	...	...	१५६, २०
होमे प्रदाने भोज्ये च	...	...	१०५, १५

आङ्गकौमुदीधृतकतिपयवेदमन्त्राणां

मूलस्थानसङ्केताः ।

आङ्गकौमुद्याः

मन्त्राः

मूलवेदस्थानानि

पृः । पक्ष्याम् ।

२४८ २० आमावाजस्य यजुःसं माध्यन्दिनीशाखा ।

८ अ । १८ मः ।

२३५ २१ आयान्तु नःपितरः १८ अ । ५८ मः ।

५३० १६ आयुष्यं वर्चस्यं ३४ अ । ५० मः ।

२४० ६ इदं विष्णुर्विचक्रमे ५ अ । १५ मः ।

५०८ १५ अक्षन्नमीमदन्त ३ अ । ५१ मः ।

४०४ ११ उर्जं वहन्तीः २ अ । ३४ मः ।

५४४ १ उशन्तस्वा १८ अ । ७० मः ।

१२१ ८ ओषधयः समवदन्त १२ अ । ८६ मः ।

५३१ २ तच्चक्षुर्देवहितं ऋग्वेद सं

५ अष्टः ५ अष्टा ११ वर्गं ६६ सूक्तम् ।

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ यजुः सं

१ अ । १२ म ।

५३० ११ वसोः पवित्रमसि यजुः सं

१ अ । ३ म ।

ष्टः । पञ्चमम् ।

२४८ ११

वाजि वाजिऽवत

ऋक् सं

५ अष्टक ४ अध्याय ५ वर्ग ३५ सूक्तम् ।

२३५ ५

विश्वेदेवाः स आगत

ऋक् सं

५ अष्टक ४ अध्याय ५ वर्ग ३५ सूक्तम् ।

२३५ ८

विश्वेदेवाः शृणुतेमं

यजुः सं

३३ अ । ३४ म ।

२३५ ९

शक्नी देवीरभीष्टये

यजुः सं

३१ अ । १२ म ।

**गोविन्दानन्दनरघुनन्दनयोः
कतिपयासु मौलिकव्यवस्थासु मतपार्थक्यम् ।**

रघुनन्दनमतम् ।

- १ । आक्षीयदक्षिणायाः पितृ-
पूर्व्वकता ।
- २ । सामगानां गर्भाधान
संस्कारे वृद्धिश्चाद्यं नस्ति ।
- ३ । अपक्वस्य सपिण्डने कृते
पूर्णवर्षे पुनः सांवत्सरिका-
भावः ।
- ४ । आद्यश्राद्धे प्रार्थनामन्त्राणां
पाठः। गन्धादीनाञ्च तृष्णीं
दानम् ।
- ५ । पक्षश्राद्धकर्तुरन्तरा विघ्ने-
ऽपि तच्छ्राद्धसिद्धिः ।
- ६ । श्राद्धकर्तुर्वाभएव न्युजपात्र
स्थापनम् ।
- ७ । अनुमतिद्रव्यार्पणयोरभावे
दत्ते कनिष्ठेन पूरकपिण्डे
तदानीमागतेन ज्येष्ठेनापि
पूरकपिण्डं नावर्त्तनीयम् ।

गोविन्दानन्दमतम् ।

- १ । आक्षीयदक्षिणायाः देव
पूर्व्वकता ।
- २ । सर्व्वश्राद्धिनामिव गर्भाधाने
वृद्धिश्राद्धस्य कर्त्तव्यत्वम् ।
- ३ । अपक्वस्य सपिण्डनेऽपि पूर्णं
संवत्सरे पुनर्वाषिकं कार्य्यम् ।
पूर्णसंवत्सरेऽपि सपिण्डनात्
परं रात्र्यादीतरकाले पुन-
र्वाषिककरणे प्राचीनाचार
मूलकः सन्दर्भ उद्धाटितः ।
- ४ । आद्यश्राद्धे प्रार्थनामन्त्रपाठ
निषेधः गन्धादिदाने च
घृथक् मन्त्रपाठः ।
- ५ । पक्षश्राद्धकर्तुरन्तराविघ्ने न
सम्पूर्णपक्षश्राद्धसिद्धिः ।
- ६ । आक्षीयब्राह्मणवामपार्श्वं एव
न्युजपात्रस्थापनम् ।
- ७ । दत्ते कनिष्ठेन पूरकपिण्डे
देशान्तरादागतेनाशौचमध्ये
ज्येष्ठेन पुनः पूरकादिकं
सर्व्वं कर्त्तव्यवर्त्तनीयम् ।

कतिपयानिर्द्दिष्टनाम्नामेतदुल्लिखितानामुद्देशः ।

पृष्ठायास् । पङ्क्त्याम् ।

१३६	३	केचिदित्यनेन मिताक्षरामतनुपन्यस्य दूषितम् ।
१३६	१२	न चेत्यनेन श्रीदत्तमतं दूषितम् ।
२७०	१८	केचिदिति कल्पतरुमतमुद्धाटितम् ।
२८८	६	केचिदिति मिश्रमतं दूषितम् ।
२८७	८	केषाञ्चिदिति मिश्रमतं दूषितम् ।
३०४	२	अन्येत्यित्यनेन शूलपाणिमतं दूषितम् ।
-

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठाः । पङ्क्तयः ।

२६	१०	अङ्गेन	...	...	आङ्गेन ।
३८	१५	भिन्नान्नं	...	...	भिन्नार्थम् ।
७०	३	गोगिले	...	...	गोभिले ।
११२	१६	ते च वक्ष्या	...	...	ते च रक्ष्याः ।
२२५	४	योऽग्नीदृ	...	...	योऽग्नीयात् ।
१६४	१५	अङ्गुष्ठ	...	...	अङ्गुष्ठ ।
२७८	१	कर्त्तव्यं	...	...	कर्त्तव्यं ।
३२८	१२	हारीत —	...	...	हारीत— ।
४१७	१२	निर्द्दिशेत्	...	...	निर्द्दिशेत् ।
१३५	२१	तन्त्रत्व	...	...	तन्त्रत्वम् ।
१५०	५	अजकार्ण	...	...	अजाकार्णम् ।
२८२	२१	शुक्लपक्ष	...	...	शुक्लकृष्णपक्ष- ।
४५७	७	यस्य	...	...	स्वस्य ।
४५८	८	पितरा	...	...	पिता
४६५	२०	पिण्ड	...	...	सपिण्ड ।
४८०	१	मात्तण्ड	...	...	मार्त्तण्डे ।
५३०	१४	सुप्याः	...	...	सूप्वा ।
१२१	८	सममदन्त	...	...	समवदन्त ।
१२१	१०	ब्राह्मणस्तं	...	...	ब्राह्मणस्तं राजन् ।